يادگيريون

سيٺ نائونمل هوتچند سي. ايس. آءِ.

مترجم

محمد حنيف صديقي

سنڌي ادبي بورڊ

جامشورو. سنڌ

يادگيريون

سيٺ نائونمل هوتچند

سي. ايس. آءِ.

ISHWARDAS ADVOCATE
P-1276
Gari Khata,
Court Road,
HYDERABAD

مترجم:

محمد حنيف صديقي

سنڌي ادبي بورڊ

ڄامشورو، سنڌ

چاپو پهريون	سال ١٩٦٨ع	تعداد هڪ هزار
ڇاپو ٻيو	سال ١٩٧٨ع	تعداد ٻه هزار
ڇاپو ٽيون	سال ١٩٩٦ع	تعداد ٻه هزار

[سنڌي ادبي بورڊ جا سڀ حق واسطا قائم]

قيمت: 100-00

[redacted]00]

ملڻ جو هنڌ:
سنڌي ادبي بورڊ جو بڪ اسٽال،
تلڪ چاڙهي، حيدرآباد، سنڌ.

هيءُ ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ پرنٽنگ پريس ڄامشورو، سنڌ ۾، مئنيجر سيد سڪندر علي شاهه ڇپيو ۽ مراد علي مرزا، سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ، ان کي ڇپائي پڌرو ڪيو.

ناشر طرفان ٻه اکر

سيٺ نائونمل جي "يادگيرين" جو هيءُ ڪتاب، سنڌي زبان ۾ ٻهريون دفعو ترجمو ٿي، شايع ٿي رهيو آهي. انگريزي زبان ۾ هي ڪتاب سن ١٩١٥ع ۾ شايع ٿيو هو. دراصل، سيٺ نائونمل پنهنجون يادگيريون پاڻ لکيون هيون، جنهن جو بعد ۾ سنڌس پوٽي راءِ بهادر عالومل ٽيڪمداس پوچواڻيءَ انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪيو هو. سر ايچ. ايوان. ايم. جيمس، ڪي. سي. آءِ. اي.، سي. ايس. آءِ. (ڪمشنر سنڌ — ١٨٩١ کان ١٨٩٩ع) انهيءَ انگريزي ترجمي کي ترتيب ڏيئي مقدمو لکيو. بعد ۾، ڪتاب "هندستان جي تاريخ جو هڪ وساريل ورق" يعني "يادگيريون ڪراچيءَ جي سيٺ نائونمل هوتچند سي. ايس. آءِ. جون، (١٨٠٤ع کان ١٨٧٨ع)" نالي سان ڇپيو.

سيٺ نائونمل جي لاءِ اهو مشهور آهي ته هن پنهنجي وطن سان غداري ڪري، انگريزن جو چاڙتو ٿي، سنڌ کي غلام بنائڻ ۾ اهم حصو ورتو. سنڌي ادبي بورڊ، نائونمل جون "يادگيريون" شايع ڪري، قوم جي آڏو تاريخ جي هڪ اهم مسئلي کي پيش ڪيو آهي. پنهنجي تعريف ٻڌي ۽ پڙهي هرڪو خوش ٿئي، اهو هڪ لازمي امر آهي؛ پر فقط تعريف تي قانع ٿي ويهي رهڻ، هاڻيهي پاڻ سان بي انصافي ڪرڻي آهي. جيسين تصوير جي ٻنهي رخن جو صحيح علم نه هوندو، تيسين حسن ۽ قبح جي سمجهه ۾ لغزش جو امڪان رهندو. "نائونمل جون يادگيريون" به تصوير جو ٻيو رخ آهي. جتي اسان پنهنجي ماضيءَ جا شاندار پهلو پڙهي مسرت محسوس ڪريون ٿا، اتي اڇو ته انگريزن جي هڪ نمڪخوار

ناشر طرفان ٻہ اکر

سيٺ نائونمل جي "يادگيرين" جو هيءُ ڪتاب، سنڌي زبان ۾ ٻهريون دفعو ترجمو ٿي، شايع ٿي رهيو آهي. انگريزي زبان ۾ هي ڪتاب سن ١٩١٥ع ۾ شايع ٿيو هو. دراصل، سيٺ نائونمل پنهنجون يادگيريون° پاڻ لکيون هيون، جنهن جو بعد ۾ سنڌس پوٽي راءِ بهادر عالومل ٽيڪمداس پوچوائيءَ انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪيو هو. سر ايچ. ايوان. ايم. جيمس، ڪي. سي. آءِ. اي.، سي. ايس. آءِ. (ڪمشنر سنڌ — ١٨٩١ کان ١٨٩٩ع) انهيءَ انگريزي ترجمي کي ترتيب ڏيئي مقدمو لکيو. بعد ۾، ڪتاب "هندستان جي تاريخ جو هڪ وساريل ورق" يعني "يادگيريون ڪراچيءَ جي سيٺ نائونمل هوتچند سي. ايس. آءِ. جون، (١٨٠٤ع کان ١٨٧٨ع)" نالي سان ڇپيو.

سيٺ نائونمل جي لاءِ اهو مشهور آهي ته هن پنهنجي وطن سان غداري ڪري، انگريزن جو چاڙتو ٿي، سنڌ کي غلام بڻائڻ ۾ اهم حصو ورتو. سنڌي ادبي بورڊ، نائونمل جون "يادگيريون" شايع ڪري، قوم جي آڏو تاريخ جي هڪ اهم مسئلي کي پيش ڪيو آهي. پنهنجي تعريف ٻڌي ۽ پڙهي هرڪو خوش ٿئي، اهو هڪ لازمي امر آهي، پر فقط تعريف تي قانع ٿي ويهي رهڻ، پاڻيهي پاڻ سان بي‌انصافي ڪرڻي آهي، جيسين تصوير جي ٻنهي رخن جو صحيح علم نہ هوندو، تيسين حسن ۽ قبح جي سمجهہ ۾ لغزش جو امڪان رهندو. "نائونمل جون يادگيريون" بہ تصوير جو ٻيو رخ آهي. جتي اسان پنهنجي ماضيءَ جا شاندار پهلو پڙهي مسرت محسوس ڪريون ٿا، اتي اچو تہ انگريزن جي هڪ نمڪخوار

جي ڪردار کي پڙهي، عبرت حاصل ڪريون ۽ ڏسون ته قومن جي عروج ۽ زوال جا ڪهڙا اسباب ۽ علل آهن، ۽ ڪيئن هڪ تونگر ماڻهو پنهنجي ذاتي ضد ۽ خانداني عصبيت جي ڪري، پنهنجي سرزمين کي ڌارين جي حوالي ڪرڻ لاءِ ڪوشش ٿو ڪري!

حيدرآباد — (ڊاڪٽر اسدالله شاهه حسيني)

١٦-١٢-١٩٦٨ع — اعزازي سيڪريٽري

سنڌي ادبي بورڊ

فهرست

صفحا

تعارف

باب پهريون (۵ کان ۲۴)

سنڌ ارڙهين صديءَ جي پهرئين اڌ ۾ - آڳاٽا هندو حاڪم - ٽالپر - ٽالپرن جون ٽي حڪومتون - افغانن ۽ رنجيت سنگهه جون سنڌ ۾ حريص نگاهون - انگريزن جي مداخلت جا سبب - ڪابل جي مهم لاءِ سنڌ وٽان لنگهڻ جي ماڻهوءَ سان گذر - حيدرآباد سان معاهدو - اميرن جون اڙيون - ناؤنمل جي پيدائش ۽ نسل - ٽالپرن جا هندن سان ستم - ناؤنمل جي پيءُ سان ظالمانه ورتاءُ - ناؤنمل جا انگريزن سان اوائلي ناتا - سنه ۱۸۳۸ع ۾، پاٽنجر جو مدد لاءِ سوال - آئوٽرام جي سنڌ ۾ آمد - اميرن جو اڙيون - ناؤنمل جي آئوٽرام ۽ پاٽنجر کي واهر - آئوٽرام جو سياسي سفير مقرر ٿيڻ - ڏيهي ماڻهن جون سازشون - ناؤنمل جي مير شيرمحمد سان ڪامياب چالبازي.

باب ٻيو (۲۵ کان ۴۶)

سر چارلس نيپئر - ارهه زورائيءَ جا طريقا - اميرن جي هار - سنڌ تي قبضو - سنڌين جي رضامندي - ناؤنمل جون اميدون برصواب - هن جي جلاوطن پٽا جو موٽڻ - نيپئر جي زماني ۾

نائونمل جون تڪليفون- ديوان چنديرام-
نائونمل جي رهائي- پاٽنجر جي شاهدي-
سر بارٽل فريئر جي دوستي- جاگير ۽ وظيفي
جو ملڻ- سي . ايس . آء . جو خطاب- واپاري
ڪوٺيءَ جو سمبنڌ- عالومل ٽيڪمداس جون
اعليٰ خدمتون .

يادگيريون، خود سيٺ نائونمل جي لفظن ۾:

باب ٻيون (۴۷ کان ۸۸)

نائونمل جو نسل- ڪاهري- نادرشاهه جو
حملو- سيوهڻ جي لُٽ- مٺرا جي قيدين
جي سهائتا- ڀوجومل- ڪرڪ بندر ڏانهن
لڏپلاڻ- ڪراچيءَ جو بنياد پوڻ- قلعي جي
تعمير- ڪلهوڙا- راڻي ارجن جو قتل- ڪراچي،
قلات جي حوالي- ڪلهوڙن جو ٽالپرن هٿان
خاتمو- ٽالپرن جو ڪراچيءَ تي گهيرو-
ڪراچيءَ تي حملي وقت دريانيمل جي ٽالپرن
کي واهر- دريانيمل سان رعايتون- ميرڪرم عليءَ
سان هن جي دوستي- واگهوڙيجن جا بحري
ڌاڙا- نائونمل جي وڏن جي دولت- هنگلاج-
شديد ڏڪار- عظيم خان جو حملو- ڀوڄومل
جي ملڪيت جي ورڇ- پوريل خزانو- لعلمڻداس
خاندان ۾ اختلاف- مير ڪرم عليءَ جي مداخلت-
نائونمل جو پوربندر ڏانهن سفر- راڻي لاءِ
بلوچن جو حفاظتي جٿو- لعلمڻداس جو مرتبو.

باب چوٿون (۴۹ کان ۵

مسلمانن جو هنگامو- هندن تي جلهه- نائونمل
جي پيءُ، سيٺ هوتچند کي حيدرآباد کان

سنڌ- پرسرام جو فرار ٿي وڃڻ- هوتچند سان وحشيانه ورتاءُ- ڪڇ ۾ پناهه وٺڻ- مير مراد عليءَ کي ليلائڻ- شاهه شجاع هٿان اميرن جي هار- ڪلڪتي واري ڪوٺيءَ جو بند ڪرڻ- سر اليگزينڊر برنس- ميرن جي مخالفت- ڪئپٽن ڪارليس جو وارد ٿيڻ- نائونمل جو ڪيس نواب جي چنبي مان بچائڻ- بندرگاهه جي جاچ پڙتال- نائونمل کي، ڪرنل پاٽنجر جي، سنڌو نديءَ جي ڇوڙ وٽ، فوج لاءِ، اَنن ۽ ٻئي سامان جي مهيا ڪري ڏيڻ لاءِ فرمائش- جوڪين جو چارج- گهاري ۾ نائونمل سان آئوٽرام جي ملاقات- نائونمل طرفان وهٽ ۽ ٻيو سامان مهيا ڪري ڏيڻ- نائونمل گهوڙاٻاريءَ وٽ انگريزن جي ڇانوڻيءَ ۾- پاٽنجر، ايسٽوڪ ۽ سر جان ڪين سان ملاقات- بامنيڪوٽ ۾.

باب پنجون (۱۱۶ کان ۱۳۵)

فوج جو ٺٽي طرف وڌڻ- نائونمل جو ضربخاني سنڀالڻ کان انڪار- هڪ بلوچ جو آپي کان نڪري وڃڻ- ٽن انگريز عملدارن جو اتفاقي موت- مير شاهه محمد جو انگريزن جي گدام کي جلائڻ- مير نورمحمد جو نائونمل کي لڪ ڇپ ۾ عذر موڪلڻ- آغا اسماعيل شاهه- سکرامداس جو فوج سان اتر طرف وڃڻ- پاٽنجر جي اميرالبحر کي، نائونمل جي گهر جي حفاظت لاءِ استدعا- ڪراچيءَ جي بمباري- فوج جي لاهڻ ۾ مدد- نائونمل جي گهر جي حفاظت- سکرامداس جي شڪارپور ۾ فوج

ڪان موڪلائي- نائونمل جي حيدرآباد ۾،
اميرن سان ملاقات- پاٽنجر سان گڏجي ڪراچيءَ
وڃڻ- نائونمل جي مدد سان ڪئپٽن هئنڊ
جي قاتلن جو گرفتار ٿيڻ- پاٽنجر جو نائونمل
کي پڇ ۾ گھرائڻ- وڏيڪ گھوڙيسوارن
لاءِ پئسا مهيا ڪري ڏيڻ- آئوٽرام جو قلات
ڪان سون مياڻيءَ تائين خطرناڪ سفر- موت
ڪان وار وار بچڻ.

(۱۳٦ کان ۱۵٦)

باب ڇهون

پاٽنجر جي ڪڇ ڪان روانگي- نائونمل کي
دوستيءَ جي آڇ- حڪومت اعليٰ ڏانهن خط-
نائونمل جي آئوٽرام سان ملاقات- رسالي جو
حساب ڪتاب بند ڪرڻ- نائونمل جي مير
شيرمحمد ڏانهن خفيه سفارت، ۽ هن جو انهيءَ
مير جي حد ۾ داخل ٿيندڙ فوج لاءِ سامان
مهيا ڪري ڏيڻ- نائونمل جي حرفت-
مير صوبدار جي منشيءَ جو پهچڻ- نائونمل
جي مير شاهه محمد سان ملاقات ۽ مير جو
ڪيس آئوٽرام جو جعلي خط ڏيڻ- نائونمل
جو آئوٽرام کي خط حوالي ڪرڻ- جعلسازي
ڪرڻ واري مجرم کي سزا- مير شيرمحمد
جو صوبدار ڏانهن خط ۽ آئوٽرام جي مدد
حاصل ڪرڻ لاءِ رشوت جي آڇ- آيرئيمل
جي مڪاري- حيدرآباد ۽ ميرپور جي اميرن
جي وچ ۾ ڇڪتاڻ- نائونمل جي امانت-
مير صوبدار ڏانهن شيرمحمد جي لکيل خط
جو هٿ اچڻ ۽ وري ان جو چوري ٿي
وڃڻ- ليفٽيننٽ ليڪيءَ کي بروقت خط حوالي

نہ ڪرڻ ۾ نائونمل جي غلطي.

باب ستون (۱۵۷ کان ۱۸۲)

شاديءَ جو جشن- معزز مهمان- ڪراچيءَ واپسي- نائونمل کي ايسٽوڪ جي معرفت گورنرجنرل جي طرفان خلعت ملڻ- صدر بزار ۾ جڳهيون نهرائڻ- ميرن جا دڙڪا- سر چارلس نيپئر جي آمد- مير عليمراد جي نيپئر کان پنهنجي ڀاءُ رستم خان خلاف مدد جي گهُر- رستم جي ڀاڄ- حيدرآباد جي سفارتخاني تي حملو- مياڻيءَ ۽ حيدرآباد جون لڙايون- نوءڙين، قرمطين ۽ جوکين جي سردارن جو ڪراچيءَ تي حملو ڪري، فوج کي قتل ڪرڻ جو منصوبو سٽڻ- نائونمل جي گهر ۾ هراس- شهر ۾ ڦڙڦوٽ- ڪراچيءَ جي دفاع لاءِ عملدارن سان مشورو- ٽالپرن جي جهنڊي جو ڪيرائڻ ۽ نائونمل جو سر چارلس نيپئر ڏانهن، لڪل خطن سان قاصدن کي موڪلڻ- نائونمل جي، صاحب خان چٽي کان مدد جي گهُر- بلوچ لٽيرن جو پيڇو- هوتچند جي فاتحاني انداز ۾ واپسي- انگريزن جي هڪ فوجي دستي جو، بلوچن جي هٿان قتل- نائونمل جو، سُوهان وٺي ڏاڪڙين ٽڪرين ۾ فوجي دستي پٺيان وڃڻ- پستول جو ٺڪاءُ- ٺڳيءَ جو شڪ- بلوچن جي چانوڻين تي قبضو- ٽن سردارن جو ڪئپٽن پريڊيءَ وٽ پيش پوڻ- نائونمل جو ڊپٽي ڪليڪٽر مقرر ٿيڻ.

باب اٺون (۱۸۳ کان ۲۰۴)

۱۸۴۳ع ۾، ملڪه معظمه جي سالگرهه جي

موقعي تي، سر چارلس نيپئر جي دربار- پوليس جو انتظام- سردارن ۽ وڏن زميندارن کي ڪوٺ- نيپئر جو نائونمل سان اٿڻ ويهڻ- برتاءُ- ڊپٽي ڪليڪٽريءَ جي عهدي تان استعفا- لٽ مار- هڪ پارسيءَ جو قتل- سکرامداس جو قاتلن کي گرفتار ڪرڻ- نائونمل جي سفارش تي ديواني عملدارن جو تقرر- ديوان چنديرام تي فوجداري مقدمو- نائونمل ۽ هن جي عزيزن کي ڏڪا- صدر بزار وارين جڳهين جو ڪيرائڻ- عالومل جي پيدائش (١٨٤٦ع)- نائونمل ۾ شڪ- خزاني موڪلڻ وقت گهوڙين جو الزام- باعزت رهائي- خانگي بٺيءَ جو بند ڪرائڻ- بيماري- سر چارلس نيپئر جي روانگي.

باب ڏهون (٢٠٥ کان ٢٢٦)

مسٽر پرنگل- سر جارج ڪلارڪ سان ملاقات- ١٨٥١ع ۾ سر بارٽل فريئر جي آمد- هن جي نيڪدلي ۽ مقبوليت- نائونمل جو، پگهارن جي بقايا قبول ڪرڻ- عمر پر لاءِ جاگير وٺڻ کان انڪار- هوتچند جو ديهانت- فريئر جو عملو: بٿرو، ايلس، گبس ۽ گولڊسمڊ- سنڌي الف-بي جي ايجاد (نوٽ)- فريئر جي مداح- فريئر سان ملاقات- فريئر جو ڪراچيءَ ۽ ٻين شهرن ۾، ميونسپالٽيون قائم ڪرڻ- ڏيڻ جو مڙهڻ- هڪڙي ڏيهي عرضدار جو فريئر کي گهوڙي تان ڪيرائڻ ۽ فريئر جو صبر- بلوي جي زماني ۾ فريئر جي روش- عرب فوج ڀرتي ڪري ڏيڻ لاءِ نائونمل جو مشورو-

ڪراچيءَ ۾ غدارن کي ڦاسي.

باب ڏهون (۲۲۷ کان ۲۴۲

فريئر جي سنڌ کان موڪلائي- هند-سرڪار جو نائونمل لاءِ، دائمي جاگير ۽ ڏن پيڙهين لاءِ پينشن جي سفارش قبول ڪرڻ- نائونمل جو ڪليڪٽر جي پسند ڪيل زمين قبول ڪرڻ- عالومل جي شادي- فريئر جو، بمبئيءَ جو گورنر مقرر ٿيڻ- نائونمل کي ڪوٽ- گورنمينٽ هائوس ۾ تقريب- پور گهاٽ ريلوي جو افتتاح- دکن جي تيرٿن جي ياترا- نائونمل کي سي . ايس . آءِ جو خطاب ملڻ- نائونمل جي اعزاز ۾ ڪمشنر جي دربار- فريئر جي ڪراچيءَ ۾ دربار ۽ نائونمل کي پنهنجن هٿن سان سي . ايس . آءِ. جي تمغي سان نوازڻ- عالومل کي فريئر جي هٿان بي . اي. جي سند ملڻ- نائونمل جي معلومات جا ذريعا- پوين کي نصيحت- خاتمو.

ضميمن جي فهرست

ضميمو -١ (٢٤٣ کان ٢٤٩)

(١) ١٤- جنوري ١٨٤٨ع جي لکيل، ڪراچيءَ
ي ڪليڪٽر جي يادداشت، جنهن ۾ سيٺ
ائونمل جي خدمتن جو احوال ڏنل آهي.
(٢) ضلعي جي سردارن ۽ مکيه ماڻهن جي
اري ۾ ڪراچيءَ جي ڪليڪٽر جي يادداشت
ان حوالا.

ضميمو -٢ (٢٤٩ کان ٢٥٠)

(سيٺ نائونمل ۽ ڪرنل پاٽنجر [جو پوءِ
سرهينري پاٽنجر ٿيو]، جي وچ ۾ لکپڙهه.)
(١) سيٺ نائونمل ڏانهن ڪرنل پاٽنجر جي،
مالي امداد لاءِ، فارسيءَ ۾ لکيل چٺيءَ جو نقل.
(٢) سيٺ نائونمل ڏانهن، ڪرنل پاٽنجر جو
٢٢- آڪٽوبر ١٨٣٨ع وارو خط، جنهن ۾
کيس هندين موڪلڻ بابت اطلاع ڪيل آهي.

ضميمو -٣ (٢٥٠ کان ٢٥٤)

(ڪرنل پاٽنجر جي رپورٽ) ته ميرن پهريائين
انن ۽ سيڌي سامان مهيا ڪري ڏيڻ جو وعدو
ڪيو هو، پر پوءِ هو رنڊڪون وجهڻ لڳا-
سيٺ نائونمل جي خدمتن جو اعتراف)
(١) ڪرنل پاٽنجر جو حڪومت کي تاريخ
٢٥- آڪٽوبر ١٨٣٨ع جو ڏنل اطلاع ته نائونمل
سان برونان ڏيڻ جو وعدو ڪيو ويو آهي،

(۲) ڪرنل پاٽنجر جي رپورٽ، ۱۳- ڊسمبر ۱۸۳۸ع جي، ميرن جي ڪجهي مخالفت، سمت نائونمل جو سون مياڻيءَ، قلات ۽ ٻين هنڌن تي آڻ هٿ ڪرڻ ۽ ميرن جي نائونمل کي ٻڌي، سزا ڏيڻ جي ارادن جي باري ۾.

ضميمو -۴ (۲۵۴ کان ۲۵۵)

ڪرنل پاٽنجر جو، بحري ڪمانڊر ان چيف ريئر ائڊمرل سر فريڊرڪ مئٽلنڊ ڏانهن ۲۸- جنوري ۱۸۳۹ع جو لکيل خط، جنهن ۾ سيٺ نائونمل جي ڪٽنب جي حفاظت لاءِ خاص استدعا ڪيل آهي.

ضميمو -۵ (۲۵۵ کان ۲۵۷)

(۱) ۴- فبروري ۱۸۳۹ع واري سنڌ جي مقامي سفير جي گورنر جي پرائيويٽ سيڪريٽريءَ ڏانهن لکيل چٺي، جنهن ۾ ڪيس ڪراچيءَ تي قبضي ڪرڻ جو اطلاع ڏنل آهي. (۲) سنڌ جي هنگامي دستي جي، سالار برگيڊيئر جنرل وئلئنٽ جي ڪراچيءَ ۾ فوج لاهڻ ۽ قلعي ۽ شهر جي حالتن جي باري ۾ رپورٽ. (۳) ڪراچي تان دستبردار ٿيڻ جو عهدنامو.

ضميمو -۶ (۲۵۷ کان ۲۵۹)

۱۸- فبروري ۱۹۳۹ع تي، ڪرنل پاٽنجر جي گورنرجنرل جي سيڪريٽريءَ ڏانهن رپورٽ ته هڪ بلوچ جي خوناخونيءَ ۽ ميرن جي ظاهر ظهور وڙهڻ جي ارادي جي باري ۾.

ضميمو -۷ (۲۵۹ کان ۲۶۱)

(۱) ۸- ڊسمبر ۱۸۴۰ع، ڪرنل آئوٽرام جي سرڪار ڏانهن (نائونمل کي، مير شيرمحمد

ڏانهن، جنهن جي علائقي مان فوج لنگهڻي هئي، سفارت لاءِ موڪلڻ جي باري ۾) رپورٽ. (٢) ڪرنل آئوٽرام جون، ليفٽيننٽ وائيٽلاڪ کي هدايتون، ته سيٺ نائونمل ساڻس گڏجي مير شيرمحمد جي علائقي ۾ (معلومات حاصل ڪرڻ ۾ واهر ڪرڻ لاءِ) وڃي.

ضميمو -٨ (٢٦١ کان ٢٦٤)

(١) ليفٽيننٽ ليڪيءَ جي، ١١- جون ١٨٤١ع واريءَ رپورٽ جو حوالو، جنهن ۾ مڪار منشين جي تيار ڪيل قبوليت جو نقل پڻ ڏنل آهي. انهيءَ قبوليت ۾ لکيل آهي ته جيڪڏهن نائونمل، ميجر آئوٽرام کان مير شيرمحمد تي مڙهيل معاون فوج جو خرچ گهٽ ڪرائي ڏيندو ته کيس مٺائيءَ جو حصو ملندو. (٢) ميجر آئوٽرام جي نالي، مير شيرمحمد ڏانهن لکيل جڙتو خط جو نقل، جنهن ۾ ساڻس خيرخواهيءَ جو وعدو ڪيل آهي. (٣) ميجر آئوٽرام جو مير شيرمحمد ڏانهن لکيل خط، تاريخ ١١- جون ١٨٤١ع جو، ڪئپٽن ليڪيءَ جي رپورٽ سميت.

ضميمو -٩ (٢٦٤ کان ٢٦٦)

(١) نائب سياسي سفير جو، سنڌ جي سياسي سفير ڏانهن، سيٺ نائونمل کي دڙڪن ملڻ جي باري ۾ خط. (٢) نائب سياسي سفير جي مير نصيرخان ڏانهن لکيل خط جو خلاصو، تاريخ ١- آڪٽوبر ١٨٤٢ع، جنهن ۾ نائونمل سان ڪيل ورتاءَ جي باري ۾ شڪايت ڪيل آهي. (٣) ميرن جي نائونمل کي ڪوٺ.

ضميمو -- ١٠ (٢٦٦ کان ٢٦٧)

هند سرڪار جو ميجر آئوٽرام ڏانهن خط، ٢٧- اپريل ١٨٤٢ع جو، جنهن ۾ ڪراچيءَ ۾ هڪ ڏيهي گماشتي جي رکڻ جي باري ۾ اطلاع ڏنل آهي.

ضميمو - ١١ (٢٦٧ کان ٢٦٩)

[سيٺ نائونمل جي خلاف مڙهيل تهمت ۽ سندس مڪمل رهائيءَ متعلق لکپڙهه جي باري ۾.]
(١) تاريخ ٢٤- آگسٽ ١٨٤٨ع، سنڌ جي جج ائڊووڪيٽ جو، سيٺ نائونمل ڏانهن خط. (٢) گهوڙاٻاريءَ جي ڊپٽي ڪليڪٽر جو خط، سيٺ نائونمل ڏانهن، تاريخ ١٤- نومبر ١٨٤٨ع. (٣) سرڪار جي عارضي سيڪريٽريءَ جو سنڌ جي ڪمشنر ڏانهن خط. (٤) مانوارن ڊائريڪٽرن جي ڪورٽ ۾، تاريخ ٤- اپريل ١٨٤٩ع واري خط مان حوالو.

ضميمو - ١٢ (٢٦٩ کان ٢٧٣)

[سر ايڇ . بي . اي. فريئر سان خانگي لکپڙهه]
(١) سر ايڇ . بي . اي. فريئر جو سيٺ نائونمل ڏانهن تاريخ ٧- جنوري ١٨٦٩ع جو خط. (٢) سيٺ نائونمل جو جواب، اپريل ١٨٦٩ع جو. (٣) سر ايڇ . بي . اي . فريئر جو، ٤- فبروري ١٨٧٤ع وارو خط.

ضميمو - ١٣ (٢٧٣ کان ٢٧٨)

[سيٺ نائونمل کي سي . ايس . آءِ . جي اعزاز ملڻ جي موقعي تي دربار ۾ ڪيل تقريرن جو حوالو]
(١) سنڌ جي ڪمشنر جي تقرير. (٢) سر بارٽل فريئر

جي تقرير، (٣) ملڪه جي منبر سان سنڌ
جو نقل.

ضميمو -١٤ (٣٧٨)
وائسراءِ ۽ گورنر جنرل جو، راءِ صاحب عالومل
ٽيڪمداس پوچواڻي بي. اي کي ”راءِ بهادر“
جو خطاب، ذاتي اعزاز طور ڏيڻ.

ضميمو -١٥ (٣٧٨ کان ٣٧٩)
سن ١٨٨٨ع ۾، سيٺ نائونمل جي ديهانت
کان ڏهه ورهيه پوءِ، سر فريڊرڪ گولڊسمڊ
جو خراج تحسين.

ضميمو -١٦ (٣٨٠)
سنڌ جي اڄوڪيءَ خوشحاليءَ جا مثال.

ضميمو -١٧
سيٺ نائونمل جي خاندان جو شجرو.

مهاڳ

پهريائين منهنجو خيال هو ته هيءَ مختصر تصنيف، عوام جي آڏو پيش ڪريان، پر پوءِ، ڪيترن سببن ڪري، مون مناسب سمجهيو ته ان جي اشاعت مخصوص رکجي ته بهتر ٿيندو ـ اول ته، هيءُ سمورو قصو هڪ ڪهني تاريخ آهي، ۽ ٻيو ته جن واقعن جو ان ۾ ذڪر ڪيل آهي، سي سنڌ جهڙي هڪ دور دراز صوبي جي تسخير سان تعلق رکن ٿا، جنهنڪري اهي عوام لاءِ دلچسپيءَ جو باعث ڪين ٿيندا؛ خصوصاً هن وقت، جڏهن سلطنت هڪ مها ڪشمڪش ۾ مبتلا آهي ۽ جنهن جو ڀوت سڀڪنهن جي دلين ۽ دماغن تي سوار آهي. تنهن ڪان سواءِ، هن قصي جا ڪي واقعا ڪُهنن اختلافن جون يادگيريون تازيون ڪن ٿا، جن کي هينئر وسارڻ مناسب آهي. مرحوم سر رچرڊ برٽن، سنڌ کي ”ڏکي ماٽريءَ“ جو لقب ڏنو هو. لاشڪ ان جو ٻهريون سبب سنڌ جي گرمي هوندي، ۽ ٻيو ته جڏهين انگريزن سنڌ فتح ڪئي ته ان وقت ملڪ جو گهڻو حصو غيرآباد هو. مگر هن وقت ته سنڌ، ساري سلطنت هند-پاڪ جي سڀني صوبن کان وڌيڪ زرخيز شمار ڪئي وڃي ٿي. جيڪو به ماڻهو سنڌ ۾ هڪ دفعو رهيو هوندو يا نوڪري ڪئي هوندائين، سو سنڌ کي هميشه ياد ڪندو. اهو هڪ نيڪ فال آهي ته هر طبقي جا ماڻهو، وڏا مسلم زميندار خواهه پڙهيل هندو، وفادار آهن ۽ پنهنجي ملڪ سڌارڻ جو ڏاڍو اونو اٿن. هرڪو ماڻهو جنهن کي به سنڌ جي سرزمين جو ڪجهه اونو آهي، سو سيٺ ناؤنمل جي هن خود نوشته احوال کي دلچسپيءَ

سان پڙهندو، جنهن انگريز سرڪار جي، هڪ نازڪ وقت ۾، نمايان مدد ڪئي هئي. سيٺ نائونمل جي انهن ڪوششن پنهنجي ماتريوميءَ کي آرام، انصاف ۽ سٺي انتظام ولي ڏيڻ سان گڏوگڏ هرڪنهن ظلم ۽ زبردستيءَ کي هميشه لاءِ بنجي ڏيڻ ۾ مدد ڪئي، جنهن ۾ خود سنڌس پيءُ به شڪار ٿيو هو. ”يادگيريون“ ان ڪري به خاص دلچسپيءَ جو باعث ٿينديون جو ان ۾ سنڌ جي تسخير وقت ملڪ جي جيڪا حالت هئي، تنهن جي هڪ چٽي تصوير پيش ڪيل آهي. تنهن کان سواءِ ان ۾ سيٺ نائونمل جي گوناگون مشاهدن ۽ واقعن جو ذڪر پڻ آهي؛ جن جي هن جي حياتيءَ ۾ ڪمي ڪانه هئي.

جن صاحبن ان وقت جي تاريخ جو مطالعو ڪيو آهي، تن کي بخوبي معلوم آهي ته سنڌ جي تسخير لاءِ جيڪي طريقا اختيار ڪيا ويا هئا، تن جي جائز يا ناجائز هئڻ جي باري ۾ وڏا اختلاف آهن. هن وقت اهو پراڻو داستان، عام ماڻهن اڳيان دهرائڻ مناسب نه ٿيندو. تنهنڪري مان اهو بهتر سمجهان ٿو ته هن ڪتاب جي اشاعت، سيٺ نائونمل جي اولاد، رشتيدارن ۽ سنڌ سان تعلق رکندڙ عملدارن ۽ ذاتي دوستن تائين محدود رکجي.

”يادگيريون“ جي تاليف ۾، جيتريقدر ٿي سگهيو آهي، اوتريقدر، مون سياست کان ڪنارو ڪيو آهي، تنهنڪري ان ۾ جيڪي اشارا ڏنل آهن، تن کي واضح ڪرڻ لاءِ فقط مختصر حاشيي تي اڪتفا ڪئي اٿم؛ جنهن کان سواءِ اهي اشارا موجوده نسل جي ماڻهن کي سمجهه ۾ نه اچن ها. ان کان سواءِ مون ”تعارف“ جي ٻن بابن ۾، نائونمل جي اسرڻ وقت سنڌ جي جيڪا حالت هئي، ان تي مختصر روشني وڌي آهي. مون پنهنجا تاثرات، سيٺ نائونمل جي ناميارن همعصر عملدارن، ۽ آشنائن جي لکيل دستاويزن سان پيش ڏنا آهن. مون کي خاطري آهي ته گهڻا انگريز - پاٽنجر ۽ آئوٽرام يا فريئر ۽ ايلس جهڙن

ناميارن، انگريز هستين، جن سنڌ جي ڀلي ۽ پٽ خدمت ڪئي هئي، تن جي ڪارنامن کان واقف ٿي خوش ٿيندا. جيڪڏهن هن ڪتاب جي اشاعت کان پوءِ هنن کي فريئر ۽ آئوٽرام جي جيون چرتر پڙهڻ جو شوق پيدا ٿيو ته آءٌ ائين سمجهندس ته مون واقعي سندن خدمت ڪئي آهي.

ڪتاب جون حاشيون سڀ منهنجون لکيل آهن، جيتوڻيڪ مصنف طرفان ان ڳالهه جو اعتراف ڪتي به ڪيل نه آهي.

سيٺ نائونمل- خاص ڪري پنهنجي ڪن گهرو ۽ ذاتي ڳالهين جو ذڪر ڪيو آهي، جن جو عوام سان ڪو واسطو ڪونه آهي، پر مان انهن ڳالهين کي حذف ڪرڻ مناسب نٿو سمجهان. افسوس آهي ته مون کي اهڙي جنتري دستياب نه ٿي سگهي، جنهن جي مدد سان وڪرماجيت جي سنبت جي سنن لاءِ عيسوي سالن جون صحيح تاريخون ۽ مهينا ڏئي سگهان ها. ڪي نقاد شايد ان ڳالهه تي ٽيڪا ٽپڻي ڪن ته مون هندوستاني تاريخن ۽ مهينن لکڻ ۾ دلچسپي ڪانه ڏيکاري آهي. پر جنهن وقت هنن "يادگيرين" ۽ "ضميمن" ۾ بيان ڪيل واقعا رونما ٿيا هئا، ان وقت هڪ زبان جي لفظن کي ٻيءَ زبان ۾ منتقل ڪرڻ جو ڪو باترتيب طريقو رائج ڪونه هو. مون خيال ڪيو ته هرهڪ لفظ جي پراڻي استعمال کي بحال رکڻ هڪ قسم جي نمائش ٿيندي؛ حالانڪ "يادگيرين" ۾، خود مترجم به ڪن لفظن جي جديد صورت قائم رکي آهي. تنهنڪري مون به گهڻن لفظن جي، ڪتاب ۾ پيش ٿيل صورت کي قائم رکيو آهي. اميد ته انگريزيدان هندستانين کي پڙهڻ ۾ ڪابه دقت ڪانه ٿيندي، جاڪاڻ ته پراڻي صورت دستاويزن ۽ انهن جي حوالن کي هڪ ڪهنو رنگ ڏيندي.

ڪن مشڪل اشارن جي سمجهائڻ ۾ مون کي سيٺ نائونمل جي نامور پوٽي، راءِ- بهادر عالومل ٽيڪمداس بي- اي، نوازش ڪري منهنجي جيڪا مدد ڪئي آهي، ان لاءِ آءٌ

سندس ٿورائتو آهيان. عالومل ۽ مون ڪان پوءِ، نيپئر، فريئر ۽ سيٺ نائونمل جي وقت واري سنڌ ۽ جديد سنڌ جي وچ ۾ جيڪي آخري ڪڙيون بچيون آهن، سي ختم ٿي وينديون. مان ١٨٧٠ع ۾ سنڌ ۾ آيو هوس، جڏهن اڃا ڪيترا نيپئر ۽ فريئر جا همعصر عملدار، سرڪاري نوڪرين ۾ هئا، ۽ مون انهن جي واتان پراڻي زماني جا ڪيترا قصا ۽ ڪهاڻيون ٻڌيون هيون. ان ڪري مان سمجهان ٿو ته "يادگيرين" جي اشاعت لاءِ منهنجو انتخاب غيرموزون نه آهي.

١- جون، ١٩١٥ع

ايچ. اِي. ايم. جي

تعارف

(مؤلف جو لکيل)

باب پهريون

سنڌ ارڙهين صديءَ جي پهرئين اڌ ۾ - آڳاٽا حاڪم ٽالپر هئا - ٽالپرن جون ٽي حڪومتون - افغانن ۽ رنجيت سنگهه جون سنڌ ۾ حريص نگاهون - انگريزن جي مداخلت جا سبب - ڪابل جي مهم لاءِ سنڌو نديءَ جي واديءَ مان گذر - حيدرآباد سان معاهدو - اميرن جون اڙيون - نائونمل جي پيدائش ۽ نسل - ٽالپرن جا هندن سان ظلم - نائونمل جي پيءُ سان ظالمانه ورتاءُ - نائونمل جا انگريزن سان اوائلي ناتا - ١٨٣٨ع ۾ پاٽينجر جو مدد لاءِ سوال - آئوٽرام جي سنڌ ۾ آمد - ميرن جون اڙيون - نائونمل جي آئوٽرام ۽ پاٽنجر کي واهر - آئوٽرام جو سنڌ ۾ سياسي سفير ٿيڻ - ڏيهي ماڻهن جون سازشون - نائونمل جي مير شيرمحمد سان ڪامياب چالبازي -

هڪ معزز هندوستانيءَ، جيڪو هوندئن ته ساري ڄمار برطانيا سرڪار سان وفادار رهيو ۽ ان جون خدمتون ڪيائين، پر جنهن جي وفاداري ۽ خدمتون اڄ ڪان بہ ڪئين پيڙهيون اڳ يعني ١٨٣٨-١٨٤٣ع واريءَ پهرينءَ افغان لڙائيءَ جي وقت نمايان هيون، تنهن جو ١٩١٥ع ۾ جيون چرتر شايع ڪرڻ شايد بيوقتائتو نظر اچي پر هڪ اهڙو ماڻهو، جنهن غدر جي نازڪ زماني ۾ سرهينري پاٽنجر، سر جيمس آئوٽرام ۽ سر بارٽل فريئر

جهڙين هستين جو مڪمل اعتماد حاصل ڪيو، سو وسارڻ جي لائق نه آهي. انهن ناميارن عملدارن، سندس اتساهه ۽ همت جي بيحد واکاڻ ڪئي آهي. هن، افغانستان واريءَ لڙائيءَ وقت پنهنجي جان جوکي ۾ وجهي، انگريزن جي فوج لاءِ وهٽ ۽ سيڌو سامان مهيا ڪري، هڪ بيش بها خدمت سرانجام ڪئي هئي. انهيءَ خدمت جي عوض آئوٽرام کيس ”برطانيا سرڪار جو هڪ فدائي“ ڪري سڏيو آهي، ۽ ٻيو هڪ انگريز عملدار پڻ چوي ٿو ته ’ان وقت اسان جو ڪراچيءَ ڪان وٺي قنڌار تائين، نائونمل کان سواءِ، ڪوبه دوست ڪونه هو. غدر جي زماني ۾، سنڌ جي ڪمشنر سر بارٽل فريئر کي سنڌ جي عوام جي جذبات ۽ پاڙيوارن ملڪن جي سازشين جي باري ۾ جيڪي خبرون سيٺ نائونمل پهچائيندو هو، تن کي هو گهڻي اهميت ڏيندو هو.‘ سيٺ نائونمل ڪافي عمر جو هو، جڏهن سربارٽل فريئر کيس پنهنجي جيون چرتر لکڻ جو مشورو ڏنو ۽ سندس پوٽي راءِ بهادر عالومل (عالمچند) ٽيڪمداس پڻ ان باري ۾ مٿس زور پريو. تنهنڪري هن پنهنجو جيون چرتر پنهنجي ڏيهي زبان ۾ لکيو، جيڪو هو پاڻ پنهنجي پوٽي کي ڏاڍيان پڙهي ٻڌائيندو هو ۽ هو ان جو انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪندو ويندو هو. نائونمل انهيءَ ترجمي جو نقل سر بارٽل فريئر ڏي موڪليو. سر بارٽل فريئر جي هڪ خط مان (جيڪو اڃا موجود آهي) سندس اهو ارادو ظاهر آهي ته هيءُ ڪتاب ڇپائڻ گهرجي، پر هو صاحب ان وقت انڊين ڪائونسل جو ميمبر هو ۽ هن کي ايترا ته گوناگون ۽ مشڪل فرائض انجام ڏيڻا هئا جو ان ڳالهه لاءِ هن کي فرصت نه ملي سگهي. سر فريڊريڪ گولڊ سمنڊ، سي. بي. ڪي. سي. ايس. آءِ، جنهن سر جيمس آئوٽرام جي سوانحعمري لکي هئي، تنهن جو به اهڙو ئي ارادو هو. پر هو صاحب به صحت ٺيڪ نه هئڻ سبب، پنهنجي ارادي کي عملي جامو پهرائي نه سگهيو. بعد ۾ جڏهن ميولس سنڌ جو ڪمشنر

هو، ٽڏهين راءِ بهادر عالومل ٽيڪمداس، "ياد گيرين" جو هڪ قلمي نسخو سنڌس حوالي ڪيو، جنهن جي هو هينئر ويهن ورهين جي افسوسناڪ دير کان پوءِ، اشاعت ڪري رهيو آهي، سنڌس، رايو آهي ته گهٽ ۾ گهٽ، انهن ماڻهن لاءِ جن جو سنڌ سان لاڳاپو رهيو آهي، سيٺ نائونمل جي دلچسپ ڪهاڻي ۽ هن جو اعليٰ ڪردار، جيڪو "ياد گيرين" مان ظاهر ٿئي ٿو، سو گمنامي جي تاريڪيءَ کان محفوظ رکجي.

اول اول، مان مختصر لفظن ۾ پيدائش گهران ٿو ته جي انهيءَ دؤر (١٨٣٠ کان ١٨٤٥ع) ۾، جنهن سان "ياد گيرين" جي هڪ اهم حصي جو تعلق آهي، تنهن ۾ ڏيکاريل آهي ته انگريز سرڪار جو سنڌ ۽ پاڙي وارن ملڪن جي باري ۾ ڪهڙو نظريو هو- سنڌ ان وقت به، هاڻي وانگر، سنڌو نديءَ جي هيٺين حصي تي مشتمل هئي. صوبي جي ڊيگهه ٣١٠ ميل ۽ ويڪر ١٤٠ کان ١٦٠ ميلن تائين هئي اتر ۾ بهاولپور جي مختصر هندستاني مسلم رياست ۽ ان جي پريان پنجاب جي سک فاتح، رنجيت سنگهه جو وسيع علائقو هو. اولهه طرف ان کي جبلن ۽ ماٿرين، ڪابل ۽ قنڌار (افغانستان) جي پٺاڻ حاڪمن ۽ قلات (بلوچستان) جي بروهي سردار جي علائقن کان جدا ٿي ڪيو. ڏکڻ ۾ عربي سمنڊ ۽ اوڀر ۾ ريگستان، جنهن جي پريان جيسلمير ۽ جوڌپور جون ڏيهي رياستون هيون. ڪڇ جي رياست (بمبئي کاتو)، جنهن کي ڪلراٺين ڏٺين ۽ ڪارين سنڌ کان ڌار ٿي ڪيو، سا سنڌ سان ڏکڻ-اوڀر واريءَ ڪنڊ تي اچي ٿي ملي- سنڌ جا اصل رهاڪو هندو هئا. سنه ٧١٢ع ۾، عربن جي فتح کان پوءِ، به هندو گهراڻن، ساري ملڪ تي، وقت بوقت حڪومت پئي ڪئي- ٽالپرن کان اڳ، ڪلهوڙن جي دؤر تائين، به لاڙ ۾ هندو حاڪم هئا، پر اهي مقامي هندو حاڪم، آهستي آهستي غائب ٿيندا ويا. هندن جو تعداد نه فقط گهٽجو گهٽ ٿي ويو، پر تعصبي مسلمان کين حقارت جي

نظر سان ڏسندا هئا، پر هو پنهنجي هوشياريءَ، اعليٰ چترائيءَ ۽ تعليم جي ڪري وڻج واپار ۾ اڳرا رهيا ۽ مسلمان حاڪمن جي هٿ هيٺ سرڪاري ڏِلن جا مقاطعيدار پڻ هوندا هئا.

سن ١٧٣٩ع ۾، نادرشاهه هندوستان تي حملو ڪري، دهليءَ کي تلاٽ تاراج ڪري ڇڏيو. ان کان اڳ سنڌ ڪيترن مڪاني قومن ۽ گهراڻن جي حڪومت هيٺ، دهليءَ جي مغل شهنشاهت جو هڪ صوبو ٿي چڪي هئي، پر نادرشاهه جي فتح کان پوءِ، هوءَ ڪابل جي ماتحت ۽ خراج گذار بنجي ويئي، اڪثر ڪري سنڌي حاڪمن طرفان وقت تي خراج ڪونه پهچايو ويندو هو ۽ بعضي بعضي خراج جي وصوليءَ لاءِ ٻاهرين حڪمرانن کي حملو ڪرڻو پوندو هو، جيئن عيسوي ١٨١٠-١١ ۾ ڪيو ويو. حقيقت ۾ سنڌ، اتر-اولهه واري حصي ۽ شڪارپور جي مشهور شهر ۽ واپاري منڊيءَ کان سواءِ، ڪابل جو هڪ دور دراز ۽ غيراهم صوبو هئي. شڪارپور جو شهر وچ ايشيا ۽ هندوستان جي شاهراهه، يعني بولان جي دڙي جي ويجهي هنڌ آهي. ڪابل جا حاڪم ان جي حق ملڪيت کي خاص اهميت ڏيندا هئا. ان کان سواءِ، سنڌ جو اندروني ڪاروبار، جيڪا به مڪاني حڪومت برسراقتدار هوندي هئي، سا هلائيندي هئي. ارڙهين صدي ۾، هڪ مسلم درويش جي خاندان، جن جو رشتو بهاولپور رياست جي دائودپوٽن حڪمرانن سان هو، تن قبضو ڪيو. ڪلهوڙا هڪ ظالم قوم هئي ۽ ١٧٨٣ع ۾ ڪين ٽالپر بلوچن، جن جي سردارن کي هنن وحشاني طريقي سان قتل ڪيو هو، تن ڪين ملڪ مان هڪالي ڪڍيو. ٽالپر ١٨٤٣ع تائين برسراقتدار رهيا، جڏهن انگريزن مٿن سوڀ پاتي، تڏهن ٽالپرن جا ٽي پاڙا هئا، ۽ انهيءَ ڪري سنڌ کي به ٽن حڪومتن ۾ ورهايائون ـــ لاڙ جي حڪومت جا ٽنهي حڪومتن ۾ وڏي ۽ زياده اهم هئي، سا قوم جي سردار مير فتح علي، جنهن جي ڪوششن سان سنڌ فتح ٿي هئي، پنهنجي هٿ ۾ رکي، ۽

ڪلهوڙن جي گاديءَ، حيدرآباد تي قبضو ڪيو، جتي هنن هڪ قلعو اڏايو هو. سيرو مير سهراب کي مليو، جنهن جي گادي خيرپور ۾ هئي. هن پڻ بکر جي مضبوط قلعي تي قبضو ڪيو، جيڪو شڪارپور جي ويجهو، سکر ۽ روهڙيءَ جي وچ ۾، سنڌو نديءَ جي هڪ ٻيٽ تي آهي. ڏکڻ - اوڀر جي رياست جيڪا سڀ کان ننڍي هئي، سا مير ٺاري خان جي حصي ۾ آئي. حيدرآباد ۾ مير فتح علي پنهنجن ٽن ڀائرن: ڪرم علي، غلام علي، ۽ مراد عليءَ کي پاڻ سان حڪومت ۾ شريڪ ڪيو. هي واقعو مشرق جي تاريخ ۾ هڪ بيمثال ڪرشمو هو. چار ڀائر، هميشه پاڻ ۾ قرب سان رهندا هئا. انهن مان جيڪو ڏهن کو گذاري ٿي ويو، ته ان جو پٽ پنهنجي پيءُ جي حق جو وارث بڻيو ٿي. خود فتح علي کي ”رئيس“ ڪري سڏبو هو ۽ سنڌ جي رواج مطابق پڳ جو حقدار به اهوئي هو. ١٨٣٢ع ۾، چئن ڀائرن مان فقط مير مراد علي جيئرو هو. هو ان وقت ”رئيس“ ٿيو ۽ هوئي متحد حڪومت، جنهن ۾ ٻين ٽن ڀائرن جي پٽن جا حصا هئا، تن جو وڏو هو.

ڊاڪٽر جيمس برنس، ڪڇ جي گاديءَ مان انگريزن جي سفارتخاني جو جراح ٿي آيو. هيءُ پهريون يورپي ماڻهو هو، جنهن کي سنڌ جي دربار ۾ ڪجھ وقت تائين رهڻ جو موقعو مليو. هن کي ١٨٣٠ع ۾ ميرعلي مراد جي ڪنهن معمولي عارضي جي علاج لاءِ گهرايو ويو هو. هن پوءِ، ملڪ ۽ حڪومت جي باري ۾، پنهنجا تاثرات هڪ ڪتاب جي صورت ۾ پيش ڪيا. هو انهيءَ ڪتاب ۾ لکي ٿو ته ”ڪي مير خوشخلق ۽ نيڪ هئا پر مير مراد عليءَ جي باري ۾ هن جو خيال هو ته هو هڪ خودغرض، اداس طبع، لالچي ۽ خودسر حاڪم هو. سري ۾، مير سهراب کان پوءِ هن جو پٽ مير رستم گاديءَ تي ويٺو. هو هڪ نهايت شريف طبع حاڪم هو ۽ انگريزن لاءِ هڏ ڪرڪندو هوس. مير ٺاري خان جي گاديءَ تي ميرپور وارو مير

شيرمحمد ويٺو، جو انگريزن جو خيرخواه ڪونه هو. ”يادگيرين“ جي شروع ٿيڻ وقت، لاڙ ۾ مير مرادعليءَ جا پٽ مير نورمحمد ۽ نصيرخان، ۽ مير فتح عليءَ جو پٽ صوبدار خان ۽ مير غلام عليءَ جو پٽ مير محمد خان پنهنجن ميرن کان وڌيڪ اڳرا ۽ طاقت وارا امير هئا. پويان ٻه (مير صوبدار خان ۽ مير محمد خان) مير نورمحمد خان ۽ نصير خان پنهي پاڻ کان عمر جي لحاظ کان وڏا هئا، مگر حڪومت جي ڪاروبار ۾ ايترو دخل ڪونه هوندو هون.

انگريز سرڪار کي ڪيتري وقت تائين سنڌ جي متعلق محدود معلومات رهندي هئي؛ ڇاڪاڻ ته هنن سنڌ جي حڪمرانن سان ڪنهن لاڳاپي قائم ڪرڻ جي ڪا ڪوشش ئي ڪانه ڪئي هئي. سنڌ پنهنجي جداگانه حيثيت جي ڪري، ٻاهرين مداخلت کان پاڪ صاف رهي هئي. ارڙهينءَ صديءَ ۾، ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ، لاڙ جي هڪ مشهور شهر يعني ٺٽي ۾ ڪوٺيون وڌيون هيون، پر اهي قبل از وقت بند ڪيون ويون. انگريزن جا سفير جڏهين ٽالپر ميرن جي ويجهو پوڻ جي ڪوشش ڪندا هئا ته هو پريشان ۽ بدظن نظر ايندا هئا. مثلاً ١٨٠٩ع ۾، جڏهين پهريون دفعو هندستان تي فرينچن جي حملي جو خطرو هو ۽ ڪين، ٻين ڏيهي رياستن وانگر چيو ويو هو ته هو فرينچن کي پنهنجي ملڪ ۾ داخل ٿيڻ نه ڏين. پر هنن هميشه لاءِ، پاڻ کي، باقي دنيا کان منقطع رکڻ جو فيصلو ڪيو. آخر، ١٨٣٠ع ۾، اهو وقت آيو، جڏهين انگريز سرڪار هنن جي ملڪ ۾ دلچسپي وٺڻ شروع ڪئي. ان وقت رنجيت سنگهه، جيڪو انگريزن جو هميشه پڪو دوست ٿي رهيو هو، ۽ پاڙيوارن سان اڳرائيءَ ڪرڻ ۾ نه ٽرندو هو، سو پنجاب ۾ هڪ پائيدار حڪومت قائم ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيو. هن ڪشمير، ديرو اسماعيل خان ۽ ملتان جا پرڳڻا، جيڪي ان وقت تائين هميشه ڪابل جي ماتحت رهندا آيا، سي پنهنجيءَ حڪومت سان

ملائي ڇڏيا هئا. هن سنڌ جي پاڙي واريءَ رياست، بهاولپور تي حملو ڪري، خراج وصول ڪيو. اهڙي طرح، رنجيت سنگهه سنڌو نديءَ جي سموريءَ ماڙيءَ لاءِ خطري جو باعث بڻيو. اها ڳالهه عالم آشڪار هئي ته سنڌ وٺڻ لاءِ هن کي طمع هئي، ۽ انهيءَ خيال سان ١٨٣٦ع ۾ سنڌ تي حملو به ڪيو هئائين. ساڳئي وقت، هند سرڪار، ايران ۽ افغانستان سان سازباز ڪري، روس جو هندستان تي فرضي حملي ڪرڻ جو منصوبو معطل ڪرڻ ٿي چاهيو. ان ڪري لازماً هنن جي نگاهه سنڌو نديءَ تي پئي، جا عربي سمنڊ کان، اتر هندستان ۽ ڪابل جي وچ ۾ قدرتي شاهراهه آهي. سنه ١٨٣١ع ۾، حيدرآباد جي اميرن، گهڻي جهنجهٽ کان پوءِ، سر اليگزينڊر برنس کي سنڌو نديءَ مان گهوڙن ڪٺي وڃڻ جي اجازت ڏني. رنجيت سنگهه کي گهوڙن جو ڏاڍو شوق هوندو هو، ان ڪري انگلنڊ جي بادشاهه اهي گهوڙا کيس تحفي طور موڪليا هئا. ساڳئي وقت اهو موقعو درياءَ جي ملاحظي ڪرڻ لاءِ پڻ غنيمت سمجهيو ويو. ١٨٣٢ع ۾، ميرن هڪ اهڙي عهدنامي تي دستخط ڪيا، جنهن موجب انگريزن کي واپار لاءِ، سواءِ فوجي اسباب ۽ هٿياربند جهازن جي، سنڌو نديءَ جي استعمال جي اجازت ڏني ويئي. ان کان پوءِ، ١٨٣٦ع ۾ هنن مجبوراً درياءَ تي هلندڙ آگبوٽن لاءِ پنهنجن پيلن مان هنن کي ڪاٺين ڪرڻ جي اجازت ڏني. ان کان سواءِ، هنن ڪپتان ڪارليس کي، ڪراچيءَ جي بندر ۽ سنڌو نديءَ جي دوآبي وارن بندرن جي پيمائش جي اجازت ڏني.

سنه ١٨٣٦ع ۾ لارڊ آڪلنڊ، هندستان جو گورنر جنرل مقرر ٿيو. هن ترڪستان (جنهن تي روس پيشقدمي ڪري رهيو هو) ۽ هندستان جي وچ ۾، هڪ دوستانه ۽ مضبوط رياست قائم ڪرڻ جي ارادي سان معاهدو ڪيو، جنهن مطابق ڪابل جي تخت تي سابق سدوزئي حڪمران، شاهه شجاع کي (جو ڪيترن سالن کان هندستان ۾ جلاوطن هو) وري ٿاڦي انجام ورتو ته

ڪابل مان انگريزن جي دشمنن کي تڙي ڪڍڻ ۾ سندن مدد ڪري.
لارڊ آڪلنڊ جو اهو فيصلو پوءِ نهايت پرحماقت ۽ نقصانڪار ثابت ٿيو؛ ڇاڪاڻ ته شاهه شجاع جي اها به دعوا هئي ته سڄو سندس موروثي ملڪيت آهي. هو جنهن وقت برسراقتدار آيو، تڏهين هن سنڌ جي حڪمرانن کان زوريءَ خراج وصول ڪيو. اها هڪ تعجب جي ڳالهه آهي ته مشرق ۾ جلاوطن حڪمران، تخت وڃائڻ کان پوءِ به پنهنجي حمايت ۾ فوج ڪٺي ڪري سگهندا آهن! اهڙيءَ طرح، شاهه شجاع به جلاوطنيءَ جي زماني ۾، ١٨٣٨ع ۾ فوج وٺي، شڪارپور جي ويجهو، ٽالپر ميرن کي شڪست ڏيئي، کانئن پنجن لکن روپين(١) ساليانى خراج جو وعدو ورتو. سنڌ ان وقت ٻن گهيرن ۾ هئي: هڪ طرف افغانن جون اکيون هيون ۽ ٻئي طرف سکن جون. انگريزن فيصلو ڪيو ته هو پهريون ته سنڌ کي ٻنهي ڌرين جي لاءِ جنگي آکاڙو نه بنجڻ ڏيندا ۽ ٻيو ته جنهن وقت ٽالپرن کي پنهنجي ملڪ جي دفاع ڪرڻ جي طاقت ۾ پنتي ڏسندا ته هو انهن جهڳڙن جو خود تصفيو ڪندا ۽ جيڪڏهين سنڌ تي ڪو حملو ٿيو ته هو سنڌ کي پنهنجي سرحد سمجهي ان جو دفاع ڪندا. انهيءَ ڪري انگريز سرڪار، ميرن تي دٻاءُ آندو ته هو هڪ نئين معاهدي تي دستخط ڪن، جنهن جي بدولت هو شاهه شجاع جي وڌيڪ مداخلت کان آزاد رهندا. انهيءَ نئين عهدنامي مان ميرن کي هيءُ نقصان هو ته کين شاه شجاع ۽ رنجيت سنگهه لاءِ پنجويهن يا ڇويهن لکن روپين جي ڀاري رقم ادا ڪرڻي ٿي پئي. نالي ۾ ته هيءَ رقم خراج جي بقايا هئي، پر دراصل اها شڪارپور لاءِ ڍنگ جي رقم هئي. ان رقم مان ١٥ لک رپيا رنجيت سنگهه کي، افغانستان تي چڙهائيءَ

---

(١) لک معنيٰ سؤ هزار. ان وقت لک رپين جي قيمت ڏهه هزار پائونڊ هئي.

واري منصوبي ۾ شامل ٿين ۽ سدد ڏيڻ جي عيوض ملئا هئا. ان کان سواءِ، سنڌ جي دفاع ۾ معاون فوج جي خرچ لاءِ، ميرن کي ٽي لک رپيا ساليانو خرچ ڀرڻ ڏيڻو هو. ميرن گهڻي ئي گوشناٿي ڪئي، پر عهدنامي تي صحيح ڪرڻ کان اڳ ۾ ئي متن عملي طور د باءُ وجهڻ لاءِ، شاهه شجاع جي امدادي فوج جو هڪ حصو سنڌو نديءَ جي چوڙ وٽ لاٿو ويو، ۽ انگريزن جي جنگي جهازن جي مدد سان ڪراچيءَ تي زوريءَ قبضو ڪيو ويو. حيدرآباد جي ميرن ته آخر ڪؤڙو مُنهن ڪري، عهدنامو قبول ڪيو، پر هُنن انگريزي فوج لاءِ وهٽن ۽ سيڌي سامان مهيا ڪري ڏيڻ ۾ رنڊ ڪون وجهڻ شروع ڪيون. انهيءَ وچ ۾ سر اليگزينڊر برنس، پنجاب جي طرف کان سيري ۾ داخل ٿيو ۽ سري جي ٽالپر حڪمران، مير رستم کان، جو انگريزن جو هميشه هڏڏو ڪي هوندو هو، ريهي ريبي، سکر ۽ روهڙيءَ جي وچ ۾ سنڌو نديءَ جي هڪ ٻيٽ تي بکر جو قلعو ورتائين. انهيءَ قلعي تي قبضي ڪرڻ سان درياءَ پار ڪرڻ آسان هو، ۽ شڪارپور اچڻ وڃڻ ۾ به وڏي سهوليت هئي.

هاڻي، سيٺ نائونمل جو ذڪر ڪيو ۽ ٻڌائبو ته هُن ڪيئن انهن مشڪلاتن ۾ انگريزن جو ساٿ ڏنو، جن جو انجام اهو نڪتو، جو انگريزن جو سنڌ تي تسلط قائم ٿي ويو. هيءُ سمورو احوال، جيڪو سندس خودنوشت بيان تي ٻڌل آهي، نهايت احتياط سان چڪاسيو ويو آهي ۽ ان ۾ ضرورت مطابق ۽ ان وقت جي ڇپيل دستاويزن جي روشنيءَ ۾، اضافو پڻ ڪيو ويو آهي.

سيٺ نائونمل پٽ هوتچند، لوهاڻي قوم جو هڪ هندو واپاري هو. هو ڪراچيءَ جو رهاڪو هو، جتي، هن ١٨٠٤ع يا ١٨٠٥ع ڌاري جنم ورتو هو. هن جا وڏا اصل وچولي ۾

خداآباد جي ويجهو ڪاهريءَ(١) جي ڳوٺ ۾ رهندا هئا. خداآباد ڪلهوڙن جي شروعاتي حڪومت واري دؤر جو پهريون گاديءَ جو هنڌ هو. ارڙهينءَ صديءَ جي اوائل ۾، سيٺ نائون مل جو پڙڏاڏو (ڀوڄومل) خانداني اختلافن ۽ لاڳ ڪلهوڙن جو تخت گاهه، خداباد کان حيدرآباد ڏانهن (جنهن جو پايو ١٧٦٨ع ۾ ڪلهوڙن وڌو هو)، ڪجهي وڃڻ سبب، وچولي مان لڏي ويو. ڀوڄومل پنهنجيءَ رهائش لاءِ ڪراڙڪ بندر انتخاب ڪيو، جو ايراني نار يا اڃا به عمان جي نار (جا سنڌ کي قلات جي خان جي ملڪ کان جدا ڪري ٿي)، جي ڇوڙ وٽ هڪ ننڍڙو بندر آهي. ڪجهه وقت کان پوءِ، اهو بندر واريءَ سان لٽجي ويو، جنهنڪري هن پنهنجو گهر ۽ ڪاروبار ڪراچيءَ منتقل ڪيو. ڪراچي، ڪڙڪ بندر کان ٿورو پري ڏکڻ-اوڀر طرف، هڪ ننڍي ميائي هئي. ان وقت ڪراچي قلات جي ماتحت هئي، پر پوءِ جيئن اڳتي هلي ظاهر ٿيندو ته قلات جو خان ان تان حيدرآباد جي ٽالپر ميرن جي فائدي ۾ دستبردار ٿيو هو. بندرن جو انتخاب نهايت دوراندېشيءَ سان ڪيو ويو هو، ڇاڪاڻ ته ڪراچي سنو محفوظ بندر هو؛ ۽ ڪراچي سنڌوندي‎ءَ جي ڇوڙ جي ويجهو هئي، جنهنڪري ڪيس پاڻيءَ رستي، اندرين ملڪن سان واپار ڪرڻ جي سهوليت هئي. بندر کان

---

(١) مؤلف، ڪاهري ۽ خداآباد جا شهر ١٨٧٠ع ۾ ڏٺا هئا. انهيءَ وقت به انهن جي زبون حالت هئي. يادگار طور، فقط خاندان جي پهرئين حاڪم، يارمحمد ڪلهوڙي جو شاندار مقبرو قائم هو. عمارت ۾ اندر ڪيترا ڏنبا ٽنگيل هئا، جن انهيءَ ڳالهه جي تصديق پئي ڪئي ته سنڌ جو اهو حصو، ڪلهوڙن، پهنورن جي قوم کان آسانيءَ سان ورتو هو. ڏنڊن رکڻ جي مراد هئي ته لڙائيءَ ۾ تلوارن جي استعمال جي بجاءِ لوڙهين ۽ ڏنڊن جو استعمال ڪيو ويو هو.

سواءِ، ڪراچي ڪا اهڙي دلفريب جڳهه ڪانه هئي — پاڻي ڪارو هو، ۽ گرد و نواح، يعني اتر خواه اوڀر طرف، ٥٠ ميلن ۾ سنڌ جي زرخيز دوآبي ٽائين، آئن چارڻ جي لائق، هڪ ويران پهاڙي علائقو هو.

سيٺ پوڇومل، جنهن جي نالي پٺيان هن جو اولاد اڄ تائين پاڻ کي "پوچواڻي" سڏائيندو آهي، هڪ جانباز شخص هو ۽ ڪافي دولت گڏ ڪئي هئائين. هن جي ڪوٺيءَ جون، وچ ايشيا ۽ هندستان ۾ گهڻيون ئي شاخون هيون. ممڪن آهي ته سيٺ ناؤنمل پنهنجن وڏن جي تجارتي ڪاميابيءَ جي باري ۾ وڌاءَ کان ڪم وٺندو هجي، مگر اڄ تائين شڪارپور ۽ حيدرآباد ۾ هندن جا اهڙا ڪارخانا آهن، جن جون شاخون بخارا، سمرقند، ماسڪو، پيٽرو گراڊ، بلڪ قاهره ۽ لنڊن جهڙن ڏورانهن شهرن ۾ سندن رشتيدار سنڀاليندا آهن. سچ پچ ته هندن جنهن جانبازيءَ ۽ جرئت سان حڪمرانن جي ظلم ۽ وحشي قومن جي جور ۽ ستم هوندي، وچ ايشيا جي غير مهذب قومن جي وچ ۾ وڻج واپار پئي ڪيو آهي، تنهن ڳالهه جي سورن سياحن هميشه واکاڻ ڪئي آهي. تنهنڪري سيٺ ناؤنمل، پنهنجي خاندان جي دور دراز واپاري ناتن جو جيڪو ذڪر ڪيو آهي، تنهن ۾ ذري ماتر به شڪ ڪرڻ نه کپي. حقيقت هيءَ آهي ته سنڌ ۾ واپار جا موجد هندو آهن، جي شروع کان وٺي حڪومت جي مالي امداد ڪندا هئا ۽ سندن، پنهنجن مسلمان حاڪمن تي به خاصو اثر هوندو هو؛ جيتوڻيڪ هو کين حقارت جي نظر سان ڏسندا هئا.

سنڌ جي ٽالپر اميرن جي اسي ورهين جي حڪومت جي دور ۾، هندن جي حالت نهايت ڏکدائڪ هئي. مير، شيعا فرقي جا مسلمان هئا. هو فطرتاً نيڪ، بامروت ۽ خوش خلق هئا، پر مشرڪن جي باري ۾ سختيءَ کان ڪم وٺندا هئا. لاڙ ۾ جيڪڏهن ڪنهن بدنصيب هندوءَ کان ڪا معمولي خطا ٿيندي

هئي، ته ان کي جهلي، ڪلمو پڙهارائي، طهرائي ڇڏيندا هئا. بعضي بعضي ته هو اهڙو بيدرديءَ جو ڪم رڳو انهيءَ خاطر به ڪندا هئا- هت ڊاڪٽر برنس جيمس، جنهن جو ذڪر اڳتي تي چڪو آهي، تنهن جو هڪ حوالو ڏجي ٿو، جنهن ۾ هندن سان جيڪا هلت ٿيندي هئي، ان باري ۾ سندس تاثرات ڏنل آهن. ڊاڪٽر برنس هڪ هندو رياست ۾ رهندو هو، تنهنڪري هن جي دل ۾ مسلمان حڪمرانن جي خلاف شايد ڪجهه تعصب هجي، پر هن جي بيان ۾ گهڻو وڌاءُ ڪونه ٿو ڏسجي. هو لکي ٿو ته "ميرن جو ظلم ۽ ڏاڍ سڀ کان زياده سندن تبليغي سرگرمين مان ظاهر ٿئي ٿو. عقل ان ڳالهه سمجهڻ کان قاصر آهي ته هندو هن ملڪ ۾ ڇو رهيا پيا آهن؟ ان لاءِ فقط هڪ سبب ٿي سگهي ٿو، سو آهي پنهنجي جنم‌ڀوميءَ لاءِ محبت. ان باري ۾ انسان ۽ نباتات هڪجهڙا آهن. هندن سان نهايت صبرآزما عقوبتون ٿينديون هيون. هنن کي زوريءَ مسلمانڪو لباس اوڍڻو پوندو هو. ڪيتري وقت تائين ته هنن کي گهوڙي تي چڙهڻ جي اجازت به ڪانه هوندي هئي. جن ڪامورن کي گهوڙي تي سواري ڪرڻ جي اجازت مليل هئي، تن کي وري زين ڪم آڻڻ جو اعزاز ۽ آسائش حاصل ڪانه هئي. ڪيترا شاهوڪار ۽ معزز واپاري گڏهن ۽ خچرن تي سواري ڪندا نظر ايندا؛ حالانڪ اها جنس اهڙي ناپاڪ سمجهي ويندي آهي، جو ٻين ملڪن ۾ ان کي ڪو ڇهندو به نه آهي. جڏهين ڪو متڪبر مسلمان رستي سان لنگهندو آهي، تڏهن هندن کي انهن نيچ وهٽن تان به لهي پاسو ونئي بيهڻو پوندو آهي.

مسلمانن کي ترغيب ڏني ويندي آهي ته سنڌ ۾ جيڪي به ڪفر جون نشانيون نظر اچن، تن جو خاتمو آڻين. برهما جي بدنصيب ۽ اپاڳن پوئلڳن کي، مذهب جي آزادي به ڪانه آهي! گهنڊ جو آواز ورلي ٻڌڻ ۾ ايندو آهي؛ اجازت کان سواءِ گهنڊن وڄائڻ جي منع آهي. حيدرآباد ۾ بنا مورتين جي کي

سندر آهن، پر انهن جي ديوارين مان به گاني بجاني جو پڙلاءُ
ڪونه پوندو آهي. ڪٿي به په مومن جيڪڏهين شاهدي ڏين
ته هڪ هندوءَ، قرآن جون ڪي آيتون يا ڪلمو پڙهيو آهي،
ته اها شاهدي هن جي هڪدم سنت ڪرائڻ لاءِ ڪافي چاتي
ويندي آهي. هيءَ هڪ رواجي ڳالهه آهي، پر مظلوم هندو ان
کي سڀ کان زياده ۽ وڏي آپدا ڪري سمجهندا آهن. مسلمانن
گي ٿورڙو ئي ڪو بهانو ملندو آهي ته اها ڪاروائي اختيار
ڪندا آهن. وڏي ڳالهه ته ظاهر ائين ڪيو ويندو آهي ته اها
مظلوم جي ڀلائي لاءِ آهي ۽ ان ۾ هن جو محشر چڱو ٿيندو.
اهڙيءَ طرح هن جي جسماني عذاب ۾ دماغي ڪاوش جو اضافو
ڪيو ويندو آهي."

ڊاڪٽر برنس جي پنهنجي شاهدي آهي ته هڪ موقعي تي
هن پاڻ هڪ هندو واپاريءَ جي خلاف شڪايت ڪئي، ته وڏي
مير هڪدم واعدو ڪيو ته 'مجرم کي سزا طور، زوريءَ سچي
دين ۾ داخل ڪيو ويندو.' تنهنڪري اها ڪا غيرطبعي ڳالهه
ڪانه هئي ته هندو، جن جي ملڪ تي مسلمانن جي مختلف
خاندانن صدين جون صديون حڪومت ڪئي هئي، ۽ جن لاءِ
هنن جي دلين ۾ ڪا محبت ڪانه هئي، سي حڪومت جي
تبديليءَ جي خواهش رکن. خصوصاً جڏهين هنن ڏٺو پئي
ته ڪڇ جي پاڙيسري حڪومت ۾، هندو هڪ هم-ڌرم
حڪمران جي هٿ هيٺ سندن مقابلي ۾ وڌيڪ آرام جي زندگي
بسر ڪري رهيا هئا. لاشڪ هنن هندوستان ۽ ڪڇ ۾ پنهنجن
مقيم گماشتن کان به انگريزن جي طاقت ۽ انصاف جون ڳالهيون
ٻڌي فيصلو ڪيو هجي ته ڪو موقعو ملي ته انگريزن جي
سايي ۾ رهجي.

١٨٣٢ع ۾ هڪ ڪٽر مسلمان ڪراچي ۾ هندن جي
خلاف احتجاج اٿاريو ۽ لاڙ جي ڪن وڏن شهرن ۾ جهاد جو
پرچار ڪيو ۽ مشرڪن جي خلاف مومنن کي پڙڪايو. اهڙا

فساد مغرب ۾ هميشه حڪمرانن لاءِ مٿي جو سور هوندا آهن، خواهه انهن جو مذهب ڪهڙو به هجي. سيٺ نائونمل جو پيءُ، سيٺ هوتچند، ڪراچيءَ جو هڪ نهايت بااثر فرد ۽ سنڌ جي هندن جو اڳواڻ هو. ڪراچيءَ ۾ جي فساد شروع ٿيا هئا. تن جو هو خاص نشانو بڻايو ويو. چنانچ وڏي مير، مراد عليءَ، هن کي حيدرآباد گهرايو ۽ پنهنجي مسلم رعايا خوش ڪرڻ لاءِ هن کي قربانيءَ جو ٻڪرو ڪري صدقي ڏيڻ جو فيصلو ڪيو. ۽ مير جي چشم‌پوشيءَ سان ڪي تعصبي ماڻهو هن کي زوريءَ اغوا ڪري دوآبي ۾ ڪنهن مسلم درگاهه تي وٺي آيا. هن جو پٽ نائونمل، اها ڳالهه قبول نٿو ڪري ته کو پڻس کي طهر ڪرائي، ذليل ڪيو ويو هو. پر سنڌ جا ماڻهو هميشه ان ڳالهه جا قائل رهيا آهن ته سنت ادا ڪئي وئي هئي. بند ۾، سيٺ هوتچند، ڏرم مطابق ڪاڇو نه ملڻ ڪري ڳري ڪندا ٿي ويو هو. آزاد ٿيڻ کان پوءِ، سيٺ هوتچند ميرن جي برتاءَ کان بيزار ٿي وڃي ڪڇ ۾ پناهه ورتي، جتي اتان جي راجا، جنهن کي ”راءِ“ چوندا آهن. هن جي همدرديءَ ۽ عزت سان آجيان ڪئي.

سيٺ نائونمل کي ميرن جي باري ۾، جن هن جي پيءُ سان ههڙيون عقوبتون ڪيون هيون، تلخيءَ پيدا ٿيڻ لاءِ ڪافي سبب هو. هن اهو فيصلو ڪيو هو ته پيءُ جي انتقام وٺڻ لاءِ ۽ عام هندن جي بهبوديءَ لاءِ ۽ کين غلاميءَ جي طوق مان آزاد ڪرائڻ جو موقعو ملي، ان کي غنيمت ڄاڻجي. غالباً، سيٺ نائونمل جي ڪڇ جي مقامي سفير ڪرنل پاٽنجر سان پهرين ملاقات ١٨٣٢ع ۾ ٿي هئي، جڏهن هو سنڌو نديءَ ۾ تجارتي جهازن هلائڻ جي اجازت وٺڻ جي سلسلي ۾، معاهدي ڪرڻ لاءِ حيدرآباد آيو هو. ان کان پوءِ هو هنن سان دوستانه تعلقات وڌائڻ جي هميشه ڪوشش ڪندو رهيو. پوءِ سر اليگزينڊر برنس، مان به واقفيت ڳنڍي، ۽ ليفٽيننٽ جان کين کي،

جو بعد ۾ قلات جو سياسي عملدار مقرر ٿيو هو، تنهن کي پڻ مختلف قسمن جي مدد ڪئي هئي. ان کان سواءِ، ڪئپٽن ڪاريس ڪن پروچن جي ايراضيءَ ۾ بنا اجازت شڪار ڪرڻ ويو هو، جتي ڪيس قاتلانه حملي کان سيٺ نائونمل بچايو هو. مطلب ته هن کي جڏهين به موقعو ملندو هو، تڏهين هو انگريزن جي خدمت ڪندو هو.

آخر ١٨٣٨ع ۾، ڪڇ جي مقامي سفير، ڪرنل پاٽنجر، جنهن ان وقت ڪڇ ۾ وهٽ پٽي گڏ ڪيا، سيٺ نائونمل کي لکيو ته هو جنرل ڪين جي فوج کي اٽي ۽ سيڌي سامان مهيا ڪري ڏيڻ ۾ مدد ڪري؛ ڇاڪاڻ ته هند سرڪار، سنڌ جي رستي، شڪارپور ڏانهن هڪ فوج موڪلڻ جو فيصلو ڪيو هو؛ جتي سر وليم مئڪناٽن ۽ شاهه شجاع به پنهنجن فوجن سان ان جو انتظار ڪري رهيا هئا. سيٺ نائونمل، ميرن جي مڪاني عملدارن جي مخالفت هوندي به پنهنجي جان جوکي ۾ وجهي، اهي تقاضائون پوريون ڪيون. فقط اهي ماڻهو، جي سيٺ کي چڱيءَ طرح سڃاڻن، محسوس ڪري سگهندا ته سيٺ نائونمل جو وحشي پروچن تي ڪيترو نه اثر هوندو هو. هُن، ميرن جي کلم کلا مخالفت هوندي به، ايتري ٿوري وقت ۾ هڪ غير قوم جي ماڻهن کي گهربل اٽ ۽ ٻيو سامان مهيا ڪري ڏنو. ڪراچيءَ جي آسپاس جابلو ۽ ويران علائقو آهي؛ جتي زبردست قومون، جهڙوڪ جوکيا، نومڙيا، ڪرمتي ۽ ڇتا ۽ ٻيون ڪيتريون زبردست ۽ سرفروش قومون، بلوچ سردارن جي اڳواڻيءَ هيٺ رهنديون هيون، جن جي دولت جو ذريعو اٺ هوندا هئا. تي سگهي ٿو ته سيٺ انهن کان پنهنجي تجارتي ڪاروبار لاءِ اڳيئي اٺ ڀاڙي ڪندو هجي، ۽ انهيءَ ڪري انهن سان چڱي آشنائي هجيس. ممڪن آهي ته هو، هڪ دولتمند جي حيثيت ۾، انهن جي مالي مدد به ڪندو هجي — هڪڙو هندو، ميرن جي عملدارن جي مخالفت هوندي، هڪ مختصر

عرصي ۾، اينترا اُن مهيا ڪري ڏئي سگهي! اها ڳالهه ڏيکاري ٿي ته هو ڪيڏي نه حوصلي وارو انسان هو.

سر جان ڪين، سنڌو نديءَ جي چوڙ وٽ پهتو، تنهن ڪان پوءِ جلدئي ميجر (پوءِ "سر") جيمس آئوٽرام، جو انهيءَ مهم ۾ ازخود شامل ٿيو هو، سو بيڙيءَ رستي ڪراچيءَ ۾ انهيءَ حقيقت معلوم ڪرڻ لاءِ آيو ته سيٺ نائون مل، جنهن کي هو هڪ "غريب واڻيو" ڪري ڏسيندو هو، سو اُنن هٿ ڪرڻ ۾ ڪيتريقدر ڪامياب ٿيو آهي. ڪراچي ان وقت هڪ گمنام مڇي مياڻي هئي، جتي هڪ-ٻه شاهوڪار واپاري رهندا هئا. هو ڪراچيءَ ۾ سيٺ نائونمل جي گهر ۾ رهيو. ان کان پوءِ هو تمام سخت تڪليفن وارو سفر ڪري، ريگستان لتاڙي وڪڙ پهتو، جتي سر جان ڪين جي فوج منزل‌انداز ٿي هئي. هن جي سيٺ نائونمل سان اڌ رستي ۾ گهاري وٽ پهرين ملاقات ٿي، جتي سيٺ اُنن خريد ڪرڻ لاءِ ترسيل هو. نائونمل سان ملي، هو اڪيلو ٩٥ ميلن جو سفر ڪري موٽي اچي جهازن تي پهتو. اڳتي هلي سيٺ پاڻ بڌائيندو ته هن ڪيئن انگريزي فوج کي سنڌ مان لنگهڻ وقت، مختلف طريقن سان سوارين ۽ ٻئي سامان مهيا ڪري ڏيڻ ۾ مدد ڪئي.

ياد رهي ته سنڌ جا مير تمام بهانہ ساز ۽ رڪاوٽون پيدا ڪندڙ هئا. سر جان ڪين جي اچڻ کان اڳ هنن اُنن ۽ سيڏي گڏ ڪرڻ لاءِ اجازتنامي ڏيڻ جو واعدو ڪيو هو، پر جڏهين اهو وقت آيو ته هو ڪيس اٽلو ڌمڪائڻ لڳا. پاڻنجر مجبور ٿي ڪين سندن واعدا ورجايا. هڪڙي مير ته دوآبي ۾، فوج جي نقل و حرڪت وقت، حيدرآباد جي ويجهو، حملو ڪري نائونمل، جو گڏ ڪيل ذخيرو پسپا ڪري ڇڏيو ۽ حيدرآباد ۾ پروچن جو ايڏو ته لشڪر اچي ڪٺو ٿيو جو پاڻنجر سمجهيو ته انگريزن جي فوج تي اجهو ٿو حملو ٿئي؛ چاڪاڻ ته عين ان وقت پاڻنجر، بحسب حڪم، ميرن وٽ هڪ عهدنامي جو

مسود و بيش ڪيو هو، جو هر لحاظ کان انهن لاءِ ناگوار هو. جڏهين صورتحال نازڪ ٿيڻ لڳي، تڏهين اطلاع آيو ته انگريزن جو بحري بيڙو ڪراچيءَ پهتو هو، جتي ميرن جي مقامي عملدارن حماقت کان ڪم وٺي مٿس بندوقبازي ڪئي هئي، ۽ موٽ ۾ آرماڙ شهر تي قبضو ڪيو هو. اتي ميرن جا ڍير ڍرا ٿيا ۽ پاٽنجر جي حڪمت عمليءَ سان فوج کي بنا روڪ ٽوڪ جي لنگهڻ جي اجازت ملي ۽ عهدنامو منظور ٿيو. سيٺ نائونمل پنهنجي جانفشاني ڪندو رهيو، ۽ پنهنجي پاڻ ۽ نوڪرن کي، اتر ڏانهن يعني شڪارپور تائين فوج سان همرڪاب ڪري موڪليائين. پاٽنجر لکي ٿو ته: "١٨٣٩ع ۾ نائونمل ۽ سندس خاندان جي مدد کان سواءِ بمبئيءَ جو فوجي دستو بنگال جي فوج سان اتصال ڪري نه سگهي ها. ڪرنل پريڊي، جو پڻ ان موقعي تي حاضر هو، سو چوي ٿو ته 'جنهن صورت ۾ اسان جي ڪاميابيءَ جو سارو دارومدار تيزرفتاريءَ تي هو، تنهن صورت ۾ تسليم ڪرڻو پوندو ته نائونمل حڪومت جي خاصي خدمت ڪئي آهي.'

مارچ ١٨٣٩ع ڌاري، بمبئيءَ جو فوجي دستو شڪارپور کان قنڌار ۽ ڪابل ڏانهن روانو ٿي چڪو هو ۽ آئوٽرام پڻ انهن سان گڏ هو. سيٺ نائونمل، ڪرنل پاٽنجر سان گڏجي ڪڇ ويو ۽ هن جي، ڪڇ خواهه سنڌ ۾، مختلف نمونن سان مدد ڪيائين، جن جو تفصيلوار ذڪر "يادگيرين" ۾ ڪيل آهي. پاٽنجر پوءِ موڪل تي ويو ۽ هن جي جاءِ تي، جنوري ١٨٤٠ع ۾، آئوٽرام جنهن اڳيئي نمايان فوجي خدمتون سرانجام ڪيون هيون، لاڙ جو سياسي سفير مقرر ٿيو ۽ سري جون گرانبار سياسي ذميداريون به هن تي مڙهيون ويون. آئوٽرام جڏهين پنهنجو نئون عهدو سنڀاليو ته سيٺ نائونمل به اچي هن سان شامل ٿيو ۽ ان وقت کان وٺي هو، غالباً هن جي عملي جو هڪ فرد ٿي ڪم ڪندو رهيو. سرڪاري دفتر ۾

ڪيترا واقعا بيان ٿيل آهن جي ان ڳالهه جي تصديق ڪن ٿا ته ان وقت ميرن ۽ هنن جي عملي ۾ وڏا فتنا پئي هليا. اهڙي موقعي تي سيٺ نائونمل جي وفاداري خاص اهميت رکي ٿي. سفارتخاني جي عملي جو وڏو منشي، چيتانند نالي، هڪ هندو هو، جو ۱۸۳۸ع کان اڳ، ڪيترا سال، حيدرآباد ۾، پاڻ تجر جو گماشتو ٿي رهيو هو. هي ماڻهو مڪار ۽ راشي ثابت ٿيو ۽ نائونمل هن جون بدعنوانيون ظاهر ڪري ڏيکاريون. هن گهڻيون خطائون ڪيون هيون. هن جو هڪ جرم اهو هو، جو سندس قبضي ۾ مير نصير خان جو هڪ رقعو هو، جنهن ۾ سرحد پار جي سردارن کي انگريزن تي حملي ڪرڻ جي هشي ڏنل هئي. منشيءَ، ميرن کي پنهنجي قبضي ۾ آڻڻ لاءِ، اهو خط هٿ ڪري پاڻ وٽ رکي ڇڏيو هو. ٻيو، آئوٽرام جي جڙتو صحيح ۽ مهر سان، هڪ جعلي رقعو تيار ڪري ان جي مدد سان هڪ غير مستحق مير لاءِ ڪجهه زمين ۽ لوازمات منظور ڪرايا هئائين. ان وقت، ميرپور جي واليءَ مير شير محمد سان، مڪاني فوج جي خرچ لاءِ ڪانئس حصي وٺڻ متعلق ڳالهيون ٻولهيون هلي رهيون هيون، جنهن جي باري ۾ حيدرآباد جي ميرن سان اڳيئي معاهدو ٿيل هو. مير شير محمد جي مرضي هئي ته ڪانئس جيترو ٿي سگهي اوترو گهٽ رقم ورتي وڃي، هو منشين جي صلاح سان ويهه هزار رپيا رشوت ڏيڻ لاءِ تيار ٿيو. منشيءَ تي انهيءَ جرم ثابت ڪرڻ لاءِ سيٺ نائونمل، آئوٽرام جي چوڻ تي، منصوبي ۾ شامل ٿيو. ٿوري وقت ۾، هن منشين کان ڪلبل قبوليت حاصل ڪري پيش ڪئي (ڏسو ضميمون ۸).

بعد ۾ سيٺ نائونمل هڪ مجرمانه خط هٿ ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، جيڪو مير شير محمد، مير صوبدار کي لکيو هو. آئوٽرام جو خاص زور هو ته اهو خط هٿ ڪجي. سيٺ نائونمل خط هٿ ڪيو، پر هن جي ڪموءَ سان چوري

ٿي ويو، جنهن تي آئوترام کي ڏاڍي مٺيان لڳي ۽ سخت ناراض ٿيو، پر نائونمل جي ديانتداري مسلم هئي، نه ته چوريءَ جي ڏندڪٿا تي ڪوبه ماڻهو اعتبار نه ڪري ها ۽ هن جي نيڪناميءَ کي عمرڀر ٽڪو لڳي ها. ان وقت سيٺ نائونمل هڪ خاص خدمت سرانجام ڪئي، جنهن جو ”يادگيرين“ ۾ تفصيلوار ذڪر ڪيل آهي. هي ١٨٤٠ع جي آخر جو ذڪر آهي، جڏهين گجرات کان ڪڇ جي رستي، پيلاري(١) تائين، جو مير شيرمحمد جي علائقي جي سرحد تي هڪ ڳوٺ آهي، ڪمڪ اچي رهي هئي ۽ آئوٽرام کي خاطري نه پئي ٿئي ته مير شيرمحمد ڪا مخالفت ڪانه ڪندو (جيئن ٻه سال اڳ حيدرآباد جي ميرن رنڊڪن وجهڻ جي ڪوشش ڪئي هئي). تنهنڪري هن پهرئين دستي کي ترسائي، سيٺ نائونمل کي مير شيرمحمد جي گاديءَ ڏانهن موڪليو. هن کي وڏي خبرداريءَ سان سياسي هدايتون ڏنيون ويون هيون ته مير سان ڪابه ڳالهه ٻولهه نه ڪري. آئوٽرام جي اها دوراند يشي (ضميمون ٧) ڏيکاري ٿي ته نائونمل انهيءَ فرمائش کي ڪهڙيءَ نه خوش اسلوبيءَ سان نباهيو هو. فوج، سواءِ ڪنهن جهڙپ جي، خير سان لنگهي وئي. مير معاهدو قبول ڪيو ۽ انگريز سرڪار کي اڌ لک رپيا ساليانو خرچ جي حصي ۾ ڏيڻا ڪيائين. انگريز سرڪار هن جي علائقي تي، ٻاهرين حملن کان حفاظت ڪرڻ جي ذميواري پاڻ تي هموار ڪئي. مير شيرمحمد واري معاهدي جي تصديق ١٦- آگسٽ

---

(١) پيلاري يا پيلياري ڪڇ جي رڻ جي اتر واري ڇاڙ تي، سنڌ جي طرف، ڪڇ جي ويجهي ۾ ويجهي ڳوٺ، ڊرو ٻانا کان ٣٠ ميل پري آهي. فوج جو هڪ حصو ڀڄ کان، رڻ مان هڪ مشهور رستي وٽي ٿي آيو. غالباً پيلاري، مير شيرمحمد جي علائقي ۾ پهرين منزل هجي.

١٨٤١ع ۾ ڪٽي ويٺي، انهيءَ معاهدي جا ٻه اهڙا ٽي شرط هئا، جهڙا حيدرآباد جي ميرن ١١- مارچ ١٨٣٩ع واري معاهدي ۾ قبول ڪيا هئا. ٻنهي معاهدن مطابق سنڌو نديءَ تي محصول معاف ڪيا ويا هئا، فقط رواجي ڪسٽم جا لوازما ڏيڻا هئا؛

باب ٽيون

سر چارلس نيپئر ـ ارهه زورائيءَ جا طريقا ـ ميرن جي هار ـ سنڌ تي قبضو ـ سنڌين جي رضامندي ـ نائونمل جون اميدون برصواب ـ هن جي جلاوطن پٽا جو موٽڻ ـ نيپئر جي زماني ۾ نائونمل جون تڪليفون ـ ديوان چنديرام ـ نائونمل جي رهائيءَ لاءِ پاڻنچر جي شاهدي ـ سر بارٽل فريئر جي دوستي ـ جاگير ۽ وظيفي جو ملڻ ـ سي . ايس . آءِ جو خطاب ـ واپاري ڪونيءَ جو سميٿ ۽ عالومل ٽيڪمداس جون اعليٰ خدمتون .

هينئر سنڌ جي جداگانه علائقي حيثيت جلد ختم ٿيڻ واري هئي. ١٨٤٢ع ۾ نئين گورنر جنرل، لارڊ ايلنبرو، جنهن جي دل ۾ اهو اثر گهر ڪري ويو هو ته ١٨٤١ع واريءَ ڪابل جيءَ شڪست جو باعث فوجي ۽ سياسي عملدارن جا اختلاف هئا، تنهن آئوٽرام کي ريٽي، سر چارلس نيپئر (جنهن هسپانيه اپيبٽ واري لڙائي ۾ ڀهرو ورتو هو) کي مقرر ڪيو. ته هو سنڌ جي معاملن جون واڳون سنڀالي ۽ مختلف سياسي مسئلا سلجهائي. نيپئر آڪٽوبر ١٨٤٢ع ۾، سنڌ جي سري ۾ پهتو. هن جي فرمائش تي، آئوٽرام (جيڪو انگلستان لاءِ روانو ٿي چڪو هو) سانس سياسي مسئلن ۾ تعاون ڪرڻ لاءِ، موٽي آيو. بدقسمتيءَ سان، سر چارلس نيپئر سري خواهه لاڙ جي ميرن سان تشدد جا طريقا اختيار ڪيا، جن جي منظوري دراصل لارڊ ايلنبرو پاڻ ڏني هئي. آئوٽرام انهن طريقن جو عادي نه هو، ۽ نڪي هن جي مشورن کي ڪو وزن ئي ڏنو ويو هو. انهيءَ اختلاف مان جيڪي گل ٽڙيا، سي تاريخ جو هڪ اهم

ؤرق آهن. اتر سنڌ ۾، خيرپور جي پوڙهي مير رستم کي (جو هميشه انگريزن جو خيرخواهه هوندو هو) سندس ننڍي ڀاءُ، مير علي مراد پنهنجي چالبازين جو نشانو بنايو هو. مير علي مراد کي جو ابائي ورثي جو حصو مليو هو، تنهن تي هو راضي نه هو ۽ هن جي مرضي هئي ته کيس وڏيڪ ملڪيت جو حصو ملي. انهيءَ نيت سان هن هڪ سازش ڪري، پنهنجي پوڙهي ڀاءُ تي الزام لڳايو ته هو سر چارلس نيپئر جي مخفي طرح مخالفت ڪرڻ وارو آهي. نيپئر مير رستم کي اهڙو ته ڊيڄاريو جو هو علي مراد جي فائدي ۾ پڳ تان دستبردار ٿي، حيدرآباد ڀڄي ويو. نيپئر جي پهچڻ کان ٿورو وقت اڳ، مير شهداد ۽ ٻين ٻروچن، جن کي مير رستم جي ڳالهه تي سر چارلس نيپئر جي اشتعال‌انگيز حرڪتن (جن کي هنن چڙهائي تي سمجهيو) تي سخت غصو هو، تن رات جو انگريزن جي حيدرآباد واري مقامي سفارتخاني تي حملو ڪيو. آئوٽرام هڪ سؤ سپاهين جي مختصر دستي سان انهن جو دليرانه مقابلو ڪيو، ۽ آخر هو هڪ آگبوٽ تي پناهه وٺي وڃي سر چارلس نيپئر سان شامل ٿيو. اهڙيءَ طرح ميرن جي اڳرائيءَ ڪري، مياڻيءَ ۽ حيدرآباد جون لڙايون ٿيون، جن جو انجام اهو ٿيو جو مير پيش پيا. ميرن جا گهرو زيورات فوج لاءِ مال يغما طور ضبط ڪيا ويا ۽ ساري سنڌ(١) (سواءِ خيرپور جي)، برطانيه سلطنت ۾ شامل

(١) ان وقت سنڌ ۾ نيپئر جون ڪارروايون هڪ وڏي بحث جو موضوع هيون. ولايت ۾ سر رابرٽ پيل جي حڪومت آخري فيصلو ڪيو ته هائي جيڪي ٿيو، سو ٺهيو. تنهن ورهين کان پوءِ، مسٽر ڊبليو. اي. گليڊسٽن، ان ڳالهه تي تبصرو ڪندي چيو ته مرڪزي حڪومت لاءِ دور دراز عملدارن تي ضابطو رکڻ ڪهڙي مشڪل ڳالهه آهي،

(ڏسو حاشيه صفحي ٢٧ تي)

ڪئي وٺي ۽ سڀ مير سواءِ مير علي مراد جي، ڏهن سالن لاءِ جلاوطن ڪيا ويا. ٿورنُ سالن ڪان پوءِ، خود علي مراد، نهايت ڏراماڻي انداز ۾، پنهنجي اعمالن جي جزا لوڙي. ٿيو هيئن جو جڏهن انگريزن، خيرپور جي علائقن جي حدبندي ڪئي، تڏهن ظاهر ٿيو ته مير علي مراد نهايت چالاڪيءَ سان، جعلسازي ڪري، ڪيترا ضلعا، جن تي هن جو ڪو حق ڪو نه هو، پنهنجي قبضي ۾ آندا آهن. انهيءَ تي لارڊ ڊلهائوسيءَ هن جي سموري ميراث ضبط ڪئي (سواءِ سندس نندي پٽ جي حصي جي). هينئر خيرپور جي ننڍڙي رياست، مير علي مراد جي پوٽي هزهائينس مير امام بخش خان، جي. سي. آءِ. اي، جي سرپرستيءَ ۾، انگريز سرڪار جي مقرر ڪيل وزيرن جي مدد سان ڪافي ترقي ڪري رهي آهي.

ياد رهي ته حڪومت جي تبديليءَ وقت رعايا جي طرفان ڪنهن به قسم جي بغاوت يا هنگامون ڪو نه ٿيو. البت، ڪجهه

(آندل حاشيه صفحي ٢٦ تان)

جنرل چرنائيف جنهن سينٽ پيٽرسبرگ مان جاري ٿيل حڪمن خلاف تاشقند فتح ڪيو هو، تنهن جو مقابلو، سنڌ ۾ سر چارلس نيپئر پنهنجي ارهه زورائيءَ سان ڪيو هو. مسٽر گليڊسٽن لکي ٿو ته ”١٨٤٣ع ۾ هڪ ناقابل فراموش واقعو ٿيو، جڏهن نيپئر، لارڊ ايلنبرو جي سرپرستيءَ ۾ سنڌ فتح ڪئي. انهيءَ حملي لاءِ، جيتريقدر مون کي ياد آهي، چاڪاڻ ته مان پاڻ انهيءَ وزارت ۾ شامل ٿيو هوس، سر رابرٽ پيل جي ڪابينه اتفاق راءِ سان نفرت جو اظهار ڪيو هو. پر وزارت بيوس هئي. ملڪ کي ڇڏي ڏيڻ ڪان ملڪ کي هٿ ۾ رکڻ ۾ گهٽ خسارو هو، سنڌ جي فتح هاڻي هڪ حقيقت ٿي چڪي آهي.“ (ماخوذ ڪيل گولڊ اسمٿ جي ڪتاب ”آئوٽرام جي سوانح عمري مان).

بدامني ضرور ٿي هئي. مشرق ۾ اهڙن موقعن تي هميشه بدامني ٿيڻ جو امڪان هوندو آهي. ميرن، مياڻيءَ ۾ لڙائيءَ وقت، ٻروچن جو هڪ غير منظم هجوم (ميرن جي فوج واقعي هڪ غيرمنظم هجوم هو) وٺي آيا هئا. دراصل عوام جي همدردي خيرپور جي ٻڍي مير، رستم سان هئي، جيڪو پنهنجي ڀاءُ مير علي مراد جي سازشن سبباں ڀڄي ويو هو. مير ڪڏهن به عوام ۾ مقبول ڪونه ٿيا هئا، ۽ نه وري ڪو هنن ڪڏهن زور يا طاقت جو مظاهرو ڪري، پنهنجو ڌاڪو ڄمايو هو. سر چارلس نيپئر جلد ئي ملڪ وڪٽوريا جي سالگره جي موقعي جو فائدو وٺي، ٢٤- مئي ١٨٤٣ع جي، حيدرآباد ۾ هڪ دربار ڪوٺائي. هن سيني وڏن زميندارن ۽ جاگيردارن کان، نئين‌ءَ حڪومت جي عيوضيءَ جي حيثيت ۾، سلامي ورتي. سڀ زميندار ۽ جاگيردار، سواءِ ڪنهن اعتراض جي، وڏي تعداد ۾ اچي شامل ٿيا ۽ وفاداري جو قسم کنيائون. ان وقت کان وٺي هندن ۽ مسلمانن جي وچ ۾ ڪنهن به قسم جي ڪشيدگي ڪانه ٿي آهي. غدر جي زماني ۾ يا ٻين لڙاين وقت، ڪنهن به سنڌيءَ (مسلم هجي يا هندو) جي وفاداريءَ ۾ لوڏو نه آيو آهي. صوبي جي ترقي، رياون، آبپاشيءَ جو شاندار طريقو ۽ عاليشان بندرگاهه اڄهيءَ ڳالهه جي تصديق ڪن ٿا ته سر چارلس نيپئر جي اوچتي ۽ بنااجازت چڙهائيءَ (جنهن جو ڪارڻ سفارتخاني تي بزدلانه حملو هو)، ملڪ لاءِ نعمت ثابت ٿي آهي.

ميرن جو گهراڻو فقط ٦٠ سالن تائين هليو ۽ انگلنڊ جا حڪمران اڄ (١٩١٤) تائين ٧٢ ورهيه حڪومت ڪري چڪا آهن. ٿورڙن سالن کان پوءِ، سر بارٽل فريئر، جلاوطن ميرن کي

---

(١) ضميمه ١٦ ۾ ڪي انگ اکر ڏنل آهن جي ڪراچيءَ جي سنڌ جي واپار جي اڄوڪي حالت ۽ سنڌ جي مالياتي آمدني ڏيکارين ٿا.

سنڌ ۾ واپس اچڻ جي اجازت ڏني. هو انگريز سرڪار جي وفادار ۽ پرامن پينشن بردارن جي حيثيت ۾ اڄ تائين مناسب گهرن ۾ رهن ٿا، جيڪي کين نهرائي ڏنا ويا هئا. هن وقت انهن ميرن مان ڪوبه زنده نه آهي جن جي هوندي سنڌ ختم ٿي هئي.

اهڙيءَ طرح، سيٺ نائونمل جي دلي مراد پوري ٿي ۽ ميرن جي صاحبيءَ جو خاتمو ٿيو ۽ سيٺ نائونمل، پنهنجي پيءُ، سيٺ هوتچند جو، ميرن کان انتقام ورتو. سن ١٨٣٩ع جي بهار ۾، جڏهن انگريزن جي فوج سيٺ نائونمل جي مدد سان، ميرن جي ڪجهيءَ مخالفت هوندي، سنڌ مان لنگهي اڳتي وڌي وئي هئي، تڏهن سيٺ نائونمل جي ملاقات مير مراد علي خان جي پٽن، مير نورمحمد ۽ مير نصير خان سان ٿي هئي. ان ملاقات جو احوال سيٺ نائونمل "يادگيرين" ۾ فخر سان ڪيو آهي. هو چوي ٿو ته متڪبر ميرن منهنجي اڳيان آجيان ڪئي، هٿ هٿ ۾ ڏنائون ۽ ويهاري، پڇائون ته "پيءُ جو انتقام دل ڪولي ورتئي؟" آءٌ ان وقت خاموش رهيس، پر مون کي اهو يقين هو ته بابي جي قلب کي ضرور آرام رسيو هوندو. چئن سالن کان پوءِ، جڏهن ڪراچيءَ ۾ ميرن جي هار ۽ انگريزن جي فتح جو اعلان ڪيو ويو، تڏهن ان وقت هن جو ڪراڙو پيءُ، سيٺ هوتچند، بندر کان پريرو (انتظار ۾) هڪ جهاز ۾ لڪو ويٺو هو، پنهنجي جلاوطني پوري ڪري، هيٺ لٿو ۽ هن کي وڏي شان مان سان گهر پهچايو ويو. ان وقت هن جي مسرتن جو پيمانو ضرور لبريز ٿي چڪو هوندو.

هن وقت تائين جي خدمتون سيٺ نائونمل سرانجام ڪيون هيون، سي بناڪنهن اجرت جي هيون. هن انگريزن جي مدد غيرت وچان ڪئي، ۽ هن جي پيءُ سان جي زياد تيون ٿيون هيون، هيءُ تن جو بدلو هو. هن ڪيترن موقعن تي جوکو ڪئي، وڏيون رقمون پيشگي طور هزان ڏنيون هيون.

بهرحال، هن جون اهي خدمتون نظرانداز ڪيون ويون هيون. پاڻنجر وچ ڪان اڳ، هن کي روڪ معاوضي ۽ سندس چوڻ موجب بمبئيءَ جي ليجسليٽو اسيمبليءَ (قانون ساز مجلس)(١) ۾ هڪ نشست وٺي ڏيڻ جي آڇ ڪئي، جا هن عقل ڪان ڪم وٺي نڪرائي ڇڏي. ١٨٤٠ع ۾، آئوٽرام هن جي لاءِ سؤ رپيا ماهيانو معاوضو قبول ڪرايو، جو سيٺ نائونمل جهڙي دولتمند ماڻهوءَ لاءِ اعزازي حيثيت جو نه هو. هن ڪان پوءِ گورنر جنرل هن کي هڪ خلعت عطا ڪرڻ فرمائي ۽ هن کي ڪراچيءَ ۾ ٢٠٠ رپيا ماهياني وظيفي تي سنڌ جي فتح تائين انگريزن جو گماشتو ڪري تسليم ڪيو ويو. اهي اعزاز هن جي نظر ۾ ڪافي گرانقدر هئا.

سيٺ نائونمل، انگريز سرڪار کي سخت ضرورت جي وقت مدد ڪئي هئي. پر جڏهن خليق ۽ حليم سياسي عملدارن جي حڪومت ختم ٿي، ۽ سر چارلس نيپئر جي فوجي سربراهن جو راڄ شروع ٿيو، تڏهن سيٺ نائونمل کي اها تبديلي پاڻ‌ءَ ڪانه پئي. ان وقت ميرن سان جا روش نيپئر اختيار ڪئي هئي، ان جي باري ۾ نيپئر ۽ آئوٽرام جي وچ ۾ هڪ زهريلو

(١) هت ڪجهه غلط فهمي معلوم ٿئي ٿي. ليجسليٽو ڪائونسل جنهن تي ٿورا ڏيهي ماڻهو ۽ غيرسرڪاري ميمبر ٿاقيل هئا، سا بمبئيءَ ۾ ١٨٦٢ع تائين وجود ۾ ڪانه آئي هئي. ان تي سر بارٽل فريئر، هڪ سابق مير کي هڪ نشست ڏني هئي. سيٺ نائونمل کي شايد اها ڳالهه دل ۾ هئي ته ممڪن آهي ته هن رقعي جي محرر کي ڇيو هجي ته جنهن صورت ۾ هو انگريزي نه ڄاڻندو آهي، تنهن صورت ۾ هن جو ميمبر ٿيڻ بيڪار آهي. مان نٿو پايان ته مٿي آئين ڇيو هوندس ته پاڻنجر هن کي اهڙي آڇ ڪئي آهي. (مؤلف)

بحث چڙي چڪو هو. ظاهر آهي ته جنهن جو مربي آئوٽرام
هجي، تنهن لاءِ نيپئر جو هڏ ڪيئن ڪرڪندو؟ هندستان ۾
اهو هڪ رواج آهي ته جو ڏيهي ملازم ڪنهن انگريز عملدار
جو دلداده هوندو آهي، سو، جڏهين تبديل ٿي ويندو آهي،
تڏهين هن جي جانشين جي نظر ۾ اهڙو ماڻهو ڪري پوندو
آهي. هن جو جانشين ڪيس باربار ياد ڏيارڻ جي ڪوشش ڪندو
آهي ته سندس حقيقي مرتبو ڪهڙو آهي. سر چارلس نيپئر جيڪي
به ماڻهو وڏن انتظامي عهدن لاءِ نامزد ڪيا، سي فوجي ماڻهو
هئا. سيٺ نائونمل جا ياگ چڱا هئا، جو ڪئپٽن پريڊي، جو
ڪجهه وقت ڪراچيءَ ۾ فوجي رسد جي محڪمي جو اعليٰ
عملدار ٿي رهيو هو ۽ اڳتي هلي ڪراچي ضلعي جو ڪليڪٽر
مقرر ٿيو هو، تنهن جا سيٺ نائونمل سان گهاٽا دفتري تعلقات
هئا، جنهنڪري هن مٿس هٿ رکيو ۽ ڊپٽي ڪليڪٽريءَ لاءِ
سفارش ڪيائينس. سيٺ نائونمل، ڊپٽي ڪليڪٽر مقرر ٿيو،
پر پگهار ايتري ته ٿوري هيس جو جلدئي استعيفا ڏيئي ڇڏيائين.
نائونمل جا هڪ ٻئي انگريز عملدار جنهن کي ڪراچيءَ جو
انتظام حوالي ڪيو ويو هو، سائس اهڙا خوشگوار تعلقات نه
هئا. اهو عملدار، ليفٽيننٽ مارٽن هو. هو دلير جوان هو ۽ مياڻي
جي جنگ ۾ جڏهن ٿن، ٿن پروچن گڏجي سر چارلس نيپئر تي
حملا ڪئي هئي، تڏهن هن اڪيلي سر، انهن مان ٻن کي ماري
جنرل جي حياتي بچائي هئي. هن جو مزاج ڪئپٽن پريڊي کان
مختلف هو. هن سيٺ نائونمل تي الزام لڳايو ته هو هن جي پوليس
سان دستاندازي ڪري رهيو آهي. نيپئر کي پنهنجي پوليس
تي خاص فخر هوندو هو، پر ان الزام جو نتيجو سيٺ نائونمل
کان وڏيڪ سندس دوستن تي پيو. ڪپتان پريڊيءَ، سيٺ
نائونمل جي مشوري سان ديوان چنديرام نالي ٺٽيءَ جي هڪ
شريف هندوءَ کي مختيارڪار مقرر ڪيو هو، هن تي سيوهڻ
سب ڊويزن، جو سنڌ جو هڪ اهم علائقو هو، ان ڍلون ۽

محصول وصول ڪرڻ ۾ سنڀالڻ جو ڪم رکيل هو. ٿورن مهينن گذرڻ بعد، ديوان چنديرام کي ڪي معمولي غبن جا الزام لڳايا ويا. انهن جي جاچ ليفٽيننٽ مارسٽن ۽ سر چارلس نيپئر جي سيڪريٽري، ڪپتان برائون، شروع ڪري ڏني. هن جو مقدمو فوجي عدالت ۾، انهن عملدارن اڳيان هلايو ويو جي شاهديءَ جي قانون کان غيرواقف ۽ سنڌ جي حالت کان غيرمانوس هئا. آخر ديوان کي ٻه سال قيد جي سزا آئي ۽ هن کي هڪ مجرم جي حيثيت ۾ رستن تي ڪم ڪرڻو پيو. آنجهاني سر وليم ميريويدر ڪي. سي. ايس. آءِ، جو ١٨٦٨ع کان ١٨٧٧ع تائين سنڌ جو ڪمشنر هو ۽ سڀني حقيقتن کان واقف هو، سو جڏهين ديوان جي ڳالهه نڪرندي هئي، تڏهن غصي ۾ اچي ويندو هو. هو هميشه ديوان جي وڏي عزت ڪندو هو. جڏهن هن "تعارف" جو راقم‌الحروف، سيوهڻ جي ڊپٽي ڪليڪٽر جي حيثيت ۾ سر وليم سان ١٨٧٠-١٨٧١ع ۾ گشت ڪري رهيو هو، تڏهن سر وليم خاص تڪليف وٺي ساڻس ديوان چنديرام جو تعارف ڪرايو. دفتري ملاقات کان پوءِ، سر وليم ميريويدر، هن کي هٿ هٿ ۾ ڏئي، نهايت دوستاني نموني ۾ پنهنجي خانگي تنبوءَ ۾ وٺي ويو. ڪمشنر اهڙيءَ طرح ورلي ڪنهن خانگي ماڻهوءَ کي اعزاز بخشيندا آهن. چاڪاڻ ته غيرمعمولي دوستيءَ جي نشاني عام ماڻهن ۾ غلطفهميءَ جو باعث ٿي سگهي ٿي، ۽ ان مان بيجا فائدا به وٺي سگهجن ٿا.

نيپئر، لاشڪ فطري طور ضابطي جو وڏيڪ پابند هو. ۽ دائمي انتظام قائم ڪرڻ لاءِ هن کي لاچار موجود مواد کان ڪم وٺڻو پيو. سر بارٽل فريئر، جنهن کي سرچارلس نيپئر جي انتظامي لياقت جي باري ۾ راءِ قائم ڪرڻ لاءِ ڪافي ذريعا هئا، تنهن جو خيال هو ته هُو لاشڪ هندستان جي وڏن مدبرن مان هو. پر ساڳئي وقت هو مزاج خواهه عمل ۾ عجلت‌پسند هو. هن پهرينءَ دربار ۾، سيٺ نائونمل سان جيڪو برتاءُ

ڪيو ۽ جنهن جو ذڪر ”ياد گيرين“ ۾ ڪيل آهي، سو دلسوز ۽ غيرواجبي هو. سيٺ نائونمل جو چوڻ آهي ته ’هڪ دفعي سر چارلس هن کي قيد جو ڏڪو ڏنو هو.‘ تعجب آهي ته اها ڏمڪي عمل ۾ چونه آئي؟ مئڪالي جو چوڻ آهي ته ”هڪ هندستاني گورنر کي فقط اشاري ڪرڻ جي دير آهي ته فلائو ماڻهو تباهه ٿيڻ کپي. بس، چوويهن ڪلاڪن اندر ان جي خلاف شديد الزام، اهڙين تفصيلوار ۽ واقعاتي شهادتن سان تيار ٿي ويندا آهن جو ڪوبه ماڻهو جيستائين هن کي اها خبر نه هجي ته ايشيا ۾ دروغگوئي ڪان ڪيترو ڪم ورتو ويندو آهي، سو ائين سمجهندو ته هن تي جرم سورهن آنا ثابت آهي.“

سيٺ نائونمل جي ديانت مسلم هئي. هن وڏيون خدمتون ڪيون، پر تنهن هوندي به اها ڳالهه ظاهر هئي ته هو سر چارلس نيپئر جي حڪومت جو دادلو نه هو. انهيءَ ڪري هن، عقل کان ڪم ونئي، اچ-وڃ جو سلسلو گهٽ ڪري ڇڏيو. هڪڙي دفعي ته هن جي ليکي جون وهيون ڪٽي وڃي چڪاسي ڏٺائون، جو گمان هو ته هن سرڪاري خزاني جي موڪلڻ ۾ بدديانتي ڪئي آهي. اهو الزام هن لاءِ زهر قاتل جي مثال هو، مگر هو ان کان باعزت بري ڪيو ويو(١). الزام ان ڪري به نامنصفانه هو جو هن، سنڌ جي فتح کان اڳ خواهه پوءِ، هنگامي حالتن هيٺ معمولي اجوري تي، پنهنجي ڪوٺي ۽ ٻين صراف دوستن جي معرفت، نقد رقمون هيڏانهن هوڏانهن منتقل ڪرڻ ۾ حڪومت جي وڏي خدمت ڪئي هئي. حقيقت ۾، ١٨٤٧ع ۾، جڏهن سر چارلس نيپئر سنڌ مان آخري طور روانو ٿي ويو تنهن کان اڳ، سيٺ نائونمل ۽ ٽن دفتر جي منشين کي سرڪاري نوڪريءَ مان ڇهن مهينن لاءِ معطل ڪري، بچاءَ وٺڻ کان سواءِ، موقوف ڪيو ويو هو. (ڏسو ضميمون ١) جنهن

---

(١) ڏسو ضميمون ١١.

۾ ڪراچيءَ جي ڪليڪٽر ۽ ڪپتان پريڊيءَ جي، سيٺ نائونمل جي خدمتن جي باري ۾، هڪ دلچسپ يادداشت ڏنل آهي. آخر اهي ڪاغذ بمبئي سرڪار وٽ پيش ڪيا ويا، جو سنڌ ان وقت تائين بمبئي کاتي سان شامل ڪئي ويئي هئي ۽ گورنر پنهنجي ڪائونسل جي مشوري سان فيصلو ڪيو، ته سيٺ نائونمل خلاف، غبن جو الزام ثابت ڪرڻ لاءِ، ڪافي ثابتي ڪانه هئي ۽ اهو به ڄاڻايو ويو ته نائونمل جي برطرفيءَ ڪري سندس ديانتداريءَ تي ٽڪو نه لڳڻ کپي. انهيءَ موقعي تي، سر هينري پاٽنجر، جو مدراس جو گورنر ٿي ويو هو، شايد سيٺ نائونمل جي استدعا تي، ١٧- جنوري ١٨٤٩ع تي، مدراس جي گورنمينٽ هائوس مان لکي موڪليو ته:

”منهنجي زماني ۾ جڏهين سنڌ جو ڪاروبار منهنجي تحويل ۾ هو، تڏهن سيٺ نائونمل جنهن سرجوشيءَ، قابليت ۽ ديانتداريءَ سان پنهنجا فرض ادا ڪيا هئا، تنهن ڪان گهڻو متاثر ٿيو هوس ۽ اڃا پڻ آهيان. انهيءَ ڪري مان سيٺ نائونمل جي، حڪومت اعليٰ کي سفارش ڪئي هئي ۽ پنهنجي جانشين ڪرنل آئوٽرام کي به پارت ڪئي هيم ته هن تي هٿ رکي ۽ مهر جي نظر ڪري. مون کي ان ڳالهه تي نهايت خوشي ٿي آهي ته سيٺ جي ديانتداريءَ تي جو بيواجبي ٽڪو لڳايو ويو هو، سو هاڻي ڌوپجي صاف ٿي ويو آهي — جيئن هن درخواست سان شامل ٿيل ڪاغذ ڏيکارين ٿا. ساڳئي وقت مان هن معاملي ۾ ڪابه دستاندازي ڪانه ڪري سگهان. البت اهڙي شاهدي خوشيءَ سان ڏيڻ لاءِ تيار آهيان ته هو انگريز سرڪار ۽ ان جي عملدارن جو هميشه خيرخواهه ٿي رهيو آهي.“

ڪراچيءَ جي صدر بازار ۾، سيٺ نائونمل جون ٺهرايل چار جايون مسمار ڪيون ويون، جيئن ”ياد گيرين“ ۾ ڏيکاريل آهي. اهو واقعو ڏيکاري ٿو ته هن جا دشمن ڪيئن هر طرف کان حملا ڪري رهيا هئا. هندستان ۾، ڪراچيءَ کان سواءِ ٻين

ڇانوڻين ۾ به، اڄ تائين، گهرن جي ٻلاٽن جي باري ۾، خانگي ۽ سرڪاري حقن جي تصادم ڪري، شديد قانوني اختلاف ۽ تڪليف ده واقعا ٿيندا آهن. سيٺ نائونمل اهي جڳهيون ڪلهه ڪلا فوجي اختياريءَ وارن جي چاڻ سان ۽ عام سهولت لاءِ ٺهرايون هيون. هن کي ضرور اهو خيال هوندو، ته اڳتي هلي اهي جايون وڏي قيمت ڪنديون. پر جنهن صورت ۾ اهي جايون ڏيهي حڪومت جي ڏينهن ۾ ٺهرايون ويون هيون، ۽ سيٺ نائونمل، جي دليل ڏنا آهن انهن سان به ائين ٿو معلوم ٿئي ته پوءِ اهڙيءَ حالت ۾ هن سان سخت ارهه زورائي ڪئي وئي هئي.

خير، سر چارلس نيپئر جي حڪومت جو دؤر آخر پورو ٿيو ۽ پوءِ، جيئن ”يادگيريون“ ڏيکارين ٿيون ته هن جو وري وڏن ماڻهن وٽ آڌرڀاءُ ٿيڻ لڳو. بمبئيءَ جو لائق ۽ نامور گورنر، سر جارج ڪلارڪ، ۽ سنڌ جو ڪمشنر سر بارٽل فريئر، پنهنجي حڪومت جي طويل عرصي ۾، سيٺ نائونمل جي خاص عزت ڪندا هئا. بارٽل فريئر سوانحعمريءَ ۾، جا مرحوم مسٽر جان مارٽينيو تصنيف ڪئي هئي، تنهن ۾ هيٺيان حوالا ڏنا آهن:

”ڪراچيءَ جي معزز ماڻهن مان فريئر جو سڀ کان زياده اچ-وڃ جو رستو سيٺ نائونمل نالي هڪ هندو واپاريءَ سان هوندو هو. نائونمل اهو ماڻهو هو جنهن شروع کان ئي سمجهيو هو ته انگريزن جو هڪ ڏينهن پلؤ ڀاري ٿيندو ۽ هن سمورو وقت افغانستان واريءَ لڙائيءَ، خواهه سنڌ جي فتح وقت، انگريزن جي نهايت مستقل مزاجيءَ سان طرفداري ڪئي. ١٨٣٨ع ۾ جڏهن جان ڪين جي فوج، افغانستان ويندي، ڪراچيءَ جي بندر تي لٿي، ۽ ان کان پوءِ وري ان نازڪ دؤر ۾ جڏهن باڊنجر، آئوٽرام ۽ جيڪب فوج جي آمدورفت لاءِ رستن جي حفاظت ڪري رهيا هئا، تڏهن نهايت اهم خدمتون انجام ڏنيون، جنهن لاءِ کيس گهٽائي انعام ۽ عزتون مليون. ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته سر چارلس نيپئر کي هن لاءِ ڪافي محبت ڪانه هئي،

نائونمل کي اها ڳالهه نه آڙي تنهنڪري هو لکي ٿو ته ”نيپئر جيتوڻيڪ ظالم ۽ ستمگر آهي، پر ساده لوح، صاف دل ۽ ڌرم آتما شخص آهي. نيپئر جي خيال ۾، ۽ شايد ٻيا انگريز به ائين سمجهندا هجن ته نائونمل خودپسند ۽ گهڻ ڳالهائو هو، مگر فريئر جي نگاهه هڪدم هن جي خوبين ڏانهن ڇڪجي ويئي، ۽ سمجهيائين ته هو واقعي ڪم وارو ماڻهو آهي. انهيءَ ڪري هو هن کي لطف ۽ ڪرم جي نگاهه سان ڏسندو هو. نائونمل ڪي اتر هندستان، افغانستان ۽ ايران ۾ گماشتا يا خابرو هوندا هئا، جي هن کي مقامي ماڻهن جي جذبات جي باري ۾ خبرون موڪليندا هئا. جي هو پوءِ فريئر کي پهچائيندو هو. هو فريئر کي ايرانين ۽ افغانن جي منصوبن ۽ مقامي ماڻهن جي ڪارگذارين ۽ جذبن جي باري ۾ صحيح ۽ قيمتي معلومات پهچائيندو هو. هن کي نائونمل جو ايترو ته قدر هو، جو غدر واري زماني ۾ پنهنجي ماڻهن کي، هدايتون ڏئي ڇڏيون هئائين ته هو جنهن وقت اچي، خواهه ڏينهن هجي يا رات، ته هن کي هڪدم اندر اچڻ جي اجازت ڏني وڃي.

سر بارٽل فريئر ١٨٥٩ع ۾ سنڌ ڇڏڻ کان ٻه - چار هفتا اڳ، بمبئي سرڪار کي لکيو ته ’سيٺ نائونمل کي ١٢٠٠ ايڪڙن جي دائمي جاگير ۽ ٽن پيڙهين لاءِ سؤ رپيا مهينو ڏنو وڃي.‘ هند سرڪار اهي ٻئي سفارشون قبول ڪيون. ان کان اڳ سيٺ عمر لاءِ جاگير ۽ وظيفي وٺڻ کان انڪار ڪيو هو، جيتوڻيڪ هن ٢٠٠ رپين ماهوار پگهار جي بقايا، جا نيپئر ضبط ڪئي هئي، وٺڻ قبول ڪئي هئي.

جڏهن سر بارٽل فريئر بمبئيءَ جو گورنر هو، تڏهن هن سيٺ نائونمل کي دعوت ڏيئي پاڻ وٽ گهرايو هو. فريئر سيٺ سان عمر ڀر وقتاً فوقتاً خط و ڪتابت ڪندو رهيو. سر بارٽل فريئر هڪ خط جي ذريعي (جيڪو هن انڊيا آفيس مان ٧- جنوري ١٨٦٩ع جي لکيو هو) سيٺ نائونمل کي پنهنجن ”يادگيرين“

لکڻ جو مشهور ڏنو هو. جيئن اڳي ڄاڻايل آهي ته سيٺ ننهنجي پوٽي، راءِ بهادر، عالومل ٽيڪمداس بي. اي ڪان هئن "يادگيرين" جي عمارت لڪرائي. سيٺ ناؤنمل انهن پهرين ماڻهن مان هو جن، سر بارٽل فريئر جي سنڌ ۾ انگريزي تعليم شروع ڪرڻ جي تجويز جي پيرائي ڪئي هئي ۽ راءِ بهادر عالومل پهريون سنڌي جوان هو، جنهن بمبئي يونيورسٽيءَ ۾ وڃي، اتان جي سند حاصل ڪئي هئي. ٢٠- فبروري ١٨٧٤ع جي، سر بارٽل فريئر سيٺ ناؤنمل ڏي هڪ چٺي لکي، جنهن ۾ "يادگيرين" جي ڇپڃ جو اقرار ڪيل آهي. ساڳئي وقت اهو به واعدو ڪيل آهي ته فريئر صاحب، انگلنڊ ۾ انهن جي ڇپائڻ جو انتظام ڪندو، ته جيئن انگلنڊ جا ماڻهو هن جي خدمتن جي نوعيت کان واقف ٿين.

سيٺ ناؤنمل کي آخري اعزاز، سر بارٽل فريئر، طرفان ڪراچيءَ جي فريئر هال ۾ ڪونايل هڪ دربار ۾، ڏنو ويو هو. فريئرهال هڪ خوبصورت عمارت آهي، جا سر بارٽل فريئر جي خدمتن جي يادگيريءَ ۾ سنڌ جي عوام ٺهرائي هئي. انهيءَ دربار ۾ سر بارٽل فريئر، بمبئي ڪائني جي گورنر جي حيثيت ۾، سيٺ ناؤنمل کي هندستان جي اعليٰ اعزاز سي. ايس. آءِ (ڪمپينئن آف دي اسٽار آف انڊيا) جي تمغي سان آراسته ڪيو. هن جو نالو، خاص اعزاز طور، ملڪه وڪٽوريا جي تيار ڪيل صلاحڪارن (Compamous) جي پهرينءَ فهرست ۾، اعزاز جي ٽين درجي تي قائم ٿيڻ جو اعلان ١٢- جون ١٨٦٦ع تي هندستان جي گزيٽ ۾ ڪيو ويو هو. ان موقعي تي سر بارٽل فريئر جي ڪيل تقرير، لفظ بلفظ، ضميمي ۾ ڏنل آهي.

يادگيرين جي اندروني شهادت جي بناءَ تي ڪوبه چائو ماڻهو خاطريءَ سان چئي سگهندو ته مصنف هڪ سنئون سڌو ۽ ديانتدار ماڻهو آهي. انهن حالتن ۾ به، جتي هو مصلحت جي خلاف هليو هو يا غلط فهميءَ لاءِ ڪو پاڻ سبب ڏنو هئائين،

هو حقيقتن بيان ڪرڻ ڪان نٿو هٻڪائي، پوءِ پل نہ اڌهن مان هن جي ديانتداريءَ تي چنڊن پوڻ جو امڪان ڏي چوڻ هجي. مثلاً، هو پنهنجي ڪتاب ۾ هڪ هنڌ لکي ٿو تہ ڪيئن اهم سرڪاري ڪاغذن جي هڪ صندوق سنڌ ۾ قبضي مان چوري ٿي وئي، جنهن تي سر جيمس آئوٽرام مٿس اچي ڏمريو ۽ چاڪاڻ تہ هن سنڌ ۾ حڪم مطابق، صندوق، هنن جي نائب، ڪپتان ليڪي جي حوالي نہ ڪئي هئي. ان واقعي بيان ڪرڻ جي ڪا ضرورت ڪانہ هئي، بلڪ هو ان کي آسانيءَ سان درگذر ڪري سگهيو ٿي ۽ اها خبر ڪنهن کي بہ ڪانہ پئي ها. ٻئي موقعي تي، هو ڪن بلوچ سردارن، جن ڪراچيءَ تي حملو ڪري انگريزن جي فوج کي قتل ڪرڻ جو منصوبو سٽيو هو، تن جي جهلائڻ ۾ مدد ڪري رهيو هو تہ هن جي نوڪر اتفاق سان پستول ڇوڙي دشمن کي سجاڳ ڪيو ۽ انگريز عملدارن فطرتاً ائين سمجهيو تہ اها باغيانہ حرڪت سيٺ نائونمل جي چرچ تي ڪئي ويئي آهي. سيٺ نائونمل انهيءَ واقعي جي اهميت گهٽائڻ نہ ٿو گهري، پر جنهن آزاد نموني ان واقعي جو ذڪر ڪيو آهي، سو ڏيکاري ٿو تہ هو بلڪل بيباڪ هو ۽ هن جو ضمير پاڪ هو. جيتريقدر ان وقت جي دستاويزن مان معلوم ٿي سگهيو آهي، ڏسجي ٿو تہ سيٺ نائونمل جا تاريخي حوالا بلڪل صحيح آهن. ائين آهي تہ هو پنهنجن خدمتن کي بار بار دهرائي ٿو، پر هن جون خدمتون لائق نهايت قيمتي هيون ۽ هرحالت ۾ قلمبند ڪرڻ جي لائق آهن. هن پنهنجي هٿ سان انگريز سرڪار جي ٻارن وڏيون رقمون پيشگيءَ طور ڏنيون، انگريز عملدارن ۾ پنهنجو اعتماد ڏيکاريو هو، جو واقعي ثابت ڪري ٿو تہ بلڪل بجا هو. ٻيا جي ڪتابن بہ حصي ۾ اهڙا معرڪا مشڪل [illegible] جي [illegible] طرح سان ڪولي پنهنجي [illegible] ڏنو، اخلاص ڪري [illegible] ۽ [illegible] جي [illegible] حدن سان جي [illegible] جو اها فيصلو بہ نہ

ٿيو هجي ۽ جڏهن هن کي اها به خاطري ڪانه هجي ته سرڪار انهن عملدارن جو ساٿ ڏيندي، جن کي هن پئسا مهيا ڪري ڏنا هئا.

راقم‌الحروف، ١٨٧٠ع جي بهار ۾، سنڌ ۾ نائب ڪليڪٽر ٿي سنڌ ۾ ويو، جڏهن اڃا هو ننڍيءَ عمر جو هو. جلدئي هن سيٺ نائونمل وٽ وڃي ملاقات ڪري، سندس تعارف حاصل ڪيو. مصنف جو خيال آهي ته ١٨٧٢ع جي سياري ۾ جڏهن وائسراءِ ارل آف نارٿ بروڪ، پنهنجي پهرئين گشت تي سنڌ سان لنگهيو هو، تڏهن هن جي دربار ۾ وائسراءِ جي عملي کان سواءِ، سيٺ نائونمل، واحد شخص هو جو سي. ايس. آءِ جي تمام شانائتي تمغي سان آراسته هو. هن جي شاندار شڪل وائسراءِ کي جهڪي سلام ڪرڻ وقت، مصنف کي اڃا به ياد آهي. ماڻهن ۾ ان ڳالهه تي البت مايوسي ٿي ته وائسراءِ کي هن سان هٿ ملائڻ جو مشورو نه ڏنو ويو هو، ۽ هندستانين ۾ اهڙو امتياز رکڻ هڪ ڪٺن ڪم اهي. انهيءَ ساڳيءَ دربار ۾ هڪڙي بي دلچسپ شخصيت به حاضر هئي. اهو ڏکڻ - اوڀر سنڌ جو سابق فرمانروا، هز هائينس مير شيرمحمد خان ٽالپر هو، جنهن مياڻيءَ ۾ ميرن جي شڪست کان پوءِ، سر چارلس نيپيئر جو سرجوشيءَ سان پرزور مقابلو ڪيو هو. لارڊ نارٿ بروڪ خاص طرح فرمائش ڪئي ته مير صاحب کي بڏايو وڃي ته آءٌ سائنس ملاقات ڪري خوش ٿيو آهيان.

سيٺ نائونمل جي پوڻي، مؤلف کي دستاويزن جو هڪ وڏو ذخيرو ڏنو آهي، جن مان گهڻا اڳ ۾ ئي سرڪاري ڪتابن ۾ ڇپيا آهن. اهي ڏيکارين ٿا ته هن جي ڏاڍي ڪهڙا اهم ڪم پنهنجي ذمي ڪيا هئا ۽ وڏا برٽش عملدار، سر هينري پاٽنجر کان وٺي سر بارٽل فريئر تائين هن جو ڪيترو قدر ڪندا هئا. ضميمي ۾ انهن جو انتخاب ۽ ڪن ٻين سرڪاري ڪاغذن مان حوالا پيش ڏنل آهن، جي ”يادگيرين“ ۾ ڏنل ڪن واقعن تي

روشني وجهن ٿا ۽ انهن جي تائيد ڪن ٿا.

سيٺ نائونمل وچولي قد جو هو، هو سادي پوشاڪ پهريندو هو ۽ اکيون تيز ۽ چمڪدار هئس. هندو ٿي ڪري به هو نهايت همت وارو هو. هن کي گهوڙن سان انس هوندو هو ۽ شام جو روز سواري ڪندو هو. هو ٻانهون لوڏي هلندو هو ۽ رفتار شاهاڻي هوندي هيس ۽ سر هميشه اونچو رکندو هو. پنهنجي ڌرم لاءِ وڏو اتساهه هوس. ١٨٧٠ع ۾، جڏهن مؤلف پهريون دفعو هن سان گڏجاڻي ڪرڻ ويو هو، تڏهن سنجها جي وقت هن جي گهر اڳيان ڏيا ٻاريا ويا ته هن ان وقت هٿ ٻڌي مختصر پرارٿنا ڪئي، ۽ ان کان پوءِ وري پنهنجي خوش گفتار شروع ڪيائين. هن جي تصوير جا عڪس سندس شڪل جو پورو اندازو نٿا ڏين. سيٺ نائونمل ١٦- سپٽمبر ١٨٧٨ع جي ٧٣ ورهين جي پختيءَ ۽ عزت ڀريءَ عمر ۾ لاڏاڻو ڪيو. هن پنهنجي ديهانت کان گهڻو وقت اڳ، پنهنجي واپاري ڪونيءَ ۽ ڏنڌي کان پاڻ کي آجو ڪيو هو. هن کي سنڌ بلڪ هندستان جي سلطنت ۾ گهڻي وقت تائين ياد ڪيو ويندو؛ چاڪاڻ ته هن انگريز سرڪار جي تمام ڏکين وقتن تي سهائتا ڪئي هئي- جڏهن هڪ ڏيهي ماڻهوءَ لاءِ انگريزن جي وفاداريءَ جو اظهار ڪرڻ ۽ انگريزن جي حڪومت جي فائدن جو عملي اعتراف ڪرڻ هڪ آسان ڳالهه نه هئي.

هيءُ تعارف سيٺ نائونمل جي پوين ۽ ڏنڌي جي احوال کان سواءِ اڌورو رهجي ويندو، تنهنڪري ان جو مختصر ذڪر ڪرڻ ضروري آهي ١٨٤٨ع ۾ سيٺ هوتچند جي وفات کان پوءِ، سيٺ هوتچند جا ست پٽ پنهنجو گڏيل ڪارخانو بند ڪري، جدا جدا ڪم ڪرڻ لڳا. جڏهن سيٺ نائونمل انگريز سرڪار جي نوڪريءَ ۾ ٻه سال آئوٽرام جي زيردستي ۾ هو ۽ وري ڪراچيءَ ۾ اسسٽنٽ ڪليڪٽر جي عهدي تي رهيو، تڏهن کان ئي، هن پنهنجي ڏنڌي ۾ عملي دلچسپي وٺڻ

ڇڏي ڏني هئي، جنهنڪري هن جو ڪارخاني ۾ گهٽو حصو گهٽجي ويو هو. سيٺ نائونمل وارن جو وهنوار، گهٽي پاڳي، صرافڪو ۽ ناٿي جي متاستا جو هوندو هو. هن پنهنجي ڏنڌي جو رهيو کهيو حصو، پنهنجي وڏي پٽ، سيٺ تيڪمداس جي حوالي ڪيو، جنهن جا ڪيترن شهرن ۾ گماشتا هوندا هئا. پر هن پوءِ ١٨٦٠ع ڌاري پيءُ جي صلاح سان سڀ ڪوٺيون بند ڪري، سارو ڏيڻ ڏانهن ڌيان ڏنو جنهن ۾ ان وقت وڏيڪ فائدو هو. چاڪاڻ ته ساري خاندان کي اٽڪل ٢٥ هزار ايڪڙ زمين هئي، جنهن ۾ ڏهه موروثي ڳوٺ اچي ٿي ويا. بعد ۾ هن پنهنجو حصو پنهنجي سوٽ، سيٺ آتمارام کي وڪڻي ڏنو. خاندان جا باقي ٻيا فرد اصلوڪي ڌنڌي ۾ مشغول رهيا. سيٺ نائونمل جي ننڍي ڀاءُ جو پٽ، سيٺ گدومل ليڪراج کي اڃا تائين مالابار جي ڪناري تي ڪوٺيون آهن. هو انَ جو واپار ڪندو آهي ۽ تنهن کان سواءِ ڪنڊ جو به وڏو واپاري آهي. سيٺ گدومل، ڪراچيءَ جي معزز ماڻهن ۾ شمار ڪيو ويندو آهي ۽ ڪراچي ڪارپوريشن جو رڪن پڻ آهي. سيٺ نائونمل جي ٻئي ڀاءُ، سيٺ پريتمداس جو پٽ، سيٺ آتمارام، ڪجهه وقت ان جو واپار ڪندو هو ۽ هن جا پوٽا هاڻي انَ ۽ لوهه جو ڌنڌو ڪندا آهن. خاندان جون وسيع زمينون ڪٽنب جا ٻيا فرد سنڀاليندا آهن. سيٺ نائونمل جو ننڍو پٽ، سيٺ ٿانورداس سنڌ ۾ رهندو هو ۽ پنهنجي ڀاءُ ۽ عالومل جي پيءُ، تيڪمداس، سان گڏ جاگير سنڀاليندو هو، جا هند سرڪار سيٺ نائونمل کي هميشه لاءِ ڏني هئي. مؤلف هن تعارف ڏيڻ کان اڳ سيٺ عالومل(١) تيڪمداس جي باري ۾ ڪجهه وڌيڪ عرض

---

(١) حقيقت ۾ سيٺ عالومل جو نالو عالمچند آهي، جنهن جو تصغير عالو آهي، پر سر فريڊرڪ گولڊسمڊ ان ۾ مل جو اضافو

(ڏسو حاشيه صفحي ٤٢ تي)

ڪرڻ ضروري سمجهي ٿو ـــ هڪ ته انهيءَ ڪري جو جيڪڏهن هو جوانيءَ ۾ تازو مئٽرڪ پاس ڪرڻ ڪان پوءِ، پنهنجي عمررسيده پتا جي واتان بدل امر کهاڻي نه لکي ها، ته اڄ هيءَ مختصر تصنيف ڇپائيءَ جي مرحلي تي نه پهچي ها. ٻيو ته هو گذريل پنجيتاليهه ورهيه، مؤلف جو بهترين ذاتي دوست ٿي رهيو آهي. ٽيون سڀ کان وڏو سبب هيءُ آهي ته هو هميشه تعليم جي ڪم ۾ دلچسپي وٺندو رهيو آهي. هو پهريون سنڌي هو، جنهن بمبئيءَ جي يونيورسٽيءَ مان بي. اي جي سند ورتي هئي. هن ٢١- مارچ ١٨٦٨ع ۾ سرڪار جي تعليمي کاتي ۾ نوڪري ڪئي ۽ ڪيترا دفعا ساري صوبي جي ايڊيوڪيشنل انسپيڪٽر جي عهدي جا فرائض انجام ڏنئي، آخر سيپٽمبر ١٨٠٣ع ۾ هو پينشن وٺي، نوڪريءَ کان مستعفي ٿيو.

هيٺ ڏنل انگ اکر ڏيکارين ٿا ته مسٽر عالومل جي نوڪريءَ جي دؤر ۾ (اڄ تائين) آرٽس ڪاليج کان سواءِ، تعليم جي ڪم ۾ ٻي کهڙي ترقي ٿي:

سرڪاري ادارا	١٨٦٧-٦٨	١٩١٣-١٤	١٩١٤-١٥
هاءِ اسڪول	٢	٣	٣
ثانوي اسڪول	١١	١١	١٣
هيٺين ڪلاسن جا اسڪول (ابتدائي ۽ مقامي)	٤١	٦٦٧	٨٨٩
عام اسڪول	٢	٢	٢
خاص اسڪول	١	٣	٣

(آنڌل حاشيه صفحي ٤١ تان)

ڪيو ته جيئن نالو وڏيڪ معتبر ڏسڻ ۾ اچي، تنهنڪري سرڪاري نوڪري ۾ اچڻ کان پوءِ هن کي عالمچند جي بدران عالومل ڪري سڏيندا آهن ۽ سر بارٽل فريئر به کيس انهيءَ نالي سان سڏيو آهي.

خانگي ادارا، جن ۾ فيون نتيجن مطابق ورتيون ويندیون آهن:

هاءِ اسڪول	۱	۵	۷
ثانوي اسڪول	۱	۷	۲۱
هيٺين ڪلاسن وارا اسڪول	۱	۷۳۸	۸۱۱
ثانوي اسڪول جن کي امداد ڪانہ ملندي آهي	۱	۳	۳
جملي	۶۲	۱۴۳۹	۱۷۵۲

ڪيترا سال سنڌ ۾ ڪو جدا تعليم جو ماهر انسپيڪٽر ڪونہ هو. تعليم جي ڪم جي نظرداري اڪثر ڪري ڪمشنر جو ذاتي نائب ڪندو هو. تنهنڪري عالومل ئي حقيقي طور تعليم جي محڪمي جو سربراهہ هو. تنهنڪري مٿيان ڪارآمد نتيجا عالومل جي محنت جو ڦل سمجهڻ گهرجي. هن جو وڏي ۾ وڏو ڪارنامو اهو هو تہ هن سنڌ ۾ ننڍڙن خانگي ملان اسڪولن جن ۾ قرآن شريف طوطي وانگر ياد ڪرايو ويندو هو، ڦيرائي ڪارآمد ڳوٺاڻا اسڪول بڻايو. هن ڏس ۾ پهريون قدم مسٽر ايڇ . پي . جيڪب، جو تعليم کاتي جو هڪ نهايت اورچ عملدار هو، کنيو هو. پر ان کي عملي جامي پهرائڻ جو ڪم مسٽر عالومل جي حوالي هو.

۱۸۸۹ع ۾، وائسراءِ، عالومل کي ”راءِ بهادر“ جو خطاب عطا ڪيو، جنهن جو تمغو(۱) کيس هڪ دربار ۾ ڏنو ويو هو، جا ڪمشنر، مسٽر جان جينڪنس، ڪي . سي . ايس . آءِ (جو پوءِ ”سر“ ٿيو هو) جي صدارت هيٺ ڪوٺائي وئي هئي. صدر هن جو تعارف ڪرائيندي هيٺيان الفاظ ڪم آندا:

”مسٽر عالومل، سنڌ ۾ ايڪيهہ ورهيہ جنهن ايمانداريءَ عقلمنديءَ ۽ سرجوشيءَ سان ڪم ڪيو آهي، تنهن جو هن صوبي ۾ مثال ملڻ مشڪل آهي. هن کي سنڌ جي ماڻهن جي جذبات

(۱) ڏسو ضميمو ۱۴

۽ گهرجن جي صحيح خبر هئي، جنهنڪري هو تعليم کاتي لاءِ جڻ ته هڪ ٽڪيو هو. ڪوهستان جي خانه بدوش جکرين ۾ تعليم جو پکڙجڻ ۽ هن ضلعي جي ابتدائي اسڪولن ۾ ضروري سامان، سکيا ۽ انتظامي سڌارو، خصوصاً ننڍن ٻچن جي نگراني ۽ سنڀال ۽ فين جي وصوليءَ جو ڪامياب حل (اهو مسئلو اهڙو ڏکيو هو، جو سنڌ جي ڪيترن حصن ۾ اختياريءَ وارن ان جي حل ٿيڻ جي اميد بلڪل لاهي ڇڏي هئي) ۽ اسڪولي راندين لاءِ هرطرح جي سرجوشي، مطلب ته اهي سڀ ترقيءَ جون نشانيون، عالومل جي جفاڪشيءَ، محنت ۽ دوراند يشيءَ جو نتيجو آهن. مسٽر عالومل پنهنجن زيردستن خواهه عام ماڻهن جن جي اصلاح ۽ سڌاري لاءِ هن پاڻ ڪي وقف ڪيو آهي، تن سان نهايت خوش اخلاقيءَ سان پيش ايندو آهي."

ڇا، هي ڪارگذارين جي فهرست قابل فخر ڪم نه آهي. هن جي ڪم جو اندازو اهي لڳائي سگهندا جي هن جي مشڪلاتن کان واقف هوندا. هن ڪي تعصب، غفلت ۽ اڪثر مقامي مشڪلاتن سان مقابلو ڪرڻو هو. هُو انهن سڀني مشڪلاتن تي، پنهنجي عقل، همت ۽ بي انتها خوش خلقي سان، جا هميشه هڪ نيڪ ۽ غمخوار دل جي ظاهري نشاني هوندي آهي، غالب پيو. هو نهايت هردلعزيز هو ۽ سڀڪو هن جي عزت ۽ آدرڀاءُ ڪندو هو.

جڏهن مسٽر عالومل ملازمت کان سبڪدوش ٿي پينشن تي ويو تڏهن بمبئي سرڪار، ۴- سيپٽمبر ۱۹۳۰ع جي چيف سيڪريٽريءَ جي صحيح سان، هيٺيون نهراءُ منظور ڪيو:

"راءِ بهادر عالومل ٽيڪمداس پوچوائي، سنڌ جو عارضي ايڊيوڪيشنل انسپيڪٽر، ۳۵ ورهين جي نوڪريءَ کان پوءِ، هن مهيني جي ۵- تاريخ، نوڪريءَ کان سبڪدوش ٿي رهيو آهي. اهو ڏکيو عرصو راءِ بهادر، سنڌ جي صوبي ۾ هڪ نهايت ذميدار ۽ ڏکيو عهدو سنڀاليو آهي هن جي نوڪري

قابليت، دانشمندي، بلند اخلاق ۽ انتظام ۾ منصف مزاجيءَ لاءِ نمايان هئي، جنهنڪري ننڍي وڏي کي هُن لاءِ عزت هوندي هئي. جناب گورنر صاحب ۽ هُن جي ڪائونسل کي راءِ بهادر عالومل جي گوناگون، ديانتدار ۽ بيش بها خدمتن جو احساس آهي."

مسٽر عالومل کي ٽي پٽ ڄاوا هئا. هُن جو وڏو پٽ، هڪ قابل اهلڪار ۽ بئرسٽر (وڪيل) هو، جو پوءِ هڪ سب ڊويزن جو ڊپٽي ڪليڪٽر ٿيو، مگر هو بدقسمتيءَ سان ١٩٠٦ع ۾ گذاري ويو. ڪمشنر ينگ هسبنڊ لکي ٿو ته "هن جي قبل ازوقت قضيي ڪري جو انتظاميه کي نقصان ٿيو هو، تنهن جو مون کي پورو احساس آهي." هن جو ٻيو پٽ، ٿرپارڪر ضلعي جي ريگستاني ۾ اهم علائقي جو ڊپٽي ڪليڪٽر آهي؛ ۽ هن جو ٽيون پٽ، سيٺ ڪندنمل بي. اي، ايل. ايل. بي. بئرسٽر، بمبئيءَ جي هاءِ ڪورٽ ۾ وڪالت ڪندو آهي. تنهن کان سواءِ، هن کي ڪيترين صنعتن، جهڙوڪ ڌاتن تي پاڻي چاڙهڻ، ۽ شيشي ناهڻ ۾ پڻ مهارت آهي. هن اهو علم انگلنڊ ۾، بمبئي يونيورسٽيءَ جي وظيفي تي پرايو هو، جڏهين هو بئرسٽري پڙهڻ ويو هو.

مسٽر عالومل اڃا ٽين پيڙهيءَ جي سؤ رپيا ماهيانو پينشن کڻندو آهي، جا هن جي ڏاڏي کي ٽن نسلن لاءِ ملي هئي ۽ موروثي جاگير جي پيدائش به سموري کيس ملندي آهي. مسٽر عالومل جو چوڻ آهي ته جاگير مان هاڻي ڪافي پيداوار آهي، جيتوڻيڪ شروع ۾ جهنگ صاف ڪرڻ، پراڻن واهن جي سڌاري ۽ نون کڙين جي کوٽائڻ تي ڪافي خرچ ڪيو ويو هو. ان جي ڪل ايراضي ٥،٤٥٧ ايڪڙ آهي. هندڪي رواج مطابق، سيٺ عالومل جي چاچي سيٺ ٽانورداس، جو سيٺ نائونمل جو ٻيو پٽ هو، جاگير ۾ اڌ حصي جي دعوا ڪئي هئي، حالانڪ سنَد موجب فقط ڀهريون نر اولاد حقدار ٿي سگهيو ٿي. ان

ڳالهه تان تڪرار هليو، پر آخر ڏڍين جو رضانامو ٿيو. مسٽر عالومل جو هڪڙو سؤٽ، مسٽر ليلارام ڳدومل، بي. اي، ٢٥٠ رپيا مهيني جي پڳهار تي، ڪراچيءَ جو ڊپٽي ايڊيوڪيشنل انسپيڪٽر آهي. هن جو ٻيو سؤٽ مسٽر پريداس لوڪومل، ڪليڪٽر جي خزاني آفيس ۾ ملازم آهي. هن ڏاڏي جي پڳ مسٽر عالومل کي ورثي ۾ ملي آهي ۽ هن جو وڏي ۾ وڏن حلقن، (خانگي خواهه سرڪاري) ۾ سنمان ڪيو ويندو آهي.

ان ڳالهه جو ذڪر اڳي ئي ٿي چڪو آهي ته ڀرچوائيءَ جو خطاب مسٽر عالومل اختيار ڪيو آهي، سو هن جي وڏي سيٺ ڀرچومل جي نالي جي پنيان آهي، جنهن جو اتهاس "يادگيرين" جي شروع واري حصي ۾ ڏنل آهي. اڳي رواج هوندو هو ته ماڻهو کي سندن ذاتي نالي ۽ پيءُ جي نالي سان پڪاريو ويندو هو. ڪجهه عرصي کان وٺي هندستان جي ديواني عدالتن ۽ يونيورسٽين ۾ اهو مخصوص ڪيو ويو هو ته نالن وٺڻ جو هي پراڻو طريقو ناموافق آهي؛ تنهنڪري هائي سيني اقتدار وارن خاندانن کي اها ترغيب ڏني وڃي ٿي ته هو پنهنجي نالي بدران ڪا ذات يا لقب استعمال ڪن. بنگال ۽ دکن ۾ هميشه پرائين ذاتين جي ڪم آڻڻ جو رواج رهيو آهي.

———

"يادگيريون"

خود سيٺ نائونمل جي لفظن ۾

سيٺ نائونمل جي خاندان ۽ هن جي پروافعات زندگيءَ جو احوال (١٨٧١ع تائين)، خود سندس زباني ٻڌايل ڪهاڻيءَ تان انگريزيءَ(١) ۾ ترجمو ڪيل.

باب ٽيون

نائونمل جو نسل- ڪاهري- نادرشاهه جو حملو- سيوهڻ جي لٽ- ٺٽا جي قيدين جي سهائتا- ڀوڄومل- کرڪ بندر ڏانهن لڏپلاڻ- ڪراچيءَ جو بنياد وجهڻ- قلعي جي تعمير- ڪلهوڙا- راڻي ارجن جو قتل- ڪراچيءَ جو قلات جي حوالي ڪرڻ- ڪلهوڙن جو ٽالپرن هٿان خاتمو- ٽالپرن جو ڪراچيءَ کي محاصرو- ڪراچيءَ تي حملي وقت دريانيمل جي ٽالپرن کي واهر- دريانيمل سان رعايتون- هن جي دوستي مير ڪرمعليءَ سان- واگهرن جا بحري ڌاڪا- نائونمل جي وڏن جي دولت- ڏنگلاچ- شديد ڏڪار- عظيم خان جو حملو- ڀوڄومل جي ملڪيت جي ورچ- ڀوريل خزانو- للنداس- خاندان ۾ اختلاف- مير ڪرمعليءَ جي مداخلت-

(١) جنهن جو هاڻي وري انگريزيءَ مان سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪجي ٿو. — اداره

نائونملِ جو پور بندر ڏانهن سفر – راڻي لاءِ بلوچن جو حفاظتي جٿو – للمڻداس جو مرتبو.

منهنجا وڏا اصل ڪاهريءَ(١) جا ويٺل هئا. ڪاهري، ياٺن(٢) جي شهر ۽ [الهندي] ناري درياء جي وچ تي، پنج ميل ياٺن کان ۽ هڪ ميل ناري کان پري آهي. اهو شهر ڪنهن وقت نهايت آباد ۽ ترقي وار هوندو هو. منهنجي هڪڙي وڏي کي، جو سچلمل سڏبو هو، ڪاهريءَ جي ويجهو وڏي(٣)

---

(١) ڪاهري اڄڪلهه هڪ ننڍڙو ڳوٺڙو آهي. هن وقت ڪلهوڙن جي ڳوٺ جو ڪو نالو نشان ڪونه آهي، سواء خدا آباد جي، جو اتان ويجهو آهي.

(٢) ياٺن هڪ ننڍو شهر آهي، جنهن ۾ هن وقت ١٤٢٦ ماڻهو رهن ٿا. اهو شهر الهندي ناري جي ويجهو، هڪ واهه تي آهي، جو سنڌو نديءَ مان نڪري، سيوهڻ تعلقي ۾، منڇر ڍنڍ ۾ پوي ٿو. سيوهڻ تعلقو اڳي ڪراچي ضلعي ۾ هو، مگر هاڻي لاڙڪاڻي جي نئين ضلعي ۾ آهي. اڳي گشتي عملدار، حيدرآباد کان سکر وبندي، سيوهڻ وٽ سنڌو ندي ڇڏي اڙل درياء وٺندا هئا، جنهن مان منڇر جو پاڻي سنڌو نديءَ ۾ نيڪال ٿيندو آهي. اتان وري الهندي ناري رستي مٿي وڃي، سيوهڻ جي پريان سنڌو نديءَ ۾ پوندا هئا. اهڙيءَ طرح هو درياء جي تکي ۽ ڏکيءَ سير کان پاسو ڪندا هئا. الهندي ناري تي سنڌ ۾ عمدي ۾ عمدي سارين جي پوک ٿيندي آهي.

(٣) سنڌ ۾ زمين جي مالڪن کي "زميندار" چوندا آهن. گهڻا زميندار وڏين ايراضين جا مالڪ آهن. هو زمين جي ڍل سڌو حڪومت کي ادا ڪندا آهن ۽ پنهنجون ننيون آباديءَ لاءِ پنهنجن ملازمن يا قوم جي ماڻهن کي، اڪثر پيدائش جي مقرر حصي تي، ڏيندا آهن.

زميِنداري هئي. تنهن کان سواءِ، هو وڏو واپاري ۽ صراف هو. هن چڱو نالو ڪڍيو ۽ شهرواسي کيس وڏي عزت ڏيندا هئا. هن جي پٽ نانڪ، پنهنجي وهنوار کي زور وٺايو ۽ زمين پڻ وڌايائين - هو وڏي ناڻ سان رهندو هو. هن جا گماشتا شاهه بندر(١)، ٺٽي(٢)، سونمياڻيءَ(٣)، ٻيلي(٤)، شڪارپور(٥) ۽

---

(١) شاهه بندر، جنهن جي لفظي معنيٰ آهي بادشاهه جو گهاٽ، سنڌو نديءَ جي حجامڙي ڦاٽ تي هڪ قديم ۽ مشهور بندرگاهه هو. درياءَ جي رخ بدلجڻ ڪري، هاڻي خشڪي تي، درياءَ کان ڇهه ميل پري آهي ۽ ان جي آبادي فقط ٦٧٨ ماڻهن تي وڃي رهي آهي.

(٢) ٺٽو، جنهن جي آبادي هن وقت ٥٩٦٩ ماڻهن جي آهي، لاڙ ۾ دوآبي جي منهن وٽ، لاڙ جو سڀ کان مشهور شهر آهي. گهڻن محققن جو خيال آهي ته اهو ديبل جو قديم شهر آهي جو اٺينءَ صديءَ ۾ عربن فتح ڪيو هو. تنهن کان پوءِ اهو دهليءَ جي شهنشاهن جي نوابن جو صدر مقام هوندو هو. دهليءَ جي هڪ بادشاهه جي پٽ، جو پوءِ شاهجهان جي نالي سان شهنشاهه ٿيو، هڪ عاليشان مسجد منجهس ٺهرائي، جا اڄا تائين چڱي حالت ۾ آهي. ٺٽو، هندستان ۾ موتين جي واپار جو وڏي ۾ وڏو مرڪز هوندو هو. اسي موتي عرب، ايراني نار مان ڪٽي ايندا هئا. تنهن کان سواءِ اتي قيمتي ريشمي ڪپڙي جا ڪارخانا هوندا هئا، مگر هن وقت اها صنعت تقريباً ختم ٿي چڪي آهي.

(٣) سونمياڻي، ڪراچيءَ کان اٽڪل پنجاهه ميلن جي فاصلي تي قلات جي خان جي علاقي ۾، عمان جي نار ۾ هڪ بندر آهي.

(٤) ٻيلو، لسٻيلي جو مکيه شهر آهي، ڪراچي کان پنجاهه ميل

(ڏسو حاشيه صفحي ٥٠ تي)

۽ چانڊڪي(١) ۾ هوندا هئا. ان وقت ڪراچيءَ جو نالو نشان نه ڪونه هو. نانڪداس شادي ڪئي، جنهن مان ڀوڄومل ڄڻيا ٿيو. جڏهن ڀوڄومل ڏهن - ٻارهن سالن جو ٿيو، تڏهن هن جي ماءُ گذاري ويئي ۽ نانڪداس ٻي شادي ڪئي، جنهن مان هن کي ٽي پٽ ڪيولرام، هيمراج ۽ ڀاڳچند ڄاوا.

ان وقت پنوهرن ۽ چنن(٢) قومن جا ماڻهو سنڌ جي انهيءَ ڀاڱي تي حڪومت ڪندا هئا ۽ ڪاهري، سامتاڻي پرڳڻي جو صدر مقام هو. وڪرماجيت جي سنبت ١٧٢٥ (مطابق ١٦٢٥ع) ۾، جڏهن ڀوڄومل سورهن سالن جو هو، تڏهن پنهنجي ماٽيلي ماءُ سان اڻبڻت ڪري ڪاهري ڇڏي، سيوهڻ ويو، جتان وري هڪ قافلو تيار ڪري ڪنهن ٻئي هنڌ قسمت آزمائي ڪرڻ لاءِ روانو ٿي ويو.

(آندل حاشيه صفحي ٤٩ تان)

اتر - اولهه طرف هڪ ننڍڙي مقامي رياست آهي. رياست جي سردار کي ڄام چوندا آهن. هو قلات جي خان جو خراج بردار آهي.

(٥) شڪارپور، سري جو پراڻو تختگاهه آهي، جتان قافلا، بولان جي دري کان قندار ۽ وچ - ايشيا ڏانهن ويندا هئا. ١٨٣٩ع ۾، جڏهن انگريزن ڪابل تي چڙهائي ڪئي هئي، تڏهن شڪارپور انگريزن ۽ شاهه شجاع جي فوجن جو مرڪز هو.

(١) چانڊڪو، اتر سنڌ جي، شڪارپور ضلعي ۾ هڪ تعلقو آهي.

(٢) چنا ۽ پنوهر قومون - چنن جي قوم هاڻي گهڻي اهميت نٿي رکي. انهن کي ڪاهريءَ واريءَ ايراضيءَ ۾ زمينون آهن. پنوهرن جي قوم سڄيءَ سنڌ ۾ پکڙيل آهي. اوائلي راوي لکن ٿا ته: پنوهرن جو سردار هڪ طاقتور شخص هوندو هو.

ڀوڄومل جي وچ ۾ ڪان ڀوء، سيٺ نانڪداس جي سيوهڻ واري ڪوٺي، هن جو وڏو پٽ (ٻيءَ زال مان) سيٺ ڪيولرام، سنڀاليندو هو ۽ هن به پنهنجو ڏندو چڱو وڌايو.

سنبت ١٧٧٩ مطابق ١٧٢٣ع ۾، نادرشاهه، هندستان تي حملي ڪرڻ لاء، ڪابل مان روانو ٿيو. قلات جو خان، نصير خان اعظم، جو هن جي ماتحت هو، سو به هڪ وڏو ڪٽڪ وٺي سائس شامل ٿيو. دهليءَ جو شهنشاهه، محمد شاهه، مٺ ماٺ ۾ پيش پيو. ٿورو وقت دهليءَ ۾ رهڻ ڪان پوء، نادرشاهه متھرا(١) طرف ڪاهي ويو، جتي هن جي لشڪر انڌاڌنڌ ملڪ کي تلف تاراج ڪيو. هو مذهبي جنون ۾ اڳتي وڌندا ويا ۽ گهڻا غلام، مرد خواهه زالون هٿ ڪيائون. نصير خان جي ماڻهن، متھرا جي رهواسين جي وٺ-پڪڙ ۾ وڏو ڀرو ورتو. موٽ ۾ نادرشاهه، لاهور ڪان ٿيندو، ڪابل ويو. نصير خان، لاهور ۾ نادر خان ڪان موڪلائي، ملتان ۽ شڪارپور جي رستي، پنهنجي ملڪ ڏانهن موٽي آيو. جڏهن نصير خان جي لشڪر، متھرا جا ماڻهو قيد ڪري پاڻ سان آندا، تڏهن اها خبر ساري هندستان ۾ پکڙجي ويئي. اها خبر منهنجي ترڏاڏيءَ، شريمتي تخت ٻائي، ڀوڄومل جي ننڊي ڀاڻ، سيٺ ڪيولرام جي زال جي ڪنن تائين به وڃي پهتي. سيٺ ڪيولرام کي شڪارپور ۽ ڪڇيءَ(٢) جي ڪيترن شهرن ۽ سنڌ جي گهڻن علائقن ۾

---

(١) متھرا يا متھرا، گڏيل علائقن ۾، ٣٥ ميل آگري ڪان اتر-اولهه طرف آهي. متھرا اها جاء آهي، جتي ڪرشن ڀڳوان پاڻ کي وندرائيندو هو ۽ هندستان ۾ هندن جو سڀ ڪان وڏيڪ پوتر تيرٿ آهي. هائي اتي انگريزن جي ڇانوڻي آهي ۽ متھرا، متھرا ضلعي جو صدر شهر پڻ آهي.

(٢) ڪڇي، اتر-اوڀر سنڌ ۽ قلات جي جبلن جي وچ ۾ هڪ پٽ آهي.

ڪونيون هيون. شريمتي تخت بائيءَ جي چوڻ تي، شڪارپور ۽ ڪڇيءَ جي گماشتن کي لکيو ويو ته هو ڪارخاني مان پئسا ڏيئي ٻانهن کي آزاد ڪرائين. اهڙيءَ طرح، انهن بدنصيب ماڻهن جي آزادي، ڪيولرام جي گماشتن خريد ڪئي. هنن کي ڦي ماڻهوءَ لاءِ ١٠٠ کان ٢٥٠ رپين تائين رقم ڏيئي پيئي ۽ شريمتي تخت بائيءَ جي مرضيءَ مطابق، هنن کي رستي جو خرچ خوراڪ ڏيئي پنهنجن گهرن ڏانهن واپس موڪليو ويو.

ان وقت ڪراچيءَ جو هاڻوڪو شهر خير ڪي هو. البت حب ندي(١) جي هن طرف ڪڙڪ بندر نالي هڪ شهر هو، جو واپار لاءِ مشهور هوندو هو. ڀوڄومل اتي وڃي واسو ڪيو. هن پنهنجا گماشتا گوادر(٢)، بيلي ۽ مسقط(٣) ۾ موڪليا. مسقط واري گماشتي وري ٻه شهر، شيراز ۽ بحرين[٤] ۾ ڪونيون کوليون. آهستي آهستي شاهه بندر ۽ لاهوري

---

(١) حب ندي، جا سنڌ کي قلات جي خان جي علائقي کان جدا ڪري ٿي، سا ڪراچيءَ کان ١٦ ميل اولهه طرف وڃي سمنڊ ۾ پوي ٿي.

(٢) گوادر، عمان جي نار ۾، بلوچستان ۽ ايران جي سرحد تي هڪ مشهور بندر آهي.

[٣] مسقط، عمان جي نار جي اولهائين ڪناري تي، گوادر جي سامهون هڪ مشهور عرب بندرگاهه آهي. اهو ڪنهن زماني ۾ ترڪن جي قبضي ۾ هو ۽ پورچوگيزن ٻه اتي هڪ قلعو تعمير ڪرايو هو، جنهن جون تُوبون قلعي جي ڪنگرن تي اڃا نظر اينديون آهن.

[٤] بوشهر ۽ شيراز مشهور ايراني شهر آهن ۽ بحرين ڪيترن ننڍن ٻيٽن جو هڪ ميڙ آهي. بحرين، جتان جا موتي مشهور آهن.

[لاهري] بندر(١)، جي ان وقت سنڌ جا مشهور بندرگاهه هئا، اتي شاخون کوليون ويون ۽ سورت، پور بندر ۽ ملبار سان وڻج واپار شروع ڪيو ويو. ڪڙڪ بندر حب نديءَ جي چوڙ وٽ هوندو هو. گهڻي وقت کان پوءِ بندر جو منهن سمنڊ جي طرف کان ريتيءَ سان لٽجي ويو ۽ جهازن جو داخلو بند ٿي ويو. ان وقت سمورا جهاز، بانس جي لڪڙن مان ٺاهيندا هئا. انهن کي لوهه جي ڪوڪن بدران، ڪاٻر جي نوڙين سان ٻڌي جوڙيندا هئا.

بندر جي منهن پورجي وڃڻ جي ڪري واپارين کي گهڻي تڪليف ٿيڻ لڳي. سيٺ ڀوڄومل اتان جي ٻين معزز ماڻهن جي صلاح سان، رهڻ لاءِ ڪا ٻي نزديڪ جاءِ ڳولڻ لڳو، جتي ڪين واپار جي سهولت ٿئي، ڳولهيندي ڳولهيندي، هنن جي نظر ڪراچيءَ جي ڪاريءَ تي پئي. اتي واريءَ جي بند جي منهن وٽ، ويهه-پنجويهه ميربحرن جون جهوپڙيون هونديون هيون. انهيءَ جاءِ کي ان وقت ”ڊرٻو“ چوندا هئا. ڊرٻي جي ويجهو، هڪ پاڻيءَ جو چشمو هو جنهن کي ”ڪلاچيءَ جو ڪُن“ سڏيندا هئا. ڪُن جي معنيٰ آهي هڪ اونهي پاڻيءَ واري

---

[١] لاهوري [لاهري] بندر ۽ شاهه بندر ڪنهن زماني ۾ سنڌ جا مشهور بندرگاهه هئا. لاهوري بندر سمنڊ کان سورهن ميل اندر، سنڌو نديءَ جي چوڙ جي ڪارين جي وچ ۾ هو ۽ گهاري ڦاٽ جي رستي ڪراچيءَ سان ڳنڍيل هوندو هو. لاشڪ اهو به شاهه بندر وانگر ڪارين جي لٽجي وڃڻ ڪري ويران ٿي ويو. لاهوري بندر ڪيترين صدين تائين سنڌ جو هڪ اهم بندرگاهه هوندو هو. اهو چوڏهين صديءَ جي اوائل ۾ مشهور سياح ”ابن بطوطه“ پڻ ڏٺو هو ۽ تحقيق ان وقت جي اهم بندرن ۾ شمار ڪيو ويندو هو. ان جو زوال ارڙهين صديءَ جي شروع ۾ ٿيو.

ڪڏ ۾ ڪلاچي هڪ ميربحر جو نالو پڻ هو. ڪڏ جي چوڌاري تمر جا وڻ هئا. آخر جاءِ پسند ڪري، اتي گهر ٺهرايا ويا ۽ کڙڪ بندر مان سڀ متحرڪ سامان منتقل ڪيو ويو. پوءِ سڀ ڪلاچيءَ جي ڳوٺ، جو ان وقت ”ڪراچي“ سڏبو هو، اتي اچي ويٺاسين. ان وقت منهوڙي[١] جي پار [نار] ڪانه هوندي هئي. ”بابا ڀٽ“[٢] جي مٿان هڪ ٻي پار يا نار هوندي هئي، جنهن کي هاڻي نئين نار چئبو آهي. آمدورفت لاءِ اها استعمال ٿيندي هئي. منهوڙي جي منهن وٽ هڪ ٽڪرين جي جي قطار هوندي هئي. سنبت ١٧٨٥ [مطابق ١٧٢٩ع] ڌاري کڙڪ بندر جا ماڻهو لڏي اچي ڪراچيءَ ۾ ويٺا. پوچومل جي مشوري سان، آسوديمل نالي هڪ شخص، ڀيبي مُراداں سان صلاح ڪئي ته ڪراچيءَ ۾ حفاظت لاءِ ڪو قلعو اڏائجي.

---

[١] منهوڙو، ڪراچيءَ بندر جي منهن وٽ، اولهه ۾، هڪ راس جي صورت ۾ آهي، جتي هاڻي هڪ مضبوط قلعو ٺهرايو ويو آهي. انگريزن جي فتح وقت بندر جي منهن وٽ هڪ واريءَ جي بار هوندي هئي، جنهنڪري جهازن کي خطرو هوندو هو. بعد ۾ سيلاب جي روڪ ٿام لاءِ، منهوڙي جي ڪند تي، هڪ مصنوعي بند ٺهرائي، بار صاف ڪئي وئي.

[٢] بابا ڀٽ، ڪراچيءَ جي مک گهاٽ اندر ۾ ڪياماڙي ٻيٽ جي سامهون هڪ ننڍيو ٻيٽ آهي. ڪياماڙيءَ ۾ جهازن جي بيهڻ لاءِ وڏا گهاٽ آهن. گهاٽن جو شهر سان واسطو هڪ ڊگهيءَ پل جي رستي قائم ڪيو ويو آهي، جا سر چارلس نيپئر شروع ڪئي هئي. سيٺ نائونمل جو مطلب آهي ته بندرگاهه جو هاڻوڪو لنگهه ڀريائين ڪين ته آندو ويندو هو. جهاز بندرگاهه ۾ ڪنهن ننڍيءَ ڪاريءَ جي رستي ايندا هئا. اها ڪاري هن وقت بند آهي.

اها صلاح سيٺي کي پسند آئي. ماڻهن ٽمر جو جهنگ صاف ڪري، ڪانئين ۽ مٽيءَ جو قلعو ٺاهڻ شروع ڪيو. شهرواسين جي مدد لاءِ ٻاهريان مزور به گهرايا ويا. انهن کي مزوريءَ ۾ بحرين ۽ مسقط جا سڪا ۽ تازي کجور ڏني ويندي هئي. ٿوري وقت ۾ هڪ چڱو خاصو قلعو ٺهي راس ٿيو. مسقط کان توبون گهرائي قلعي جي ديوارن تي رکيون ويون. قلعي جي ديوار اندر اٽڪل سٺ-سٺر جريبن(١) جي ايراضي هئي. قلعي کي ٻه دروازا هئا. اولهه واري دروازي کي ”کارو دروازو“(٢) يعني کاري پاڻيءَ ڏانهن ويندڙ دروازو چوندا هئا ۽ ٻيو دروازو، جيڪو اتر-اوڀر طرف ڏانهن هو، تنهن کي ”مٺو دروازو“(٣) مٺي پاڻيءَ ڏانهن ويندڙ دروازو چوندا هئا. ماڻهو سڀ قلعي ۾ رهندا هئا، جنهن جي چوڌاري ٽمر ۽ ٿوهر[٣] جو جهنگ هو.

شاهه بندر جي بندرگاهه جو منهن سنڌو نديءَ جي لٽ سان بند ٿي ويو، جنهنڪري گهڻا ماڻهو اتان لڏي ڪراچيءَ آيا. انهيءَ وقت ڪلهوڙن[٤] مان ميٺ ۾، سواءِ ڪنهن مخالفت جي، ڪراچيءَ تي قبضو ڪيو هو.

ٿٽو به ڪلهوڙن جي ماتحت هو ۽ اتي هڪ نواب حڪومت ڪندو هو. نواب کي بجر جوکيي[٥] نالي هڪ ملازم هوندو

---

[١] عام طرح جريب، اڌ ايڪڙ جي برابر سمجهيو ويندو آهي.

[٢] کارو معنيٰ لوڻاٺو ۽ مٺو معنيٰ شيرين. هڪ در جو منهن ڏکڻ طرف سمنڊ ڏانهن هو، ۽ ٻئي جو اتر طرف ليارِي نديءَ ڏانهن هو.

[٣] ٿوهر، هڪ جهنگلي ڪنڊن وارو وڻ آهي.

[٤] ڪلهوڙن لاءِ ڏسو مقدمو.

[٥] جوکيا، هڪ قديم بلوچ [سمات] قوم آهي. هو ڪراچيءَ ۽ دوآبي جي وچ ۾ جيڪو ويران پٽ آهن، تنهن جا مالڪ

(ڏسو حاشيه صفحي ٥٦ تي)

هو. ننو هڪ قديمي شهر آهي ۽ چون ٿا ته ان جو پايو ٤٠٠ ورهيه اڳ ڪنبڙي سمي[١] وڌو هو. ننى جي آسپاس جيڪي شاندار ويرانا [مقبرا] آهن، سي ان جي ماضيءَ جي شهادت ڏين ٿا. لاهوري بندر ۽ سنڪري ڏاريجي[٢] ۾ راڻي ارجن نالي، هڪ هندو ڪنور راڄ ڪندو هو. فطرتاً ڪلهوڙن کي اها ڳالهه نه آڏي. ننى ۾ پنهنجي نواب کي لکي موڪليائون ته هن کي مارائي ملڪ تي قبضو ڪري. نواب، بجر جوکيي سان صلاح مصلحت ڪئي، ۽ بجر راڻي کي ختم ڪرڻ جو ڪم پاڻ تي هموار ڪيو. راڻو پنهنجي حفاظت لاءِ جهڙو تهڙو پهرو رکندو هو. بجر جوکيو، سيٺ پوچومل جو واقف هو. هن چا ڪيو جو سيٺ کان پئسا اڌارا ولي، ملير[٣] جا اسي جوکيا ساڻ ڪري، ڪراچيءَ جي ڏکڻ ۾ ڪلفٽن جي راس وٽان

(آندل حاشيه صفحي ٥٥ تان)

آهن. هنن کي انن جا وڏا گلا هوندا هئا. اڳتي هلي معلوم ٿيندو ته سيٺ نائونمل، انگريزن جي فوج لاءِ وهٽ انهن کان هٿ ڪيا هئا.

[١] سمان هڪ راجپوت قوم آهي، سن ١٣٥١ع کان ١٥٢١ع تائين سنڌ ۾ حڪومت ڪئي هئي. ممڪن آهي ته ننو، واقع ۾ قديم ديول جو شهر آهي ۽ گهٽين صدين کان هلندو پئي آيو آهي.

[٢] دوآبي جي اتر-اولهه جا شهر.

[٣] ملير جي ندي، ڪراچيءَ کان ١٢ ميل اتر-اوڀر طرف آهي. ندي جي پيٽ ۾ کوهه آهن، جتان ڪراچيءَ کي مٺو پاڻي ملندو آهي. ملير جي ڳوٺ ۾ جوکين جو جام رهندو آهي. اتي گهڻا ناريل ۽ پاڇين جا باغ آهن، جن کي کوهن جي وسيلي پاڻي ملندو آهي. مطلب ته ملير، ريگستان ۾ هڪ نخلستان آهي.

لاهوري بندر ڏانهن هاڪاري هليو. راڻو ارجن ان وقت رنـي جي ڪوٽ ۾، جو هڪ پيٽ تي هو، شڪار لاءِ منزل‌انداز هو. رات وهاڻيءَ، جڏهـن راڻو ارجـن پنهنجي تنبوءَ ۾ ڏيڍو ٻاري ننڊ جي گود ۾ آرامي ٿيو، تڏهن ٻجر ۽ هن جا جوان سيٽهين تي تري، تراريون واتن ۾ جهلي، وجـي مٿس ڪڙڪيا ۽ هـن کي گهات ڪيائون. راڻي ارجن کي اولاد ڪونه هو، تنهنڪري ٻجر آسانيءَ سان هن جي ملڪ تي قبضو ڪري ويو. اهو ڪم پورو ڪري، ٺٽي جي نواب کي اطلاع ڪيائين، جنهن کيس هڪ خلعت به ڏني ۽ ”ڄام“(١) جي خطاب سان جوکين جو سردار پڻ مقرر ڪيو.

قلات جي خان جو ڀاءُ جاڙڪ خان، ڪلهوڙن سان لڙندي مارجي ويو ۽ ڪلهوڙن ان جي عيوض، خون بها طور، ڪراچي قلات جي خان جي حوالي ڪئي. تنهن ڪان پوءِ، قلات جي

(١) ”ڄام“ هڪ هندو خطاب آهي، جنهن جي اصليت جي باري ۾ اختلاف آهـن. سنڌ ۽ ان جـي پر وارن ملڪن ۾ ڪيترا سردار پاڻ کي ”ڄام“ سڏائيندا آهن ۽ اهو خطاب اڪثر ڪنهن قوم جي سردار يا رياست جي حاڪم تائين محدود هوندو آهي. ڪراچيءَ جـي ويجهو، لسٻيلي جـو حاڪم، جو قلات جي ماتحت آهي، سو به ”ڄام“ سڏبو آهي. سنڌ جي اتر ۾ بهاولپور جي سرحد تي، روهڙي ضلعي ۾، اباوڙي جي وڏي زميندار کي به ڄام ڪوٺيندا آهـن. اولهه ڪاٺياواڙ ۾، نواںنگر جو مهاراجا ۽ مشهور ڪرڪيٽ جو کيڏاري، شهزادو رنجيت سنگهه‌جي، جنهن کي اڄڪلهه هرڪو انگريز سڃاڻي، ڄام جـي لقب سان خطاب ٿيندو آهي ۽ هن جي رياست ۽ ان جي گادي به ڄامنـگر جي نالي سان مشهور آهـن، جيتوڻيڪ انهـن جـو صحيح نالـو نوانگر آهي.

فوج جو هڪ دستو اتي رهندو هو.

سيٺ ڀوڄومل کي چار پٽ هئا: سيٺ دريانومل، لعلمڻداس، ٺاڪرداس ۽ ٻلرامداس. جي سڀ هٿاڪتا ۽ ڄاڻا جوان هوندا هئا. ڀوڄومل سنبت ١٨٣٨، مطابق ٨٣-١٧٨٢ع ۾ گذاري ويو. چارئي ڀائر گڏ ڏاڍي پريم سان رهندا هئا ۽ پنهنجو واپاري ڪاروبار ٻه چڱو وڌايائون. گدومل گماشتي کي سنبت ١٨٠٥ مطابق ١٧٤٩ع ۾، بمبئيءَ موڪليو ويو، جتان هو پنهنجي ڪوٺيءَ جي ذريعي بنگال ۽ چين سان واپار ڪندو هو. مسقط واري گماشتي، هنسراجمل، ايران، بصري ۽ بحرين سان چڱو چوکو وهنوار قائم ڪيو. انهن جون شاخون ڪابل، قندار، هرات قلات ۽ ڪشمير ۾ به هونديون هيون، سيٺ دريانومل وڏي شان ۽ شوڪت سان رهندو هو ۽ سيٺ لعلمڻداس(١) واپاري ڪاروبار سنڀاليندو هو.

سنبت ١٨٤٠، مطابق ١٧٨٣ع ۾، ٽالپرن، مير بجر(٢) جي سرداريءَ ۾ سنڌ ڪلهوڙن کان کسي پنهنجي قبضي ۾

(١) سيٺ لعلمڻداس جي زماني کان وٺي سيٺ ناؤنمل جي زماني تائين، ڪوٺي لعلمڻداس جي نالي سڏبي هئي.

(٢) ”مير“ ۽ ”امير“ ٻئي خطاب آهن، جن جي معني آهي سردار. ”امير“ حاڪم کي چوندا آهن. پر جتي جتي ”سنڌ جا امير“ اصطلاح ڪم آيو آهي، اتي اشارو سنڌ جي گڏيل حاڪمن ڏانهن آهي. رواجي طرح، عام گفتگوءِ ۾، هڪ امير کي فقط ’مير‘ سڏيو ويندو هو. اهڙيءَ طرح، هن جي عزيزن ويجهن خواهه ڏورانهن، ڪي ساڳئي نالي سان ياد ڪيو ويندو هو، ڀوءِ ڀل اهي حڪمران هجن يا نه. مير جو لفظ ڪنهن اهم عهدي جي لاءِ به ڪم ايندو آهي، جيئن ته ميرمنشي، جو هڪ انگريز عملدار جي ڏيهي عملي جو مکيه ڏيهي ڪارڪن هوندو آهي.

ڪئي. ڪلهوڙن ۽ ميرن جي آخري لڙائي، هالاڻيءَ پيلاڻيءَ وٽ ٿي، جتي ڪلهوڙن هارايو. مير بجر کي جوڌپور جي ملازمن هٿان مار'يو ويو هو. هن جا وارث مير فتح علي خان(١)، غلام علي، ڪرم علي ۽ مراد علي هئا، جي گڏجي حڪومت ڪندا هئا.

ٽالپر سنڌ جا والي ٿيا، تنهن کان اڳي مير ڪرم علي ۽ سيٺ دريانيمل جا دوستانا تعلقات هوندا هئا. ڪلهوڙا شڪست کائي قندار ڀڄي ويا ۽ اتان جي حاڪم کان مدد ورتي قندار جي فوج سان، مدد خان جي حڪم هيٺ، سنڌ تي حملو ڪيائون. ٽالپرن وڃي عمرڪوٽ ۾ پناهه ورتي. سنڌ ۾ ڀريون شهر جو قنداريـن ناس ڪيو، سو سيوهڻ هو. سيٺ کيولرام جو ان وقت سيوهڻ ۾ هو. هن جو ڀڻ گهر لٽيو ويو اتان گهڻو مال هٿ آين. هڪڙي پڻاڻ کي شڪ پيو ته ڇت جو شهتير پورو آهي، سو ونئي جو ان کي ڀنهنجو ڏکهو گرز هنيائين ته پندرهن سؤ سونيون اشرفيون ڇڻ-ڇڻ ڪري اچي پٽ تي پيون. پوءِ تـه زمين به کوٽي هيٺ مٿي ڪيائون ۽ جيڪي هٿ آين سو کڻي ويا. مدد خان ملڪ ڦري ناس ڪري موٽي ويو. هن ڪلهوڙن کي ٻيهر سنڌ فتح ڪرڻ ۾ ڪابه مدد ڪانه ڪئي.

سيٺ کيولرام، سيوهڻ مان جبلن ڏانهن ڀڄي ويو، پر ڏينهن گرم هئا، چيٽ [اپريل] مهيني جي پڇاڙي هئي. سيٺ کيولرام کي ڏينهن لڳو ۽ هو اتـي گذاري ويـو. کيولرام جي مرڻ کانپوءِ، هن جو ننڍو ڀاءُ هيمراجمل ڪاروبار سنڀالڻ لڳو. سيٺ کيولرام کي، مختلف جڳهن تي، اٽڪل چار سؤ گماشتا هئا. سيوهڻ ۾ سيٺ کيولرام جي جيڪا به موڙي هئي، سا لٽي ويا هئا. کيولرام جي جيڪا بچت گماشتن وٽ هئي، سا ونئي، سيٺ هيمراجمل وري وڏي پيماني تي واپار شروع

---

(١) مير فتح علي ڏسو مقدمو

ڪيو. سيٺ هيمراجمل کي چار پٽ هئا: جهاءراء، ٺارومل، ٽيڪچند ۽ خوشحالداس.

سنبت ١٨٤٨، مطابق ٩٣-١٧٩٢ع ڌاري، مير فتح عليءَ ڪراچيءَ وٺڻ لاءِ پندرهن هزار بروچ چاڙهي موڪليا. هو توبن ۽ گولن سان مسلح هئا ۽ هنن پنهنجي ڇانوڻي لياريءَ(١) جي ڀر، شهر جي اتر-اوڀر طرف باغيچن ۾ لڳائي. ڪراچي ان وقت قلات جي خان جي ماتحت هئي، پر حفاظت جو انتظام خير ڪي هو. شهرواسي سپ قلعي ۾ رهندا هئا، جنهن جي چوڌاري ٿمر ۽ ٿوهر جو جهنگ هو. ميرن جي حملي آور فوج جا اڳوان ميان فقيرو ۽ پليو هئا، قلعي تي توبون سڌيون ڪيون ويون. هوڏانهن ديوارين جي حفاظت رعيت طرفان پنج سؤ ميربحرن ۽ منهنجي وڏن جي جهازن جي خلاصين، اسان جي وڏي سيٺ ڀلراماس جي نگرانيءَ هيٺ ٿي ڪئي. شهر جي دفاع لاءِ جيڪي گولا باروت سيٺ ڪيولرام ڪم آندا هئا، سي اسان جي گدامن(٢) مان گهرايا ويا هئا؛ جتي هميشه اسان جي واپاري جهازن لاءِ جنگي اسباب موجود رهندو هو.

حملي آور فوج ادائي مهينا، شهر کي گهيرو ڪري ويٺي هئي؛ شهرواسي سپ قلعي جي اندر هئا. اندر ڪافي سامان جنس تيل هو. تنهن کان سواءِ سمنڊ جي پاسي وارو رستو کليل هو، تنهنڪري هنن کي کاڌي پيتي جي ڪابه تڪليف ڪانه هئي. پر ان وقت ماڻهو، رڌڻ پچائڻ ۽ پيئڻ لاءِ پاڻي لياريءَ جي

(١) لياري ندي، ڪراچيءَ جي بندرگاهه ۾ چوڙ ڪري ٿي. اها اڪثر سڪل رهندي آهي، سواءِ برسات جي وقت جڏهن سيلاب ايندو آهي. مگر تري ۾ کوهه کوٽبا آهن ته مٺو پاڻي نڪرندو آهي.

(٢) گدام، سامان رکڻ جي جاءِ کي چوندا آهن. غالباً، هي لفظ 'ملائي' زبان مان آيل آهي.

پيٺ مان آڻي ٿتي سگهيا. تنهنڪري انهن کي لاچار قلعي اندر جي کوه، هئا، تن جي کاري پاڻيءَ تي قناعت ڪرڻي ٿي پئي. اڍائن مهينن کان پوءِ، پروچن جي فوج تڪجي بيزار ٿي، گهيرو ختم ڪري، حيدرآباد موٽي ويئي.

وري سنبت ١٨٤٩ مطابق ٩٣-١٧٩٢ع ۾ ميرفتح علي خان، ڪراچيءَ جي فتح لاءِ ٻي فوج موڪلي، جنهن به لياريءَ جي ڪناري سان ۽ باغيچي واري محلي ۾ چانوڻي لڳائي، قلعي تي توبزني شروع ڪئي. وري به سيٺ ٻلرامداس رعيت ۽ پنهنجن جهازن جي خلاصين جي مدد سان قلعي جي حفاظت ڪئي ۽ دشمن جي توبزنيءَ جو جواب پنهنجي جهازن جي حفاظت لاءِ رکيل بارود سان ڏنو. هن دفعي گهيرو ٽي مهينا هليو، جنهن کان پوءِ وري سنبت ١٨٥١، مطابق ٩٥-١٧٩٤ع جي سانوڻ مهيني ۾، مير فتح علي خان ڪراچيءَ وٺڻ لاءِ ويهن هزارن فوجين جو هڪ لشڪر چاڙهي موڪليو.

مير ڪرم علي ۽ سيٺ دريانيمل جا هڪٻئي سان دوستانا تعلقات هوندا هئا، جيئن مٿي ڄاڻايل آهي. تنهنڪري هن مير فتح علي خان ڏي لکيو ته "اسان کي خاطريءَ سان معلوم ٿيو آهي ته ڪراچيءَ ۾ قلات جي خان جي ڪابه حفاظتي فوج ڪانهي آهي. هن ۾ لڙائيءَ جو دم نه آهي. اسان کي ٻڌي ڏک ٿيو آهي ته تو اسان جي ماڻهن جي مخالفت ڪئي آهي ۽ پنهنجن

---

(١) حيدرآباد، سنڌ ۾، ڪراچيءَ کان پوءِ ٻيو مکيه شهر آهي. اهو شهر پهريائين ڪلهوڙن ۽ پوءِ ميرن جو تختگاهه هو. سنڌ ۾ حيدرآباد ئي هڪ اهڙي جڳهه آهي، جتي چوني جو پٿر زمين جي متاڇري کي ڦاڙي ٻاهر نڪري آيل آهي. انهيءَ چوني جي پهاڙ تي هڪ مضبوط قلعو ٺهرايو ويو هو، جنهن کي ميرن جي نيڪاليءَ کان پوءِ انگريز، اصلحخاني طور ڪم آڻيندا هئا.

جهازن جو گولا بارود اسان جي فوج جي خلاف استعمال ڪري هنن کي ٻه دفعا شڪست ڏيئي، نراس ڪري هٽائي ڪڍيو. اسان جي گهڻي وقت کان دوستي آهي ۽ هموطني آهيون. تنهنڪري توکي اسان جي مخالفت نٿي جڳائي.“ اهڙيءَ طرح انهيءَ خط ۾ گهڻو ڪجهه لکيل هو.

خط کان پوءِ، سيٺ دريانيمل، قلات جي خان کي ٻن ٽن قاصدن جي هٿان چرائي موڪليو ته: ميرن، ڪراچيءَ تي حملي ڪرڻ لاءِ ٻه دفعا فوج چاڙهي موڪلي آهي پر اسان ٻئي دفعا، سخت محنت ۽ ڪشالا ڪري، هنن کي شڪست ڏئي هٽائي، ڪراچيءَ کي بچايو آهي. هاڻي ميرن شهر وٺڻ لاءِ ٽين فوج موڪلي آهي ۽ رعايا ۾ گهڻو وقت مقابلي ڪرڻ جي طاقت نه آهي شهر توهان جي ماتحت آهي، تنهنڪري مزيد فوج موڪلي ڪا تدبير ڪيو.“ خان جواب ۾ لکيو ته ”مون ۾ لڙائيءَ جي طاقت ڪانه آهي ۽ نڪي لشڪر منهنجي اختيار ۾ آهي. جي تون شهر جو دفاع ڪري سگهين ته ڀلو، نه ته توڏي ڪابه ميار ڪانه آهي.“

انهيءَ تي سيٺ دريانيمل، پنهنجي خاص ملازم فقيري هٿان، جو ٻهرامي[١] بلوچن جو چڱو مڙس هو، خط موڪليو. خط جو مفهوم هن طرح هو:

”تحقيق، اسان جي گهڻي وقت کان دوستي آهي، توهان جو حڪم برچشم آهي، پر منهنجو عرض آهي ته جڏهن ڪراچي توهان جي حوالي ڪئي وئي ته بروچ سپاهين کي، جي هڪ سرڪش ۽ بيلغام طبقو آهن، شهر ۾ داخلا نه ڏني وڃي. ٻيو

[١] ٻهرامي - هي بلوچ جتن جو قبيلو آهي، جي اٺ پالبندا آهن، هو ٻرهمائي به سڏبا آهن. هو ڪراچيءَ جي اتر ۾ ڦمرين جي علائقي ۾، ڏماچ ۽ ٿاڻي عارب خان جي وچ تي رهندا آهن.

ته جيڪو نواب توهان مقرر ڪرڻ فرمايو، سو اسان جي صلاح سان ڪاروبار هلائيندو ۽ رعيت تي ظلم نه ڪندو."

مير ڪرم علي جواب ۾ لکيو ته "سيٺ دريانيمل جا شرط قبول آهن ۽ واعدو آهي ته ڪراچيءَ ۾ ميرن جي پاران جيڪو نواب مقرر ڪيو ويندو، تنهن کي هدايت ڪئي ويندي ته هو سيٺن سان هر ڳالهه ۾ صلاح مشورو ڪري ۽ کيس حقيقي مالڪ سمجهي."

سنبت ١٨٥٠ مطابق ٩٤-١٧٩٣ع ۾ ڪراچيءَ ۾ قلات جي خان پاران، ملان شفيع علي خان، نواب هو. هو هڪ ڪٽر مسلمان هو ۽ هڪ دفعي "دريا ٿان" نالي هندن جي هڪ مندر تي حملو ڪري، مندر ۽ اسان جي گهرن جي وچ ۾ هڪ مسجد اڏائي هئائين، جنهن تان هندن ۽ مسلمانن جي وچ ۾ رڳڙو ٿيو.

منهنجو نانو سيٺ لعلمڻداس، هڪ هٿوڪو ۽ دلير آدمي هوندو هو. جڏهن مسلمانن هندن جي مندر تي حملو ڪيو ته هو سڌو مندر ۾ وڃي مورتيون کڻي، بچائي ٻاهر آيو. هن واقعي کان پوءِ، سيٺ دريانيمل، قلات جي خان کي شفيع علي خان جي ظلمن جي باري ۾ لکيل پڪار ڪئي، جنهن تي خان، شفيع علي خان کي برطرف ڪري، هن جي جاءِ تي حاجي سعدو مقرر ڪيو. هو سنبت ١٨٥١ مطابق ٩٥-١٧٩٤ع تائين نوڪريءَ ۾ هو. جڏهن اميرن ٽيون دفعو ڪراچيءَ جي وٺڻ لاءِ چڙهائي ڪئي، تڏهن سيٺ دريانيمل، سعدوءَ کي قلات جي خان جي جواب کان واقف ڪيو ۽ سمجهايائينس ته وڏيڪ لڙائي جاري رکڻ ڪري منهنجي واپار کي نقصان ٿو رسي، پر جيڪڏهين تون چاهين ته پلي حملي‌آور فوج جو مقابلو ڪر. حاجي سعدوءَ به پنهنجي ڪمزوريءَ جو اعتراف ڪيو. هن کي فڪر فقط اهو هو، ته ڪيئن جان بچائي قلات پهچان. سيٺ دريانيمل هن کي محافظ سان ڏيئي روانو ڪيو.

اهو سمورو وقت ميرن جو لشڪر شهر تي گوليباري ڪندو رهيو. پر- تن گولن ڪجهه نقصان ڪيو، پر جلدئي ميان فقيري ۽ پليي سالارن کي مير فتح علي خان ۽ ڪرم علي خان وٽان جنگ بند ڪري، دريانيمل سان مشوري ڪرڻ جي هدايت ملي؛ چاڪاڻ ته ڏرين جي وچ ۾ ناهه ٿي ويو هو.

تنهن کان پوءِ، سنبت ١٨٥١، مطابق ٩٥-١٧٩٤ع جي بدي مهيني (١٢ بارس) جي ٻارهين‌ءَ تاريخ، سيٺ دريانيمل قلعي جي دروازن جون ڪنجيون وچي ميرن جي لشڪر جي سالارن جي حوالي ڪيون. سيٺ دريانيمل پنهنجي ملازم فقيري خان (جو بهرامي قوم جو چڱو مڙس هو) جي معرفت فقيري ۽ پليي کي پنهنجي اچڻ جو اطلاع ڪيو. هنن ٻاهر نڪري، نهايت عزت سان سندس استقبال ڪيو. سيٺ دريانيمل مٺي ۽ کاري درن جون چاٻيون ميان فقيري ۽ ميان پليي جي حوالي ڪيون ۽ هنن وعدو ڪيو ته حڪم مطابق ڪنهن به سپاهيءَ کي شهر ۾ اندر اچڻ جي اجازت نه ڏني ويندي. ميان فقيرو ۽ پليو، سيٺ دريانيمل سان گڏ شهر ۾ داخل ٿيا ۽ سرڪاري سپاهين لاءِ جيڪي چبوترا ناهيا ويا هئا، تن جو معائنو ڪري، دريانيمل جي اوطاق تي آيا. جتي شربت پاڻي پيي، گلاب جي پاڻيءَ سان تازا توانا ٿي، پنهنجي چانوڻيءَ ڏانهن موٽي ويا. نواب پنهنجو عهدو سنڀاليو ۽ شهر جي حفاظت لاءِ هڪ سؤ ڪيرمتي[٢] قوم جا بلوچ مقرر ڪيا. تنهن کان پوءِ فوج حيدرآباد موٽي ويئي.

مير فتح علي خان ۽ ڪرم علي ڪراچيءَ جي تسخير جي خبر ٻڌي ڏاڍا سرها ٿيا. مير فتح عليءَ، مير ڪرم عليءَ کي

---

[١] اوطاق يعني واپاريءَ جي خانگي رهڻ جي جاءِ، ۽ نه سراءِ.

[٢] ڪرمتي بلوچن جو قبيلو آهي. هي بلوچن جو مشهور قبيلو ميرپور ساڪري ۾ رهندو آهي جو ڪراچيءَ جي ويجهو دوابي جو هڪ آباد حصو آهي.

مشورو ڏنو ته سيٺ دريانيمل کي، اعزاز طور، ڪراچيءَ جي آمدنيءَ مان مقرر حصو ڏنو وڃي يا هن جي ڀاهران آيل واپاري مال تي محصول جي معافي ڏني وڃي. مير ڪرمعلي خان اهڙو اطلاع دريانيمل کي موڪليو، پر هن آمدنيءَ جو حصو وٺڻ قبول نه ڪيو، جو چيائين ته متان عام ماڻهو يا قلات جو خان سمجهن ته مون پنهنجي ذاتي مفاد لاءِ سانڻ ڏوڪو ڪيو آهي. پر مير فتح عليءَ حڪم جاري ڪيو ته سيٺ جي واپار تي آبڪاري محصول جي ٽئين حصي جي، ۽ باغات تي سموريءَ ڍل جي معافي ڏني وڃي. تنهن کان سواءِ هن کي پنهنجي ٻنيءَ ۾ ذاتي استعمال لاءِ شراب ناهڻ جي اجازت به ڏني ويئي. ياد رهي ته اها رعايت هن جي خاندان کي ڪلهوڙن جي زماني کان ۽ قلات جي خان جي دور ۾ به مليل هئي. هاڻي ڏينهون ڏينهن سنڌ جي ميرن ۽ سيٺ جا تعلقات وڌيڪ مضبوط ٿيندا ويا. ڪجهه وقت کان پوءِ، ميرن، سيٺ کي حيدرآباد اچڻ جي ڪوٺ ڏني. هن جي وڏي شان سان آجيان ڪئي ويئي ۽ هڪبئي کي قيمتي تحفا ڏنائون ورتائون. سيٺ حيدرآباد ۾ مهينو رهي، ڪراچيءَ موٽي آيو.

سنبت ١٨٥١-١٨٥٠ع کان وٺي گومتي(١) ۽ ٻيٽ جي

---

(١) گومتي يا دوارڪا ۽ ٻيٽ، ڪاٺياواڙ اپٻيٽ جي اتر-اولهه واريءَ ڪنڊ ۾ هندن جون ياترائون آهن. واگهر، هڪ شاندار ۽ بهادر قوم آهي. هو اڳئين زماني جي نڱن وانگر نيم مسلم ۽ نيم هندو آهن ۽ ڪيترا سال سمنڊ جي ساحل تي ڌاڙا هڻندا ۽ ڪاٺياواڙ ۽ ڪڇ جي شهرن ۾ لٽ مار ڪندا رهندا هئا. ١٨٠٢ ۽ ١٨٤٣ع جي وچ ڌاري، انگريز سرڪار هنن جي گوشماليءَ لاءِ تعزيري مهم شروع ڪئي. ڪجهه وقت کان وٺي انهن جي ناپر آهي. او کا منڊل جو

(ڏسو حاشيه صفحي ٦٦ تي)

واگهرن سمنڊ ۾ آزار مچائي ڏنو. جيڪو جهاز هٿ تي آين، سو ڦريائون ٿي. اسان جي خاندان کي، ڪراچيءَ واريءَ وڏيءَ ڪوٺيءَ جي ڪاروبار لاءِ ٥٠ يا ٦٠ هرقسم ۽ هرمقدار جون ديسي ڪشتيون هونديون هيون، جي هندستان جي مغربي ساحل جي بندرگاهن تي ڪرايو ڪنديون هيون ۽ عربستان، ايران ۽ بلوچستان جي ڪنارن تي اچ-وڃ ڪنديون هيون. تنهن کان سواءِ هنن وٽ يورپي نموني جا خواهه ٻيا جهاز بہ هئا، جن جو تعلق مستقل ۽ ڪلڪتي جي ڪوٺين سان هوندو هو. واگهرن جي ڌپ کان، هرهڪ جهاز توبن، بارود ۽ ٻئي جنگي اسباب سان مسلح هوندو هو. تنهن جهازن تي ٽي-ٽي ۽ وڏن تي ١٢ کان ١٥ توبون هونديون هيون، جن جي ڊيگهہ اٽڪل ٦ فوٽ هئي. اسان جو "لڪمي پرساد" جهاز، ملبار کان موٽندي جڏهن پوربندر جي ويجهو آيو تہ واگهرن جي جهازن حلهہ ڪيس. لڪميپرساد تي ڪيترا جوکيا سپاهي هئا. لڙائيءَ ۾ واگهرن هارايو ۽ هنن جا گهڻا ماڻهو مارجي ويا. هنن جا ٻہ جهاز ڪيترن ماڻهن سميت پڪڙي ڪراچي آندا ويا، جتي لڪميپرساد جي فاتحانہ آمد جو اسان خوشيءَ سان استقبال ڪيو ۽ شڪرانا ٻجا آندا. جڏهن گومتيءَ جي واگهر سردار کي انهيءَ واقعي جي خبر پيئي تہ هن منهنجي ڏاڏي کي لکيو تہ سنڌس ماڻهن کي

(آندل حاشيہ صفحي ٦٥ تان)

تنيڙو علائقو، جتي هو رهندا آهن، هميشہ گائڪواڙ کي خراج ڏيندو رهيو آهي. ١٨٥٧ع ۾ غدر جي وقت، جڏهن واگهرن بغاوت ڪئي هئي، تڏهن انگريزن لاچار ان تي قبضو ڪيو هو، جاڪاڻ تہ گائڪواڙ انتظام نہ رکي سگهيو هو ۽ ان وقت کان وٺي، ٻڙودي جي مقامي سفير جو هڪ نائب، بمبئيءَ جي ڏيهي فوج جي هڪ دستي ۽ اوکامنڊل جي هڪ خاص فوج سان اتي مستقل طور رهندو آهي.

آزاد ڪيو ويو. انهن بحري ڌاڙيلن جو دستور هوندو هو ته هو هندي وڏي سمنڊ جي اولهائين ڪناري تي سفر ڪندڙ جهازن کان هڪ قسم جو باج يا خراج وصول ڪندا هئا، جنهنجي عيوض هو خراج گذار جهازن کي هرقسم جون راهداريون يا پروانا ڏيندا هئا ۽ ان آڌار تي هو سمنڊ ۾ آزاديءَ سان، واگهرن جي مداخلت کان سواءِ آمدرفت ڪري سگهندا هئا. واگهر جو سردار هاٿي خراج تان دستبردار ٿيو ۽ واعدو ڪيائين ته جن جهازن کي توهان جو پروانو هوندو تن کان خراج وصول نه ڪيو ويندو ۽ نه راهداريءَ جي طلب ڪئي ويندي. هن جا شرط قبول ڪيا ويا ۽ هن اهڙي معاهدي تي دستخط ڪئي، ان بعد واگهرن جي قيدين ۽ جهازن کي آزاد ڪري گهر اماڻيو ويو.

سنبت ١٨٦١ مطابق ١٨٠٤-٥ع ۾، آخر انگريز سرڪار، واگهرن جي وڌندڙ سرگرمين کان متاثر ٿي، گومتيءَ ۽ ٻيٽ جي قلعن تي قبضو ڪيو. پر گومتي ۽ ٻيٽ، هندن جون پوتر ياترائون هيون، تنهنڪري اهي گائڪواڙ جي استدعا تي احمدآباد(١) جي عيوض، هن جي حوالي ڪيون ويون. اهڙيءَ

---

(١) احمدآباد - اها ڳالهه صحيح نه آهي ته ڪو گائڪواڙ، احمدآباد، انگريزن کي اوکامنڊل جي ياترائن جي بدلي ڏنو هو. دهليءَ جي مغل حڪومت جي پستيءَ وقت، گجرات جي صوبي تي، جنهن جي گاديءَ جو هنڌ احمدآباد هوندو هو، هاٿوڪي گائڪوار جي پرڏاڏي دماجي گائڪوار جي اڳواٽيءَ ۾، مرهٽا لٽيرن زوريءَ قبضو ڪيو هو. پوني جي پيشوا، مرهٽن جي گڏيل رياستن جي اڳواڻ جي حيثيت ۾، سيني فتح ڪيل ملڪن جي اڌ حصي جي گهر ڪئي ۽ هن کي احمدآباد ۽ ٻين علائقن جو حصو مليو، (ڏسو حاشيه صفحي ٦٨ تي)

طرح احمدآباد جو مشهور شهر انگريزن جي هٿ آيو.

سنبت ١٨٦١، مطابق ١٨٠٤-٥ع ۾ مير فتح علي خان انتقال ڪيو ۽ ٻيگ مير غلام علي خان کي ملي ۽ هو ٽالپرن جي خاندان جو حڪمران ٿيو. هن دانائيءَ سان حڪومت ڪئي.

سنبت ١٨٦٨ مطابق ١٨١١-١٢ع ۾ مير غلام علي رحلت ڪري ويو ۽ مير ڪرم علي ۽ مراد علي، ڪراچيءَ ۽ سنڌ جا والي ٿيا. مير ڪرم علي ۽ سيٺ دريانومل گهرا دوست هئا، ۽ هڪٻئي کي سوکڙيون پاکڙيون ڏيندا وٺندا هئا، جا ڳالهه مير مراد عليءَ کي پسند نه هئي.

سيٺ ڀوڄومل کي چار پٽ هئا. انهن مان سيٺ ٺاڪرداس سنبت ١٨٥٦ مطابق ١٧٩٩-١٨٠٠ع مري ويو. هن چار پٽ ڇڏيا- ويرومل، هٿسنگهه، نيڻومل ۽ نيڪومل. سيٺ دريانيمل کي ٻه پٽ هئا: سيٺ موتيرام ۽ اڏنمل. سيٺ للمڻداس کي فقط هڪ پٽ، هوتچند هو. سيٺ ٻلرامداس کي ٻه لڇيرام نالي هڪ پٽ هو.

اسان جي ڪٽنب جي سيني پاتين جو پاڙ ۾ مڪمل

(آنڌل حاشيه صفحي ٦٧ تان)

پر هن پنهنجو احمدآباد جو حصو، گائڪوار کي ١٨٠٤ع کان ١٨١٤ع تائين پٽي تي ڏنو. تنهن کان پوءِ ١٨١٧ع ۾، هن شهر جو اهو حصو، ڏئي، پيشوا جي ڪنهن ٻئي علائقي سان، جو ٻڙودي جي لڳ هو، متاسنا ڪئي. اهڙيءَ طرح، پيشوا جو قبضو سڄي شهر تي ٿيو. سن ١٨١٧ جي نومبر مهيني جي ١٥ تاريخ، پيشوا انگريزن تي حملو ڪيو ۽ ڪرڪيءَ جي لڙائيءَ ۾ شڪست کاڌي، جنهن کان پوءِ ١٨١٨ع ۾ احمدآباد ۽ هن جي ٻين علائقن تي انگريزن جو قبضو ٿيو.

اتحاد هوندو هو، جنهنڪري هنن پنهنجي لاءِ ڪافي عزت اثر پيدا ڪيو هو. هنن جو ڪاروبار ائين هلندو هو، جڻ هڪ ننڍي پيماني تي حڪومت آهي. هنن کي ڪاٺي پيتي جي سامان، تنبن ۽ ٻئي ساز و سامان رکڻ لاءِ گڏيل گدام هوندو هو. هڪ وڏي تنبيلي ۾ چاليهه بهترين نسل جا گهوڙا ۽ گهوڙيون ٻڌل هونديون هيون. هڪ ٻئي اڱڻ ۾ پاليل هرڻ، سهاءِ، مور، ڊيلون ڪبوتر ۽ ڪٻريون رکيل هيون. ڪراچيءَ واري گهر جو خانگي خرچ، گماشتن جي پگهارن سميت، ٤٠،٠٠٠ رپيا سال ۾ هوندو هو.

سنبت ١٨٦٢ مطابق ٦-١٨٠٥ع ۾، منهنجا ڪي وڏا تيرت ڪرڻ لاءِ ٻارين ٻچين هنگلاج(١) ويا. شهر جا اٽڪل ٢٠٠٠ ماڻهو به هنن سان گڏ هئا. اتي هنن دان پنج ۾ ۽ ٻانيڻ فقيرن ڪارائڻ تي وڏيون رقمون خرچ ڪيون. هو ڪراچيءَ کان اٽڪل اڍائي مهينا غير حاضر هئا ۽ سخاوت ۾ ايڏو نالو ڪڍيائون جو ڀٽ ۽ برهمڻ هنن جي دان جي تعريف جا ڳانا ڳائڻ لڳا.

سيٺ هوتچند جو وڏو پٽ پريتمداس سنبت ١٨٦٢، مطابق ٦-١٨٠٥ع کان اڳ پيدا ٿيو هو ۽ مان (مصنف) هن کان پوءِ ڄائو هوس. سنبت ١٨٦٤، مطابق ٨-١٨٠٧ع ۾ اسان کي ٽيون ڀاءُ پرسرام ۽ ١٨٦٧، مطابق ١١-١٨١٠ع ۾

---

(١) هنگلاج، مڪران ۾، عربي سمنڊ کان ١٢ ميل ۽ ڪراچيءَ کان ٦٠ ميل پري، هندن جو پوتر تيرت آهي. ڏاڍو ڏکيو پنڌ آهي. اهو تيرت، هندستان کان اولهه طرف سڀ کان ڏورانهين جڳهه آهي، جتي هندن کي وڃڻ جي اجازت آهي. جيڪو ان کان پري ويندو آهي، تنهن کي ذات مان ڪڍي ڇڏيندا آهن. هنگلاج ۾ ڪاليءَ جو هڪ ننڍو مندر آهي.

سيٺ هوتچند کي چوٿون پٽ تلسيداس ڄائو. سنبت ١٨٦٨، مطابق ١٢-١٨١١ع ۾ سيٺ ٻلرامداس گذاري ويو. سنبت ١٨٦٨ مطابق ١٢-١٨١١ع جي آخر کان سنبت ١٨٦٩ مطابق ١٣-١٨١٢ع تائين هالارا، ڪڇ، مارواڙ ۽ آسپاس وارن ملڪن ۾ سخت ڏڪار پيو ۽ اناج جي سخت اڻاٺ ٿي. ان وقت تائين منهنجن وڏن جو وهنوار ايترو ته وڌي ويو هو جو اٽڪل پنج سؤ شهرن ۾ ڪوٺيون هونديون هين. ڏڪار جي زماني ۾ هالار(١)، ڪڇ، مارواڙ ۽ گجرات جي ماڻهن جا هشام سنڌ ۾ هرهنڌ اچي گڏ ٿيا. ان وقت جي مون کي چڱيءَ طرح سانڀر آهي ته آن جي ايتري اڻاٺ هئي جو دنيادار ماڻهو، جن کي سون ۽ چانديءَ جون ٿيلهيون هيون، سي به بک جو شڪار ٿي ٿيا. سنڌ ۾ جوئر، نانگليءَ(٢) ۽ جوَن جهڙن سادن اناجن جا ٿي-چار سير به هڪ رپئي ۾ ٿي مليا. بي‌انداز ماڻهو مري ويا. منهنجن وڏن سيٺ دريانيمل ۽ سيٺ للمڻداس وٽ آن جون ڪوٺيون ڀريل هيون ۽ هنن خيال ڪيو ته دان ڪرڻ جو، هن کان بهتر موقعو بيو ڪونه ملندو. تنهنڪري هنن آن مفت تقسيم ڪرڻ شروع ڪيو ۽ سواءِ ذات پات جي تميز جي، هندو هجي يا مسلمان يا ڪو بيو. مطلب ته جنهن کي آن جي ضرورت هئي، تنهن کي في ماڻهو، روزانو سير ٻاجهريءَ يا چانورن جي حساب سان ملندو هو. دان جو ڪم ڪوٺيءَ جي پٺين در وٽ هلندو هو ۽ تقسيم جو ڪم صبح کان وٺي رات جو دير تائين هلندو هو. گهڻا آسودا ماڻهو مجبوريءَ سبب، منهن ڍڪي وڃي خيراتي آن وٺندا هئا. سيٺين کي خبر پئي ته گهڻن معزز

---

(١) هالار، ڪاٺياواڙ اپيٺ جي الهندي ڪناري کي چوندا آهن.

(٢) نانگلي، هڪ قسم جو سادو آن آهي، جو هندستان ۾ جدا جدا نالن سان سڏبو آهي. اهو هلڪيءَ زمين ۾ پوکبو آهي، جنهن ۾ ٻي ڪابه جنس نه ٿي سگهندي آهي.

خاندانن کي پيسي تي به آن کونه ٿو ملي ۽ هنن کي ڏينهن ڏٺي جو، بلڪ رات جو به، سيٺين جي دان جي فائدي وٺڻ کان شرم ٿو اچي: چاڪاڻ ته هو ڊڄن ٿا ته ڪونيءَ جي ڏينهن جي روشنائيءَ تي ڪو ڪين سڃاڻي نه وٺي. تنهنڪري هنن حڪم ڏنو ته آئنده گدام ۾ رات جو ڏيا ٻري ڇڏيو ۽ ڪوبه مرد يا عورت هٿ ڊگهيري ته اُن کي سير اَن جو ڏيو.

تنهن کان پوءِ، ڪيترن آسودن خاندانن، جن کي دنيا سان به اَن نه پئي مليو، سيٺ جي سخاوت جو فائدو ورتو. وري جڏهين منهنجن وڏن کي خبر پئي ته گهڻن گهرن ۾ اهڙيون وڏوائون ۽ اپاهج رهن ٿا، جن کي ٻاهر نڪرڻ جي طاقت نه آهي، تڏهين انهن جي گهرن ڏانهن اڳواٽ مهيني جي سيڌي سامان موڪلڻ جو انتظام ڪيائون.

سنڌ جي سري ۾، ڪڇ ۽ هالار جي ڪيترن غريبن پنهنجا پٽ ۽ ڌيئرون وڪڻي اَن خريد ڪيو. منهنجي وڏن جي گماشتن به اٺ ڏهه ماڻهو خريد ڪري ڪراچيءَ موڪليا. ڪراچيءَ ۾ انهن جي خاطرخواه پرورش ڪئي وئي. جڏهين هو ساماڻا ۽ ڪمائيءَ جهڙا ٿيا، تڏهين هنن کي آزاد ڪيو ويو. ڏڪر سٽ اٺ مهينا شدت سان هليو. تنهن کان پوءِ ڏٺيءَ جي ديا ٿي ۽ وري سڪار ٿيو.

سنبت ١٨٦٨ (١٢-١٨١١ع) ۾ مير غلامعلي سنڌ جو والي، رحلت ڪري ويو. هن جي وفات کان اڳ سنبت ١٨٦٨ [١٢-١٨١١ع]، اسان درياڻيمل جي پٽ سيٺ موتيرام جي شاديءَ تي حيدرآباد وياسين. ڪراچيءَ مان اسان سان اٽڪل ٥٠٠ ماڻهو هليا هئا. حيدرآباد ۾ سيٺ دريانومل ۽ سيٺ للمڻداس، مير غلامعليءَ وٽ ملاقات لاءِ ويا. مان انهن سان گڏ هوس. مون کي اڄ تائين هنن جي گفتگو چٽائيءَ سان ياد آهي.

مير غلامعليءَ کان پوءِ مير ڪرمعلي ۽ مير مرادعلي

گذجي سنڌ تي حڪومت ڪرڻ لڳا. مير غلام عليءَ هڪ پٽ نور محمد(١) نالي ڇڏيو، جنهن کي پڳ ملي، پر هو صغير هو، انهيءَ ڪري هن جي نالي ۾، هن جا چاچا، ناظر جي حيثيت ۾ حڪومت جو ڪاروبار هلائيندا هئا.

سنڌ، ڪابل ۽ قنڌار، يعني افغانستان جي ماتحت هوندي هئي ۽ سال ۾ ٩٠٠،٠٠٠ رپيا خراج ڀريندي هئي. ميرن جا ايلچي، ڪابل جي دربار ۾ رهندا هئا ۽ شاهه سجاول سدوزئي(٢) جي زماني تائين رهندا آيا. ڪجهه وقت کان پوءِ شاهه سجاول ۽ هن جي وزيرن فتح خان(٣) ۽ عظيم خان بارڪجئي جي وچ

---

(١) مير نور محمد، جو ١٨٤٠ع ۾ گذاري ويو، سو مير مراد عليءَ جو پٽ هو. هو حيدرآباد ۽ لاڙ جو مکيه حاڪم هو، جنهن سان ١٨٣٩ع ۾ سر هينري پاٽنجر ۽ سر جيمس آئوٽرام، انگريزن جي فوج کي سنڌ مان رستي ڏيڻ جي باري ۾ ڳالهيون ٻولهيون هلايون هيون. مير غلام عليءَ جي پٽ کي خير محمد خان چوندا هئا.

(٢) انگريزن وٽ هو شاهه شجاع جي نالي سان مشهور آهي. (ٻيٽ ناڏونمل، پنهنجي لهجي ۾، شاهه شجاع کي شاهه سجاول، صدوزئي کي صدوجئي ۽ بارڪزئي کي بارڪجئي ٿو سڏي – مؤلف).

(٣) فتح خان وزير کي، ١٨١٨ ۾، ڪابل جي بادشاهه محمد شاهه اکيون ڪڍرائي مارايو هو. محمد شاهه، شاهه شجاع جو ڀاءُ هو، جو ڪجهه سال اڳ ڪشمير ڏانهن ۽ پوءِ لڌياني ڀڄي ويو هو، جتي هن کي انگريزن کان وظيفو ملندو هو. شاهه شجاع هڪ ضعيف سابق حڪمران هو، جنهن کي ١٨٣٩-١٨٤٠ ۾، لارڊ آڪلنڊ، ڪابل جي تخت تي ٽاڪڻ جي ڪوشش ڪئي هئي، پر جڏهين انگريزن تي اچي

(ڏسو حاشيه صفحي ٤٣ تي)

۾ اختلاف پيدا ٿيا. شاهه، فتح خان جون اکيون ڪڍرايون، ان تان سخت تڪرار ٿيو، جنهن جو انجام اهو نڪتو جو شاهه سجاول شڪست کائي لڏياڻي ۾ وڃي پناهه ورتي. فتح خان ۽ عظيم خان، پايندي خان وزير جا پٽ هئا. هنن پنهنجي حڪومت هرات کان ڪشمير تائين، بلڪ پنجاب جي پسگردائيءَ تائين وڌائي هئي.

سنبت ١٨٧١، مطابق ١٥-١٨١٤ع ۾، سيٺ هوتچند کي ٻيو پٽ، سڪرامداس ڄائو. سنبت ١٨٧٣ مطابق ١٧-١٨١٦ع ۾ منهنجي وڏي ڀاءُ پرتمداس ۽ منهنجي شادي ٿي ۽ سڀئيون سائن سڳنن لاءِ سيوهڻ ويا. اسان سان ٢٠٠ اُٺ ۽ ٨٠ گهوڙا هئا ۽ ٽن مهينن کان پوءِ ڪراچيءَ موٽياسين. انهن شادين تي اسان جي وڏن کي گهڻو ئي گهڻو خرچ ڪرڻو پيو هو.

سنبت ١٨٧٥، مطابق ١٩-١٨١٨ع ۾، سيٺ هوتچند کي ٽيو پٽ، گوپالداس پيدا ٿيو. سنبت ١٨٦٧، مطابق ١١-١٨١٠ع ۾ قندار جو وزير اعظم خان، هڪ وڏي فوج وٺي سنڌ تي ڪاهي آيو. هن جو لاڙڪاڻي تائين ڪنهن به مقابلو ڪونه ڪيو. لاڙڪاڻي ۾ هن سان اميرن ملاقات ڪئي ۽ هو نو لک رپيا خراج وٺي خوش ٿي واپس ويو. تنهن کان پوءِ جلدئي خراسان(١)

(آئندل حاشيه صفحي ٧٢ تان)

مصيبتون ڪڍيون ته هن کي به قتل ڪري ڇڏياؤن. شاهه شجاع جي ٻهرين جلاوطنيءَ ۾ ميرن خراج ادا ڪرڻ کان گسگساءُ ڪيو جو ڪاٺن ڪابل جي بادشاهه جي زماني کان وصول ڪندا هئا، پر شاهه شجاع ١٨٣٣ ۾ انهن کان ٣ لک رپيا يا ٣٠ هزار پائونڊ ورتا هئا.

(١) خراسان دراصل افغانستان ۽ ڪئسپين سمنڊ جي وچ تي ايران جو مشرقي حصو آهي، مگر اهو لفظ سنڌ ۾ هاڻوڪي

(ڏسو حاشيه صفحي ٧٤ تي)

۾ حالتون خراب ٿيون ۽ رنجيت سنگهه جي اڳواڻيءَ ۾ سکن زور ورتو. رنجيت سنگهه، اتر ۾ ڪشمير فتح ڪيو ۽ ڏکڻ ۾ ملتان تائين قبضو ڪيائين. ان کان پوءِ سنڌ جي ميرن خراسان يا سکن کي خراج ڪونه ڏنو.

سنبت ١٨٧٢ (١٦-١٨١٥ع) ۾، سيٺ ڀوڄومل جي زال شريمتي ڀارپي ٻائيءَ جو ديهانت ٿيو ۽ سنبت ١٨٧٣ (١٧-١٨١٦ع) ۾ چار ڀائر (سيٺ ڀوڄومل جا پٽ) پنهنجي ملڪيت هڪجيترن حصن ۾ ورهائي هڪٻئي کان جدا ٿيا. متحرڪ ملڪيت، جايون گهر، جهاز، کوٺيون، سڀ هڪجيترن حصن ۾ ورهايائون ۽ هڪ هڪ ڀاءُ کي هڪ حصو آيو. هن کان پوءِ هرهڪ جدا پنهنجي ليکي وهنوار ڪندو هو. فقط مسقط واري کوٺي، جنهن جو ايراني نار، بصري ۽ بوشاڌر ۾ سيٺ ڀوڄومل جي نالي سان وڏو واپار هلندو هو، هڪ يورپي جهاز، جيڪو ڪارخاني جي ملڪيت هو، اهو گڏجي استعمال لاءِ رکيائون.

سنبت ١٨٧٧ (٢١-١٨٢٠ع) ۾، سيٺ دريانومل گذاري ويو. ساڳئي سال ١٨٧٧ (٢١-١٨٢٠ع) جي پڇاڙيءَ ۾، سيٺ هوتچند کي ستون پٽ ليکراجمل ڄائو. جڏهن سڀنين، يعني سيٺ ڀوڄومل جي پٽن ڀاڻ ۾ ملڪيت تقسيم ڪئي هئي، تڏهن سيٺ ڀوڄومل جو مدفن خزانو زمين مان کوٽي ڪڍيو هئائون. اٽڪل پنج-ڇهه ٺڪر جا مٽ، جن مان هرهڪ ۾ ٽي مڻ ڳڙ يا مستيءَ جا ٻئجي وچن، سونين مهرن، سيتارامن(١) ۽ پرائن

(آنديل حاشيه صفحي ٧٣ تان)

افغانستان ۽ بلوچستان لاءِ استعمال ٿيندو آهي. سيٺ نائونمل خراسان لفظ انهيءَ معنيٰ سان ڪم آندو آهي، يعني اهو ملڪ جنهن جو صدر مقام قنڌار هو.

(١) سيتارامي، جيڪو پوني ۽ مغربي هندستان ۾ هلندڙ سڪو

(ڏسو حاشيه صفحي ٧٥ تي)

چانديءَ جي سڪن سان ڀريل، اسان جي گهر جي ڀرسان هڪ جاءِ ۾ پوريل هئا، جنهن کي سيٺ خوبچند جو گدام چوندا هئا. خزاني جي مٽان پنج سؤ مڻ گگر جا(١) پاٽيءَ ۾ ڳوهي لنبيا ويا هئا. زمين اهڙي ته سخت ٿي ويئي هئي، جو مٽي کوٽي ڪيڻ ۾ ويهن ماڻهن کي مهينو لڳو.

انهيءَ وچ ۾، سيٺ ڀوڄومل جي ٽيئن پٽن مان ٽي پٽ دريانومل، ٺاڪرداس ۽ پلرامداس گذاري ويا. باقي منهنجو ڏاڏو لعلمڻداس وڃي بچيو. هو واپار جي ڪم ۾ ڏاڍو ڀڙ هوندو هو ۽ سنڌ ۾ سڀڪو سڃاڻندو هوس. هن جو سڄو خيال پنهنجي ڏنڌي ۾ هوندو هو. هن پنهنجو ڪاروبار گهڻو وڌايو، جنهن مان ڪيس ججهو فائدو ٿيو.

سيٺ دريانيمل به پٽ ڇڏيا: سيٺ موتيرام ۽ اڏيرنومل. سيٺ لعلمڻداس کي فقط هڪ پٽ، سيٺ هوتچند هو، جنهن کي

(آندل حاشيه صفحي ٧٤ تان)

آهي، سو وينس شهر جو سونو سڪو آهي ۽ جو مڪران ۾ مروج آهي. پر دکن ۾ زالن جي هارن ۾ زيور طور ڪم ايندو آهي. هاڻي هندو سونارا به سيتاراميون ناهيندا آهن. اهو لفظ مختلف قسمن جي ننڍن سونن سڪن لاءِ به ڪم ايندو آهي. رام هندن جو مشهور ديوتا هو ۽ سيتا هُن جي پتني هئي. هندن جي خيال ۾ وينس جي سڪن تي جي شڪليون آهن، سي انهن ديوتائن جون آهن.

(١) گگر، سنڌ گزيٽيئر مطابق، مشرقي هندستان جي واپار جو ڏوپ آهي. اهو ڏوپ هڪ وڻ مان نڪرندو آهي جو سنڌ جي ڪوهستاني علائقي ۾ عام ٿيندو آهي. هن موقعي تي ڏسجي ٿو ته گگر گهڻي انداز ۾ ڪم آندو ويو هو. گگر اوباري چوني سان ملائجي ته سيمنٽ جهڙو سخت ٿي پوندو آهي.

ست پٽ هئا. جيئن مٿي ڄاڻايو ويو آهي ته سيٺ ناڪرداس
کي چار پٽ هئا: ويرومل، همت سنگهه، نيٽومل ۽ ٽيڪومل.
سيٺ ٻلرامداس کي فقط هڪ پٽ، سيٺ لڇيرام هو، جنهن کي
ڪوبه پٽ ڪونه ڄائو هو. هو مري ويو ته هڪ ڌيءَ ڇڏيائين.

سيٺ لعلمٽداس جي پوين به واپار شروع ڪيو. پوين جو
اولاد عيش عشرت ۾ ڪاهجي پيو ۽ پنهنجو ڪاروبار منيبن جي
حوالي ڪيائون. انهيءَ حماقت ڪري انهن کي وڏا نقصان سهڻا
پيا. تنهنڪري هنن جي بمبئيءَ واريءَ ڪوٺيءَ جي منيب
گدومل وٽ جيڪا موڙي هئي، سا سموري ڪڍائي ورتائون،
سواءِ ٥٠,٠٠٠ رپيا جي، جي هنن سيٺ پوچومل جي نالي ڇڏيا.

گدومل پوءِ جلدي گذاري ويو ۽ هن جي ٻن پٽن گلابراءِ
۽ وسرامداس سيٺين جي نوڪري ڇڏي، پنهنجي ليکي ڌنڌو
شروع ڪيو. هنن ڪشمير، بنگال ۽ چين تائين ڪوٺيون کوليون.
هنن تي سال چڱو واپار ڪيو. پر پوءِ هنن جو ڌنڌو ويهجي
ويو. هنن جي پيءُ وٽ ٥٠,٠٠٠ رپيا جي سيٺ پوچومل جي
نالي امانت رکيا ويا هئا، سي رهجي ويا.

سنبت ١٨٧٤ (١٨-١٨١٧ع) ۾، سيٺ لعلمٽداس نظر کان
ويهجي ويو ۽ مان (ناڻونمل) هميشه هن جي حاضريءَ ۾ رهندو
هوس. جڏهن مان ٻارهن ورهين جو هوس ته روزنامچي لکڻ جو
ڪم ۽ ڪراچيءَ جي ڪوٺيءَ جي وهنوار جو ڪاروبار منهنجي
حوالي ڪيو ويو. شام جو ڇهين بجي کان وٺي رات جو اٽڪل
ڏهين بجي تائين روز گماشتن ڏانهن واپار جي باري ۾ چٺيون
لکندو هوس. لکپڙهه هندو-سنڌي، پنجابي ۽ گجراتي اکرن
۾ ٿيندي هئي. بعضي بعضي ته وقت تي ويهه-ويهه سچا پنا به
لکڻا پوندا هئا.

ڪجهه وقت کان پوءِ، سيٺ لعلمٽداس جو ڌنڌو چڱو
وڌي ويو. پوين ٽن ڀائرن جو اولاد عيش عشرت ۾ وقت گذارڻ
لڳو ۽ پنهنجو ڪاروبار گماشتن جي حوالي ڪري ڇڏيائون.

جيئن متي چاڙهيو ويو آهي، جنهنڪري هنن کي وڏو نقصان پيو. تنهنڪري هنن کي حسد ٿيو ۽ سيٺ موتيرام، ويرومل ۽ لڇيرام، سيٺ لعلمڻداس سان وڙهڻ لڳا.

مسقط واريءَ ڪوٺيءَ جي گماشتي جو نالو پريمراء هو. اها ڪوٺي، جيئن اڳي چيو ويو آهي ته سيٺ پوچومل جي نالي ۾ هلندي هئي ۽ ان ۾ سڀني ڀائرن جو گڏيل حصو هو. گماشتن موقعو وٺي سيٺ موتيرام، ويرومل ۽ لڇيرام کي جهيڙي ڪرڻ لاءِ پڙڪايو. هنن سيٺ لعلمڻداس تي الزام لڳايو ته هو ساڳيءَ جاء، جتان اڳ ٥-٦ مٽ نڪتا هئا، جي ٻيءَ ڪوٺيءَ مان تي مٽ پيا سون ۽ چانديءَ جا ڪوٺائي هضم ڪري ويو هو. هنن جو چوڻ هو ته سيٺ دريانيمل سکيا ڏينهن گذاريا هئا. ناڪرداس سنبت ١٨٥٦ (١٧٩٩-١٨٠٠ع) ۾ گذاري ويو هو، ۽ سيٺ ٻلرامداس کي جو ٻهادريءَ لاءِ مشهور هو پر لکپڙهه مان گهڻو نه چاڙهندو هو، خانداني وهنوار سان گهٽي دلچسپي ڪانه هوندي هئي، تنهنڪري سيٺ لعلمڻداس ئي سمورو خانداني ڪاروبار هلائيندو هو. وڏيڪ چيائون ته اسان کي وڏن جي ملڪيت جي باري ۾ ڪابه خبر ڪانه آهي. اهو به پتو نه آهي ته وراست ڪيئن ڪئي وئي هئي. تنهنڪري هنن گهر ڪئي ته حساب-ڪتاب نئين سر ڪيو وڃي. سيٺ موتيرام مير ڪرمعليءَ کي شڪايت لکي موڪلي ته لعلمڻداس، جو گڏيل ڪارخانو سنڀاليندو آهي، سو اسان کي حساب-ڪتاب نٿو ڏئي. مير کي پنهنجي سرڳواسي دوست سيٺ دريانيمل لاءِ عزت هوندي هئي، تنهنڪري هن ٺٽي جي عملدار، حافظ، کي لکيو ته ڪراچيءَ وڃي هنن جو فيصلو ڪر. هن جي اچڻ تي سيٺ موتيرام، ويرومل ۽ لڇيرام پنهنجي ٻيدي چاچي خلاف شهادت اڻ سهائيندڙ الزام لڳايا، جن جي ٻڌائڻ لاءِ هڪ سارو داستان کپي. آخر فيصلو خود ميرن جي ذمي ڪيو ويو. اسان بندين جا (سنبت ١٨٢٠ [١٧٦٥-٦٦ع] کان وٺي) ڇهه آنا پيري،

حيدرآباد لاءِ روانا ٿياسين. منهنجو پيءُ سيٺ هوتچند ۽ مان به انهن سان سوال - جواب لاءِ وياسين. اسان مير ڪرمعليءَ سان ملاقات ڪئي. هن ٻنهي، سيٺ موتيرام ۽ سيٺ هوتچند کي، پاڻ سان گڏ ساڳيءَ کٽ(١) تي ويهاريو ۽ ٻنهي جي ڳچيءَ ۾ ٻانهن وجهي چيائين ته: ”مون دريانيمل جي مٿي تي سوني پڳ رکي هئي، هاڻي منهنجي مرضي آهي ته توهان کي هيرن جي پڳ پهرايان. پاڻ ۾ نه وڙهو، جيڪڏهن توهان مان ڪنهن کي پئسن جي لالچ آهي ته منهنجي خزاني ۾ توهان کي ڏيڻ لاءِ ڪافي دنيا آهي، جيڪي گهربو سو ڪٽو، پر پاڻ ۾ نه وڙهو.“ اتي موتيرام ڪجهه شرمسار ٿيو ۽ عرض ڪيائين ته پنچات(٢) نواب ولي محمد(٣) جي اڳيان اسان جي ڪاغذن جي جاچ ڪري.

آخر هڪ جڳهه مقرر ڪئي وئي ۽ پنچات سڄا سارا ڇهه مهينا ويهي دفتر جي چڪاس ڪئي. ان کان پوءِ پنچات سيٺ موتيرام، ويرومل ۽ لڇيرام جي فائدي ۾ فيصلو ڪيو ۽ حڪم ڪيائون ته مسقط واريءَ ڪوٺيءَ جو ڪاروبار بند ڪري، خانگي طرح فيصلو ڪيو ويجي.

پوءِ اسان ڪراچيءَ آياسين، پر موتيرام ۽ هن جا سؤٽ فيصلي تي راضي نه ٿيا ۽ سنبت ١٨٨٢ (٢٦-١٨٢٥ع) ۾ اسان وري حيدرآباد وياسين، جتي اسان جو پوڙهو ڏاڏو به گڏ جي

---

(١) هيءَ شفقت جي حد هئي.

(٢) امينن جي اجلاس لئي پنچات ڪوٺبو هو، پر شهر جي هندن جي پنچجن جي سڀا کي به پنچات چوندا آهن.

(٣) نواب ولي محمد لغاري، انگريزن جي فتح وقت، اڻويهين صديءَ جي شروع ۾ ميرن جو مکيه وزير هو. هو هڪ نهايت لائق شخص هو، جنهن جي انگريز خواهه سنڌي سڀئي عزت ڪندا هئا.

هليو. مير ڪرم عليءَ کي هن جي معذوريءَ تي ڏاڍو ترس آيو ۽ موتيرام کي ڏاڍي چڱي ڪيائين ته تو خاندان جو نالو بوڙيو آهي. موتيرام هن جو چيو نه ڪيو ۽ الٽو مير مراد عليءَ کي رومي بندوقون ۽ ٻيا قيمتي تحفا ڏئي، ناهق جي ڪوشش ڪيائين. پر جهيڙي جو نبيرو ڪونه ٿيو ۽ اسان ڇهن مهينن کان پوءِ ڪراچيءَ موٽي آياسين، جتي اسان کي ڪيترن تڪرارن جا فيصلا ڪرڻا پيا. وري سنبت ١٨٨٤ [١٨٢٧-٢٨ع] ۾ منهنجي پيءُ سيٺ هوتچند ۽ مون کي مير مراد عليءَ جي سڏ تي حيدرآباد وڃڻو پيو، جتي سيٺ موتيرام هن وٽ ڪا شڪايت ڪئي هئي. اتي گهڻو ڪجهه وهيو واپريو، مختصر لفظن ۾، آخر منهنجن ٻن سالن ديوان[١] هيرانند ۽ هاسارام ۽ سيٺ موتيرام جي ٻن نيائن، ديوان ڪانسنگهه ۽ ديوان انوراءِ خيرپور وارو، جو به ان وقت حيدرآباد ۾ هو، تن کي خيال آيو ته ڏرين جو ڪترو اجايو خرچ آيو آهي، سو ويهي پاڻ ۾ صلاح ڪيائون ته وچ ۾ پئي سيني اختلافن جو دوستانو فيصلو ڪرڻ کپي. انهن جي چوڻ تي اسان مير ڪرم عليءَ ۽ مير مراد عليءَ کان موڪلائي، پار ڪوٽڙيءَ(٢) وياسين، جتي چياڻون ته اسان صلاح ڪري ٿوهان کي پنهنجو فيصلو ٻڌائينداسين. آخر رات جو دير سان، سنڌو نديءَ جي ڪناري تي گهٽيءَ ردبدل کان

(١) ديوان هڪ اعزازي لقب آهي، جو سنڌ ۾ عام طرح معزز هندن جي نالن سان استعمال ٿيندو آهي. گهٽ درجي وارن عملدارن کي منشي چئبو آهي.

[٢] ڪوٽڙي، حيدرآباد کان چار - پنج ميل سنڌو نديءَ جي ساڄي ڪپ تي آهي. اڳي اتي ڪراچيءَ سامان موڪلڻ لاءِ گهاٽ هوندو هو ۽ جيستائين ريل پنجاب سان نه ڳنڍي وئي هئي، تيستائين ڪوٽڙي انڊس اسٽيمر فلوٽيلا جو صدر مقام هئي.

پوءِ، منهنجي پيءُ کي چيائون ته تون مائني جو ننگ سچائي، پنهنجن سؤٽن جو سڄو حال ڏسي، کين ۴۲،۵۰۰ رپيا ڏي. منهنجي پيءُ صاف انڪار ڪيو ۽ چيائين ته هڪ پائي به غيرواجبي طور نه ڏيندس. پوءِ مون ڏي منهن ڪري پاڏائي چيائون ته تون وچ ۾ پئي اسان جي مدد ڪر. مان ڏاڍو شش‌و‌پنج ۾ هوس. آخر لاچار پيءُ جي مرضيءَ خلاف ۽ هن جي ڪاوڙ ۽ غصي هوندي، هنن کي پنهنجي نالي، مذڪور رقم جي هنڊي لکي ڏنم، جا قسطن ۾ ادا ڪرڻي هئي. تنهن کان پوءِ اسان وري ڪيرڪنب تي وياسين ۽ رستي ۾ گڏ کائيندا پيئندا، ڪراچيءَ واپس آياسين.

سنبت ١٨٧٧، [١٨٢٠-٢١ع] ۾ مون کي پٽ ڄائو، پر هو گهڻو وقت نه رهيو. سنبت ١٨٧٨ [١٨٢١-٢٢ع] ۾ سيٺ پريتمداس کي پٽ ڄائو، جنهن جو نالو سيرومل رکيائون. هن کي به ڏيڍون ڄايون، هڪ سنبت ١٨٨٢ [١٨٢٥-٢٦ع] ۾، جنهن کي آچل‌بائي چوندا هئا ۽ ٻي سنبت ١٨٨٢ [١٨٢٥-٢٦ع] ۾ جا پيونڊبائي ڪري سڏبي هئي. سنبت ١٨٧٩ [١٨٢٢-٢٣ع] ۾ منهنجي ڌيءَ بيگي‌بائي ڄائي ۽ ١٨٨١ [١٨٢٤-٢٥ع] ۾، منهنجي ٻي ڌيءَ اتم‌بائي پيدا ٿي. سنبت ١٨٨٤ [١٨٢٧-٢٨ع] ۾، فيصلي کان پوءِ، ڪراچيءَ موٽندي، اسان کي ڪوٽڙيءَ ۾ اها خوشخبري ملي ته منهنجي وڏي ڀاءُ سيٺ پريتمداس کي ٻيو پٽ، جنهن جو نالو آتمارام رکيو ويو هو، ڄائو هو. اسان جڏهين ڪراچيءَ جي ويجهو ملير ۾ پهتاسين ته اتي ٻي واڌائي ملي ته منهنجو پٽ ٽيڪمداس پيدا ٿيو هو.

سنبت ١٨٨٥ [١٨٢٨-٢٩ع] ۾، منهنجي ڀاءُ پريتمداس جو وڏو پٽ سيرومل ماتا ۾ گذاري ويو. هندڪي رواج موجب، منهنجي ڏاڏي لعلمئداس جي مرضي هئي ته اسان سان گڏ سيرومل جي ڪرياڪرم لاءِ دوارڪا جي مشهور تيرٿ تي وڃون. وڃڻ لاءِ گهڻائي تيار هئا پر منهنجي ڏاڏي انهيءَ ڪر لاءِ مون کي

پسند ڪيو. جيئن ته مان پاڻ دوارڪا، ياترا لاءِ سنبت ١٨٤٢
[١٧٨٦ع] ۾ ويو هوس ۽ ان کان پوءِ وري وڃي نه سگهيو
آهيان. ائين برابر آهي ته توکي گهر ۾ گهڻو ڪم آهي، پر
چڱو ٿيندو ته ٿورو وقت وڃي دوارڪا جي پوتر پاڻيءَ ۾
سنان ڪري اچ. اسان لاءِ ”هارونگر“ نالي هڪ ڪتيا يعني
ٻن عرشن واري ٻيڙي جا اسان جي پور بندر وازي ڪوٺيءَ
جي ملڪيت هئي، تيار ڪئي ويئي ۽ مان دوارڪا لاءِ روانو
ٿيس. دوارڪا کان مان گومتيءَ رستي، ”ٻيٽ“ ڏانهن ويس،
جا ٻه هڪ پوتر جڳهه آهي جو اتي هڪ هندن جو مندر آهي.
مان ٻيٽ ۾ هوس ته منهنجي ڏاڏي، هڪ خاص قاصد
جي هٿان، مچوي ۾، نياپو موڪليو ته مون کي بحرين جي
گماشتن وٽان اطلاع مليو آهي ته عربي سمنڊ ۾ عطوفي(١) ڌاڙيل
نڪري پيا آهن، تنهنڪري تون احتياط کان ڪم وٺجانءِ ۽
اسان جي اجازت کان سواءِ ڪراچيءَ موٽڻ جي نه ڪجانءِ.
پر جيڪڏهين تنهنجي مرضي هجي ته پيل خشڪيءَ رستي
مانڊوي(٢) [مدائي] کان اچ يا تون وڃي پوربندر(٣) ۾ اسان
جي ڪوٺيءَ تي مهينو اڌ رهه، جيستائين بحرين کان ڪا وڌيڪ
خبر اچي. مان اهو خط پڙهي ڏاڍو خوش ٿيس، ڇاڪاڻ ته
ڳالهه منهنجي دل وٽان هئي. مان ساڳئي ڏينهن پور بندر روانو

---

(١) عطوفي، جنهن کي عطوبي به لکندا آهن، هڪ عرب قوم
جو نالو آهي، جنهن ١٧٧٩ يا ١٧٨٤ع ۾ بحرين جا ٻيٽ
۽ موتين جون کاريون فتح ڪيون هيون. هو مسقط ۽ ايران
جا خراج بردار هئا. ١٨٦٧ ۾ ايرانين بحرين تي قبضي
ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ ١٨٧٥ع ۾ ترڪن. پر انگريزن
جي مداخلت ڪري بحرين هاڻي آزاد آهي.
(٢) مانڊوي، ڪڇ جي ڏکڻ ۾ هڪ اهم بندرگاهه آهي.
[٣] پور بندر ڪاٺياواڙ جي ڏکڻ ۾ مشهور بندر ۽ رياست آهي.

تي وسيو پور بندر ۾ پهتس ته منهنجي دل و جان سان آجيان ڪئي ويئي ۽ ماڻهو مون کي وڏي شان سان جلوس ۾ وٺي ويا.

اسان جي هڪ صديءَ جي ٻه وڏيڪ عرصي کان پور بندر ۾ ڪوڙي هوندي هئي. پوربندر جو محصول، سال ۾ ٽن لکن راڻا شاهي "ڪوڙين"[١] ۾ نيلام ٿيندو هو. فقط اسان جي ڪوڙي پنهنجي مال تي سال ۾ چاليهه هزار ڪوڙيون محصول ڀريندي هئي. ان مان اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته اسان جي پور بندر واري ڪوٺي جو ڪيڏو وهنوار هلندو هو.

پور بندر جي راڻي جو نالو پرٿيراج هو. هو ان وقت پنهنجي تختگاهه ۾ نه پر راڻاواهه ۾ هڪ قلعي ۾ رهندو هو

---

[١] "ڪوڙي" ڪاٺياواڙ ۽ ڪڇ جي رياستن جو ننڍڙو رپيو آهي. ان جي قيمت مختلف هوندي آهي، پر عموماً انگريزن جي رپيي جي پائلي جي لڳ ڀڳ سمجهي ويندي آهي. ان وقت رپيي جي قيمت ٻن شلنگن کان ٿوري مٿي هئي، پر هن وقت هڪ شلنگ ۽ چار پينس آهي. ١٨٨٦ع ۾ جڏهن بمبئيءَ جو گزيٽيئر مرتب ڪيو ويو هو، تڏهن ڪڇ ۾ ٣٢٩ ۽ پوربندر ۾ ٣٠٠ ڪوڙيون، ١٠٠ شاهي رپين جي برابر هيون. پر پوربندر جو راڻو پنهنجي آمدنيءَ وڌائڻ لاءِ چالاڪي ڪري ڏلون ڪوڙين ۾ وٺندو هو. ۽ وري ڪافي تعداد ۾ سڪن نهرائڻ کان صاف انڪار ڪري ڇڏيو هئائين. نتيجو اهو نڪتو جو غريب رعايا کي ڪوڙيون خزاني مان وري وري خريد ڪرڻيون پونديون هيون. ڪوڙيون، حيدرآباد ۾ مطبع ٿينديون هيون ۽ اهي غالباً ڪڇ جي سڪي جهڙيون هونديون هيون. انگريزن جي رپيي جي مقابلي ۾ ان جي قيمت جو دارومدار ان جي بناوت ۽ صفائي تي هوندو هو.

جو پور بندر کان فقط ڇئن ڪوهن[١] جي مفاصلي تي هو. راڻي کي جنهن وقت منهنجي اچڻ جي خبر پئي ته مون ڏي ماڻهو موڪليائين ۽ مان وٽس ملاقات لاءِ ويس. هن منهنجي نهايت شفقت سان آجيان ڪئي ۽ منهنجي اچڻ تي خوشيءَ جو اظهار ڪيائين. مان راڻا واهه ۾ هن وٽ ٻن ڏينهن رهيس. تنهن کان پوءِ مون کي رخصت ڏنائين. چيائين ته هن وقت منهنجو علاج ٿي رهيو آهي- مان پندرهن ڏينهن کان پوءِ پور بندر ايندس. توهان اتي مون سان گڏبين ته مان نهايت خوش ٿيندس. پندرهن ڏينهن کان پوءِ راڻو پور بندر آيو، ۽ اچي پنهنجي محل ۾ رهيو. شام جو پنجين کان ساڍي ستين بجي تائين دربار ٿيندي هئي، جتي مان سندس فرمائش مطابق روز ويندو هوس. راڻو پنهنجي تخت جي وچ تي ويهندو هو، هن جي سڄي پاسي هن جو پاٽ راڻو رام سنگهه ۽ کٻي پاسي گوندل جي راجا جو پاٽ موتي ٻائي، جو پنهنجي پاٽ سان ڪاوڙجي اچي راڻي پرٿيراج وٽ رهيو هو، ويهندا هئا. مون کي راڻي جي پاٽ، رام سنگهه[٢] جي پرسان ويهاريو ويندو هو. دربار ۾ اٽڪل سترـ اسي ماڻهو ايندا هئا. هو سڀ قطارون ڪري ويهندا هئا. دربار ۾ هندستان جون ٻه ڇڪريون ناچ (٣) ڪنديون هيون. درٻارين کي آفيم (٤) جو چمچو پيش ڪيو ويو، جو هڪ

---

(١) ڪوهه = ٻه ميل.

(٢) سيٺ نائونمل سان جو پرتڪلف برتاءُ پوربندر ۽ ڪڇ ۾ ڪيو ويو، سو صاف ڏيکاري ٿو ته هن جي خاندان لاءِ ڪيتري عزت ۽ تعظيم هئي.

(٣) ناچ، هندستاني رقاصائن جو مظاهرو.

(٤) ممڪن آهي ته هي ڀنگ جو چمچو هجي. ڀنگ زياده پيئبي ته نشو ڪندي، پر ٿوري واپربي ته نشو ڪانه ڪندي

(ڏسو حاشيه صفحي ٨٤ تي)

رکابيءَ ۾ رکيل هو. مون کي به شريڪ ٿيڻ لاءِ مجبور ڪيو ويو، پر مون انڪار ڪيو، جنهن تي راڻي پاڻ پنهنجي هٿ سان پيڻ جي هڪ ڏوڏيءَ جيترو سڪل آفيم ڏنو، جنهن جي وٺڻ کان مان انڪار نه ڪري سگهيس. مون کي آفيم روز ڏيندا هئا، جو آءٌ راڻي ۽ درٻارين کي خوش ڪرڻ لاءِ، وٺي وات ۾ ڳلسي کان رکي ڇڏيندو هوس ۽ مجلس برخاست ٿيڻ کان پوءِ ٿوڪاري ڦٽي ڪندو هوس. پر ان جو ست ته ضرور اندر جذب ٿي ويندو هو، ۽ باقي ڦوڪ ٻاهر اڇليندو هوس.

هڪڙي ڏينهن راڻي مون کي خانگي طرح گهرائي چيو ته 'پوربندر ۾ منهنجو منيب اتمچند گانڌيءَ نالي هڪ هندو آهي. هن کي سال ۾ ٽيهه هزار ڪوڙيون [يعني ١١٠٠٠ سرڪاري رپيا] وظيفو ملندو آهي. مون کي تنهنجي لاءِ عزت آهي، تنهنڪري منهنجي مرضي آهي ته اها جاءِ توکي ڏيان.' وڏيڪ چيائين ته 'مون کي پنجويهه اعتبار جهڙا جوکيا(١) پنهنجي ذاتي حفاظت لاءِ کپن.' مون پنهنجي ڏاڏي کي لکيو، جنهن پنجويهه جوکيا پنهنجن ملازمن مان چونڊي موڪليا. منهنجي ڏاڏي جي مرضي نه هئي ته مان پوربندر جي منيب جو عهدو

(آنديل حاشيه صفحي ٨٣ تان)
پينگ لاءِ چوڻ ٿا ته سرد تر آهي. ڪاٺياواڙ ۾ پينگ اڪثر ڪري مجلسن ۾ ورتائيندا آهن.

(١) جوکيا- ڏسو نوٽ اڳين صفحن تي. اولهه هندستان ۾ حيدرآباد دکن تائين ڏيهي حاڪم جوکين کي پاڻ وٽ نوڪر ڪري رکندا هئا. جيئن شاهه لوئي-١١، اسڪاٽلنڊ جا ماڻهو پاڻ وٽ ملازم رکيا هئا، جي بعضي بعضي ڏاڍو زور وٺي ويندا هئا. انگريز عملدار انهن کي مڪراني يعني مڪران جا رهاڪو، ڪري سڏيندا هئا، مڪران، عمان جي نار جي بلوچستان واري ڀڪي کي چوندا آهن.

قبول ڪيان، چاڪاڻ ته مان ڪانئس پري ٿي پوان ها، تنهنڪري هن هڪدم بمبئيءَ واري منير(١)، جو ان وقت ڪراچيءَ ۾ موڪل تي آيل هو، ۽ منهنجي ڀاءُ پرسرام کي موڪليائين ته مون کي واپس وٺي اچن.

راڻي کي جيڪي جوکيا جان جي حفاظت لاءِ موڪليا هئائين، تن کي هن پنهنجي نوڪريءَ ۾ رکيو ۽ هو رات ڏينهن هن جي خوابگاهه تي پهرو ڏيندا هئا. راڻي جي وڏي زال هن کان بدظن ٿي چڪي هئي. هن کي فقط هڪ پٽ هو ۽ سندس مرضي هئي ته راڻو انهيءَ جي حق ۾ دستبردار ٿئي. راڻي اها ڳالهه نه پئي مڃي ۽ چيائينس ته ڪجهه وقت ترس انهيءَ تي هن جي پاڻ ۾ اٽڪت ٿي پئي. راڻي کي هن مان هروقت حياتيءَ جو خوف رهندو هو. تنهنڪري هن کي پنهنجي لاءِ خاطريءَ جهڙا نوڪر کپندا هئا.

پرسرام ۽ نارومل کي هدايتون مليل هيون ته مون کي هڪدم واپس وٺي اچن. مان هنن جي اچڻ تي راڻي وٽ ويس ۽ چيومانس ته ڏاڏي جو حڪم آهي تنهنڪري مون کي هن وٽ وڃڻو پوندو. منهنجي ڏاڏي جي مرضي آهي ته توهان جي آڇ قبول ڪريان، پر ڪجهه وقت لاءِ مون کي ضرور ڪراچيءَ وڃڻو پوندو. ڪراچيءَ ۾ مان ڏاڏي سان صلاح ڪندس ۽ هن جي اجازت وٺڻ جي ڪوشش ڪندس. پر جي اوهين به ان باري ۾ کيس لکندؤ ته مان خوشيءَ سان موٽي ايندس. پوءِ راڻي کان موڪلائي، پرسرام، نارومل ۽ مان پاڻيءَ رستي، ڪراچيءَ روانا ٿياسين، جتي اسان چيٽي چنڊ(٢) جي ڏينهن پهتاسين. آءٌ پور بندر ۾ سادا چار مهينا رهيس. موٽڻ وقت، بندر تي اٽڪل

---

(١) منير، يعني منشي.

(٢) چيٽي چنڊ يعني چنڊ جي پهرين تاريخ يعني ڦڳڻ مهيني کان پوءِ جڏهن هندن جو نئون سال شروع ٿيندو آهي.

هزار ماڻهن دهلن د مامن سان، مون سان موڪلائي ڪرڻ آيا. راڻي موڪلائڻ وقت مون کي سون جا ڪنگڻ، سون جا هار ۽ ريشمي ۽ اوني شالون ۽ منهنجي پاءُ پرسرام کي سونا ڪنگڻ ۽ ريشمي شال ڏني. پور بندر ۾ مان جيترو وقت هوس، اهو ڏاڍو خوش گذريو هوم.

جڏهن مان اڃا پور بندر ۾ ئي هوس ته مون کي ڪراچيءَ مان خبر آئي، ته سنبت ١٨٨٥ [١٨٢٨-٢٩ع] جي مانگهه مهيني ۾ مير ڪرم علي خان رحلت ڪري ويو هو. مان ڪراچيءَ ۾ پهچڻ سان، ڏاڍي کي پيرين پئي، پور بندر جي ڪوٺيءَ جي حالت کان واقف ڪيو. جيتريقدر مون کي بندين مان خبر پئجي سگهي هئي. هو ڏاڍو خوش ٿيو. سنبت١٨٨٦ [١٨٢٩-٣٠ع] جي پوهه[١] مهيني ۾، منهنجي گهرواري ۽ ٻار، ڪتب جي ٻين ڀاتين سان گڏ جي منهنجن ڀائرن پرسرام، تلسيداس ۽ سکرامداس جي شادين لاءِ سيوهڻ ويا. مان ڪراچيءَ ۾ پنهنجي ڏاڍي سان رهيس. وبساک جي مهيني ۾، ڏاڍي نن سان شاديون ملهائي موٽي آيا. سنبت ١٨٨٦ [١٨٢٩-٣٠] جي جيٺ مهيني ۾، سيٺ دريانيمل جو پيو پٽ، سيٺ اڏيرنومل گذاري ويو. ان کان مهينو پوءِ، دريانيمل جي وڏي پٽ، سيٺ موتيرام دم ڏنو. سنبت ١٨٨٧ [١٨٣٠-٣١ع] جي ڦڳڻ مهيني جي ويده [پنچم] منهنجي ڏاڍي لعلمڻداس، نهايت عجيب ۽ پراسرار حالت ۾ پران تياڳيا. هن کي هڪ اک ۾ خارش هئي ويده پنچم ڦڳڻ[٢] جي صبح جو هن چلم پئي ڇڪي ۽ اسان ڏنو ته ٻڏو ٻڏو

[١] پوهه يا پوس، هندو سال جو ڏهون مهينو آهي جو اڪثر جنوريءَ ۾ ايندو آهي.

[٢] ڦڳڻ مهيني ۾ چنڊ جي اوندهين جو پنجون ڏينهن، جو هندن جي سال جو ٻارهون مهينو آهي ۽ اهو اڪثر مارچ ڌاري شروع ٿيندو آهي.

ٿي ويو ۽ حتي جي قوڪ سان نڙ بہ اندر واٽ ۾ ٿي ودس-
اسان پڇيس تہ سنان ڪندا؟ جواب ڏنائين تہ جيڪا توهان جي
آگيا. تنهنڪري هندو رواج مطابق هن کي سنان ڪرائي
کٽ(۱) تي ليٽايو ويو. ٻہ ٻہ ڪلاڪ، ٻہ ٻہ ڏينهن رهيو،
من ٻري دان ڪرڻ لاءِ ڏنيمانس. سيڪا من ۾ وڌي، انهن
جو وزن معلوم ڪري مون کي چيائين تہ هاڻي ورهاءِ. هن کي
سوين ماڻهو ڏسڻ آيا ۽ سڀني جي سوالن جا جواب صاف ۽
چٽي آواز ۾ پئي ڏنائين. تنهن کان پوءِ، همت سنگهہ ۽ ٻهارمل
۽ مون کان سواءِ، ٻين سڀني کي ڪمري مان ٻاهر وڃڻ لاءِ
اشارو ڪيائين. ان وقت ڪراچيءَ ۾ ميرن جو مکيہ عملدار،
جمعدار الهرکيو نياز ڪرڻ ۽ طبيعت پڇڻ آيو هو. الهرکيو
کوٺيءَ جي ٻاهران کليل اڱڻ ۾ ويٺو هو، ۽ منهنجي ڏاڏي
صاف ۽ بلند آواز ۾ چيس تہ "مهربان سائين، ڀڳوان جي د يا
کپي." اجا جمعدار الهرکيو ويو تہ هن جي ڏکيل اک ڦرڻ
لڳي ۽ تاري جو رنگ ڳاڙهو لعل ٿي ويو ۽ اکين ۾ ڏٺيءَ
کي ياد ڪندي، هن جو آتما پروان ڪري ويو، ڇڻ تہ هوئي
ڪونہ.

هن جي چکيا وغيره تي گهڻو خرچ آيو. ٻہ مهينا ساندهہ
سڀني طبقي جي ماڻهن هندن خواهہ مسلمانن، مردن زالن،
کي کارايو ويو. هندو اسان وٽ اچي کائيندا هئا ۽ مسلمانن
کي گهرن ۾ کاڌو موڪليو ويندو هو. ڪيئين ماڻهو جدا جدا
هنڌان پرچاٽي ڪرڻ لاءِ آيا. انهن سڀني کي روٽي ٻاٽي ڏنو
ويندو هو. ڪراچيءَ جي نزديڪ رهندڙ ماڻهن کي حب،

---

(۱) شايد غاليچي بدران غلطيءَ وچان کٽ لکجي وئي آهي،
چاڪاڻ تہ هندن کي مرڻ وقت هميشہ زمين تي ليٽايو
ويندو آهي.

مگر پير(١) ۽ ملير تائين، سيڌو سامان موڪليو ويو.

---

(١) مگر پير، ڪراچيءَ کان ١٢ ميل اتر طرف مشهور پائيءَ جو تلاءُ آهي، جنهن ۾ گرم چشمن مان پاڻي ايندو آهي؛ عام مشهور آهي ته انهن چشمن جو پاڻي صحت بخش آهي. ان جي ڀرسان هڪ قديم مسلمان وليءَ جو مقبرو آهي، جتي گهڻا ماڻهو زيارت لاءِ ايندا آهن. انهيءَ تلاءَ ۾ وڏا واڳو يا مگرمڇ آهن. تنهنڪري انگريزن ان جو نالو منگهي پير مان ڦيرائي مگر پير رکيو آهي.
(ڏسو سر رچرڊ برٽن جو ڪتاب "سنڌ جو پهريون سفر.")

باب چوٿون

مسلمانن جو هنگامو – هندن تي جلهه – نائونمل جي ڀيءُ سيٺ هوتچند کي حيدرآباد کان سڏ – پرسرام جو فرار ٿي وڃڻ – هوتچند سان وحشيانه برتاءُ – ڪڇ ۾ پناهه وٺڻ – مير مراد عليءَ کي ليلائڻ – شاهه شجاع هٿان ميرن جي هار – ڪلڪتي واريءَ ڪوٺيءَ جو بند ڪرڻ – سر اليگزينڊر برنس – ميرن جي مخالفت – ڪئپٽن ڪارليس جو وارد ٿيڻ – نائونمل جو ڪيس نواب جي چنبي مان بچائڻ – بندر جي جاچ پڙتال – نائونمل کي ڪرنل پاٽنجر جي، سنڌو نديءَ جي ڇوڙ وٽ، فوج لاءِ، اُتي سيڌي سامان مهيا ڪري ڏيڻ لاءِ فرمائش – جو ڪين جو چام – گهاري ۾ نائونمل سان آئوٽرام جي ملاقات – نائونمل جو وهٽ ۽ سامان مهيا ڪري ڏيڻ – گهوڙا باريءَ وٽ انگريزن جي ڇانوڻيءَ ۾ پاٽنجر، اسٽوڪ ۽ سر جان ڪين سان ملاقات – ٻامنيڪوٽ ۾.

سنت ١٨٨٨ [١٨٣١-٣٢ع] ۾، هڪڙي ڏينهن، نصرپور جي هڪ هندو مزور جي پٽ ڪُنڌي سان، سنڌس واڄهي (استاد)، جنهن وٽ پڙس ڪيس پڙهڻ لاءِ ويهاريو هو، سختي ڪئي. ڇوڪر بيزار ٿي وڃي هڪ مسجد جي در جي ڀرسان ويهي رهيو. اها مسجد اُن محلي ۾ هئي، جتي هاٿي ڏوبي رهندا آهن. ڪن مسلمانن جي هن تي نظر پئي ۽ ريجهي ريبي اندر وٺي وڃي ويهارياٿونس. اُن تي ڪاوڙجي هندو دڪاندارن

پنهنجا دڪان(١) مسلمانن لاءِ بند ڪري ڇڏيا، ۽ هنن کي سودي سُودي ڏيڻ کان انڪار ڪيائون. مسلمانن انتقام وٺڻ لاءِ لياري جي پيٽ ۾ جي کوهه هئا ۽ جتان هندو پيئڻ لاءِ پاڻي ڀريندا هئا، تن کي پليت ڪري ڇڏيو. ٻئي ڏينهن، نورل شاهه نالي هڪ سيد، اسان جي محلي مان بدشد ڳالهائيندو ۽ فاحش الفاظ چوندو لنگهي ويو. منهنجو ننڍو ڀاءُ پرسرام جو ان وقت محلي جي ٻاهرين در وٽ بيٺو هو، تنهن سيد کي نرميءَ سان ورجايو ته هي گندا لفظ، بدسلوڪي ۽ بيمروتي تنهنجي منهن تي نٿي پڇي. ان تي تون چا تون چا ٿي ۽ نور شاهه مذهبي جوش ۾ اچي چيو ته "پرسرام منهنجي ۽ اسان جي رسول جي شان ۾ گستاخانه الفاظ ڪم آندا آهن." مسلمانن جا هشام اچي ڪٺا ٿيا. جوش ۽ انتقام هنن جي اکين مان پئي ٽپڪيو. هندو ٻه ڳڏ

(١) دڪان بند ڪرڻ هندن جو رواجي طريقو آهي، جنهن جي ذريعي هو ڪنهن اڻپسند ڪم لاءِ نفرت جو اظهار ڪندا آهن. چاڪاڻ ته ڪاڏي پيتي جي باري ۾ خلق جو سارو دارومدار هنن تي هوندو آهي. مؤلف، جو احمدآباد جو ضلعي ماجسٽريٽ هو، هن کي ياد آهي ته ڍولڪا جي شهر ۾ ٻه هندن، مسلمانن جي قربانيءَ جي عيد جي موقعي تي، هڪ ٻڪريءَ جي قربانيءَ جي خلاف احتجاج ڪرڻ لاءِ، دڪان بند ڪري هنن کي عيد جي سامان ۽ سبزي وٺڻ کان محروم ڪيو هو. جڏهن هندن سنت-سناءَ تي ٻه ڪو ڏيان نه ڏنو، تڏهن مسلمانن هڪ ڳانءِ قربان ڪئي، جا هندن لاءِ وڏي هتيا هئي. سورت ۾ هندن ڪم از ڪم ٻه دفعا دڪان بند ڪيا: هڪ دفعي حڪومت جي خلاف، لوڻ تي محصول ۾ ڪنهن ناپسند ڦيرڦار سبب، ۽ ٻئي دفعي آمدنيءَ تي ڍل وجهڻ سبب، جنهنڪري وڏا فساد ٿيا هئا.
— مؤلف

ٿيا ۽ رتون رتيائون ته هاٿي چا ڪجي. سيد نورل شاهه ٺٽي، شاهه بندر، مٽيارين، حيدرآباد ۽ هالا ۾ وڃي، قرآن مصحف وڃهي، مومنن کي ڀڙڪايو ته بيلي هاٿي اٿي ڪا واهر ڪريو. اها خبر سڄيءَ سنڌ ۾ پکڙجي وئي ۽ سڄي صوبي کي مذهبي جوش جي باهه وڪوڙي ويئي. مسلمان سڀ يڪمشت ٿي ويا. هندو به گڏ ٿيڻ لڳا. انهيءَ وچ ۾ منهنجو پاءُ پرسرام ڪنهن نموني ڪسڪي سنڌ مان جيسلمير(١) هليو ويو. مسلمان، وڏي تعداد ۾ اچي حيدرآباد ۾ گڏ ٿيا ۽ ڏاڍو شور ڪيائون. مير مراد عليءَ تي زور پريائون ته سيٺ هوتچند کي فرمان(٢) موڪلي ته پنهنجي پٽ پرسرام کي حيدرآباد روانو ڪري. پرسرام ڪراچيءَ ۾ ڪونه هو. مير مراد عليءَ ٻيو فرمان موڪليو ته پٽ جي بدران تون اچي حاضر ٿيءُ. تنهنڪري سيٺ هوتچند اٽڪل ٻه هزار هندو ساڻ وٺي پاڻ حيدرآباد روانو ٿيو. فرمان سان گڏ سيٺ جي حفاظت لاءِ هڪ فوجي دستو به آيو هو. هن سيٺ کي جان جي سلامتيءَ جي خاطري ڏني ۽ چيائونس ته اسان سان گڏجي هل. مسلمان اره زورائي ۽ سرڪشيءَ کان ڪم وٺڻ لڳا، پر مير مراد عليءَ هنن کي منع ڪئي ۽ سيٺ هوتچند جي خلاف هٿ کڻڻ کان روڪيو. پوءِ مسلمانن وڃي ميرمراد عليءَ جي ڏيءُ وٽ پيهتا، جا پڳ(٣) جي وارث مير محمد جي زال هئي. هن کي ميڙون منٿون ڪري پنهنجي طرف ڪيائون. پوءِ هن کي قرآن ڏئي پٽس ڏي سڙ ڪري موڪليائون. هو ڪيس جواب ته نه ڏئي سگهيو، پر چيائينس ته سيدن کي سمجهاءِ ته حيدرآباد ۾ ڪا زيادتي نه ڪن ۽ وڏيڪ

---

(١) جيسلمير، سنڌ جي اولهائينءَ حد تي، راجپوتانا جي هڪ مشهور رياست جو صدر مقام آهي.

(٢) فرمان معنيٰ شاهي حڪم.

(٣) مير غلام عليءَ جو پٽ، جو چئن يارن مان ٻيو عدد هو.

ارشاد فرمايائين نه مان هنن کي نصرپور(۱) جي پير ڏي موڪليان ٿو، پوءِ اتي جيڪي وڻيس سو ڪن. پوءِ سڀ نصرپور ويا. مير مرادعليءَ پاران، سيد ذوالفقار ۽ علي شاهه نه ساڻن گڏجي ويا. پر مير جا عيوضي تعصبي مسلمان هئا ۽ اندروني طرح ٻين مسلمانن سان مليل هئا. نصرپور ۾ قاضيءَ مسلمانن کي ٻڌڻ کان انڪار ڪيو ۽ پاڻ وٽ بحث ڪرڻ جي اجازت نه ڏنائين؛ چاڪاڻ ته هن ڏٺو ته مسلمان ظلم تي سندرو ٻڌي بيٺا آهن. پر مسلمان گهڻا هئا ۽ ڏاڍو شور هون. هو هندن تي اوچتو حملو ڪري، سيٺ هوتچند کي وچان اغوا ڪري ويا. اتان هو سڌو حيدرآباد آيا، جتي ٻه-ٽي ڪلاڪ ترسي، پيڙي پاڙي ڪري ٽتي ۽ شاهبندر تعلقي(۲) ۾ باگاڻيءَ ڏانهن روانا ٿي ويا. باگاڻيءَ ۾ هو نورل شاهه جي هڪ عزيز، منلوشاهه جي گهر ۾ وڃي رهيا، جو هڪ مشهور ڪٽر سيد هو- اتي ڏهه-يارهن ڏينهن گذري ويا، پر سيٺ هوتچند هڪڙي ڏينهن به ڪاڏو نه کاڌو. هو فقط ڦلن جي مٺ ۽ پڳڙن(۳) تي گذران ڪندو هو، جو پروءَ نالي اسان جو هڪ وفادار ملازم

---

(۱) نصرپور حيدرآباد کان اٽڪل سورهن ميل اتر-اوڀر طرف آهي. ان جي آبادي اٽڪل ۴۰۰۰ ٿيندي. مشهور ۽ بااثر لغاري نوابن جي ڪوٽ جي ويجهو آهي. شهر قديم آهي؛ چون ٿا ته ۹۸۹ع ڌاري نصير مهاڻي نهرايو هو. شهر ۾ ٽي مشهور مقبرا آهن، مقبرا نهايت مضبوط ٺهيل آهن. بنياد پٿر جو اٿن ۽ مٿان ڪاشيءَ جي سرن جو ڪم ٿيل اٿن. اهي ۱۵۰ سال اڳ، محمدشاهه نالي ڪنهن شخص جي يادگيريءَ ۾ نهرايا ويا هئا. اتي هر سال ميلو لڳندو آهي، جتي هزارين مسلمان ايندا آهن. شهر ۾ ٽي مشهور پير رهندا آهن.

(۲) دوآبي جي ذڪر ۾.

(۳) پڳل چڻا.

کيس ڏيندو هو. اهو پرو ويس ۽ ڏالو بدلائي، سڀ سان گڏ ويو هو ۽ سمورو وقت ساڻ هوس. آفرين آهي منهنجي پيءُ کي، جو هو ڪڏهن به نه ملول ٿيو ۽ نڪي دل لاٿائين. هن سچا ڏک ڏٺا، بک ۽ اڃ، نهايت تحمل ۽ صبر سان برداشت ڪئي. انهن ڏينهن ۾ هو فقط چڻن ۽ درياءَ جي پاڻيءَ تي گذران ڪندو هو. هن کي اها ڄاڻ هئي ته مسلمان کيس پيچي وڃڻ نه ڏيندا، تنهنڪري هو جتي به کيس وٺي ٿي ويا، اتي ساڻن بيٺو پيو ٿي ويو. باگائيءَ ۾ مسلمانن خيال ڪيو ته هن کي زوريءَ مسلمان ڪجي. پر ايڏيءَ وڏيءَ عمر واري ماڻهوءَ [هو پنجاهه ورهين کان وڏيڪ عمر جو هو) جو طهر(١) ڪرڻ قرآن جي خلاف هو. تنهن کان سواءِ، هو ڄاڻا به پئي ته ان ڳالهه جو سيان ڪهڙو حشر ٿيندو. تنهنڪري هو ترسيا ته من ڪو رستو نڪري اچي. انهيءَ وچ ۾ مير مرادعليءَ کي هنن جي ارادن کان آگاهه ڪيو ويو. هن خيال ڪيو ته خبر نه آهي ان ڳالهه جو انجام ڪهڙو ٿيندو. چاڪاڻ ته هندن، سنڌ جي هڪ ڪنڊ کان ٻيءَ ڪنڊ تائين انهن ڪارروائين جي خلاف احتجاج بلند ڪيو، ڪڇ ۽ جيسلمير جي راجائن به سنڌ ۾ حڪي ٿي گذريو هو، ان تي پنهنجي ڏک جو اظهار ڪيو هو. مير مرادعليءَ پنهنجي ڪئي تي پڇتايو ۽ ٺٽي جي نواب، غلام حيدر چانگائيءَ کي واضح حڪم موڪليائين ته سيٺ هوتچند کي مسلمانن جي چنبي مان آزاد ڪرائي، هڪدم پاڻ سان حيدرآباد وٺي اچي.

چنانچ غلام حيدر سڌو باگائيءَ وڃي، سيٺ هوتچند کي

---

(١) عام طرح سمجهيو ويندو آهي ته طهر مسلمانن لاءِ لازمي آهي پر قرآن ۾ ائين لکيل نه آهي ته وڏو هجي يا ننڍو هر حالت ۾ طهر ضروري آهي. سنڌ ۾ عام خيال هو ته سيٺ جو طهر ڪرايو ويو هو.

آزاد ڪرائي، حيدرآباد وٺي آيو. اهڙيءَ طرح سيٺ نعمريور مان اغوا ٿيڻ بعد ڏهه - ٻارهن ڏينهن ساندهه، پنهنجي ڌرم جي بچائڻ خاطر، سخت بکون ڪاٽي ۽ مسلمانن جي هٿان طرحين طرحين جون سختيون سهي، وري اچي حيدرآباد پهتو. مسلمانن جي مرضي هئي ته سيٺ کي بکون ڏيئي، مجبور ڪري، پنهنجي ٿانون ۾ کاڌو کارايون. آخر حيدرآباد اچڻ سان سيٺ هڪ هندو رسويو رکيو، جنهن روٽي تيار ڪئي، جا هن ڪيترن ڏينهن کان پوءِ پهريون دفعو کاڌي.

مير مرادعليءَ کي جڏهن سيٺ هوتچند جي اچڻ جي خبر ملي، تڏهن هڪدم ڪيس پاڻ وٽ گهرائي، پڇيائين ته "هاڻي تنهنجو ڪهڙو ارادو آهي؟" سيٺ جواب ڏنس ته مون کي هاڻي وري هن دنيا ۾ دنيوي ماڻهو ٿي رهڻ جي مرضي نه آهي؛ مان پنهنجا ڏينهن صوفي فقير(١) ٿي گذاريندس." مير مرادعليءَ انهيءَ جواب ٻڌندي پنهنجي طرفان ڏک جو اظهار ڪيو ۽ چيائينس ته "جيڪا تنهنجي مرضي." پوءِ رخصت وٺي مير جي هڪ خاصخيليءَ(٢)، سجاول جي خالي اوطاق ۾ وڃي رهيو. اسان جا حيدرآباد ۾ سوين رشتيدار هئا. هو سمورو وقت سيٺ هوتچند جي حاء جي پاهران پئي ڦريا. هنن مخفي طرح هاٿوڪي ٽندي غلام عليءَ جي مير خان محمد جي والد بزرگ، مير غلام علي خان فيروز سان هن کي چوريءَ ڇپيءَ ڪيڏي وڃڻ جو انتظام ڪيو هو. مير غلام علي، سيٺ هوتچند تي مهربان هو. هن جي وڏن جي سيٺ ڪيولرام سان دوستي هوندي هئي،

---

(١) صوفي فقير، مسلمان تياڳي آهن. هندستان ۾ هو اڃان ۾ لوڻ برابر هوندا ۽ ٻنهي پيل فرقو سمجهيا ويندا آهن، شايد سيٺ هوتچند جي مرضي هئي ته هو هندو تياڳي يا يوڳي ٿيندو.

(٢) خاصخيلي، موروثي نوڪر.

جنهنڪري ته هن جي ساڻس همدردي هئي. هن جي مرضي هئي ته سيٺ هوتچند جا دوست هن کي ڪنهن طرح قليليءَ(١) جي ڪپ تائين پهچائين، ته هو پاڻيهي هن کي سنڌ جي مسلمانن جي چنبي کان ٻاهر ڪڍي وڃڻ جو بندوبست ڪندو.

چنانچ، سيٺ کي مير مرادعليءَ اطلاع ڪيو ته تون آزاد آهين ۽ ساڳيءَ رات منهن اونداهيءَ ۾ هو دوستن جي مدد سان ويس بدلائي قليليءَ جي هن پر ويو. مير غلام علي انهي پاڻ ترسيو ويٺو هو، ۽ هو ڪيس پرهوتيءَ کان گهڻو اڳ، مير محمود جي ٽنڊي جي ويجهو، راهن جي ڳوٺ ۾، خير سان پهچائي آيو. جتي وفادار محافظ کيس لکپت(٢) پهچائڻ لاءِ تيار ويٺا هئا. لکپت ۾ اسان جي ڪوٺي هئي، جتي گهڻائي گماشتا رهندا هئا. اسان جو سرگماشتو، ڪرمچند مولناڻي هو، جو ڪڇ جي راءَ(٣) کي سيٺ هوتچند جي باري ۾ سڀ خبرون پهچائيندو هو. جڏهن راءُ کي اطلاع مليو ته سيٺ کي لکپت ٿا وٺي اچن ته هن پنهنجي مکيه ڪمدار ڏي لکيو ته سنڌ واري طرف، ڪوريءَ جي ڪناري تي، هڪ ٻيڙي ڪاڏي پيتي جي سامان سان، پنجويهن سپاهين سميت تيار رکي، جي هن کي هڪدم

---

(١) قليلي، سنڌو نديءَ جي هڪ ننڍي شاخ آهي. هن وقت ان کي آبپاشيءَ لاءِ ڪم آندو ويندو آهي. اهو واهه، حيدرآباد کان لنگهي، ڪڇ جي رڻ تائين، هڪ وڏيءَ ايراضيءَ کي آباديءَ لاءِ پاڻي پهچائيندو آهي.

(٢) لکپت، سنڌ جي دوآبي جي پرسان، سنڌو نديءَ جي ڪوري ڦاٽ تي، ڪڇ جون اتريون بندر آهي.

(٣) راءُ، هڪ ڌرم آتما هندو هو. هن جي فطرتاً هڪ همذهب ماڻهوءَ سان، جو مسلمانن جي ظلم جو شڪار ٿيو هو، خاص ڪري سيٺ هوتچند جهڙو مشهور و معروف ماڻهوءَ سان همدردي هوندي.

لکپت پهچائين. تنهنکري سيٺ جڏهن اتي پڏاريو ته هن جي پرجوش آجيان ڪئي ويئي. جڏهن مير مرادعليءَ ۽ سنڌ جي مسلمانن کي سيٺ جي لکپت پهچڻ ۽ استقبال جي خبر پئي، تڏهن هو ڏاڍا شرمسار ٿيا ۽ مير اهڙو ته سوگ ڪيو جو ڄڻ ته ڪا قيمتي شيءِ هن جي هٿن مان اوچتو نڪري وڃي هئي. ڪراچيءَ مان اسان پنهنجي بمبئيءَ جي وڏي منيب، گدومل جي پٽ گلابراء ۽ ٻين کي سيٺ هوتچند سان ملڻ لاءِ لکپت موڪليو. ڪجهه وقت کان پوءِ منهنجو ڀاءُ پرسرام، جيسلمير جي راجا کان آٺ ۽ ماڙهو وٺي لکپت ويو. لکپت کان سيٺ هوتچند ياترا لاءِ نارائڻ سر[١] ويو ۽ دان-پڃ، ٻانيڻن ۽ اتان جي هندن کي کارائڻ تي گهڻو خرچ ڪيائين. نارائڻ سر مان ٿي هو لکپت موٽي آيو، جتي ڏهه ورهيه لکپت واريءَ ڪوٺيءَ جي ڪاروبار جي نظرداري ڪندو رهيو. اسان کي پراسچيت جي ڪرياڪرم تي لک رپيا خرچ ڪرڻا پيا.

اسان جي گهڻي وقت کان ڪلڪتي ۾ ڪوٺي هوندي هئي. ڪوٺيءَ جو مکيه منيم يا ڪارڪن، نيومل موٽومل هو. سنبت ١٨٨٩ [١٨٣٢-٣٣ع] ۾، هن ”آبڪرس“ نالي

---

[١] نارائڻ سر، ڪڇ جي اتر-اولهه ۾ هڪ واريا سي پٿر جي پهاڙيءَ جي مٿان مشهور تيرٿ جي جاءِ آهي، ۽ اتي تمام شاندار مندر آهن. انهيءَ پهاڙ کي سمنڊ جون کاريون ڪڇ جي سر زمين کان جدا ڪن ٿيون. نارائڻ سر، ڀڄ کان ايڪاسي ميل اتر-اولهه ۽ ڪڇ جي رڻ جي ڪوريءَ جي منهن وٽ آهي. ٿورو پري ڪوشيشور جو تيرٿ آهي، جو به ساڳي نموني جي تڪر تي آهي. ان جو ذڪر چينائي سياح، شون شنگ، ٦٤٠ع ۾ ڪيو آهي. ٻنهي تيرٿن تي سنڌ، ڪڇ ۽ پر وارن ملڪن جا هندو، پراسچيت لاءِ ويندا آهن.

هڪ يورپي جهاز خريد ڪيو، ۽ راچرس نالي هڪ انگريز کي، ان جو ڪئپٽن مقرر ڪيائين، جو چار سؤ رپيا ماهوار پگهار کڻندو هو. هن جهاز ۾ پيا به مختلف عهدن وارا عملدار هئا. ڪپتان جي هيٺان هڪ انگريز نائب هو، جنهن کي مهيني ۾ به سؤ رپيا ملندا هئا. ڪپتان سان سندس زال، جا به هڪ انگريز هئي، گڏ هئي. اهو جهاز چين ۽ جاوا جي وچ تي پاڙو ڪندو هو ۽ بعضي بعضي بمبئيءَ ۽ ملبار جي ڪناري تي جيڪي شهر آهن، تن لاءِ مال کڻي ويندو آهي.

مير مراد عليءَ سنبت ١٨٩٠ [١٨٣٣-٣٤ع] جي آسوءَ مهيني ۾ گذاري ويو. مرڻ کان اڳ، جڏهن اڃا هن جا حواس سالم هئا، تڏهن هن پنهنجي دل جا غبار لاهڻ هيٺينءَ ريت ظاهر ڪيا:

”مون کي هاڻي بچڻ جي ڪابه اميد ڪانه آهي، پر مون کي ان ڳالهه جو سخت افسوس آهي ته مان شاهه سجاول[١] کي لڏياڻي کان حيدرآباد اچڻ کان پوءِ، ڇو رهڻ جي اجازت ڏني ۽ هن جي رهائش جو انتظام ڇو ڪيو.

٢- انگريز سرڪار سان معاهدو ڇو ڪيو. جيڪڏهن مان جيئرو هجان ها ته اهو ضرور پاڙيان ها، پر مون کي شڪ آهي ته منهنجا جانشين ان جي عزت يا پوئواري نه ڪندا.

٣- مان پنهنجن پٽن[٢] جي وچ ۾ ناهه ڪرائڻ ۾ ناڪامياب ٿيو آهيان.“

مير انهن احساسن جي اظهار ڪرڻ کان به ڏينهن پوءِ گذاري ويو. هن جي وفات کان پوءِ شاهه سجاول، شڪارپور ۾ زور

[١] شاهه سجاول، شاهه شجاع جي نالي سان مشهور آهي.

[٢] مير نورمحمد ۽ مير نصير خان هن جا پٽ هئا. هنن پيءُ جي مرڻ کان پوءِ حڪومت پاڻ ۾ تقسيم ڪئي ۽ ان کان پوءِ هڪٻئي سان برادرانه سلوڪ رکندا هئا.

ورتو ۽ پنهنجو اثر وڌايو. ان تي حيدرآباد جا گڏيل حڪمران مير نورمحمد، نصير خان، مير محمد خان ۽ مير صوبدار خان، بنا سوچ سمجهه جي، هڪ وڏو ڪٽڪ [ڏسڻ جو ڏيل] وٺي شاهه سجاول تي ڪاهي ويا. هو روهڙيءَ جي پرسان سنڌو نديءَ جي ڪناري تي ڇانوڻي هڻيو ويٺو هو. شاهه سجاول [شجاع] جو وزير، سمندر خان، اٺ هزار روهيلن ۽ خراساني پٺاڻن جي فوج سان هنن جو مقابلو ڪيو. سنڌو نديءَ جي هن پر، سکر طرف سخت لڙائي لڳي، جنهن ۾ ميرن جي پنجاهه هزار لشڪر، شڪست فاش کاڌي. هن واقعي، يعني سمندر خان جي فتح ۽ ٽالپرن جي شڪست جي سڀڪنهن کي خبر آهي، تنهنڪري ان کي تفصيلوار دهرائڻ جي ضرورت نه آهي.

سنبت ١٨٩٢ [١٨٣٥-٣٦ع] ۾ سيٺ ٺاڪرداس جو پٽ ويرومل گذاري ويو. سنبت ١٨٩٢ [١٨٣٥-٣٦ع] ۾ منهنجي پائرن گوپالداس ۽ تلسيداس جون ڏام ڏوم سان شاديون ٿيون. تلسيداس جي اها ٻي شادي هئي، هن جي پهرين زال گذاري وئي هئي.

سنبت ١٨٩٢ [١٨٣٥-٣٦ع] جي آخر ۾، ليفٽيننٽ ڪرنل [جو پوءِ سر هينري ٿيو هو] پاٽنجر[١]، حيدرآباد آيو. منهنجي

---

[١] سر هينري پاٽنجر [١٧٨٩-١٨٥٦]، انهن اوائلي سياحن مان آهي جن، سنڌ ۽ سنڌ جي پار وارن ملڪن ۾ تحقيقات ڪئي هئي. هو ١٨٢٥ع ۾، سنڌ جي همسائي ملڪ، ڪڇ ۾ مقامي سفير مقرر ٿيو. ان کان پوءِ هو سنڌ ۾ سياسي سفير هو، جتي هن ميرن سان معاهدي ڪرڻ لاءِ ڳالهيون ٻولهيون هلايون هيون ۽ هنن کان انگريزن جي فوج لاءِ سنڌ مان ڪابل طرف لنگهي وڃڻ جي اجازت ورتي هئي. انهن خدمتن لاءِ هن کي "بئرونيٽ" ۽ جي. سي. بيءَ جا

(ڏسو حاشيه صفحي ٩٩ تي)

سائس ان وقت کان ذيٺ ٿي، جنهن مان اڳتي هلي اسان جي وچ ۾ لکپڙهه جو رستو پيدا ٿيو. سنبت ١٨٩٣ [١٨٣٦-٣٧ع] جي آسوءَ مهيني ”سُدتيراس“ ڏينهن مون کي پيءُ پٽ، ٿانورداس ڄائو. سنبت ١٨٩٣ (١٨٣٦-٣٧ع) ۾ اسان جي بمبئيءَ واريءَ ڪوٺيءَ جي منيم نارومل ڏنو ته هوتچند لکپت ۾ ويٺو آهي ۽ ٻيا جيڪي ڪراچيءَ ۾ آهن، سي يا ننڍا آهن يا لاغرض يا اڻآزمودگار آهن، سو اهو وجهه وٺي، بيايماني ڪري، امانت ۾ خيانت ڪرڻ لڳو. اسان کي هن جي بدعنوانين جي خبر بمبئيءَ مان پيرومل ٺاڪرداس کان پهتي، جو اسان جو عزيز هو ۽ نارومل جي هٿ هيٺ بمبئيءَ ۾ ڪم ڪندو هو. انهيءَ خبر ملڻ تي اسان نارومل کي واپس گهرائي، ڪوٺيءَ جو ڪم پيرومل جي حوالي ڪيو. خدا جو شڪر آهي جو اسان جي وڏي سيٺ ساڄنمل جي زماني کان وٺي، اسان جي خاندان جو اصول هوندو هو ته امانتون(١) پاڻ وٽ نه رکندا هئاسين ۽ واپار پنهنجي پچنديءَ آهر ڪندا هئاسين. اسان جي سيني منيمن ۽ گماشتن کي اها هدايت ڪيل هئي ته انهيءَ اصول جي هرحالت ۾ پيروي ڪئي وڃي.

(آندل حاشيه صفحي ٩٨ تان)

خطاب مليا هئا. تنهن کان پوءِ ”آفيم واريءَ جنگ“ جي وقت، هن کي سفير ڪري چين ڏانهن موڪليو ويو هو ۽ هو هانگ ڪانگ جو پهريون گورنر مقرر ٿيو ۽ ١٨٤٤ع ۾ پروي ڪائونسلر ٿيو. ١٨٤٦ع ۾ هو ڇهن مهينن لاءِ ڪيپ جو گورنر ٿيو ۽ ١٨٤٧ کان ١٨٥٤ع تائين مدراس جو گورنر هو. مقدمي، ٣ ۽ ٤ ضميمن ۾ ڏنل حوالن مان معلوم ٿيندو ته هن کي سيٺ نائونمل جي خدمتن جو وڏو احساس هو.

(١) يعني اڌاريءَ موڙيءَ تي واپار نه ڪندا هئاسين.

اسان کي مخفي طور ڪلڪتي مان هڪڙي دوست کان خبر پئي ته اسان جي منيم، نيبهمل جو پاٽنيو، چيتانند پرمانند، اسان جي پئسي سان خوب عيش ۽ شرابخوري ڪري رهيو آهي ۽ هن جو چاچو ان باري ۾ هن کي ڪابه ملامت نٿو ڪري. چون ٿا ته هڪ ڏينهن نشي جي حالت ۾ هن هڪ طائفه کي هزار روپيا جي "رت" (موڙ) ڏني هئي. انهيءَ تي اسان نيبهمل کي لکيو ته ڪلڪتي جي ڪوٺيءَ جو ڪاروبار هڪدم بند ڪري، ڪتاب کڻي، ڪراچيءَ هليو اچي. نارومل به اسان جي لکڻ تي حساب-ڪتاب ڪرڻ لاءِ بمبئيءَ کان موٽي آيو. هن ڏانهن اسان جا گهڻا پئسا نڪتا. منهنجي ڪنهن به پاءُ کي حساب-ڪتاب نه ايندو هو ۽ مان ان وقت انگريز عملدارن سان رابطو رکي چڪو هوس ۽ پنهنجو سمورو وقت هنن جي فرمائشن ۽ حڪمن جي تعميل ڪرڻ ۾ صرف ڪندو هوس. تنهنڪري مون کي نارومل جي حساب-ڪتاب ڏسڻ جو وقت ڪونه هو(١). هن جو چوڻ هو ته مان غريب آهيان ۽ پورو ڪپڙو به انگ تي نه اٿم.

سنبت ١٨٩٢ [١٨٣٥-٣٦ع] ۾، مسٽر (پوءِ سر) اليگزينڊر برنس، جو ڊچ ۾ ميجر پاٽنجر جو نائب هو، مسٽر ليڪيءَ سان گڏجي سنڌ ۾ آيو، جتان هن کي بمبئي سرڪار جي حڪم مطابق لاهور ۽ ڪابل وڃڻو هو. ڪابل کان موٽڻ بعد، مسٽر اي. برنس کي لاهور ۾ رکيو ويو، جتان هن سنبت ١٨٩٤ [١٨٣٧ع] ۾ هڪ خط لکيو ته جيڪڏهن تون سرڪار

(١) ممڪن آهي ته انهن نگين جي ڪري، ڪارخانو ڏٺڙجي ويو هجي. سيٺ نائونمل لاشڪ پنهنجو وقت، پنهنجي ڌنڌي کان وڌيڪ، انگريز سرڪار جي حڪمن جي تعميل ڪرڻ تي صرف ڪندو هو. ممڪن آهي ته انهيءَ سببان سندس ڪارخاني کي ڪافي نقصان رسيو هجي -مؤلف

جون خدمتون منهنجي معرفت ڪرين ها ته مان توکي اڄ
ڪنهن وڏي عهدي تي رسايان ها. هوڏانهن مسٽر ليڪيءَ جو پنيان
قلات ۾ رهي پيو هو، تنهن مون کي لکيو ته اڍائي سؤ رڍ ون(۱)
ولي بمبئيءَ موڪل، جو انهن جي انگلنڊ ۾ ضرورت آهي. اهي
رڍون، دجا سوڍو ، سون ميائي ڪاهي آيو ۽ مون پنهنجي
گماشتي کي لکيو ته بمبئيءَ ڏياري موڪلي.

سنبت ۱۸۹۳ [۱۸۳۶-۳۷ع] ۾، ڪرنل پاٽنجر مون کي
لکيو ته مسٽر برنس جي ننڍي ڀاءُ، ڊاڪٽر برنس کي سنڌ جي
رستي لاهور وڃڻو آهي. هو ڪراچيءَ ۾ لهندو، جتان حيدرآباد
ڏسندو، اڳتي ويندو. تون وڃي هن سان مل ۽ سندس واهر
ڪر. حيدرآباد جي ميرن کي به اطلاع ڪيو ويو ته ڊاڪٽر
برنس ڪراچي ڏسڻ گهري ٿو. هنن پنهنجي نواب ڏي لکيو
ته ڊاڪٽر برنس کي ڪراچيءَ ۾ لهڻ جي اجازت نه ڏني وڃي،
بلڪ هن کي گزري(۲) تي لاهي وري ٻيءَ ٻيڙيءَ ۾ چاڙهي،
ڪيٽي بندر رستي حيدرآباد نيو وڃي. مير جا ماڻهو ڊاڪٽر
برنس جي تاڙ ۾ ويٺا هئا. هو جيئن پهتو ته هن کي گزري نيئي،
اتان ٻيڙيءَ ۾ چاڙهي حيدرآباد روانو ڪري ڇڏيائونس. منهنجا
ماڻهو به هوشيار هئا؛ جيئن ئي موقعو ملين تيئن وڃي ڊاڪٽر
برنس سان مليا ۽ کيس منهنجا سلام ڏنائونس ۽ منهنجي طرفان
مکڻ ۽ سڪو ميوو نذر ڪيائونس. هن کي ڪرنل پاٽنجر جي

---

(۱) بلوچستان جي رڍن جي ننڍن وارن واري پشم نهايت
مقبول آهي. اهي رڍون شايد انهيءَ مقصد سان انگلنڊ
موڪليون ويون هيون ته جيئن اتي اهڙو نسل پيدا ڪجي.

(۲) گزري بندر، گزريءَ يا گهاري جي ڪاريءَ تي هڪ گهاٽ
آهي، جو هاڻي گهڻو ڪم نه ايندو آهي. گهارو سنڌو نديءَ
جو اولاهون ڦاٽ آهي، جو ڪراچيءَ جي هاٺوڪي بندر
کان ٻه يا ٽي ميل پري ڇوڙ ڪري ٿو.

خط جي خبر هئي ۽ منهنجو شڪريو ادا ڪيائين.

سنبت ١٨٩٤ (١٨٣٧-٣٨ع) ۾، ڪرنل پاٽنجر لکيو ته ڪپتان ڪارليس ٻارهن ٻين صاحب لوڪن سان "پالينيورس" جهاز ۾، ڪراچيءَ جي بندرگاهه جي منهن جون ماپون وٺڻ لاءِ، اچي ٿو. ڪپتان ڪارليس جي پارٽ هجيو ۽ هن جي هرطرح واهر ڪندا. هن اهڙو اطلاع حيدرآباد جي ميرن ڏانهن به موڪليو هو ۽ کين عرض ڪيو هئائين ته هن جي مدد ڪن ۽ هن جي ڪم ۾ رنڊڪون نه وجهن. انهيءَ تي ميرن، ڪراچيءَ جي نواب، حسن خان ڏي لکيو ته ڪپتان ڪارليس جو انتظار ڪري. هو صاحب ٥- مارچ سنبت ١٨٩٤ [١٨٣٧ع] آچر جي ڏينهن، ٻارهن صاحبن سان پهتو. مان هن سان گهاٽ تي وڃي مليس ۽ کيس شهر ۾ وٺي آيس ۽ ٻڌايومانس ته ميرن کيس ماپون وٺڻ جي اجازت ڏني آهي. نواب سان مليو، ڪئپٽن ڪارليس ۽ هن جا ٻيا صاحبلوڪ ساٿي، منهنجي گهر آيا، پر هو گهڻو وقت نه ترسيا جو اهو آرتوار جو ڏينهن هو. موڪلائڻ وقت چيائون ته سڀاڻي اسان سان ملجانءِ. مان هنن کي ڪرنل پاٽنجر جو جنسي خط ڏيکاريو، جيڪو هن مون کي سندن باري ۾ لکيو هو. ٻئي ڏينهن، نيرن ڪري مان ڪپتان ڪارليس سان منهوڙي جي پريان جهاز تي ملڻ ويس. جهاز، منهوڙي کان ايترو پري بيٺو هو جيترو منهوڙو ڪراچيءَ کان پري آهي. هو جيترو وقت ڪراچيءَ ۾ هو، اوترو وقت آءٌ کيس سيڌو سامان وٺي ڏيندو هوس. جيڪي يورپي صاحب هن سان گڏ هئا، انهن مان ٻه - ٽي رات جو "پالنيورس" جهاز تي رهيا ۽ ٻيا سڄ لٿي کان پوءِ مون وٽ اچي رهيا.

ڪراچيءَ جي مالگذاريءَ جو مقاطعو الهرکيي لوهر کي مليل هو. هڪڙي ڏينهن هن جو ڀائٽيو احمد، ڪئپٽن ڪارليس وٽ وڃي کيس ٽڪرين ۾ شڪار جي دعوت ڏئي آيو. مون سواريءَ لاءِ اٺ ۽ گهوڙا تيار ڪرائي، بندر تي بيهاري ڇڏيا.

ڪيپٽن ڪارليس ۽ آن ٻيا صاحب لوڪ احمد سان گڏجي ٻهاڙي طرف روانا ٿي ويا. مان گهر اچي سنان ڪري ناشتي تي ويٺس ته ايتري ۾ هڪڙي نفر اچي ٻڌايو ته ڪراچي جو نواب حسن خان ان ڳالهه تي ڪاوڙيو آهي ته صاحب لوڪن کي اهڙي همت ٿي آهي جو هو بنان اجازت جي احمد سان گڏجي اسان جي ملڪ اندر هليا ويا آهن. وڌيڪ چيائين ته هو سؤ ماڻهو وٺي هنن جي تعاقب ڪرڻ لاءِ تيار ٿيو آهي ۽ چئي ويو ته مان هنن کي قتل ڪندس. مون کي جڏهين اها خبر پئي، تڏهين چار-پنج ماڻهو وٺي گهوڙن تي ٽڪڙو ٽڪڙو صاحب لوڪن جي پنيان ويس ۽ جارا ٻُنيءَ جي ٽڪرين وٽ وڃي انهن کي پهتس ۽ چيومان ته حسن خان، نواب، سخت ڏمريو آهي، چڱو ائين ٿيندو ته توهان موٽي اچو ته متان هو توهان جو پيڇو نه ڪري. احمد خان کي جڏهين خبر پئي ته حسن خان هنن کي مارائيندو ته هو هوا وانگي فرار ٿي ويو ۽ مان صاحبلوڪن کي واپس وٺي آيس. موٽ تي حسن خان کي ايندو ڏٺم. هو گهوڙي تي هو ۽ پنيان ڪيترا هٿيار بند ماڻهو پيدل ٿي آيس. گهوڙو ڊوڙائي وڃي کيس پهتس ۽ صاحبلوڪن کي چيم ته توهان اتي ترسو. مون حسن خان کان پڇو ته ڇا ماجرا آهي؟ چيائين ته مان صاحبلوڪن کي اصل نه ڇڏيندس. هنن جو حوصلو اهڙو وڌي ويو آهي، جو هو اجازت کان سواءِ منهنجي علائقي ۾ شڪار لاءِ گهڙي آيا آهن. مون چيومانس ته ان ۾ صاحبلوڪن جو ڪهڙو قصور؟ مقاطعيدار جو پاٽيو، جيڪو خود دربار جو عملدار آهي، سو کين دعوت ڏئي شڪار لاءِ وٺي آيو آهي. غصي ۾ جواب ڏنائين ته مان احمد کي به جهلي سبق سيکاريندس. تنهن تي سون ٻڌايومانس ته احمد ته ڀڄي ويو آهي، پر صاحب منهنجن ماڻهن سان بيٺا آهن. چيومانس ته تون خوفناڪ هٿيارن سان تو ڪيڏين، ميرن کي اها روش نه وڻندي ۽ هو توکي ملامت ڪندا. ان تي هو ڪجهه ٿڌو

ٽيو ۽ چيائين تہ يلا صاحبن کي چؤ تہ هو شهر جي ٻاهران
سڌو جهازن تي وڃن. مون هن سان وعدو ڪيو تہ صاحب ائين
ڪندا. جڏهين ڏنائين تہ صاحب بندر ڏانهن وڃن ٿا، تڏهين
هو ٻہ پويان پير ڪري روانو ٿيو. اسان بندر تي پهتاسين، تنهن
کان گهڻو اڳ وير لهي وئي هئي ۽ سمنڊ ڪناري کان گهڻو
هٽي ويو هو. مان سڀني صاحبلوڪن کي ڪنن تي ويهاري، مزورن
کان ڪڍائي سندن ٻيڙيءَ تي پهچايو. ٻيڙي وير سان گڏ گهڻو
پري هلي ويئي هئي ۽ مزورن کي گپ مان لنگهڻو پيو. ڪپتان
ڪارليس مون کي چيو تہ تون تيستائين بندر تي ترس، جيستائين
اسان جي ٻيڙي رواني ٿي وڃي ۽ اسان بندوق جو ٺڪاء ڪيون.
مان اتي ايستائين بيٺو هوس، جيستائين انهن جي ٻيڙي ڪياماڙيءَ
جي راس کان لنگهي، نظر کان غائب ٿي ويئي. مان سج لٿي
کان پوء گهر موٽي آيس. ٻي ڏينهن صبوح جو جهاز تي ويس،
حالانڪ تڏ ڏادي هئي ۽ واءُ ٻہ لڳو. مون ڪپتان ڪارليس
سان گذريل ڏينهن جي واقعات جي باري ۾ ڳالهايو ۽ صلاح
ڏنيمانس تہ جيڪي ٿي گذريو آهي، ان جو سمورو احوال
حيدرآباد ۾ ميرن جي دربار ۾ بمبئي سرڪار جي طرفان مقرر
ڪيل سفير چيناند جي معرفت، لکي ڏياري موڪل. آخر
منشي بابلي، جو ڪرنل پاٽنجر جي چوڻ تي ڪپتان ڪارليس
سان گڏ آيو هو، فارسيءَ ۾ هڪ خط لکيو، جو مون هڪ
قاصد جي هٿان منشي چيناند ڏي موڪليو. انيتاليهن ڪلاڪن
کان پوء اهو خط منشي کي پهتو. هن حيدرآباد جي ميرن
کي خط جي مطلب کان واقف ڪيو. مير نور محمد کي حسن خان
جي روش تان ميان لڳي ۽ حڪم ڪيائينس تہ صاحبلوڪن
کان انهي هتڪ جي هڪدم معافي وٺي. اهو حڪم نامو، پنجين
ڏينهن هڪ چٺيءَ سان مون کي مليو. حسن خان اچي ڊنو،
سو سڌو مون وٽ آيو تہ تون وچ ۾ پئي ڪپتان ڪارليس ۽
۽ هن جي دوستن کان معافي وٺي ڏي. منشي چيناند جو خط

مون کي شام جو ملیو ۽ مان اهو ڪپتان ڪارليس ڏي موڪليو ۽ اهو به چوائي موڪليومانس ته حسن خان هاڻي پشيمان ٿيو آهي. ٻئي ڏينهن جڏهين مان ڪپتان ڪارليس ڏانهن ويس ته حسن خان ٻيءَ ٻيڙيءَ ۾ منهنجي ڪڍ آيو. هن بار بار معافي گهري ۽ پڇتاءُ ظاهر ڪيو. پوءِ ڪپتان ڪارليس، منشي چيتانند جي نالي هڪ خط لکايو ته حسن خان وڏي خطا ڪئي آهي، پر جنهن صورت ۾ هن پڇتايو آهي ۽ معافي ورتي اٿس، تنهن صورت صورت ۾ هن جو ڏوهه نظرانداز ڪجي ٿو.

ڪپتان ڪارليس ٽي مهينا ڪراچيءَ ۾ هو. هن جا يوربي عملدار سڄو ڏينهن جهاز تي ماپن وٺڻ ۾ مشغول هوندا هئا ۽ رات جو هو موٽي منهنجي گهر ايندا هئا. ٽن مهينن جي گذرڻ کان پوءِ، ڪپتان ڪارليس، سون مياڻيءَ روانو ٿي ويو. جتان پوءِ هو بصري ويو. مون هن کي ٻنهي شهرن ۾ پنهنجن گماشتن لاءِ تعارفي چٺيون ڏنيون. مون کي خوشي آهي ته منهنجن گماشتن هن جي خاطر خواهه خدمت ڪئي- هن اتان موڪلائڻ وقت اسان جي سيٺي گماشتن کي سفارشي چٺيون ڏنيون. ڪراچيءَ ۾ ڪپتن ڪارليس جي مون سان دوستي هئي ۽ هو مون وٽ رهندو هو. ان ڪري سنڌ توڙي سنڌ جي پاڙيوارن ملڪن جي ماڻهن سمجهيو ته انگريز سرڪار سنڌ ۾ مون کي پنهنجو سفير مقرر ڪيو آهي.

سنبت ١٨٧٥ (١٨٣٨ع) جي بدي مهيني ۾ ڪرنل پاٽنجر، پُڄ کان حيدرآباد پهتو، جتان مون کي لکيائين ته انگريزن جي هڪ وڏي فوج سرجان ڪين جي قيادت هيٺ، بمبئيءَ کان گهوڙا باريءَ (١) رستي بامنيڪوٽ لاءِ رواني ٿي چڪي آهي،

(١) گهوڙا باري، سنڌ ۾ ڪراچيءَ کان پوءِ، ٻين سيٺي کان اهم بندرگاهه هو ۽ اچا آهي، پر درياءَ جي ڦير ڦارين

(ڏسو حاشيه صفحي ١٠٦ تي)

جتان اها. سنڌونديءَ رستي شڪارپور ويندي. سموري سفر ۾ ان جي آسائش ۽ رسد جو انتظام ڪرڻو آهي. آءٌ توکان سواءِ، ڪنهن ٻئي ڪي اهڙو ڏکيو ۽ اهم ڪم حوالي نٿو ڪري سگهان؛ چاڪاڻ ته منهنجو تو ۾ پورو پورو اعتماد آهي. اميد ته تون هي ڪم عقل، قابليت ۽ پوريءَ جانفشانيءَ سان نباهيندين. هن انهيءَ خط سان گڏ هڪ ٻن لکن ڪوڙين (پنج جو سِڪو) جي پچ جي واپارين تي هنڊي (١) ۽ ٻيون بمبئيءَ ۽ ڪلڪتي جون هنڊيون به موڪلي ڏنيون. انهن کي ضرورت مطابق مٽائي، رسد جي محڪمي لاءِ چانور، ڏٽڪ، جوَ ۽ ٻاجهري خريد ڪرڻي هئي. اهو سامان وري آهستي آهستي، مختلف ٻيڙين جي رستي پچ واري ماڏي ڏانهن، گهوڙا ٻاريءَ موڪلڻو هو.

(آندل حاشيه، صفحي ١٠٥ تان)

ڪري، اهو شهر بار بار نئين سر تعمير ڪيو پئي ويو آهي ۽ هر نئون اڏايل شهر گهوڙا ٻاري سڏبو رهيو آهي. جنهن زماني جو قصو آهي ان وقت گهوڙا ٻاريءَ جو بندر، وڪر نالي گهوٽ وٽ هو، جو هاڻي سمنڊ کان ڪافي پري آهي ۽ درياءُ به ڇڏي ويو اٿس. هاڻي تيرهن ميلن جي فاصلي تي ڪيٽيءَ جي نئين بندر، جيڪو ٿٽي کان ست ميل ڏکڻ-اولهه طرف آهي، ان جي جاءِ ورتي آهي. ڪيٽي بندر، جنهن کي ڪيٽي گهوڙا ٻاڙي چوندا آهن، تنهن کي به درياءَ تي دفعا لوڙهي ويو آهي ۽ ان کي وري درياءَ جي ڪپ تي نئين سر تعمير ڪيو ويو آهي. ڪيٽيءَ ۾ ٢٥٢٧ ماڻهو رهن ٿا. بندر، عمارتي ڪاٺ ۽ ٻين ڳرين شين جي واپار ۾ ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ جي بندرن سان ساحلي تجارت لاءِ استعمال ٿيندو آهي.

(١) هنڊي يعني ناڻي جي چٺي.

ماڻهو، انگريزن جو گماشتو هو هن کي هدايت ڪئي وئي هئي ته هو رسد جي محڪمي جي عملدارن سان گڏجي، مال سنڀالي لهرائي. ان ڪان سواءِ، مون کي چيو ويو ته ٻه هزار اٺ ۽ اٺ سؤ يا هزار ڍڳا، مهيني جي حساب سان ڀاڙي ڪري، اعتبار جهڙن ماڻهن سان گڏ موجود ڪري بيهاريان جو انهن جي ڪنهن به وقت ضرورت پئي ته ڪم اچي سگهن.

مون انهن هدايتن مطابق اناج خريد ڪري، گهوڙاٻاريءَ موڪلڻ شروع ڪيو. انهيءَ خريداريءَ ڪري، ڪراچيءَ جي بزار ۾ اَنَ جون قيمتون وڌي ويون ۽ ميرن جي عملدارن رنڊڪون وجهڻ شروع ڪيون. هنن ڪراچيءَ جي غريب مسلمانن کي پڙڪايو ته هو منهنجي در تي ڏرنو ماري شور ڪن. چنانچ هڪڙي ڏينهن صبح جو هزار مسلمانن جو ميڙ اچي منهنجي در تي ڪٺو ٿيو، ۽ پڪارڻ لڳا ته تو ڏڪر پيدا ڪيو آهي ۽ غريبن کي بک ماريو آهي. ميرن جي عملدارن اهڙيءَ طرح اٽسڌيءَ طرح مخالفت شروع ڪئي، پر هو اسان جو ڪوبه نقصان ڪونه ڪري سگهيا. مون ڪنهن جي به پرواهه ڪانه ڪئي. منهنجا گهٽين هنديڪن گماشتا هئا. سون مياڻي ۾، وئيسيمل منهنجي ڪوٺي سنڀاليندو هو. هو اتان سستي اگهه تي اناج خريد ڪري ڪراچيءَ موڪليندو هو، جتان اهو ڏسي چڪاسي گهوڙاٻاريءَ روانو ڪيو ويندو هو. سيوهڻ ۾ به منهنجا گماشتا منهنجي حڪم پٽاندر، ان خريد ڪري؛ ايماندار نوڪرن جي هٿان، سنڌو نديءَ جي رستي گهوڙاٻاريءَ موڪليندا هئا ۽ اتي منشي ماڌي ۽ ٻين گماشتن جي حوالي ڪري، رسيدون وٺي باقاعدي مون ڏي ڪراچيءَ موڪلي ڏيندا هئا.

ان وچ ۾ سان آئن جو انتظام ڪندو رهيس. ٽالپر حڪومت جا عملدار هروقت منهنجن ڪوششن کي ناڪام بنائڻ جو سعيو ڪندا رهيا. هو اونيسوارن کي ڳجهه ڳوهه ۾ ڊيڄاريندا هئا ۽ هنن جي دلين تي اهو اثر ويهاريندا هئا ته ٽالپرن جي

علائقي مان لنگهي وڃڻ ڪا اڪ جي ماڪي لاهٽي نہ آهي. فرنگين جي فوج جو ضرور مقابلو ڪيو ويندو ۽ شايد لڙائي لڳي، جنهن ۾ اوهان غريب ائن وارن کي اجايو نقصان رسندو ۽ مفت مارجي ويندؤ. اوهان جي ڀلائي انهيءَ ۾ آهي تہ ڀاڙي تي اُنن ڏيڻ کان انڪار ڪريو. اهي ڳالهيون تفصيلوار منهنجي ڏيان تي آيون. مون برهمائي بلوچن کي، جي اسان جي وڏن کان ملازم هوندا هئا ۽ پنهنجي اخلاقي اثر هيٺ هئا، گهرائي ڪائڻن پنج سؤ اُٺ خريد ڪيا، جي هنن جي قبيلي جي ملڪيت هئا. اهڙيءَ طرح مون ڪن ٻين ماڻهن کان، جن تي منهنجو اعتبار هو، اُٺ ڀاڙي ڪيا. پوءِ مون خيال ڪيو تہ ڪراچيءَ کان ٿي ڪوهہ پري، گهاري(۱) ۾، جتي اسان جي سؤ سالن کان ڪوٺي هرندي هئي، اتي وڃي ڪجهہ وقت رهجي تہ جيئن زياده آسانيءَ سان اُٺ هٿ ڪري سگهجن. ڇاڪاڻ تہ ڪراچيءَ ۾ امڪان هو تہ اٺن جو گهربل تعداد نہ بہ ملي سگهي. اهو فيصلو ڪري، ڀاڙي تي هٿ ڪيل اٺن جي مالڪن کي صلاح ڏنم تہ اُٺ ڪاهي گهاري هلو، جو اتي چارو جام آٿو. پوءِ آءٌ بہ ماڻ ميٺ ۾ گهاري هليو ويس. گهاري ۾ پنهنجي سرگماشتي

(۱) گهارو، دابيچي استيشن کان آٺ ميل پري، ميرپور ساڪري تعلقي ۾ آهي. ان جي آبادي هاڻي اڳي کان اڌ جيتري آهي، يعني ۸۰۰ يا ۱۰۰۰ ماڻهو ٿيندي. گهاري جو اڇا بہ گزري ڦاٽ جي معرفت ڪراچيءَ سان رابطو آهي. پر ڪراچي-ڪوٽڙي ريلوي جي ڪري ان جي تجارتي اهميت گهٽ ٿي وئي آهي گهارو، ڀنڀور جي قديم ڦٽل شهر کان گهڻو پري نہ آهي. گهڻن ماڻهن جو خيال آهي تہ ڀنڀور، ديبل جو پراڻو شهر آهي، جنهن تي ستينءَ صديءَ ۾ پهرئين عرب فاتح حملو ڪيو هو. ٻين محققن جو خيال آهي تہ ديبل ۽ ٺٽو هڪ ئي شهر آهي.

نانڪرام کي چيم ته آءُ جوکين کي چڱيءَ طرح سڃاڻان ۽ هو به مون کي چڱيءَ طرح سڃاڻن. نانڪرام منهنجن هدايتن مطابق ڪم ڪرڻ شروع ڪيو ۽ ٻن ڏينهن اندر منهنجيءَ جاءِ تي ملير جي ميمڻن(١) ۽ جوکين جي قبيلن مومت، تبير، بند، ستر ۽ هوٿيءَ جي چڱن مڙسن ۽ ٻين اٺن وارن کي اچي حاضر ڪيائين. مون هنن کان قبوليتون لکائي ورتيون، پوءِ وڌيڪ خاطريءَ لاءِ ابتدائي انتظام ڪري، ماڻهن کي چيم ته اُٺ گهاري ۾ ڪاهي اچو ته انهن جي داخلا ڪري، ڳوٺ جي آسپاس ٻن-ٽن ڪوهن جي اندر چاري لاءِ ڇڏيون، جيستائين انهن جي ضرورت پوي. ان کان پوءِ جلدئي جوکين جي سردار، ڄام مهرعليءَ کي انهيءَ سودي جي خبر ڪيم؛ ڇاڪاڻ ته مون هن جي قوم وارن سان سودو ڪيو هو، تنهنڪري ٻڌائڻ ضروري ڄاتم. هن پنهنجن ماڻهن تي ڏاڍا ڇوهه ڇنڊيا ته توهان ڇو منهنجي صلاح کان سواءِ اُٺ ڏيڻا ڪيا آهن. ڄام جيڪي ستون ستيون هيون، تن جي مون کي خبر پئجي ويئي، تنهنڪري مون پنهنجي گماشتي نانڪرام کي هن جي ڳوٺ ملير موڪليو ته وڃي

---

(١) ميمڻ لفظ مومن يعني سچو مسلمان، جي بگڙيل صورت آهي. عام طرح اهو خطاب نومسلم ڪچين لاءِ مخصوص آهي، جي هاڻي هڪ جدا طبقو ٿي ويا آهن. ڪي اصل سنڌي نومسلم به پاڻ کي ميمڻ يا سرها سڏائيندا آهن. ان ڳالهه جو پورو سراغ نه مليو آهي ته هو ڪهڙي زماني ۾ مسلمان ٿيا هئا. ميمڻن جو پيشو اڪثر واپار هوندو آهي، پر لاڙ ۾ گهڻا ميمڻ کيتي ۽ وياج جو ڪم ڪندا آهن ۽ بمبئيءَ ۾ گهڻا ميمڻ رهن ٿا جي اڪثر هزهائينس آغا خان جا مريد آهن. انهن مان گهڻا وڏا شاهوڪار آهن ۽ دڪان اٿن ۽ واپار ڪندا آهن. [نوٽ: هت مؤلف ميمڻن ۽ کوجن کي پاڻ ۾ منجهائي ڇڏيو آهي.]

ولي اچيس. هو چام کي ولي آيو. منهنجي چام سان ڏکي ملاقات ٿي ۽ آخر هن کي باز آڻڻ ۾ ڪامياب ٿيس. چام هڪ بکيو شينهن هو ۽ هن کي ڪجهه نه ڪجهه وات سنائي ڪپندي هئي. چيائين ته مان گهرجائو آهيان، قرض ڪپم تنهن تي مون پنهنجي گماشتي، نانڪرام کي چيو ته هن کي ٻه هزار رپيا ڏي. مگر نانڪرام جو هن تي اڳيئي ٻئي ڪنهن حساب ۾ پنج هزار رپيا قرض هو. هو ڪانئس هميشه قرض ڪٽندو هو، جو پنهنجي جاگير جي پيدائش ۽ گهاري جي ماليه مان، جنهن جو هن کي مقاطعو مليل هو، ڏيندو هو. نانڪرام هن کي ٻه هزار رپيا وڌيڪ ڏنا. ڪجهه روڪ ۽ ڪجهه اَنُ ۾. چام وعدو ڪيو ته مان هاڻي وفادار ٿي رهندس.

مون ساڪري ۾ پنج سؤ باربردار ڏگا مهيني جي حساب سان ڀاڙي تي هٿ ڪيا ۽ انهن جي مالڪن کان قبوليتون ورتم ۽ سمورا اٺ گهاري ۾ گهرائي ورتم. ان کان پوءِ، اناج ۽ ٻئي سيڌي سامان ڪٺي ڪرڻ ۽ اٺن ۽ باربردار ڏڳن جي هٿ ڪرڻ متعلق ڪرنل پاٽنجر کي احوال لکي موڪليم. هو ڏاڍو خوش ٿيو ۽ منهنجي لياقت ۽ دانشمنديءَ جي تعريف ڪيائين. جلد ئي پوءِ ڪرنل پاٽنجر، حيدرآباد کان گهوڙاٻاريءَ ۽ اتان ٺٽي ڪوٽ روانو ٿيو. هن کي ٻه نائب هئا: هڪڙو ليفٽيننٽ، ڊبليو. جي. ايسٽوڪ (١) ۽ ٻيو ليڪي. انهيءَ وقت ڏاري،

(١) ڪئپٽن ڊبليو. جي. ايسٽوڪ، ١٨٠٨ع ۾ پيدا ٿيو هو. هو ١٨١٧ع ۾ بمبئيءَ ويو. ١٨٣٨ع ۾ لارڊ ڪين جي فوج جو سياسي عملدار هو ۽ هن سان گڏجي سنڌ آيو هو. ١٨٣٩ع ۾، حيدرآباد جي ميرن سان معاهدي ڪرڻ لاءِ ڳالهين ۾ ڀرو ورتائين، جنهن جي ذريعي سنڌو نديءَ ۾ بنا ڪنهن رنڊ روڪ جي واپار جي اجازت ڏني وئي. اميرن جي برخلاف (ڏسو حاشيه صفحي ١١١ تي)

سر جان ڪين هڪ شاهي فوج سان، بمبئيءَ کان گهوڙاٻاريءَ پهتو. ان کان اڳ سر جان ڪين جي نائب ڪئپٽن، آئوٽرام(١)،

(آندل حاشيه صفحي ١١٠ تان)
ڪابل ۽ پنجاب جي حاڪمن جي جيڪا دعوا هئي، ان جي باري ۾ فيصلو ٿيو ته انگريز امانت ڪندا. ان کان سواءِ، اها ڳالهه به قبول ڪئي وئي ته سنڌ جي دفاع لاءِ هڪ مددگار فوج رکي ويندي. بولان جي دڙي جي هيٺانهينءَ واري علائقي جو سياسي انتظام به ايسٽوڪ جي حوالي هو. اهو علائقو ان وقت افغانستان جي خلاف جيڪي فوجي ڪارروايون هلي رهيون هيون، تن جو مرڪز هو. بعد ۾ هو سنڌ ۾ عارضي مقامي سفير مقرر ڪيو ويو. ١٨٤٧ع ۾ ڪئپٽن ايسٽوڪ، ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جو ڊائريڪٽر منتخب ٿيو ۽ ١٨٥٨ع ۾ نائب صدر مقرر ٿيو. ان کان پوءِ هو هندستان جي سيڪريٽري آف اسٽيٽ جي ڪائونسل جو رڪن ٿيو.

(١) هي ڪرنل جي درجي تان ترقي ڪري، سر جيمس آئوٽرام بئرونيٽ جي مرتبي کي رسيو. هيءُ اڻويهين صديءَ جي هڪ نهايت دلير هستي هئي. هت هن جي نامور هستيءَ جي ڪارنامن دهرائڻ جي ضرورت نه آهي. هرهڪ انگريز کي معلوم آهي ته هو ڪيئن سر هينري هيولاڪ سان گڏجي، لکنو جي گهيرئين بچاءَ لاءِ ويو هو ۽ پوءِ سر هينري هيولاڪ کي دفاع جي شرف ڏيڻ لاءِ ظاهر ڪيائين ته مان لکنو ۾ آئوڌ جي چيف ڪمشنر جي حيثيت ۾ داخل ٿيندس. هو آخر ۾ گورنر جنرل جي ڪائونسل جو فوجي ميمبر هو. سر چارلس نيپئر، جنهن جا هن سان پوءِ اختلاف ٿيا هئا، تنهن هن کي ”مشرق جي لاجواب پهلوان“ جو لقب ڏنو هو.

کي بمبئيءَ جي گورنر، ڪراچيءَ موڪلي ڏنو هو. هن کي هدايت ڪئي وئي هئي ته مون وٽ رهي معلوم ڪري ته ڪرنل پاٽنجر مون کي فوج جي رسد لاءِ اناج گڏ ڪرڻ ۽ انن ۽ باربردار ڏڳن هٿ ڪرڻ لاءِ جيڪي فرمائشون ڪيون هيون، تن جي مون ڪيترقدر پوئواري ڪئي آهي. هو هڪ ننڍيءَ ديسي ٻيڙيءَ ۾ سوار ٿي اچي پهتو. بندر تي کيس منهنجا پاٽر پريتمداس ۽ سکرامداس، وٺڻ ويا. سکرامداس کيس ٻيڙيءَ کان ڪناري تائين وٺي آيو. ڪئپٽن آئوٽرام سان لاشڪ کي نوڪر ساڻ هئا، پر هو سنڌين جي ڍپ کان ساڻس گڏ جي ڪناري تي ڪونه لٿا. آئوٽرام ڪجهه بسڪوٽ ۽ ڊبل روٽيون رومال ۾ ٻڌي، هڪ لٺ هٿ ۾ کڻي، منهنجي پاءُ سکرامداس سان گڏ جي آيو. اچڻ سان منهنجي پڇا ڪيائين. چيائونس ته ٽالپرن جي حڪومت جي عملدارن، ڪراچيءَ ۾ انن ۽ ڏڳن هٿ ڪرڻ ۾ رنڊڪون پئي وڌيون، تنهنڪري هو پاڻ ڪوشش ڪرڻ لاءِ گهاري ويل آهي. ڪئپٽن آئوٽرام ٻه ڏينهن منهنجي ڪوٺيءَ، يعني واپار جي ڪاروبار واريءَ جاءِ تي ترسيل هو. هو ماني ٿوري کائيندو هو ۽ زياده گذر کير تي هوندو هوس. هو مون سان ملڻ لاءِ منتظر هو، تنهنڪري سکرامداس کي چيائين ته مون سان گڏ جي گهاري(١) هل. هن جواب ڏنس ته مان ڪراچيءَ ۾ سيٺ جي هدايتن تي عمل ڪري رهيو آهيان، آءٌ اعتبار جوڳو ملازم تنهنجي خدمت ۾ ڏيڻ لاءِ تيار آهيان. پر ڪئپٽن آئوٽرام زور پريس ته تون ڪيئن به مون سان ضرور گڏ جي هل. لاچار ٻه سواريءَ جا اٺ هڪدم پلاڻيا ويا، هڪ تي سيٺ سکرامداس ۽ ڪئپٽن آئوٽرام پيلهه سوار ٿيا ۽ ٻئي تي

---

(١) آئوٽرام جي هن سفر جو احوال، سندس هڪ تصنيف، ”سنڌ ۽ افغانستان جي مهم تي سرسري نظر“ جي پهرئين باب ۾ ڏنل آهي.

ٻن نوڪرن کي ساڻ ڪنيو ويو. شام جو مان پنهنجي گهر جي اڳڻ ۾ ڪرسيءَ تي ويٺو هوس، ڇا ڏسان ته منهنجو ياءُ اُٺ تي سوار آهي ۽ پٺيان هڪ فرنگي ويٺو اٿس. مان يورپيءَ کي باعزت وٺي اچي هڪ کٽ تي ويهاريو، جنهن تي گديلو پيو هو. دستوري خوش خيرعافيت کان پوءِ، ڪئپٽن آڏوٽرام مون کي پنهنجي اچڻ جي مقصد کان واقف ڪيو، ۽ چيائين ته بمبئيءَ جي گورنر مون کي موڪليو آهي ته سيٺ کان پڇي اچ ته ڪئپٽن پاٽنجر جي حڪمن جي ڪيتريقدر تعميل ڪئي آهي؟ مون خاطري ڏنيمانس ته ڪرنل پاٽنجر جي حڪمن جي هرطرح پوئواري ڪئي ويئي آهي. اها خبر ٻڌي هو ڏاڍو خوش ٿيو ۽ چيائين ته مون کي سپاڏي باسنيڪوٽ وڃڻو آهي، سواريءَ جو انتظام ڪر ۽ مون کي پنجاهه سوار ۽ پنهنجو ياءُ سڪرامداس به ساڻ ڏي. ٻئي ڏينهن پرهه ڦٽيءَ جو ڪئپٽن آئوٽرام، گهاري کان باسنيڪوٽ روانو ٿي ويو. منهنجو ياءُ ۽ هو ٻئي هڪ اٺ تي سوار ٿيا. وڃڻ وقت چيائين ته تون به جلدئي اسان جي پوبان باسنيڪوٽ اچ. مون وعدو ڪيومانس ته باربردار وهٽ موڪلي مان به ايندس، ته جيئن ڪي وهٽ پٺيان رهجي نه وڃن. ٻن ڏينهن کان پوءِ، مان باسنيڪوٽ وڃڻ لاءِ فارغ ٿيس. انگريزن جي ڇانوڻيءَ جو انتظام ۽ فوج جي تربيت ڏسي مان حيران ٿي ويس. پڇا ڪري وڃي ڪئپٽن آئوٽرام ۽ سڪرامداس سان مليس. منهنجو ياءُ، هڪ بافتي جي استر ڏنل دوچوبي تنبوءَ ۾ رهيل هو جو ڪيس ميجر آئوٽرام رهڻ لاءِ ڏنو هو. مان به وڃي هن سان رهيس. منشي علي‌اڪبر ايراني، منهنجي ياءُ جي خدمت لاءِ مقرر ڪيو ويو هو. هُو، ادي تي ڏاڍو مهربان هو. مون سان ڪيترائي ڳمانتا ساڻ هئا. ڇانوڻي چئن ميلن جي ايراضيءَ ۾ پکڙيل هئي ۽ هرڪنهن ڳالهه جو اعليٰ بندوبست ۽ انتظام هو. مون اها رات ادي ساڻ گڏجي گذاري. ٻئي ڏينهن ڏهين بجي، مان ڪرنل پاٽنجر سان ملڻ ويس. آءٌ

هن جي حليمت، اخلاق ۽ دورانديشيءَ کان ڏاڍو متاثر ٿيس.
مون کي يورپي ماڻهن جي صحبت جو شرف اڳي ڪڏهن به
حاصل ڪونه ٿيو هو ۽ مان هنن جي رسمن، رواجن ۽ عادتن
کان پڻ غيرواقف هوس. مان ڪرنل پاٽنجر جي ٻئين نائب،
ليفٽيننٽ ايسٽوڪ جو شڪرگذار آهيان، جنهن مون کي پنهنجن
رسمن رواجن کان چڱيءَ طرح واقف ڪيو ۽ چيائين ته اسان
سان لاڳاپي رکڻ مان توهان کي وڏا فائدا ٿيندا. ان کان پوءِ
سان وڏيڪ سرجوشيءَ سان ڪم ڪرڻ لڳس. ليفٽيننٽ ايسٽوڪ،
هڪ نهايت خوش مزاج، بي تڪلف، خوش گفتار، حليم طبع ۽
صاف گو ماڻهو هو. هن پنهنجي نيڪ عادتن سان هرڪنهن جون
دليون موهي ڇڏيون هيون. هو سنڌ ۾ پنهنجي خوش مزاجيءَ
سببان مشهور هو.

آءٌ جڏهن ڪرنل پاٽنجر سان مليس، تڏهن هن مون کان
ٺٽي ۽ فوج جي رسد بابت پڇيو. مون هن کي مڪمل تفصيلوار
احوال ڏنو. احوال ٻڌي نهايت خوش ٿيو ۽ چيائين ته جيڪي
شيون ۽ سامان تو رسد جي محڪمي جي اعليٰ عملدار، ميجر
ڊيوڊسن کي وٺي ڏنو آهي، تنهن جي مون کي تفصيلوار فهرست
ناهي ڏي ۽ جيڪي ان ۽ ڏڳا ٻاڙي تي ڪيا اٿئي، سي پڻ
هن جي حوالي ڪر. پوءِ هن مون کي فوج جي سالار سر جان ڪين،
لاءِ هڪ تعارفي خط ڏنو ۽ چيائين ته وڃي ساڻس مل. چنانچ
مان سر جان ڪين جي خيمي ڏانهن ويس ۽ ڪرنل پاٽنجر جو
رقعو اندر موڪليم. سپهه سالار مون کي نهايت شفقت سان پيش
آيو. سر جان ڪين ٿورو هندستاني نه ڳالهائي سگهندو هو. هن
جي هيٺان ٽي نائب هئا: ڪئپٽن آئوٽرام، ڪئپٽن پاويل ۽ ميجر
ڪين. هن مون کان سيڌي سامان جي باري ۾ سوال ڪيا.
مون ٻڌايومانس ته سڀڪجهه ٺيڪ آهي. تنهن تي حڪم ڪيائين
ته سمورو سامان رسد جي ڪميسري جنرل (اعليٰ افسر)، ميجر
ڊيوڊسن جي حوالي ڪر. مون حڪم جي تعميل ڪئي ۽

جيڪو سامان سرڪار جي گماشتي، ماڻ وجيءَ ڏانهن گهوڙاپاريءَ موڪليو هوم، تنهن جو پڻ تفصيلوار احوال جنرل کي ڏنم. ان کان پوءِ جيڪي ڪجهہ موڪليو هوم، سو بہ پڌايومانس. هن اٺ ۽ ڏيکيا ڏسي، گڏي، پنهنجي حوالي ڪيا. ڪرنل پاٽنجر مون کي هدايت ڪئي تہ ڪميسري جنرل جي حڪمن جي پوري پوري تعميل ڪجانءِ ۽ رسد ۽ وهٽن وغيره لاءِ هو جيڪي فرمائشون ڪري تن جو ڌيان رکجانءِ. وڌيڪ چيائين تہ پنهنجي ڀاءُ سکرامداس کي چؤ تہ اٺن ۽ ڏڳن جي سنڀال ڪري ۽ جتن کي خوش رکي. مون اهو سمورو ڪاروبار، بنا ڪنهن اجوري جي ڪرڻ جو وعدو ڪيو. درحقيقت، شروع ۾ مون انگريزن جي جيڪا بہ خدمت ڪئي هئي، سا سموري بنا ڪنهن اجوري جي هئي. مان سيڌي سامان جو مقاطيدار ڪونہ هوس. مون سياسي خدمت مالي نفعي جي ارادي سان ڪانہ ڪئي هئي. منهنجي جان ۽ مال هر وقت جوکي ۾ هوندو هو. هر ڪنهن کي معلوم هو تہ ٽالپرن جي حڪومت، جنهن جو مان زيردست هوس، سنڌ مان انگريزن جي فوج کي رستي ڏيڻ جي خلاف هئي ۽ هنن جي نظر ۾ انگريزن جي مدد ڪرڻ سنڌ جي مفاد جي خلاف، بلڪ حڪومت جي توهين هئي. پر منهنجي خاندان سان، پوين ميرن جي مذهبي تعصب جي اثر هيٺ، جيڪي ظلم ڪيا ويا هئا، تن جي ڪري اسان کي سخت رنج هو. انگريز سرڪار لاءِ قربانيون، مون فقط پنهنجي خاندان جي مفاد ۽ ڀلائيءَ خاطر ڪيون. تنهنڪري جيڪي مون کي ڪرنل پاٽنجر چيو، تنهن جي مون خوشيءَ سان تعميل ڪئي ۽ خدا جو شڪر آهي تہ مان پنهنجن خانگي نوڪرن، منشين ۽ سپاهين جي مدد سان، سڀ ڪم خاطرخواهہ نموني ۾ پورا ڪيا.

باب پنجون

فوج جو ٺٽي طرف وڃڻ - ناؤنمل جو ضربخاني سنڀالڻ کان انڪار - هڪ بلوچ جو آپي کان نڪري وڃڻ - ٽن انگريز عملدارن جو اتفاقي موت - مير شاهه محمد جو انگريزن جي گدام کي جلائڻ - مير نورمحمد جو ناؤنمل کي لڪڇپ ۾ عذر موڪلڻ - آغا اسماعيل شاهه - سکرامداس جو فوج سان اتر طرف وڃڻ - پاٽنجر جي اميرالبحر کي، ناؤنمل جي گهر جي حفاظت لاءِ استدعا - ڪراچيءَ تي بمباري - فوج جي لاهڻ ۾ مدد - ناؤنمل جي گهر جي حفاظت - سکرامداس جي شڪارپور ۾ فوج کان موڪلائي - ناؤنمل جي مدد سان ڪئپٽن هئنڊ جي قاتلن جو گرفتار ٿيڻ - پاٽنجر جو ناؤنمل کي پڇ ۾ گهرائڻ - وڏيڪ گهوڙيسوارن لاءِ پئسا مهيا ڪري ڏيڻ - آئوترام جو قلات کان سونميانيءَ تائين، خطرناڪ سفر - موت کان ٻار وار بچڻ.

باميڪوٽ ۾، منهنجي هوندي حيدرآباد جي ميرن جي ٻاران نواب غلام شاهه لغاري، سيد زين العابدين ۽ آغا اسماعيل شاهه(۱)

---

(۱) آغا اسماعيل شاهه، اصل گيرجي نسل جو هو ۽ بيروني معاملات ۾، ميرن جو خاص صلاحڪار هو. هن کي ۱۸۲۰ع ۾، ميرن جي ٻاران بمبئيءَ سفير ڪري موڪليو ويو هو. جتي گورنر مائونٽ اسٽوئرٽ، هن جي پليءَ پٽ آجيان ڪئي هئي. هن جي ٻوين مان ڪي سنڌ جي ڪمشنر جي دفتر ۾ چڱن عهدن تي رهيا آهن.

انگريزن جي چانوڻيءَ ۾ اچي پنهنجون خدمتون پيش ڪيون. پنجن - ڇهن ڏينهن کان پوءِ فوج چانوڻي ڇڏي، ٺٽي طرف ڪوچ ڪيو، جتي هو ٽن ڏينهن کان پوءِ پهتا ۽ شهر ۽ مڪليءَ [١] جي وچ تي منزل انداز ٿيا، جتي هنن لاءِ ڏاڍو سهڻو انتظام ڪيو ويو هو.

ٺٽي ۾ مون کي ڪرنل پاٽنجر چيو ته مسٽر وائيٽ لاڪ، هن شهر ۾ 'انگريزن جي ماڙيءَ' نالي هڪ گهر ۾ رهندو آهي، ان وٽ وچي ريال [٢] ۽ چاندي وٺي، پگهاري، ڪنهن ديانتدار ملازم جي نظرداريءَ هيٺ، ان مان "ڪوڙيون" ٺهراءِ. مون خيال ڪيو ته هي ڏاڍو نيڪناميءَ لاءِ خطرناڪ آهي، جيڪڏهن سڪي جي تور يا ڪنهن ٻئي نموني تر جيترو به تفاوت ٿيو ته ناحق ملامت پائي پوندي. تنهنڪري، مون پنهنجن خيالن ۽ اعتراض جو ليفٽيننٽ ايسٽوڪ سان خانگي طرح اظهار ڪيو، ۽ چيومانس ته اهڙي ڪم ۾ بدناميءَ جو انديشو آهي. ليفٽيننٽ ايسٽوڪ، اهو شخص هو جنهن جي دوستيءَ جو مون

---

[١] مڪليءَ جون ٽڪريون، ٺٽي کان ٻه-ٽي ميل پري هڪ ڊگهي، چوني جي پٿرن جي پهاڙين جي قطار آهي، جتي گهڻي وقت کان مسلمان بزرگ، پير، ولي دفن ڪيا ويندا آهن. انهيءَ ڪري اها هڪ مقدس جڳهه سمجهي ويندي آهي. هن وقت تائين ته هڪ وڏو مقام آهه جتي اڳوڻن بادشاهن، دهليءَ جي صوبيدارن وغيره جا ڪيترا عاليشان مقبرا آهن.

[٢] ريال، اٽڪل ٻن رپين جي قيمت جو ميريا ٽيريسيا ڊالر، مڪران جي ساحل تي مروج هو ۽ گهڻي انداز ۾ زنجبار کان چانديءَ لاءِ برآمد ڪيو ويندو هو. ٦٨-١٩٦٧ع واري حبش جي لڙائيءَ ۾ انگريزي فوج سڪي طور ڪم آڻيندي هئي.

وٽ وڏو قدر هو. مون کي هن جي نيڪ، شريف ۽ حقيقت پسند مزاج لاءِ گھڻي عزت هئي. هن ڪرنل پاٽنجر سان ڳالهايو، جنهن اهو ڪم ماڻڪجيءَ نالي هڪ پارسيءَ جي حوالي ڪيو، جيڪو ڇانوڻيءَ ۾ رهندو هو. ماڻڪجيءَ ٻه سال سانده ضربخانون هلايو، ڪافي پئسو ناهيائين ۽ آخر جيل جا دروازا ڏٺائين.

هڪڙي ڏينهن ٿتي ۾ هڪ نوحاڻي بروچ، اگھاڙي ترار کڻي، ڪرنل پاٽنجر (١) جي تنبوءَ ۾ ڪاهي آيو ۽ چرين وانگر، مڪر ڪري، هوا ۾ ترار ڦيرائڻ لڳو. ڪرنل پاٽنجر جا سپاهي هن کي پڪڙڻ لاءِ هڪدم ڪڙا ٿي اٿيا، پر هو وٽن يڳو. هو سپاهين کان تکو هو جنهنڪري کيس پڪڙي نه سگھيا. تنهن تي حڪم ڏنو ويو ته هن تي گولي هلايو، ۽ بندوق جي هڪ ٺي گوليءَ هن جو ڪم تمام ڪري ڇڏيو.

فوج ٿتي ۾ چار ڏينهن قيام ڪيو. حيدرآباد جي پرسان گدوبندر وٽ سرڪاري گدام ۾ سامان جو وڏو ذخيرو ڪٺو ڪيو ويو هو. ڪرنل پاٽنجر جو پيو نائب، مسٽر ليڪي، سنڌو نديءَ جي ڪپ تي گدوبندر جي بلڪل ويجھو رهيل هو. هڪڙي ڏينهن اوچتو، ميرپور خاص جو مير شاهه محمد، پنهنجو لشڪر وٺي حيدرآباد تي ڪاهي آيو ۽ حيدرآباد جي ميرن جي صلاح ۽ هنن جي سپاهين جي مدد سان، گدوبندر ۾ انگريزن جي گدام تي حملو ڪري، ڦري، باهه ڏئي ڪيترو مال کڻي ويو. جڏهين مسٽر ليڪيءَ کي گدام تي حملي جي خبر پئي، ته هو ٻپ ۾ ٻيڙي تيار ڪرائي، ٿتي روانو ٿي ويو. هن جو اهو قدم نهايت عاقبت انديش هو. جيڪڏهن هو بروچن جي هٿ اچي وڃي ها، ته پورو ڪري ڇڏينس ها. مسٽر ليڪي جيئن ٿي ٿتي پهتو، تيئن هڪدم فوج کي اڳتي وڌڻ جو حڪم ڏنو ويو ۽ ان جي فورا تعميل ڪئي وئي. ۽ ٿتي کان

(١) ڏسو پاٽنجر جي رپورٽ، هن واقعي بابت.

جهرڪن(١) تائين ڇٽيهن ميلن جو مفاصلو هڪ ئي منزل ۾ طئي ڪيو ويو. ٽڪرين ۽ ميدان ۾ هڪ محفوظ جڳهه تي ڇانوڻي لڳائي ويئي. ان وقت مان به ڇانوڻيءَ ۾ هوس. ليفٽيننٽ ايسٽوڪ مون کي چيو ته جتي جو خيال رکجانءِ ته متان ڪنهن وقت ڏوڪو ڏئي فرار نه ٿي وڃن. پر ڏٺيءَ جي شڪر جو ڪنهن به ڏوڪيبازي يا ڪا ٺڳي وغيره نه ڪئي. مون سمورا اٺ ۽ ڏڳا، جهرڪن ۾ ميرن جي شڪارگاهه(٢) ۾ ٻهاري ڇڏيا هئا. جهرڪن ۾ اچڻ کان ڪجهه وقت پوءِ، هڪڙي ڏينهن صبح جو ٻه(٣) يورپي ٻيلي ۾ سير ڪرڻ ويا. هنن انهيءَ خيال سان بندوقون ساڻ کنيون هيون ته جيڪڏهن ڪو موقعو ملي وڃي ته شڪار ڪجي. هنن کي ڪن بروچ سپاهين، جي ٻيلي ۾ لڪا ويٺا هئا، حملو ڪري ماري ڇڏيو.

جهرڪن ۾ انگريزن جي فوج جي تربيت ۽ انتظام اهڙو ته سهڻو ۽ رعبدار هو، جو ماڻهو ڏسي حيران ٿي ٿي ويا. صاف ٿيل بندوقن ۽ برڇين جا اپيا بيٺل ڳڏا رواتيءَ لڳل رڪ وانگر ٿي چمڪيا. ميرن معلومات حاصل ڪرڻ لاءِ ڪيترا جاسوس

---

(١) جهرڪ، سنڌو نديءَ جي ساڄي ڪپ تي، ٺٽي ۽ ڪوٽڙيءَ جي وچ ۾ حيدرآباد جي سامهون، چوني جي پٿر جي ٽڪرين تي هڪ شهر آهي. شهر پوڙ جي خطري کان ٻاهر آهي، تنهنڪري مڪاني ضلعي عملدار اتي رهندو آهي.

(٢) شڪارگاهه، لوڙهو ڏنل ۽ شڪار جي رک واري ايراضي.

(٣) ٻه نه، پر ٽي، ڪئمس رائيفلس جا عملدار شڪار ڪرڻ ويا هئا. جهنگ ۾ وڏي گاهه کي ڪنهن طرح باهه لڳي، وٺي ۽ هو اتي سڙي خاڪ ٿي ويا. آئوٽرام، جو ان وقت سرزمين تي حاضر هو، تنهن جو رايو هو ته اهو حادثو اتفاق سان ٿيو هو ۽ هنن کي ڪنهن ڏيهي ماڻهوءَ قتل نه ڪيو هو.

جهرڪن موڪليا هئا. تي سگهي ٿو ته هنن ڪين انگريزن جي اعليٰ فوجي انتظام ۽ طاقت جون اهڙيون ڳالهيون ٻڌايون هجن، جو هنن جا ڍير ڍرا ۽ سموريون رٿون درهم برهم ٿي ويون هجن. منهنجو ذاتي رايو آهي ته انهن خبرن ٽالپرن جهڙن غيرمستقل مزاج ماڻهن جي دلين ۾ اهڙو هراس پيدا ڪيو هوندو جهڙو چانوٽيءَ جي نظاري ڏسڻ سان اسان جو حوصلو وڌي ٿي ويو.

جهرڪن ۾ فوج جي يورپي عملدارن جا خيما سڀ هڪ قطار ۾ لڳل هئا. منهنجو تنبو انهن جي سامهون وچ تي هو. هڪڙي ڏينهن صبح جو ڏهين بجي، مان پنهنجي وڏي تنبوءَ ۾ اڪيلو سؤ ماڻهن سان ويٺو هوس، ته ٻه ماڻهو فقيرائي ويس ۾ آيا ۽ سامهون بيهي صدا هنيائون ته اسان حج(١) تي ٿا وڃون خيرات ڪيو. مان هنن کي غور سان پئي نهاريو ته هنن اشارو ڪيو، جنهن تي مان اٿي پنهنجي خانگي تنبوءَ ڏانهن وڃي، کين پاڻ وٽ گهرايو. هنن مون وٽ اچي هڪڙيءَ لٺ جو هٿيو کوليو، ان مان هڪ خط ڪڍي منهنجي حوالي ڪيو. اهو خط خود مير نورمحمد(٢) جو لکيل هو ۽ منهنجي نالي هو. ان ۾ لکيل هو ته: ”سيٺ نائونمل، هن وقت اسان جو دوست ۽ مربي تون ئي آهين. ڪرنل پاٽنجر کي ٻڌاءِ ته گدوبندر ۽ مير خان جي ٽنڊي(٣) ۾ انگريزن جا گدام ۽ سنڌو نديءَ ۾ مال

---

(١) حج - مڪي جي زيارت.

(٢) مير نورمحمد، ان وقت حيدرآباد جو مکيه مير هو. هو مير مراد عليءَ جو پٽ ۽ پڳدار مير هو.

(٣) مير خان جو ٽنڊو، گدوبندر جي پرسان، سنڌو نديءَ جي ڏائي ڪپ تي هڪ گهاٽ آهي، جتي حيدرآباد جا مسافر لهندا آهن.

جون ٻيڙيون ميرپور جي مير شير محمد، مير محمد ۽ صوبدار (١) جي مدد سان ڦريون ۽ ساڙيون آهن. منهنجو ان ۾ ڪوبه هٿ نه آهي ۽ نڪي مون ان ۾ ڪو بهرو ورتو آهي. جوابدار هو آهن. مان بيڏوهي آهيان، منهنجو ڪوبه قصور نه آهي."

مون قاصدن کي ماني کائڻ جي صلاح ڪئي، پر هنن معافي گهري ۽ مون کي ٻه ٻيا خط به ڏيکاريائون. جي ڪين هڪدم پهچائڻ لاءِ ڏنا ويا هئا. انهن سان هڪ ٽئي جي ميان عابد ڏانهن هو ۽ ٻيو گهوڙاٻاريءَ جي نواب غلام شاهه ڏانهن، وڏيڪ چيائون ته انهن ٻنهي عملدارن کي هدايتون ڪيل آهن ته انگريزن جي مال جي خاص سنڀال ڪن ۽ فوج جي هرطرح مدد ڪن. آءٌ قاصدن کي زوريءَ ترسائي، سڌو ڪرنل پاٽنجر جي خيمي ۾ ويس ۽ کيس خط ڏنم. اهو خط فارسيءَ ۾ لکيل هو ۽ ليفٽيننٽ ايسٽوڪ پڙهيو. مون هنن کي خط جي باري ۾ سمورو احوال ٻڌايو ۽ پوءِ جيئن هن لکايو تيئن قاصدن هٿان خط جو جواب موڪليم.

ٻئي ڏينهن، حيدرآباد جي ٽالپرن جي پاران، آغا اسماعيل شاهه جهرڪن ۾ انگريزن جي ڇانوڻيءَ ۾ حاضر ٿيو. هو اها ڳالهه سمجهائڻ لاءِ آيو هو ته ڪدوءَ ۾ ڪهڙين حالتن هيٺ انگريزن جا مال بگدام ڦريا ۽ جلايا ويا هئا. ان ڳالهه تي وڏو بحث هليو. ڪرنل پاٽنجر هن تي خوب چوهه چنڊيا ۽ آغا اسماعيل شاهه کي، سندس مالڪن جي پاران، مناسب لفظن ۾، ملامت ۽ تنبيهه ڪئي. ڏسڻ ۾ ائين پئي آيو ته ان ڳالهه جو فيصلو دوستاني نموني ۾ ٿيڻ جو امڪان ڪونه آهي. ائين ڪندي، آغا اسماعيل شاهه هٿ ٻڌي معافي گهري. آخر انگريزن نقصان

---

(١) هي حيدرآباد جا ننڍا حڪمران مير هئا. صوبدار، رئيس مير فتح علي خان جو پٽ هو ۽ ٻين سڀني ميرن کان وڌيڪ انگريزن جو دوست سمجهيو ويندو هو.

لاءِ روڪ معاوضو وٺڻ قبول ڪيو ۽ آغا اسماعيل شاهه، ٽالپرن جي ٻاران ستاويهه لکن رپين جي قبوليت لکي ڏني. انن ڏينهن جي قيام ڪان پوءِ، چانوٽي ڪوٽڙيءَ طرف رواني ٿي، جتي هو جلدئي پهچي ويا. ٽالپرن انگريز سرڪار لاءِ پنهنجي دوستيءَ ۽ خيرخواهيءَ ڏيکارڻ جي ارادي سان، ڪيترا قاصد چانوٽيءَ ۾ موڪليا.

ڪوٽڙيءَ پهچڻ کان پوءِ جلدئي ڪرنل پاٽنجر مون کي چيو ته ليفٽيننٽ ليڪيءَ سان گڏجي، ميرن کان اسماعيل شاهه طرفان لکي ڏنل قبوليت وارا ستاويهه لک وصول ڪري اچ. مون ڪنڌ ڌوڻ ڪري پنهنجي حال کان کيس واقف ڪيو ۽ سمجهايومانس ته پئسن لاءِ منهنجو وڃڻ ميرن کي چڱو نه لڳندو. هو ان ڳالهه تي راضي ٿيو ۽ ميرن جي دربار ۾ پنهنجي وڪيل منشي جيٺانند کي چوائي موڪليائين ته ليفٽيننٽ ليڪيءَ ۽ پين ماڻهن سان گڏجي رقم وصول ڪري موڪليو. ميرن ان وقت جو چالو سڪو "ڪوڙيون" ڏيڻ جو وعدو ڪيو هو، پر وٽن خزاني ۾ موجود ڪونه هيون، تنهنڪري هنن ڪثل رقم "گوبندي"(٢) يا "مشهدي"(٣) سڪن ۾ ڏني، جن جي پاڻ بزار ۾ وڏيڪ

---

(١) اهو ممڪن نه آهي ته ايتريءَ رقم جو سامان زيان ٿيو هجي. اها رقم ڪابل جي حڪومت جي خراج جي بقايا هئي جا ميرن هن موقعي تي ڏيڻي ڪئي. ان مان پندرهن لک رنجيت سنگهه کي، شڪارپور کي بنهي بلائن کان بچائڻ لاءِ ملڻا هئا. – مؤلف

(٢) "گوبندي" سڪا، رنجيت سنگهه قلب ڪرايا هئا. انهن تي سکن جي گرو گوبند سنگهه جو نالو هوندو هو.

(٣) "مشهدي" سڪا، گول خواهه چورسا، ايران ۾ مشهد يا تبريز ۾ قلب ڪيا ويا هئا. اهي سنڌ ۾ شڪارپوري واپاري آڻيندا هئا.

قيمت هئي. ان کان پوءِ جلدئي فوج، سيوهڻ جي رستي شڪارپور لاءِ ڪوچ ڪيو. ڪرنل پاٽنجر پنهنجو مير خان جي تنديءَ ۾ رهيو ۽ مان به هن سان گڏ رهيس. هن جو پهريون نائب، ليفٽيننٽ ايسٽوڪ، فوج سان گڏ روانو ٿي ويو.

گدوبندر ۾ گهڻو سامان ڪونه ڇڏيو ويو. فوج لاءِ رستي ۾ ڪيترن هنڌ سيڌو سامان گڏ ڪري رکڻ ضروري هو. تنهنڪري اهو فيصلو ڪيو ويو ته سيوهڻ ۽ لاڙڪاڻي ۾ رسد جا گدام کوليا وڃن. ان باري ۾ ڪرنل پاٽنجر مون کان مدد گهري ۽ چيائين ته پنهنجن پاڙن، سڪرامداس ۽ گوپالداس کي اجازت ڏي ته فوج سان شڪارپور تائين گڏجي هلن ۽ سيڌي سامان وٺي ڏيڻ ۽ ان جي حفاظت سان رکڻ جو انتظام ڪن. مون اها تجويز خوشيءَ سان قبول ڪئي ۽ سيوهڻ، لاڙڪاڻي ۽ ٻين هنڌ گماشتن کي هدايتون موڪليم ته سڪرامداس جي حڪمن جي تعميل ڪن ۽ هن کي گدامن وغيره قائم ڪرڻ ۾ مدد ڪن.

هڪڙي ڏينهن صبح جو مان نور خان جي تنديءَ ۾ پنهنجي تنبوءَ ۾ ويٺو هوس ته مون کي ڪرنل پاٽنجر گهرائي، ڪرم فرمائي ٻڌايو ته عربي سمنڊ ۾ انگريزن جي فوج جو اعليٰ بحري سالار، ريئر ائڊمرل سر فريڊرڪ ميٽلنڊ، بحري آرماڙ سان ڪراچيءَ جي شهر تي قبضو ڪرڻ وارو آهي. هن مون کي تنهنجي گهر وارن جي پارت ڪئي آهي ۽ مون ڏي لکيو اٿس ته ”توهان کي، مهرباني ڪري، هڪڙي ڳالهه ڏانهن خاص ڌيان ۽ توجهه ڏيڻو آهي. سا هيءَ آهي ته ڪراچيءَ جي سيٺ نائونمل جي گهر ـ ٻار ۽ ملڪيت جي هرحالت ۾ حفاظت ڪرڻي آهي. هو هن وقت فوج سان گڏ آهي ۽ اسان جي نهايت سرجوشيءَ ۽ جانفشانيءَ سان مدد ڪئي اٿس. مون کي هن جي جان ۽ عزيزن جو بيحد فڪر آهي. انهن جي اهڙيءَ ريت حفاظت ڪئي وڃي، جهڙي هندستان جي گورنرجنرل جي جان ۽ عزيزن جي.“

مون کي هن تسلي ڏني ته تون ڪراچيءَ ۾ پنهنجن عزيزن جو ڪوبه فڪر نه ڪر، جو ڪراچي جلدئي انگريزن جي قبضي ۾ اچڻ واري آهي. آءٌ اها خبر ٻڌي ڏاڍو خوش ٿيس ۽ ڏٺيءَ جا شڪرانا بجا آندم، جو سڀني جو ڏاتار آهي. مون اها خبر هڪدم ڪراچيءَ ۾ پنهنجن عزيزن ڏي موڪلي ۽ چيومان ته جيڪو به انگريز اچي ته ان جي مدد ڪن. ٻئي ڏينهن مون کي ڪراچيءَ مان چٺي آئي ته انگريزن جا ڪيترا جنگي جهاز بندر تي آيا هئا ۽ منهوڙي جي قلعي تي اهڙي ته گوليباري ڪئي هئائون جو ٽن ڪلاڪن جي اندر قلعي جي اولاهين پٽ ڪيرائي ڇڏيائون ۽ توبن جي دونهين، ڪاري ڪڪر وانگي، شهر جي مٿان وري، ڏينهن کي رات ڪري ڇڏيو هو. اهڙين حالتن ۾، ڪراچيءَ ۾ ميرن جا عملدار، جهڙوڪ ٻروچن جي نظاماڻي قبيلي جو نواب خيرمحمد، حاجي الهرکيو ۽ ٻيا زبردست سي سڀ منهنجي وڏي ڀاءُ، پريتمداس وٽ آيا ۽ چيائونس ته "دونهين مائهن جو ساهه گهٽي ڇڏيو آهي، اسان کي انگريزن سان مقابلي ڪرڻ جي طاقت ڪانه آهي، توبزني بند ڪرائڻ لاءِ ڪي اپاءَ ونڻ کپن." انهيءَ وچ ۾ ٻه-ٽي انگريز عملدار ڪناري تي آيا، منهنجي ڀاءُ کي خبر پئي ته هو سائن بندر تي ملڻ ويو، جتي ميرن جا ماڻهو به جلدئي اچي حاضر ٿيا. انگريز عملدار، منهنجي ڀاءُ سان گڏ جي هن جي جاءِ تي آيا ۽ اتان هن سان گهوڙيسوارن جي فوج جي ڇانوڻيءَ لاءِ ڪا جڳهه ڳولهڻ ويا. هنن شهر ۽ رام باغ(١) جي وچ تي

---

(١) رام باغ يعني رامچندر جو باغ، جيڪو هن وقت ڪراچي شهر جو هڪ محلو آهي. چون ٿا ته انهيءَ جاءِ تي، هندن جو مشهور سورمو رام، حضرت عيسيٰ جي زماني کان ڪيترين صديون اڳ، سنڌ مان هنگلاج ويندي، هڪڙي رات پنهنجي

(ڏسو حاشيه صفحي ١٢٥ تي)

جيڪو ميدان هو، سو هنن پسند ڪيو ۽ پٺي ڏينهن فوج کي لاهي اتي منزل انداز ڪيو ويو منهنجن ماڻهن تي، سامان لاهي، حفاظت سان رکڻ جو ڪم سونپيو ويو. هو اهو سامان چڙهين تي، وقتاً فوقتاً ڏيندا هئا ۽ اهو ڪم ڪافي ذميداريءَ وارو هو. پر منهنجا عزيز، اها خدمت بنا ڪنهن اجوري جي خوشيءَ سان سرانجام ڪندا هئا، جو آءٌ ڪين وقت بوقت لکندو هوس ته انگريزن جي فوج جي هرحالت ۾ وڏيءَ جانفشانيءَ سان مدد ڪن، ۽ هنن جي هرڪا تقاضا پوري ڪن. ڏٺيءَ جا لک شڪر آهن جو هرڪا ڳالهه اهڙيءَ خوش‌اسلوبيءَ سان نباهي ويئي جو ريئر ائڊمرل، باربار ڪرنل پاٽنجر کي خطن ۾ منهنجي خدمتن ۽ نوڪريءَ جو داد ڏيندو رهيو، جنهن تي ڪرنل پاٽنجر هن جي پاران منهنجو شڪريو ادا ڪيو. منهنجي خدمتن جي اعتراف ۾ ۽ مون کي عزت ڏيڻ لاءِ، سر فريڊرڪ متلند، اسان جي خانداني جڳهه جي حفاظت لاءِ يورپي سپاهي مقرر ڪيا. فتح ڪان پوءِ به ڪيتري وقت تائين اهو ڪرم هلندو آيو ۽ البت يورپي چوڪي بدلائي ان جي جاءِ تي ديسي سپاهي رکيا ويا. فوج جي لهڻ ڪان پوءِ جلدئي مون ريئر ائڊمرل ۽ هن جي دوستن کي دعوت ڏيئي پاڻ وٽ گهرايو. هنن اها دعوت خوشيءَ سان قبول ڪئي. هو پاڻ سان سپاهين جو هڪ دستو، جهنڊن ۽ بئنڊ سميت وٺي آيا.

منهنجي نندي ڀاءُ، سڪرامداس به، فوج جي شڪارپور تائين خاصي خدمت ڪئي، جنهن لاءِ به مان ڏٺيءَ جو شڪرگذار آهيان. شڪارپور ۾ منهنجي ڀاءُ تي زور پريو ويو ته هو فوج سان گڏ ڪابل تائين هلي ۽ رستي تي رسد جو انتظام ڪري.

(آندل حاشيه صفحي ١٢٤ تان)

پٽنيءَ سان ترسيو هو، جنهنڪري انهيءَ جاءِ تي "رام باغ" نالو پيو آهي. (ڏسو هنگلاج تي حاشيه)

هن جواب ڏنو ته مان سيٺ جي حڪم جو بندو آهيان. مون کي فقط شڪارپور تائين هلڻ ۽ فوج کي رسد پهچائڻ جو ڪم سونپيو ويو آهي. تنهن هوندي به مان هن کان پڇي، اڳتي هلڻ جي اجازت وٺندس. مون کي اها ڳالهه پسند نه هئي ته منهنجو ڀاءُ ڪو فوج سان افغانستان وڃي. تنهن کان سواءِ مون اهڙو وعدو به ڪونه ڪيو هو ته مان فوج کي سڀڏو سامان ۽ وهٽ سنڌ جي حدن کان ٻاهر به پهچائيندس. تنهنڪري مون ڪرنل پاٽنجر کان پڇيو ته تنهنجي ڪهڙي صلاح آهي. چيائين ته توتي فقط سنڌ مان فوج کي سلامتيءَ سان رواني ڪرڻ جي ذميداري هئي. سنڌ کان ٻاهر فوج کي سامان مهيا ڪري ڏيڻ جو ڪم برنس (وڏو) پاڻ تي کنيو آهي. تنهنجي مرضي هجي ته تنهنجو ڀاءُ، افغانستان وڃي سگهي ٿو. ان بعد مون سکرامداس ڏي خط لکيو ته ڪابل نه وڃ ۽ اجازت وٺي موٽي اچ. چنانچ هن ائين ڪيو. هو سمورو حساب ڪتاب صاف ڪري، سنبت ١٨٩٥ [١٨٣٩ع] جي چيٽ مهيني [مئي] ۾، ڪراچيءَ موٽي آيو. پٽيان چمنداس ماڌوداس، شڪارپوري، جو بمبئيءَ ۾ اسان جي ڪارخاني تي گماشتو هوندو هو، سو ان وقت پنهنجي گوٺ آيل هو. سکرامداس، هن کي چيو ته منهنجي بدلي ۾ فوج سان گڏجي وڃي.

ساڳئي سال جي اپريل تائين مان ڪرنل پاٽنجر سان حيدرآباد ۾ هوس. مون کي جيڪي سياسي خبرون ملنديون هيون، سي سان کيس پهچائيندو هوس. مير نورمحمد ۽ نصير خان هن سان جدا جدا ملندا رهندا هئا. هڪڙي ڏينهن مير نورمحمد منهنجي رشتيدار، ديوان هيرانند کي، جو ان وقت مير جي هٽ هيٺ هڪ اهم ۽ بااثر عهدي تي مقرر هو، چيو ته سيٺ کي ڪنهن ڏينهن اسان وٽ وٺي اچ. مون انڪار ڪيو، پر هو مون کي بندرهن ڏينهن ساندهه ان باري ۾ چوندو آيو. ”جي: توکي ميرن لاءِ محبت ڪانه هوندي، پر سنڌ اچا هنن

جي تابع آهي. تنهنجا ڪيترا عزيز هنن جي نوڪريءَ ۾ آهن، جي تون ميرن وٽ نه هلندين ته اسان هڪ رات به سک سان سمهي نه سگهنداسين.“ تنهن تي مون ڪرنل پاٽنجر سان مشورو ڪيو ۽ ڪانئس صلاح گهري. هن مون کي صلاح ڏني ته چڱو ائين آهي ته ميرن جي ڪم ۾ دلچسپي نه وٺ. مون هن کي سمجهايو ته ان ڪري منهنجن عامل(١) ماڻهن کي نقصان پهچندو. هن ويچار ڪري نيٺ مون کي هنن سان ملڻ جي اجازت ڏني. هڪڙيءَ رات مان حيدرآباد وڃي پنهنجي ماڻٽ، ديوان هيرانند وٽ رهيس. ٻئي ڏينهن انگريزن جي ڇانوڻيءَ کان موٽندي، قلعي ۾ مير نورمحمد جي بنگلي ۾ لنگهي ويس. در تي جو پهريدار هو، تنهن وڃي اندر مير کي سڏ ڏني ۽ مون کي اندر گهرايو ويو. مان اندر داخل ٿيس ته مير نورمحمد مون سان ملڻ لاءِ اٿيو ۽ هٿ کان وٺي هڪ منجيءَ(٢) تي ويهاريائين. ان وقت مير نصير خان به حاضر هو، ۽ پنهنجي پاءُ سان ساڳيءَ کٽ تي ويٺو هو. دستوري خوش خير عافيت کان پوءِ، نورمحمد مون ڏانهن مخاطب ٿي چيو ته ”سيٺ نائونمل، پيءُ جو انتقام چڱيءَ طرح ورتئي! هاڻي ته خوش ٿئين؟“ مون جواب ڏنس ته ”سائين، ائين ڇو ٿا چئو؛ اهڙا لفظ ڇو ٿا ڳالهايو؟“ ائين چئي

---

(١) عامل، جي لفظي معنيٰ آهي ”علم وارو“. سنڌ ۾ اهو لفظ هندو منشين لاءِ استعمال ٿيندو آهي. عامل هندن ۾ هڪ اونچو ۽ پڙهيل طبقو سمجهيو ويندو آهي.

(٢) منجي، ڪن ٿورن ماڻهن کي ڪنهن خاص امتياز طور ڏني ويندي هئي. عام ماڻهو ۽ عرضدار، دربار ۾ يا ٻين موقعن تي، ميرن جي اڳيان هيٺ غاليچن تي ويهندا هئا، ڪٽن تي فقط مير پاڻ ويهندا هئا. سيٺ نائونمل جڏهن مير محمد خان سان ملڻ ويو هو، تڏهن هن کي جنديءَ جي رنگين پلنگ تي ويهاريو ويو هو ۽ ان ۾ واقعي هن جي عزت افزائي هئي.

مون کٽي سات ڪئي ۽ پوءِ جلدئي موڪلائي اٿيس. مون ڪرنل پاٽنجر سان سمورا احوال ڪيو. جواب ڏنائين ته "چڱو ڪيئي، تون ڪوبہ فڪر نہ ڪر."

پنجن ڏينهن کان پوءِ خبر ملي تہ فوج شڪارپور کان ڪابل ڏانهن رواني ٿي ويئي. مان ڪرنل پاٽنجر سان ڪراچيءَ موٽي آيس. هي اپريل جو مهينو هو. ڪراچيءَ ۾ خبر پئي تہ منهنجي پاءُ اتي انگريزن جي فوج جي چڱي خدمت ڪئي هئي. اها ڳالهہ ٻڌي ڪرنل پاٽنجر ڏاڍو خوش ٿيو. ان کان پوءِ ڪرنل پاٽنجر، بمبئيءَ وڃڻ جي تياري ڪرڻ لڳو ۽ مون کي ساڻ هلڻ لاءِ صلاح ڪيائين. مون ٻڌايو مانس تہ جن ڏينهن ۾ بمبئي شيدين [١] جي ماتحت هوندي هئي، ان وقت کان وٺي اسان جي بمبئيءَ ۾ ڪوٺي آهي، پر اسان مان ڪوبہ اتي ڪونہ ويو آهي. پر جي توهان جي مرضي آهي تہ مون کي هلڻ ۾ اعتراض ڪونهي. هن پوءِ مون کي معافي ڏني ۽ چيائين تہ پنج وڃي توکي اتي گهرائيندس.

ڪراچيءَ ۾ رهيل فوج جو سالار، ڪرنل اسپلر کي مقرر ڪيو ويو. هو شادي شده ماڻهو هو ۽ ٻار ٻچا ساڻ هئس. مان روز صبح جو نائين بجي ڇانوڻيءَ ۾ ويندو هوس، ۽ ڏينهن

---

[١] شيدي يعني آفريڪا جا ڪارا ماڻهو. بمبئي بندر جي ذڪر ۾ اولهہ ۾ هندستان جي ڪناري جي پرسان جنجيرا جو مشهور ٻيٽ ۽ قلعو آهي، جتي اڳا شيدين جي حڪومت آهي. روايت آهي تہ شيدي گجرات جي بادشاهن ۽ هندستان جي شهنشاهن جي بحري ٻيڙن جا اميرالبحر هوندا هئا. هنن ڪيترا دفعا بمبئيءَ جي ساري جزيري تي قبضو ڪيو هو. انگريزن، بمبئي ورتي، تنهن کان پوءِ ٻہ شيدين ٻہ دفعا بمبئي جي ٻيٽ تي قبضو ڪيو هو. سواءِ رنش ڪاسل [قلعي] جي.

ڇجو پنهنجي تنبوءَ ۾ (جو ڪرنل اسپلر جي تنبوءَ جي پرسان هوندو هو) گذاري، شام جو ڇهين ٻجي گهر موٽي ايندو هوس. ڪرنل اسپلر هڪ نيڪ، صاف‌دل ۽ شريف طبع وارو ماڻهون هو. هڪڙي ڏينهن شام جو پنجين ٻجي، ڪئپٽن هئنڊ گهوڙي تي چڙهي، سواري لاءِ منگهي پير طرف ٽڪرين ۾ نڪري ويو، جتي ڪن شاهينگن هن کي قتل ڪري ڇڏيو.

ست وڄي ويا، پر هو ڇانوڻيءَ ۾ ڪونه موٽيو. ڪرنل اسپلر هن کي ڳولهڻ لاءِ ڪي سپاهي ٽڪرين ۾ موڪليا. هنن جلدئي موٽي اچي اطلاع ڏنو ته لاش هڪ کڏ ۾ پيو آهي. رات جو ڏهين ٻجي ڪرنل اسپلر مون کي گهرايو ۽ مان ڪن سپاهين سان، جي ان وقت موجود هئا، ڇانوڻيءَ ڏانهن ويس. ڪرنل اسپلر مون کي ڪئپٽن جي باري ۾ جيڪا ڪيس خبر هئي، تنهن کان واقف ڪيو. مون پنهنجن سپاهين کي حڪم ڪيو ته پڳي وٺي هڪدم مگر پير وڃي قاتلن جو پتو لڳايو. مون ڇيومان ته جيستائين توهان نه موٽندؤ، تيستائين آءٌ ڇانوڻيءَ کان ٻاهر نه نڪرندس. هو ٽن - چئن ڪلاڪن کان پوءِ موٽي

---

(١) پڳي، پڳيءَ يعني پير مان نڪتل آهي. پڳي پيرو کڻندا آهن. سنڌي پڳين کي پيري کڻڻ ۽ سڃاڻڻ جي ڪا خداداد ڏات آهي. هو رستي تي هلندي چوري ٿيل اٺ يا روپوش چور جو پيرو، ڏهه واري وقت کان ورهيه پوءِ به سڃاڻي، جوابدار کي ماڻهن جي ميڙ مان به هٿ ڪندا آهن. چوري ٿيل ڍور کي به ساڳيءَ طرح ڳولهي لهندا آهن. هو اڃا تائين سرڪاري پوليس جي مدد ڪندا آهن، ويهه ورهيه اڳ سنڌ جي ڪمشنر (مؤلف) هوشيار پڳين لاءِ خاص وظيفا مقرر ڪرايا هئا ۽ انهن کي همٿائڻ لاءِ ڪين ڳوٺن جي روينيو عملي ۾ رکايو هو.

آيا ۽ خبر ڪيائون ته اهو ڪائٿرن وارو ڪم، شاهه بلاول(١) جي خليفي(٢)، چاڪر چنڙي ۽ بديجا قومن جي پنجاهه ماڻهن جي مدد سان ڪيو آهي. انهيءَ خبر ملڻ تي، ڪرنل اسپلر سڌو ڪرنل پاٽنجر جي نائب ليفٽيننٽ ليڪيءَ، (هو ان وقت حيدرآباد جي سفارتخاني جو ناظم هو) کي لکيو ته ميرن کان خليفي چاڪر کي ڪراچيءَ ۾ حاصل ڪرائي ڏيڻ جي گهر ڪري. مان شهر ۾ واپس اچي پڇا ڪرائي ته چنڙي ۽ بديجا قومن جا ڪي ماڻهو آسپاس آهن يا نه ۽ آخر آٺ ماڻهو ڳولهي ڦولهي هٿ ڪري، مضبوط پهري هيٺ انگريزن جي ڇانوڻيءَ ڏانهن موڪليا ويا. هنن ڪرنل اسپلر وٽ زباني باس باسي ته برابر اسان شاهه بلاول واري خليفي چاڪر جا مريد آهيون ۽ هو اسان جو مرشد آهي ۽ اهو قتل هن ڪرايو آهي. اسان به ان وقت هن سان گڏ هئاسين. اسان اهو ڪم ڪئپٽن هئنڊ جي ڪوٽ تي جيڪي چمڪندڙ تمغا لڳل هئا، تن جي لالچ ۾ ڪيو هو. هنن جون شاهديون لکيون ويون ۽ کين حوالات ۾ رکيو ويو. حيدرآباد ۾، ليفٽيننٽ ليڪيءَ، مير نورمحمد تي زور پريو ته خليفي چاڪر کي گهرائي. مير نيندي ڪجمتگار (خدمتگار) کي شاهه بلاول موڪليو ته خليفي چاڪر کي هٿ ڪري ڪراچيءَ ۾ انگريزن جي ڇانوڻيءَ ۾ حاضر ڪري. ڇانوڻيءَ ۾ هن تي فوجي عدالت ۾ مقدمو هلايو ويو. تهمت ثابت ٿي ۽ فيصلو ٿيو ته هن کي انهيءَ جاءِ تي ڦاسي ڏني وڃي، جتي ڪئپٽن هئنڊ قتل ڪيو ويو هو. فوجي عدالت، ڪرنل

---

(١) شاهه بلاول ڪراچيءَ کان ست ميل اتر طرف قلات جي سرحد وٽ هڪ زيارت آهي، جتي گرم پاڻيءَ جا چشما آهن. اها جڳهه چنڙا قوم جي رهڻ جو هنڌ ۽ مرڪز آهي، ۽ اهي قلات جي خان جي رعيت آهن.

(٢) خليفو، وڏي ملان جو اعزازي لقب آهي.

اسپلر، ميجر ڊونوهاءِ ۽ مون (نائونمل) تي مشتمل هئي.

هن موقعي تي منهنجن خدمتن جو تفصيلوار احوال ڪرنل اسپلر، ڪرنل پائنجر ڏانهن لکي موڪليو، جنهن مون ڏي شڪراني جو خط لکيو.

سنبت ١٨٩٦ جي سانوڻ مهيني، برابر آگسٽ [١٨٤١ع] ۾، ڪرنل پائنجر مون کي ڀُڄ، اچڻ لاءِ لکيو، جتي هو موٽي آيو هو. چنانچ مان ٻئي مهيني ۾، پنهنجي وڏي پٽ ٽيڪمداس سان گڏ، ڪڇ جي صدر مقام لاءِ روانو ٿي ويس. مان خشڪي رستي، ٺٽي ۽ سير ڳنڊي(١) کان ٿيندو، نارائڻ سر ويس. آخر ذڪر ٿيل شهر ۾ هڪ ڏينهن رهي، لکپت ويس، جتي پتا سان ملڻ جي خوشي حاصل ٿي. مون هن سان ٻه ڏينهن گذاريو پوءِ لکپت کان سڌو ڀڄ ويس، جتي ڪرنل پائنجر سان وري ملاقات ڪري خوش ٿيس. ڪراچيءَ ڇڏڻ کان اڳ مان ڪرنل پائنجر کي پنهنجي اچڻ جو اطلاع موڪليو هو، جنهن تي هن ڪڇ جي راءَ کي لکيو هو ته منهنجي رهڻ جو انتظام ڪري ڇڏي. ڀڄ ۾ پهچڻ سان مون کي پنهنجي قيامگاهه تي پهچايو ويو. ٻئي ڏينهن مان ڪرنل پائنجر سان مليس ۽ اسان هڪٻئي سان سنڌ ۽ قنڌار جون خبرون چارون ڏنيون ورتيون. تنهن کان پوءِ هن صلاح ڏني ته ڪڇ جي حاڪم، راءُ ڏيسر سان ملي اچ ۽ سفارتخاني جي منشيءَ، مسٽر پتامبر کي چيائين ته مون کي شام جو پنجين بجي راءُ وٽ وٺي وڃي. راءُ کي اطلاع ڪيائين ته سيٺ شام جو توهان سان ملاقات ڪرڻ ايندو.

---

(١) سير ڳنڊو، سير ڪاريءَ تي، سنڌو نديءَ جو هڪ اولاهون ڇوڙ آهي. اها جڳهه هڪ پيانڪ ريگستان آهي، جا برف جهڙي اڇي، نج لوڻ سان فوٽ فوٽ اونهي ڍڪيل هوندي آهي.

راءُ(١) صاحب منهنجي ڏاڍي مانَ ۽ شانَ سان آجياني ڪئي. مون کي پنهنجي تخت جي ڀرسان ويهاريائين ۽ گهڻو وقت مون سان ڳالهيون ٻولهيون ڪندو رهيو. دربار برخاست ٿيڻ کان پوءِ، راءُ صاحب مون کي پنهنجن محلن ۾ وٺي ويو، جنهن کي شيش محل (شيشن وارو) ۽ هيرا محل (هيرن وارو) چوندا آهن. ڀڄ جي دربار مون کي ڏاڍو پسند آئي. مان ڀڄ جي شهر جا تلاءَ، حوض ۽ مکيه جايون پڻ ڏنيون ۽ مائهن کان متاثر ٿيس. مان ڀڄ ۾ ڇهه مهينا رهيس ۽ ان وقت جو روزنامچو پڻ رکيم، جو سنڌ جي خاص لپيءَ، هندو-سنڌيءَ ۾ لکيل آهي. ان ۾ منهنجا ڪڇ جي باري ۾ تاثرات تفصيلوار ڏنل آهن.

ڀڄ جي انگريزي رسالي ۾ فقط ٻه سؤ گهوڙيسوار(٢) هئا ۽ اهو ڪرنل پاٽنجر جي هڪ نائب، مسٽر واٽ جي ڪمان هيٺ هو. ليفٽيننٽ جان جيڪب هن جو زيردست هو. مان ڪئپٽن واٽ سان سنڌس فرمائش مطابق مليس ۽ هن مون کي ٻڌايو ته "بمبئيءَ سرڪار ڀڄ جي رسالي(٣) ۾ ٽن سون سوارن جي اضافي ڪرڻ جي اجازت ڏني آهي، پر هو هن وقت، انهيءَ خرچ برداشت ڪرڻ جي قابل نه آهي. مون کي اجازت ڏني

---

(١) هاڻي هن کي "راءُ صاحب" جي نالي سان سڏبو آهي ۽ نه "راءِ صاحب".

(٢) مشهور "سنڌ اريگيولر هارس" (غير مرتب سوار)، جنهن بعد ۾ برگيڊيئر جنرل جان جيڪب سي-بيءَ جي هٿ هيٺ سنڌ جي اتر-اولهه سرحد تي ۽ خان قلات جي علائقي ۾ ڌاڙيلن جو خاتمو ڪيو ۽ امن امان قائم ڪيو، سو ڀهريائين پونا هارس (پوني جي سوارن) جي هڪ دستي مان ناهيو ويو هو، جو ان وقت ڪڇ ۾ ڪارروائي ڪري رهيو هو.

(٣) رسالو، گهوڙيسوار، مقامي سفير جو محافظي دستو.

ويٺي آهي ته ڪنهن صراف سان بندوبست ڪري، ٣٠٠ گهوڙا خريد ڪريان. ڪڇ جي راءِ مون سان گهوڙن وٺي ڏيڻ جو وعدو ڪيو هو، پر پڇ يا مانڊويءَ ۾ ڪو اهڙو شاهوڪار ڪونه هو جو مون کي پئسا اڌارا ڏي ته سودو ڪريان."
وڏيڪ چيائين ته "جي تون هن معاملي ۾ منهنجي مدد ڪندين ته مان مشڪور ٿيندس ۽ تنهنجو سرڪار تي پڻ احسان ٿيندو."
مان چيومانس ته "مون کي پئسي جي لالچ نه آهي، پر جي ڪرنل پاٽنجر مون کي چوندو ته مان خوشيءَ سان مدد ڪندس."
ڪئپٽن وات اها ڳالهه ڪرنل پاٽنجر کي لکي موڪلي ۽ ڪرنل پاٽنجر مون کي صلاح ڏني ته ڪئپٽن وات جي مدد ڪر، اها سرڪار جي خدمت ٿيندي. ان تي مان هڪدم ڪڇ جي راءِ ڏي پنهنجي هٿ سان گجراتيءَ ۾ چٺي لکي ته مون کي اڍائي لک ڪوڙيون (ڪڇ جو سڪو) اڌاريون ڏي، جي مان پندرهن ڏينهن جي اندر واپس ڪندس. راءِ هڪدم مهرباني ڪري گهربل رقم گاڏين تي رکائي موڪلي ڏني، جا مون بروقت ڪئپٽن وات ڏي رواني ڪئي. هن ناڻو وٺي رسيد لکي ڏني. ڪئپٽن وات گهوڙا خريد ڪرڻ شروع ڪري ڏنا. سوار بمبئي سرڪار جي معرفت پوني کان گهرايائين ۽ پنج سؤ سوارن جو پڇ جو رسالو [جو پوءِ اريگيولر هارس ٿيو]، وجود ۾ آيو. مون بمبئي، مسقط ۽ ڪراچيءَ جي پنهنجن ڪوٺين تي جي قرض جي رقم جون هنڊيون ڪيون، مانڊويءَ ۾ پنهنجن گماشتن جي معرفت، وصول ڪرايون. هڪ هفتي جي اندر، منهنجي گماشتي مانڊويءَ مان ساري رقم موڪلي ڏني جا مون انهن ڏينهن راءِ جي خزاني ۾ جمع ڪرائي.
شاهه سجاول ۽ انگريز سرڪار جي گڏيل فوج قنڌار، غزني، ڪابل ۽ جلال آباد تي هڪبئي پٺيان آسانيءَ سان قبضو ڪندي وئي. شاهه سجاول وري ڪابل جي تخت تي براجمان ٿيو. امير دوست محمد ۽ هن جي پاڻڙن جبل ٽپي وڃي بخاري

۾ پناهه ورتي. فوج جو هڪ حصو ڪابل کان قلات بروهي(١)
موٽي آيو. محراب خان، جو ان وقت قلات جو حاڪم هو،
تنهن انگريزن سان دوستانو سلوڪ نہ ڪيو. انگريزن جو قندار
ويندڙ سامان قلات مان لنگهندي ڦُريو ويو. ان تي خان سان
اختلاف ٿيا، جن آخر جنگ جي صورت اختيار ڪئي. محراب خان
لڙائيءَ ۾ مارجي ويو ۽ هن جو صغير پٽ، نصير خان پنهنجي
اهل وعيال سان ملڪ ڇڏي ڀڄي ويو. انگريزن معاهدو ڪري
محراب خان جي سؤٽ، شاهنواز خان کي برسراقتدار آندو. ڪرنل
جيمس آئوٽرام ان وقت قلات ۾ انگريزي فوج سان هو. حڪومت
جي ڦيرقار کان پوءِ، هو جلدئي بمبئي سرڪار کي حال احوال
ڏيڻ لاءِ روانو ٿي ويو. مينگلن(٢) جي سردار، رحيم خان کي
جڏهن اها خبر پيئي تہ هن پنج سؤ سوار ۽ پيادا وٺي، هن جو
پيڇو ڪيائين. ڪرنل آئوٽرام اُن تي هو ۽ جٽ کان سواءِ
ٻيو ڪوبہ ساٿ ڪونہ هوس. هن کي اها خبر پئي تہ سندس
تعاقب ٿي رهيو آهي سو ٽڪرو ٽڪرو وڃي سون مياڻيءَ پهتو.
جتي پهچڻ سان منهنجن گماشتن، نوڪرن ۽ منشين جي پڇا ڪيائين.
منهنجن ڪيترن ماڻهن هن کي پنهنجون خدمتون پيش ڪيون.
انهن کي چيائين تہ هڪ ٻيڙي ڀاڙي ڪري ڏيو جا سون کي
راتو رات ڪراچيءَ پهچائي. هو ٻيستائين ان تان نہ لٿو،
جيستائين ٻيڙي ڀاڙي ڪري سامان سان ٻري نہ آئي ڏناؤنس.
تنهن کان پوءِ هو هڪدم ڪراچيءَ روانو ٿي ويو. منهنجا
گماشتا ٽيستائين ڪناري تي بيٺا هئا، جيستائين ٻيڙي رواني ٿي

---

(١) بروهي، جن جي قلات جي آباديءَ ۾ وڏي اڪثريت آهي
سي منگول نسل جا آهن- هنن جون شڪليون، زبان ۽
رسمون سنڌ ۽ خراسان جي قومن کان مختلف آهن. قلات
جو خان بروهي آهي.

(٢) مينگل هڪ طاقتور بلوچ قوم آهي.

نظر کان غائب ٿي ويئي. تنهن کان پوءِ هو ڪوئيءَ تي موٽي آيا. سون مياڻيءَ مان ڪرنل آئوٽرام جي رواني ٿي وڃڻ کان ٻه-ٽي ڪلاڪ پوءِ، رحيم خان مينگل(١)، شهر ۾ آيو ۽ پڇيائين ته ڪو يورپي ماڻهو اتي آيو هو؟ ڇيائونس ته ها، هڪڙو يورپي آيو هو، پر ان وقت هڪ ٻيڙي تيار بيٺي هئي، ان ۾ چڙهي سڌو ڪراچيءَ روانو ٿي ويو. ان تي هو نااميد ٿي موٽي ويو. منهنجن گماشتن اها خبر قاصد جي هٿان منهنجي پاءُ ڏانهن ڪراچيءَ موڪلي. اها چٺي ڪرنل آئوٽرام کي پڙهي ٻڌائي ويئي. جنهن انهيءَ غيبي نجات لاءِ شڪرانو ادا ڪيو. مان ان وقت پيچ ۾ هوس، ۽ مون ڏي اها خبر خطن جي ذريعي موڪلي ويئي هئي. مان ڪرنل پاٽنجر کي اطلاع ڏنو ۽ هن به مون کي ڪرنل آئوٽرام جو ساڳئي مفهوم وارو خط پڙهي ٻڌايو. ڪرنل آئوٽرام به ڏينهن ڪراچيءَ ۾ رهي، بمبئي روانو ٿي ويو.

---

(١) خود جيمس آئوٽرام جو چوڻ آهي ته اهو سردار، جنهن کان هو جان بچائي ڀڳو هو، سو مينگلن جي صدر مقام 'وڏ' جي سردار، ولي محمد خان جو پٽ هو، جو قلات جي محاصري ۾ قتل ٿيو هو. هن پنهنجي پيءُ جو انتقام وٺڻ تي گهريو.

باب ڇهون

ٻانجر جي ڪڇ مان روانگي- نائونمل کي دوستيءَ جي آڇ- حڪومت عاليءَ ڏانهن خط- نائونمل جي آئوٽرام سان ملاقات- رسالي جو حساب ڪتاب بند ڪرڻ- نائونمل جي خفيه سفارت مير شيرمحمد ڏانهن ۽ هن جو ميرن جي حد ۾ فوج جي لاءِ سيڌو سامان مهيا ڪري ڏيڻ- نائونمل جي حرفت- مير سان ملاقات- مير صوبدار جي منشيءَ جو پهچڻ- نائونمل جي مير شاهه محمد سان ملاقات ۽ مير جو ڪيس آئوٽرام جو جعلي خط ڏيڻ- نائونمل جو، آئوٽرام کي خط حوالي ڪرڻ- جعلسازي ڪرڻ واري کي سزا- مير شيرمحمد جو صوبدار ڏانهن خط ۽ آئوٽرام جي مدد حاصل ڪرڻ لاءِ رشوت جي آڇ- آپرئيمل جي مڪاري- حيدرآباد ۽ ميرپور جي ميرن جي وچ ۾ ڇڪتاڻ- نائونمل جي امانت- مير صوبدار ڏانهن مير شيرمحمد جي لکيل خط جو هٿ اچڻ ۽ وري چوري ٿي وڃڻ- خط هڪدم ليفٽيننٽ ليڪيءَ جي حوالي نه ڪرڻ ۾ نائونمل جي غلطي.

پڇ ۾ مون کي ڪرنل ٻانجر ٻڌايو ته بمبئي سرڪار، ڪرنل آئوٽرام کي سنڌ ۾ مقامي سفير مقرر ڪيو آهي ۽ ڪڇ جي مقامي سفير جي عهدي لاءِ مسٽر ميلول کي نامزد ڪيو ويو آهي؛ تنهنڪري ڪرنل ٻانجر بمبئيءَ وڃڻ لاءِ تياري ڪرڻ لڳو هو، هڪڙي ڏينهن شام جو سفارتخاني جي منشيءَ، مسٽر پيتامبر کي مون ڏي موڪليو ته پڇي اچينس ته مان وڃڻ کان اڳ تنهنجي لاءِ ڇا ڪريان؟ مسٽر پيتامبر مون کي ڪرنل جي

ٻاران چيو ته سرڪار هن کي اجازت ڏني آهي ته سنڌ جي باري ۾ تون جيڪي به رٿون پيش ڪندين، قبول ڪيون وينديون. جيڪڏهن تنهنجي مرضي هجي ته ڪرنل تنهنجن گوناگون ۽ اهم خدمتن لاءِ مستقل طور ڪنهن روڪ رقم انعام ڏيارڻ لاءِ سفارش ڪري، يا جيڪڏهن تون چاهين ته توکي خاص امتياز ڏيڻ لاءِ بمبئيءَ جي قانون ساز ڪائونسل ۾ نشست لاءِ سفارش ڪري. مون مسٽر ڀيتامبر کي جواب ڏنو ته مان سڀاڻي ڀاڻيهي ڪرنل سان ملي کيس پنهنجن خيالن کان واقف ڪندس.

ٻئي ڏينهن مان ڪرنل ڀانڃر سان مليس. هن مون سان ساڳئي موضوع تي ڳالهايو. مون چيومانس ته جيتريقدر روڪ امداد جو سوال آهي. مون کي پئسي جي پرواهه ڪانه آهي.(١) اسان جو وڏو گذيل ڪٽنب آهي، انعام جي رقم ڪيڏي به وڏي هجي، اها ڪيترو وقت هلندي؟ دنيا ناپائدار ۽ بيبقا آهي. ٻيءَ رٿ جي باري ۾، چيومانس ته مون کي سمجهه ۾ نٿو اچي ته بمبئيءَ ۾ گورنر جي ڪائونسل تي نامزدگيءَ مان مون کي ڪهڙو دنيوي فائدو ٿيندو؟ خاص ڪري جڏهن منهنجو اوڏانهن وڃڻ جو ڪوبه امڪان ڪونه آهي. اسان جي خاندان کي ٽميدي حڪمرانن جي زماني کان بمبئيءَ ۾ واپاري ڪوٺي هوندي هئي پر اسان مان ڪوبه بذات خود ڪوٺي ڏسڻ نه ويو هو. تنهن کان سواءِ سنڌ اڃا ٽالپرن جي ماتحت آهي ۽ انگريزن جو صوبو نه ٿي آهي. عرض ڪيومانس ته اسان کي پنهنجن خدمتن جي عيوض انگريز سرڪار جي دوستي ۽ ڪرم جي عنايت ڪافي آهي ۽ اميد آهي ته اسان جو سرڪار سان هميشه ساڳيوئي واسطو رهندو. ان تي منهنجي روبرو هڪ ڪاغذ ڪٽي ان جا چارئي پاسا پريائين. تنهن کان سواءِ انهيءَ دستاويز جا به نقل پنهنجي هٿ سان تيار ڪري، اذهن مان هڪ لفافي ۾ وجهي

---

(١) ظاهر آهي ته هيءَ غلطي آهي. ڏسو مقدمو.

منهنجي حوالي ڪيائين، ٻين ٻن نقلن جي باري ۾ چيائين ته انهن مان هڪ بمبئي سرڪار ڏي ؛ ميڪلمينڊس ۽ ٻيو سنڌ جي جي دربار ۾، انگريزي سفير جي سرڪاري دفتر لاءِ ڪرنل آئوٽرام ڏي موڪليندس. هن اهو خط مون کي پڙهي ٻڌايو. ان ۾ منهنجي لاءِ پرزور لفظن ۾ سرڪار جي شفقت لاءِ سفارش ٿيل هئي ۽ وڌيڪ لکيل هو ته جڏهن انگريزن جي فوج، شاهه شجاع کي تخت تي ويهارڻ لاءِ ڪابل وڃي رهي هئي، تڏهن سنڌ مان حفاظت ۽ آرام سان فوج کي وٺي وڃڻ جو ڪٺن ڪم هن کي سونپيو ويو هو ۽ هن اهو اهم ڪم خوشيءَ سان پاڻ تي هموار ڪيو هو. مون کي انهيءَ ڳالهه جو به اقرار ڪرڻو پوندو ته هن جي مدد ۽ تعاون کان سواءِ مان اهو ڪم شايد ئي نه پورو ڪري سگهان ها. وڌيڪ لکيائين ته ”سيٺ نائونمل منهنجون ٻانهون ۽ چنگهون هو، جي منهنجي جسم کي ڪنيو بيٺيون هيون. هن جي مدد کان سواءِ فوج، سر جان ڪين جي قيادت هيٺ ٻامبيڪوٽ کان شڪارپور تائين آسانيءَ سان مشڪل پهچي سگهي ها.“ مطلب ته خط ۾ اهڙي قسم جو ٻيو به گهڻو ڪجهه لکيل هو. صد افسوس جو اصل خط مون وٽان چوري ٿي ويو؛ جيئن هن ڪتاب جي آخر ۾ ڏيکاريو ويندو ته ان جو نقل به نه ملي سگهيو. ان کان سواءِ جلدئي ڪرنل آئوٽرام اچي ڪرنل پاٽنجر کان عهدو وٺي، سنڀاليو.

سنڌ جي سفارت لاءِ ڪرنل آئوٽرام جي نامزدگيءَ تي مان ڏاڍو خوش ٿيس، پر ڪرنل پاٽنجر جي جدائي منهنجي لاءِ وڏي ڏک جو باعث هئي. ان کان پوءِ جلدئي مان ڪرنل آئوٽرام سان گڏجي پيچ کان لکپت آيس، جتي مان وري پنهنجي پيءُ سيٺ هوتچند سان گڏيس، جو به ڪرنل آئوٽرام سان مليو. لکپت ۾ مون ڪافي برهمڻ، فقيرن ۽ غريبن کي کارايو ۽ دان ڏنو. ان کان پوءِ چار ڏينهن اتي رهي پيس. انهي وچ ۾ ڪرنل آئوٽرام حيدرآباد ويو، جتي مان به ٿوري وقت کان پوءِ

وهي سائس گڏيس. ڏينهن جو مان انگريزن جي ڇانوڻيءَ ۾ پنهنجي تنبوءَ ۾ (جو ڪرنل آئوٽرام جي تنبوءَ جي پرسان هو) رهندو هوس ۽ رات جو روز هن جي هدايت مطابق، سياسي معلومات حاصل ڪرڻ لاءِ شهر ۾ وڃي پنهنجن عزيزن وٽ رهندو هوس. صبح جو ڇانوڻيءَ ڏانهن موٽندي مان اڪثر نواب احمد خان لغاريءَ وٽ ترسندو هوس. هو ان وقت چوٽيءَ جي سردارن مان هو ۽ سندس خاندان سان منهنجي وڏن جو تعلق هن جي ڏاڏي، ولي محمد خان لغاريءَ جي زماني کان هوندو هو. نواب احمد خان پڻ، هفتي ۾ هڪ دفعو، ڇانوڻيءَ ۾ مون سان ملڻ ايندو هو ۽ مان هن کي اڪثر ڪرنل آئوٽرام وٽ وٺي ويندو هوس. ڪانئس اڪثر ڪري چڱيون خبرون ملنديون هيون، پر مون کي وڏيڪ معلومات هن جي ديوان، فتح چند سيوهاڻيءَ کان ملندي هئي، جو روز صبح جو مون سان گڏجي نيرن ڪندو هو. ڪرنل آئوٽرام به سفارتخاني جي منشيءَ معتبر علي اڪبر جي معرفت، خبرن وٺڻ جي ڪوشش ڪندو هو، هو پڻ ڪرنل جي مشوري سان رات جي وقت حيدرآباد جي شهر ۾ گذاريندو هو. آءٌ هن کي جيڪي خبرون پڌائيندو هوس، سي هو غور سان ٻڌي، انهن مان اهم خبرون پاڻ وٽ ياد داشت لاءِ لکي رکندو هو. مان حيدرآباد ۾ ڪرنل آئوٽرام جون ڪافي چوٽيون موٽيون خدمتون ڪيون. انهن جي فهرست ايتري لمبي آهي جو هتي انهن جي ذڪر ڪرڻ جي جڳهه ئي نه آهي.

ڪجهه وقت کان پوءِ پنج جو رسالو، ڪپتان واٽ جي قيادت ۾ حيدرآباد آيو، جتان خانپور (جيڪب آباد) روانو ٿي ويو. مون تي اهو ڪم رکيو ويو هو ته سپاهين کي مهيني سر مهيني پگهار ڏيڻ لاءِ گماشتا مقرر ڪري ۽ سندن خورد و نوش جو انتظام ڪريان. مون اهو ڪم پنج-ڇهه مهينا هلايو، مگر پوءِ محسوس ڪيم ته اهو ڪم هڪ معمولي صراف جو آهي ۽ منهنجي شان

مطابق نہ آهي. مون پنهنجا اعتراض ڪرنل آئوٽرام کي ٻڌايا ۽ چيومانس تہ مان نهايت مشڪور ٿيندس، جيڪڏهين مون کي اجازت ڏيندؤ تہ هي ڪم توهان جي ڪنهن ٻيءَ ماڻهوءَ جي حوالي ڪريان. تنهن کان سواءِ مون کي اها بہ اجازت ڏيو تہ رسالي جو پراڻو حساب-ڪتاب صاف ڪريان ۽ جيڪا رقم ڪئپٽن واٽ کي پيچ ۾ سپاهي ڀرتي ڪرڻ لاءِ ڏني هيم، سا بہ سرڪار کان وصول ڪريان. ان تي هن سرڪار کي لکي منهنجي قرض ادا ڪرڻ جي منظوري گهرائي. مون رسالي سان پنهنجو واسطو ٽوڙي، پنهنجن گماشتن کي واپس گهرائي ورتو. ڪئپٽن واٽ جي جاءِ تي ڪرٽس نالي هڪ عملدار مقرر ٿيو ۽ ان جي وڃڻ کان پوءِ وري ليفٽيننٽ جيڪب کي، جيڪو هڪ نندو عملدار هو تنهن کي رسالي جي ڪمان ڏني ويئي. هن خانپور شهر جو اڳوڻو نالو بدلائي، مٿس جيڪب آباد جو نالو رکيو.

هڪڙي ڏينهن سنبت ١٨٩٧ (١٨٤٠-٤١ع) جي پوهہ مهيني ۾، اڍائي بجي شام جو ڪرنل آئوٽرام مون کي پاڻ وٽ گهرايو. مان اچا ويٺس ئي مس تہ پينسل ڪٽي، آپي ڪري، پڇيائين تہ ”هن مهر کي ڪير منهن ڏيندو؟“ مان اٿي بيهي رهيس ۽ پڇيومانس تہ ”ڳالهہ ڪهڙي آهي؟“ چيائين تہ ”مون کي خاطري آهي تہ جيڪا ڳالهہ منهنجي دل ۾ آهي، تنهن ۾ تون ڪامياب ٿيندين. دراصل تون ان ڪم لاءِ نهايت موزون آهين، پر مان پنهنجي تجويز تيستائين توکي نہ ٻڌائيندس، جيستائين تون ان جي ذميواري قبول نہ ڪندين.“ اها ڳالهہ ٻڌي مون هن کي سلام ڪيو پينسل سندس هٿ مان ورتي. پوءِ هن مون کي ٻڌايو تہ ”بمبئي سرڪار حڪم ڪيو آهي تہ پيچ جي فوج جو هڪ حصو خشڪيءَ(١) رستي، ٻيلاريءَ

(١) سرڪاري دفترن مان معلوم ٿو ٿئي تہ هيءَ واقعو اڪٽوبر (ڏسو حاشيہ صفحي ١٤١ تي)

ڪان شڪارپور وڃي. مون ان باري ۾ مير نورمحمد ڏي لکيو آهي ۽ مير جواب ڏنو آهي ته ”مون کي سنڌ مان انگريزن جي فوج رواني ٿي وڃڻ تي ذاتي طرح ڪوبه اعتراض نه آهي، پر ٻيلاري ۽ ان جي آسپاس، ميرپور جي مير شيرمحمد جي ملڪيت آهي ۽ هن جي قبضي ۾ آهي.“ ڪرنل آئوٽرام وڌيڪ چيو ته ”مير شيرمحمد، انگريزن جو بدخواه آهي ۽ مون کي خاطريءَ سان معلوم ٿيو آهي ته مير اسان جي فوج کي پنهنجي حد مان لنگهڻ نه ڏيندو، تنهنڪري لازماً ٽڪر ٿيڻ جو امڪان آهي، تون هڪدم شيرمحمد جي ڳوٺ، ميرپور وڃي، ٻيلاريءَ گماشتا موڪل ته فوج لاءِ ڪاڏي پيتي ۽ وهڻ جو انتظام ڪن. تون فوج سان تيستائين گڏ هجج، جيستائين اها شيرمحمد جي علاقي مان لنگهي وڃي. تون پاڻ ميرپور ۾ وڃي رهه، جتي شيرمحمد رهندو آهي ۽ اتي مرڪز ناهي، شيرمحمد جي حرڪتن تي نظر رک ۽ منهنجن حڪمن مطابق گماشتن کي هدايتون ڏيندو رهه.“ وڌيڪ چيائين ته ”هيءُ ڪم تنهنجي حوالي ڪيو ويو آهي، سو هڪ نهايت نازڪ ۽ دشوار مهم آهي. مون کي تو ۾ سورهن آنا اعتماد آهي، پر مان توکي اها ڳالهه ذهن نشين ڪرڻ گهران ٿو ته توکي نهايت احتياط، خيال ۽ چالاڪيءَ کان

(آندل حاشيه صفحي ١٤٠ تان)

يا نومبر ١٨٤٠ع ۾ ٿيو هو. فوجي دستا، جن جو هت ذڪر آهي، سي هئا: ٿرڊ لائيٽ ڪئولري (ٽيون نمبر هلڪو رسالو)، ليفٽيننٽ ولسن جي هٿ هيٺ ۽ ٻيو فورٿ ٽروپ هارس آرٽيلري (چوٿين پلٽڻ رسالي جي توبخاني جي)، ڊيسا جهي ڪئپٽن ليسن جي هٿ هيٺ. ٻيئي دستا، نديءَ رڻ سنتلپر (پالنپور) رستي شڪارپور (ڪڇ؟)آيا ۽ وريُ هو پڄ ويا. پاڻيءَ جي اٽاٽ ڪري، ٻنهي دستن، جدا جدا سڏو اتر وڃي وڏو رڻ پار ڪيو.

ڪم ونڻو پوندو.“

ڪرنل آئوٽرام جي هدايتن مطابق مون هڪدم ميرپور وڃڻ لاءِ تياري ڪرڻ شروع ڪري ڏني. هن منهنجي سامان لاءِ رسد جي محڪمي کان ڏهه اٺ ورتا ۽ ڪئپٽن واٽ جي چيڏيل هڪ سؤ سوارن مان ويهن سپاهين کي مون سان هلڻ لاءِ حڪم ڪيو. ساڳئي وقت سفارتخاني جي خزانچيءَ کي لکيل حڪم ڏنو ته انهيءَ ڪم لاءِ پنج هزار رپيا منهنجن گماشتن جي حوالي ڪنهه مون چيومانس ته مان خزانو ساڻ کڻڻ نٿو گهران. پئسن جي عدم موجودگيءَ ۾ منهنجي ڪم ۾ ڪابه رڪاوٽ ڪانه پوندي؛ خاص ڪري سنڌ ۾، جو منهنجو وطن آهي. مان جتي به ويندس، اتي مون کي رهڻ لاءِ جاءِ ملندي. سنڌ ۾، مون کي ڏر ۾ به پئسا ملي سگهندا، تنهنڪري مون تي پئسن کڻڻ جو بار نه وجهو.“ جواب ڏنائين ته ”اهي سرڪار جا حڪم آهن، ڪجهه رقم ته ضرور ساڻ کڻڻي پوندءِ. ميرپور ۾ جيڪڏهن تون پئسن جي ضرورت محسوس نه ڪرين ته خزانو پنهنجن گماشتن جي معرفت، فوج جي ڪمانيءَ ڏانهن پهچ رسيد وٺي موڪلي ڏي.“ آخر منهنجي چوڻ تي، رقم گهٽائي به هزار رپيا ڪئي ويئي.

مان فوجي لباس پهري تيار ٿي، ڪرنل آئوٽرام کان موڪلائڻ ويس. هو مون کي وڃڻ لاءِ تيار ڏسي، ڏاڍو خوش ٿيو ۽ مون کي آخري مشورو ڏنائين ته ميرپور وڃڻ جي خبر، جيستائين اتي پهچين، تيستائين بلڪل مخفي رک ۽ جيترو ٿي سگهي اوترو جلد وڃ. منهنجو وڏو پٽ ٽيڪمداس، حيدرآباد ۾ مون سان گڏ هو. مون هن کي پنهنجي تنبوءَ ۾، هڪ وفادار گماشتي جي سنڀال هيٺ ڇڏيو ۽ پوءِ سادي ڇهين بجي شام جو ميرپور لاءِ روانو ٿيس. مون تمام تيزرفتار سان سفر پوري ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، پر منهنجي سفر جو دارومدار باربردار اٺن تي هو، جي لاڏو اٺ هئا ۽ آهستي آهستي ٿي هليا. مان اڄا

قليلي ٽپيس ته سج لهي ويو. جڏهين ڏ ٻپاريءَ پهتس، جيڪا
انن ـ نون ميلن جي مفاصلي تي آهي، تڏهن بلڪل اونده ٿي
ويئي. هڪ ته رستا ڪونه هئا، ٻيو ڪڏون ڪوڏا، واهن جي ڪاٺين
۽ ٻنين ٻارن ۾ هلڻ جي مشڪلاتن سبب، اڳتي وڌڻ محال ٿي
پيو. اسان جا ماڻهو رستو نه لهي سگهيا، تنهنڪري ڳوٺ ڪان
ٿورو پرڀرو لهي پياسين. پر جڏهين ٻارهين بجي چنڊ نڪتو
ته اسان وري انن تي چڙهي اڳتي وڌياسين. صبح جو پنجين
بجي، ٽنڊي الهيار جي ويجهو پهتاسين. منهنجو شهر ۾ وڃڻ
جو ارادو ڪونه هو ۽ سوچيم ته ڏينهن جو ميرپور جي شهر
۾ پهچڻ ناداني ٿيندي، تنهنڪري مان ٽنڊي ڪان ڏيڍ ميل
پري، هڪ واهه جي ڪپ تي ڌرمسالا(١) ۾ وڃي رهيس. اتان
وري شام جو پنجين بجي روانو ٿيس ۽ ٽنڊي الهيار جي مڇي
مارڪيٽ وٽان لنگهي، اڳتي ويس. منهنجي اچڻ جي خبر
ڪيترن ماڻهن کي پئجي وئي. ٿوري وقت ۾ سوين ماڻهو اچي
گڏ ٿيا ۽ چوڻ لڳا ته ڪجهه وقت اسان وٽ به ترسو. مون
چيومان ته مون کي لکپت ۾ ضروري ڪم آهي، تنهنڪري
ترسي نٿو سگهان. آخر هنن ڪان موڪلائي اڳتي هليس. اڌ
رات جو ميرپور پهتس. شهر جي اوير ۾ هڪ چڱو خاصو پٽ
هو، مون اتي ٽنبن کوڙائڻ جو ارادو ڪيو. پر خيال ڪيم ته
ڪوشش ڪرڻ سان شايد ٻيو ڪو ان ڪان به چڱو هنڌ ملي،
تنهنڪري سڌو بزار مان لنگهي، شهر جي ٻئي طرف هليس،
اتي هڪ متاهون پٽ نظر آيو، پر ويجهو وڃي ڏٺوسين ته
رڍن ۽ ٻڪرين جو وٿاڻ هو ۽ ڦولهڙين سان ڀريو پيو هو.
تنهنڪري مان واپس ساڳيءَ جاءِ تي موٽي آيس. تعجب
جهڙي ڳالهه هئي ته شهر ۾ بيگاهه وقت اسان کي ايندي ويندي
ڪنهن به ماڻهو نه ڪو ڪتو ته ڪونه ڳڏيو، پر ڪتو به ڪونه ڀونڪ

---

(١) عام مسافرخانو يا قافلي سراءِ.

ميرپور، حڪومت جو مرڪز ۽ مير شيرمحمد جي گاديءَ جو هنڌ هو. مون کي خيال آيو ته مير کهڙيءَ نه غلط فهميءَ ۾ مبتلا آهي، جو پاڻ کي اهڙو محفوظ ٿو سمجهي. مان پنهنجو تنبو شهر جي اوڀر طرف، قلعي جي سامهون هٽايو جتي مير شيرمحمد رهندو هو. مون کي ٻه راتيون ننڊ ڪانه آئي ۽ ٿڪل هوس، تنهنڪري ٻين تنبن جي لڳائڻ جي باري ۾ هدايتون ڏئي وڃي آرام ڪيم. صبح جو ڇئين بجي کان اڳ سمورو انتظام مڪمل ٿي ويو هو ۽ سڀ ڪم ڪار ٺيڪ هو. مان پنهنجي وڏي خيمي ۾ مقيم هوس. مون پنهنجن ماڻهن کي چئي ڇڏيو هو ته منهنجي اچڻ جي ڳالهه ڪنهن سان به نه ڪن. پرهه ڦٽي ته ميرپور جا ماڻهو هيترا تنبو ڏسي، حيران ٿي ويا. اسان جا تنبو قلعي جي سامهون ميدان تي وڻن وانگي اڀريا بيٺا هئا. هر قسم جا افواهه ڦهلجي ويا. گهڻن سمجهيو ته ڪو صاحبلوڪ آيو آهي. ڏسندي ڏسندي ڪيترا ماڻهو اچي ڪٺا ٿيا ته ڏسون ته تنبوءَ ۾ ڪير ٿو رهي، ڪو پتو پاند لهجي. سڄي شهر ۾ آدم مچي ويو. اهو رمضان جو مهينو هو ۽ مسلمانن جي روزن رکڻ جا ڏينهن هئا. مير شيرمحمد پنهنجي رواج مطابق رمضان ۾ دربار ڪونه ڪندو هو، بلڪ سارو وقت اندر حرم سراءِ ۾ گذاريندو هو. پر جڏهين هن کي خبر پئي ته رات جو ڇا ٿي ويو آهي ته هن جو آرام ڦٽي ويو. هو درباري ديوان ۾ آيو، ۽ هڪڙي پنهنجي ماڻهو موڪليائين ته معلوم ڪري اچو ته ڪير آيو آهي. پر پهريدارن، ڪنهن ماڻهوءَ کي منهنجي تنبوءَ جي آڏو اچڻ نه ڏنو. مير کي هيڪاري گهڻو فڪر ٿيو ۽ هن جو انتظار وڌندو ويو. آخر منهنجا ڪي ماڻهو شهر ڏانهن ڪم سان ويا، انِ کان پوءِ ماڻهن کي سڌ پئي ته ڪير آيو آهي. آخر اها خبر مير شيرمحمد تائين پهتي، جو سڄو وقت دربار ۾ ويٺو هو. هن پڇا ڪرائي ته منهنجي صدر مقام ۾ سيٺ جي اچڻ جو مقصد ڪهڙو آهي. انهيءَ خيال

ساڻ به هندو، مستر چيتمل ۽ پريمل، جيڪي اڳ ميرغلام علي پيروز جا ملازم هوندا هئا ۽ پوءِ مير شيرمحمد جي نوڪريءَ ۾ هئا، تن انهيءَ خبر لهڻ جو ڪم پاڻ تي کنيو. چنانچ هو منهنجي تنبوءَ ڏي آيا ۽ چوڪيدارن کي چيائون ته سيٺ کي ٻڌائين ته اسان نياز ڪرڻ آيا آهيون. مون هنن کي اندر گهرايو. هيڏانهن هوڏانهن جون ڳالهيون ڪري، آخر پڇائون ته اسان جي هن غريب شهر تي ڪيئن عنايت ڪئي اٿوَ. مون جواب ڏنومان ته هوا بدلائڻ جي ارادي سان آيو آهيان. هنن اها خبر وڃي مير شيرمحمد سان ڪئي ۽ صلاح ڏنائونس ته تنهنجو مختيارڪار، ديوان چترسنگهه هن جو عزيز ٿئي، ان کي موڪليو ته وڌيڪ معلومات حاصل ڪري اچي. مير شير محمد، ديوان چترسنگهه کي حڪم ڪيو، ته سيٺ سان ملي، ڪنهن طرح اسان وٽ وٺي اچينس. ديوان چترسنگهه واقعي منهنجو رشتيدار هو. حڪم جو ٻڌو شام جو مون وٽ آيو. هن به اوپاريون لهواريون ڳالهيون ڪري پڇيو ته آخر تنهنجو ميرپور اچڻ جو مقصد ڇا آهي؟ پر آءٌ صحيح جواب ڏيڻ کان لهرائي ويس. هن پوءِ مون کي ٻڌايو ته مير شيرمحمد توکي سلام ڏنا آهن ۽ توکي ياد ڪيو اٿس. وڌيڪ چيائين ته مير کي تنهنجي اچڻ جي خبر صبح جو ملي هئي ۽ هو ميرپور سرڪار جي دستور جي خلاف، رمضان جي مهيني ۾، خلوت ترڪ ڪري، تنهنجي انتظار ۾ دربار واري ڪمري ۾ اچي ويٺو آهي. هينئر سانجهي اچي ٿي آهي ۽ مير شيرمحمد دربار مان ڪاڏي به نه چُريو آهي. مون کي موڪليو اٿس ته وڃي سيٺ کي وٺي اچ. مون چيو مانس ته مان ٺيڪ نه آهيان، هن وقت مير سان ملڻ مناسب نٿو سمجهان. مير جي وڏن ۽ منهنجي وڏن جا دوستانا تعلقات هوندا هئا، مان جنهن مهل بهتر ٿيس ته اچي مير جو نياز ڪندس. ديوان چيو ته مير کي ٻڌايو ويو آهي ته تنهنجي مون سان مائٽي آهي، جي تون مون سان نه هلندين ته مير مون تي

ناراض ٿيندو ۽ مون کي نقصان پهچائيندو. اتي مون خيال ڪيو ته مير سان ملي، هن جي دل جو احوال معلوم ڪرڻ لاءِ هيءُ چڱو موقعو مليو آهي. پوءِ اٺ تي چڙهي پاڻ سان چار سوار وٺي، مير جي بنگلي تي ويس. مير جو بنگلو مير ناري خان جي زماني جو ٺهيل هو ۽ نهايت زبون ۽ بوسيده حالت ۾ هو. مير دربار ۾ ويٺو هو. مون کي ويهڻ لاءِ منجي ڏنائين. دستوري خوش خيرعافيت کان پوءِ پڇيائين ته "منهنجي لاءِ ڪرنل آئوٽرام جو ڪو خط يا نياپو ڪونه آندو اٿئي ڇا؟ سلام به ڪونه موڪليا اٿس؟" مون چيومانس ته "مون کي ڪرنل آئوٽرام نڪي سلام ڏنا آهن نڪي نياپو، ۽ نڪي آءٌ انهيءَ طرفان هتي آيو آهيان. منهنجو اهو جواب ٻڌي، چيائين ته "ڪرنل آوٽرام ۽ اوهان پاڻ ۾ دوست آهيو." مون جواب ڏنومانس ته ائين نه آهي، بلڪ پاڻ هڪ ملڪ جا آهيون ۽ اسان جي وڏن جا پاڻ ۾ دوستانا تعلقات هوندا هئا، تنهنڪري ان پنهنجي ليکي توهان جو سلام ڪري نياز حاصل ڪرڻ آيو آهيان."

امام‌بخش نالي، ناگور جو هڪ سيد، جو ان وقت دربار ۾ حاضر هو، تنهن پڇيو ته "هندستان ۾، جوڌپور جي پرسان، انگريزن ۽ ٻين جي وچ ۾ جا جنگ لڳي هئي، تنهن جي ڪا توکي خبر آهي؟" هن اهو سوال مون کان پڇيو، پر ان سوال جا ڪيترن ئي ماڻهن هڪ ئي وقت پنهنجا وات کولي جواب ڏنا. ڪن چيو ته انگريزن پادر ڪاڏا آهن ۽ ڪن چيو ته هنن کي شڪست فاش ملي آهي. مطلب ته سڀني ساڳيو سر آلاپيو ۽ انگريزن جي فوج جي باري ۾ گهٽ وڌ ڳالهايو ۽ هنن جي شان ۾ گستاخي ڪئي. مون ماٺ ڪري ويٺي ٻڌو. ان وقت مير مون ڏي منهن ڪري پڇيو ته "جواب ڇو نٿو ڏين؟" مون ورندي ڏني ته "سيد امام‌بخش مون کان سوال پڇيو ۽ جيستائين سان جواب ڏيان ئي ڏيان، تنهن کان اڳ هنن ماڻهن انگريز سرڪار جي باري ۾ ناشائسته گفتا، ناشائسته لفظن ۾ چوڻ شروع

ڪيا، مگر انهن ڪرڻ سان هنن فقط پنهنجي ناداني ۽ جهالت ڏيکاري آهي. چڱو هائي مير صاحب مون کي ٻڌو، توهان جا وڏا لکين رپيا خرچ ڪري مختلف بادشاهن جي درٻارين ۾ ايلچي موڪليندا هئا، جي کين صحيح معلومات فراهم ڪري ڏيندا هئا. پر توهان ننڍيءَ عمر وارا خوردسال امير آهيو ۽ توهان، اهو خرچ فضول سمجهي، اهو رواج ئي بند ڪري ڇڏيو آهي ۽ ان جي بدران ذاتي عيش آرام ۽ آرائش جي سامان خريد ڪرڻ تي وڏيون رقمون خرچ ڪرڻ شروع ڪري ڏنيون آهن. ان جو نتيجو ڇا آهي؟ توهان وٽ صحيح ۽ اعتبار جوڳين خبرن جي بدران، جي بادشاهن جي درٻارين ۾ ٻڌائڻ کپن، بزاري گپ ۽ آفيمين، چرسين(١) ۽ گانجي پيئڻ وارن جا افسانا ڦهلايا وڃن ٿا. مير صاحب، جيڪڏهن ڪنهن جي روبرو هن جي خدا ڌرم، گروهه يا مالڪ، جنهن جو هو نمڪ کائي ٿو، تنهن جي توهين ٿئي ته هن تي واجب آهي ته جي وس پڄيس ته توهين ڪندڙ جي زبان ڪٽي ڇڏي، پر جي هن جي وس ۾ ائين نه آهي ته هن کي ٻڌو انٻڌو ڪري، ٽاري ڇڏي. مون انگريز سرڪار جي توهين ٻڌي آهي ۽ سو به توهان جي درٻار ۾. ان تي مون کي نهايت رنج ٿيو آهي. پر مان سنڌ جو رهاڪو ۽ توهان جي رعيت آهيان، تنهنڪري مان لاچار آهيان ۽ وس ئي ڪو نه هلي!" ائين چئي مان اٿي موڪلائڻ لاءِ کڙو ٿيس. مون کي ويندو ڏسي چيائين ته "ترس، ترس!" پر مان موڪلائي هليو ويس، ۽ چيومانس ته "توهان سان ڪنهن ٻئي موقعي تي ملاقات ڪندس."

مير شيرمحمد وڏان مرتي مون پنهنجي خاص گماشتي،

---

(١) چرس، هندستاني ڀنگ جي نشيدار پنن جي منائي آهي ۽ گانجو ان جا سڪل گل ۽ ٻج آهن، جي تماڪ وانگر ڇڪيندا آهن.

ريواچند ميهرچند، کي چيو تہ تون تيار ٿي، ٻيلاريءَ ۾ انگريزن جي ڇانوڻيءَ ۾، ڪرنل آئوٽرام جو ڏنل خزانو، فوج جي سالار کي ڏئي، ڪانئس رسيد وٺي اچ. وڏيڪ هدايت ڪئيمانس تہ تون ٽيسٽائين فوج سان رهي ان جي مدد ڪر، جيسٽائين هو مير شيرمحمد جي علائقي مان لنگهي حيدرآباد جي ميرن جي حد ۾ وڃي پهچن. تنهن کان پوءِ تون ميرپور موٽي اچ، جتي مان تنهنجي لاءِ ترسندس. ان کان سواءِ انگريزي فوج جي سالار کان پنهنجن خدمتن جو چٺو ضرور وٺي اچجانءِ. مون هن کي سورهن سوار ساڻ ڏنا ۽ هو روانو ٿيو، پر دل ۾ ڏاڍو ڏر هوس. مير شيرمحمد وٽ جيڪي ڪجهہ وهيو واپريو هو، تنهن جي باري ۾ مون هن کي ڪجهہ بہ ڪونہ چيو. جڏهن مير شيرمحمد کي پنهنجي صدر مقام ۾ منهنجي اچڻ جي مقصد جي ڪابہ خبر نہ پئجي سگهي، تڏهن حيدرآباد جي مير صوبدار کي لکيائين تہ هن جي اچڻ جو مقصد ڇا آهي؟ مير شيرمحمد، مير صوبدار سان هصملاح هوندو هو ۽ هميشہ هن سان صلاح مشورو ڪندو هو. هو ڏاڍو بيچين ٿيو ۽ جيئن حقيقت معلوم ڪرڻ ۾ دير پئي ٿي، تيئن هو وڏيڪ بيتاب پئي ٿيو. آخر خبرن وٺڻ لاءِ حيدرآباد سان باقاعدي ٽپال جو سلسلو شروع ڪيائين. مير صوبدار، مير شيرمحمد جا شڪ شبها دور ڪرڻ ۽ کيس اطمينان ڏيڻ لاءِ پنهنجا خاص عملدار، منشي آوتراءِ ۽ منشي سلامتراءِ ميرپور موڪليا. هو وڏي طمطراق سان اچي پهتا. هنن جي گهوڙن کي سون ۽ چانديءَ جا سنج پيل هئا. ديوان سلامتراءِ، منهنجو دوست ۽ عزيز هو. هو منشي آوتراءِ جي چوڻ تي سڌو مون وٽ آيو. هن منهنجي دل جي منجهہ معلوم ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ بار بار پڇيائين تہ ”ميرپور ڇاجي لاءِ آيو آهين؟“ مون هڪ ئي جواب ڏنومانس تہ ”ميرپور جو پاڻي ۽ هوا مشهور آهن، مون کي صلاح ملي آهي تہ صحت لاءِ اتي وڃي رهہ.“ هو ميرپور ۾ ٽي ڏينهن رهيا. انهيءَ وچ ۾ ديوان

سلامتراءِ روز مون وٽ ايندو هو. تنهن ڪان پوءِ هو حيدرآباد موٽي ويا. مون کي خبر پئي تہ منشي آوتراءِ، مير شيرمحمد سان وعدو ڪيو هو تہ مان ڪرنل آئوٽرام سان تنهنجي دوستي ڪرائيندس. مير ڪيس انهيءَ خرچ-پکي جي عيوض ويهہ هزار رپيا ڏيڻا ڪيا ۽ اهڙو خط پڻ مير صوبدار ڏي لکيائين، جنهن ۾ ڄاڻايائين تہ ڪرنل آئوٽرام سان منهنجي دوستي بہ ساڳين شرطن تي ڪرايو، جن تي حيدرآباد جي ميرن ڪئي آهي. چون ٿا تہ منشي آوتراءِ اهو خط وٺي، هڪدم حيدرآباد روانو ٿي ويو. مان ميرپور ۾ هوس جو پڌرم تہ مير نورمحمد گذاري ويو آهي. پنجاب جي راجا رنجيت سنگهہ جي وڏي پٽ، راجا کڙڪ سنگهہ بہ ساڳئي وقت پران تياڳيا ۽ هن جو پوٽو نهال سنگهہ پيءُ جي چکيا تان موٽندي، لاهور جي قلعي جي هڪ ونگ جي ڪرڻ ڪري مري ويو هو.

منهنجو گماشتو ريواچند، انگريزن جي فوج کي حيدرآباد جي ميرن جي علائقي ۾ سلامتيءَ سان پهچائي، منهنجا سڀ احڪام پورا ڪري، مهيني ڪان پوءِ موٽي آيو، جتي مان سمورو وقت رهيو پيو هوس. هو فوج جي سالار ڪان پئسن جي پهچ جي رسيد ۽ پنهنجن خدمتن جو چٺو بہ وٺي آيو هو.

انهيءَ وچ ۾ مان ڪڏهن بہ شيرمحمد سان ملڻ نہ ويس. ٽنڊي الهيار ۾ هڪ ڏينهن ترسيس. شهر جي سڀني معزز ماڻهن هندن خواهہ مسلمانن، مون کي پنهنجيءَ ملاقات جو شرف بخشيو. سنڌ جي رواج مطابق، هرهڪ پاڻ سان مصري يا مکڻ سوکڙيءَ طور کڻي آيو هو. ستين بجي شام جو، مير شيرمحمد جي ننڍي ڀاءُ، مير شاهہ محمد، جو ٽنڊي الهيار ۾ رهندو هو، تنهن جا ڪي خاص ملازم، مير جي پاران مون سان ملڻ آيا. مير جا سلام ڏئي چيائون تہ ”مير توسان ڪنهن ضروري ڪم لاءِ، خانگي طرح ملڻ ٿو گهري. هو هن وقت، ٻہ واري باغ ۾، هڪ ننڍي بنگلي ۾ تنهنجو انتظار ڪري رهيو آهي.“

هنن جي بار پوڻ تي مان مير سان ملڻ لاءِ ويس. هو مون سان عزت سان پيش آيو ۽ چيائين تہ منهنجي ڪرنل آئوٽرام سان دوستي آهي. مون سندس اها ڳالهہ قبول ڪانہ ڪئي، پر هن پوءِ بہ ساڳيءَ ڳالهہ کي وري دهرايو. چيائين تہ ”ڪرنل آئوٽرام مون ڏي تازو دوستيءَ ۾ پنهنجي سرڪاري مهر سان خط لکيو آهي ۽ ان سان گڏ بہ يورپي پستول پڻ موڪليا آهن.“ وڌيڪ چيائين تہ ”اسان جي دوستي آغا اسماعيل شاهہ جي پٽ، آغا ابراهيم شاهہ ڪرائي آهي، جنهن جي عيوض مون هن کي هزار بگهن جي جاگير ڏني آهي. ان کان سواءِ مون کيس اڍائي هزار رپيا روڪ پڻ ڏنا آهن تہ ڪرنل آئوٽرام کي ڪيمخاب وٺي ڏي. انهيءَ کان سواءِ مون هن کي ڪرنل آئوٽرام سان ڳالهيون هلائڻ لاءِ، سؤ رپيا (ڪوڙيون) ماهوار بہ ڏيڻا ڪيا آهن. تون چئين تہ توکي تسليءَ خاطر خط ۽ پستول بئي ڏيکاريان.“ مون هن کي چيو تہ ”ڏيکار!“ جنهن تي هن هڪدم اهي بئي چيزون ڪڍي پيش ڪيون. مون خط ڏٺو تہ اهو پارسيءَ ۾ لکيل هو، لفافي تي لاک جي مٿان فارسي اکرن ۾ چورسي مهر پڻ لڳل هئي. مون هن کي خاطري ڏني ۽ چيومانس تہ ”همت نہ هار.“ پڇيومانس تہ ”اهو خط مون کي بہ-ٽي ڏينهن، ڏيندين؟“ هن خوشيءَ سان اهو خط منهنجي حوالي ڪيو. پوءِ مان هن کان موڪلائي ستوءَ مل جي ڪوهہ وٽ پنهنجي تنبوءَ ۾ آيس ۽ ڪوچ ڪرڻ لاءِ حڪم ڏنم. منهنجي روٽي تيار هئي، پر چار هالي جي تندي پهچڻو هو، جو تندي الهيار کان اٽڪل ميل جي مفاصلي تي آهي. اتي مان بہ-ٽي ڪلاڪ ترسي، وري رات جو ئي حيدرآباد ڏانهن روانو ٿيس. آءٌ صبح جو انگريزن جي ڇانوڻيءَ ۾ پهتس ۽ ڪرنل آئوٽرام سان پيهر ملي خوشي حاصل ٿيم. مون هن کي ميرپور جو سمورو احوال ٻڌايو ۽ مير شيرمحمد سان گفتگو ۽ هن جي سموري حالت کان کيس واقف ڪيم. اهو بہ ٻڌايومانس تہ ڪيئن منهنجي گماشتي ريواچند،

مير شير محمد جي علائقي ۾ انگريزن جي فوج جي کهڙي خدمت ڪئي هئي ۽ ڪيس سپهہ سالار جو اهو خط پڻ ڏيکاريم، جنهن ۾ هن ريواچند جي خدمتن جي تعريف ڪئي هئي. جو ڏاڍو خوش ٿيو ۽ منهنجو شڪريو ادا ڪيائين. ٨ - ڊسمبر ١٨٤١ع تي هن هند سرڪار ڏي هڪ خط لکيو، جنهن ۾ منهنجن خدمتن جو سرڪاري طور، هيئين لفظن ۾ اعتراف ڪيل آهي.

”مان هن موقعي تي، توهان جو ڌيان پنهنجي چوٿين ۽ جون مهيني جي خط ڏانهن ڇڪائڻ گهران ٿو، جنهن ۾ مون سيٺ نائونمل جي لاءِ، هن جي اڳين خدمتن جي عيوض، ٿورڙي پينشن ۽ خلعت جي سفارش ڪئي آهي. ان خط جو جواب اڃا ڪونہ موصول ٿيو آهي. ان کان پوءِ بہ هن انگريز سرڪار جي شيدائي کان مون کي مزيد امداد ملندي پئي رهي آهي، فوج جي امداد متعلق مير شيرمحمد سان جيڪي ڳالهيون ٻولهيون هلايون ويون آهن، انهن ۾ هن نمايان بهرو ورتو آهي ۽ هن منشي چيتانند جي نڱين ظاهر ڪرڻ ۾ بہ اسان سان وڏو تعاون ڪيو آهي، جنهنڪري هن، منشي چيتانند ۽ شهر جي ٻين بااثر شاهوڪارن جن جو انهن نڱين ۾ هٿ هو، تن جي پڻ دشمني پرائي آهي.“

مون جڏهين ڪرنل آئوٽرام کي، مير شاهہ محمد سان ملڻ ۽ وٽانئس جعلي خط هٿ ڪرڻ جي خبر ٻڌائي، تڏهن هو ڏاڍو خوش ٿيو. مون کيس اهو جنسي خط، جو ان وقت مون وٽ موجود هو، ڪڍي ڏيکاريو. خط پڙهي چيائين تہ ”هي خط منهنجي نالي آهي ۽ ان تي، فارسي ۾ جعلي مهر لڳل آهي. خط ۾ ڪيمخاب جي ٻهچ ۽ پستولن موڪلڻ جو پڻ ذڪر ڪيل آهي.“ ان کان پوءِ مون ٻڌايومانس تہ ”مير مون کي ٻڌايو آهي تہ اسان جي اها دوستي آغا ابراهيم شاهہ ڪرائي آهي، جنهن کي مون انهيءَ خدمت جي عيوض ڪافي

انعام پڻ ڏنا آهن." تنهن تي چيائين ته "هي انگريز سرڪار
سان هڪ وڏو دوکو آهي. تو هڪ وڏو ڇرڪو ڦاسايو آهي."
تنهن کان پوءِ هن هڪدم مير نصير خان ڏي هڪ سخت خط
لکيو، جنهن ۾ اها گهر ڪئي ويئي ته آغا ابراهيم شاهه کي
تفتيش لاءِ، سفارتخاني ۾ موڪليو وڃي. مير نصير خان، ابراهيم شاهه
۽ هن جي سيني وڏي پائرن کي پاڻ وٽ دربار ۾ گهرائي،
جاچ ڪئي ۽ آخر ابراهيم شاهه پنهنجو ڏوهه قبول ڪيو. تنهن
کان پوءِ هڪڙي ڏينهن شام جو ستين بجي، مير نصير خان
خود گهوڙي تي چڙهي، ڪرنل آئوٽرام وٽ آيو ۽ چيائينس ته
"جاچ توهان پاڻ نه ڪريو، ڇاڪاڻ ته آغا ابراهيم شاهه، سنڌ
دربار جي وڏي سردار، آغا اسماعيل شاهه جو پٽ آهي، جنهن کي
خاص امتياز طور پالڪيءَ ۾ چڙهڻ جي اجازت مليل آهي..
جيڪڏهن مان آغا ابراهيم شاهه کي توهانجي حوالي ڪندس،
ته ان ۾ سنڌ جي دربار جي توهين ٿيندي. مان پاڻ آغا کي
مناسب سزا ڏيندس، جو هن پنهنجو ڏوهه قبول ڪيو آهي."
چنانچ آغا ابراهيم شاهه کي مير ٻه سال قيد جي سزا ڏني ۽
هن کي انگريزن جي ڇانوڻيءَ ۾ هڪ توبچيءَ جي نگرانيءَ
۾ رکيو ويو. تنهن کان پوءِ ڪرنل آئوٽرام مون کي چيو ته
هاڻي مون کي اهو خط هٿ ڪري ڏي، جو مير شير محمد
پنهنجي عملدار منشيءَ آوتراءِ جي معرفت، مير صوبدار ڏي،
ويهه هزار رپين جي معاوضي تي مون سان دوستي ڪرائي
ڏيڻ لاءِ لکيو هو. مون ڪرنل آئوٽرام کي چيو ته ان معاملي
تي ڪافي خرچ ٿيندو." هن مون کي خاطري ڏني ته هند
سرڪار مناسب خرچ پري ڏيندي. ان کان پوءِ مون مناسب
ڪارروائي شروع ڪئي ۽ انهيءَ دستاويز هٿ ڪرڻ لاءِ سرتوڙ
ڪوشش ۽ جفاڪشي ڪندو رهيس. آخر آيرئيمل نالي، هڪ
حيدرآباد جي عامل، وعدو ڪيو ته مون کي ٩٠٠ رپيا
(ڪوڙيون) اجورو ڏيو، ته مان جنسي خط پيش ڪندس.

آيرڏومل مشهور و معروف ماڻهو هو. مير شيرمحمد هن جا ڪنهن نگهيءَ جي ڏوهہ ۾ پيئي ڪن ڪپرايا هئا. مون ڏنو تہ ڪرنل آئوٽرام خط هٿ ڪرڻ لاءِ هيترو منتظر آهي، تنهنڪري جڏهن ايرٿيمل هڪدم خط آڻي ڏيڻ جو وعدو ڪيو ۽ ساک ڏني، تڏهن مون خوشيءَ سان ڪيس ٩٠٠ رپيا اڳواٽ ڪيدي ڏنا. ان کان پوءِ مون وري ايرٿيمل جي شڪل ڪانہ ڏٺي ۽ هو حيدرآباد ڇڏي ڪيڏانهن گم ٿي ويو. مون اها حقيقت ڪرنل آئوٽرام سان ڪئي، جنهن چيو تہ ”اهي پئسا پاڻيءَ ۾ ويا. سرڪار توکي پائي بہ ڪانہ ڏيندي، پئسن ڏيڻ کان اڳ توکي ان ماڻهوءَ متعلق خاطري ڪرڻ کپندي هئي.“

تنهن کان پوءِ، جلدئي مير شيرمحمد ۽ مير نصير خان جي وچ ۾ حدبنديءَ تان تڪرار ٿيو ۽ پيئي ڌريون لڙائيءَ جي تياري ڪرڻ لڳيون. ڪرنل آئوٽرام وچ ۾ پئي، ٻنهي ڌرين جي وچ ۾ باعزت صلح ڪرائڻ لاءِ ڪوشش ڪئي. آخر هن جي ڪوشش تي امين مقرر ٿيا ۽ ڌرين فيصلي قبول ڪرڻ جو وعدو ڪيو. ڪرنل آئوٽرام، انگريز سرڪار جي پاران پنهنجي نائب مسٽر وائيٽلاڪ ۽ مون کي امين مقرر ڪيو. مير نصير خان، نواب احمدخان لغاري، محمديوسف (وڏو) ۽ منشي وهيرام آڏواڻيءَ کي پنهنجا عيوضي ڪري موڪليو. اهڙيءَ ريت مير شيرمحمد جي پاران هن جو سهرو، علي خان ٽالپر ۽ جعفر خان نظاماڻي وڪيل مقرر ڪيا ويا. اسان الهيار جي ٽنڊي ۾ وچي پندرهن ڏينهن رهي فيصلو ڪيو.

اسان حيدرآباد موٽي آياسين، تنهن کان پوءِ ڪرنل آئوٽرام هڪ مهيني لاءِ بمبئيءَ ويو. وڃڻ وقت چيائين تہ ”اميد آهي تہ جڏهن مان موٽي ايندس تہ مير شيرمحمد وارو خط مون کي ڏيندين. خط هٿ ڪري پاڻ وٽ حفاظت سان رکجانءِ. ڪرنل آئوٽرام جي مرضيءَ مطابق مان سرتوڙ ڪوشش شروع ڪري ڏني. آخر گهڻيءَ محنت، جانفشانيءَ ۽ خرچ کان پوءِ

اهو جنسي خط هٿ ڪري، ڪرنل آئوٽرام جي نائب، ڪئپٽن ليڪيءَ کي سفارتخاني ۾ وڃي ڏيکاريم. هن، اهو خط پڙهائي مون کي چيو ته ”اهو منهنجي حوالي ڪر.“ پر مون بيوقوفي ڪري، کيس جواب ڏنو ته ’ڪرنل آئوٽرام مون کي چٺي ويو آهي ته اهو خط پاڻ وٽ محفوظ ڪري رکجانءِ، مان واپس اچي توکان وٺندس؛ تنهنڪري ڪرنل آئوٽرام ڏي خط لکي ساڻس مشورو ڪر ته ڪنهن جي حوالي ڪجي.“ منهنجو جواب ٻڌي، هن اهو مون کي موٽائي ڏنو، پر سندس شڪل مان ظاهر هو ته هن کي اها ڳالهه نه وڻي هئي. ٿورن ڏينهن کان پوءِ ڪرنل آئوٽرام موٽي آيو ۽ ڪئپٽن ليڪيءَ منهنجي خلاف هن جا ڪن ڀرڻ شروع ڪيا. مان پنهنجي ڪاميابيءَ جي خوشيءَ ۾ ڪرنل آئوٽرام وٽ فخر سان ملڻ ويس. هن کي منهنجو اطلاع ڪيائون ته چوائي موڪليائين ته ”مون کي ملڻ جو وقت ڪونه آهي، تون وڃي ڪئپٽن ليڪيءَ سان مل.“ مان حيران ٿي ويس. مون کي ڪرنل آئوٽرام جي شفقت تي ايترو ڀروسو هوندو هو، جو اهڙي رکي جواب ملڻ تي ڪڏهن سوچي ئي ڪين ٿي سگهيس. ڏک ٿيم ته جنهن دستاويز هٿ ڪرڻ لاءِ ڪرنل کي ايڏو انتظار هو ۽ جنهن لاءِ هيتري تڪليف، محنت ۽ خرچ ڪيم، سي سڀ رائگان ويا. مون هميشه بي‌لوث خدمت ڪئي هئي، پر ان جو ڪوبه قدر ڪونه ڪيو ويو! مان نااميد ٿي، گهر موٽي آيس ۽ ان کان پوءِ مون کي ڪرنل آئوٽرام يا ڪئپٽن ليڪيءَ وٽ وڃڻ لاءِ دل ئي ڪانه ٿي. هن واقعي کان ڏهن-ٻارهن ڏينهن پوءِ، هڪڙيءَ رات مان سمهيو پيو هوس ته منهنجي مخفي صندوق چوري ٿي وئي، جنهن ۾ مير شيرمحمد وارو خط، ڪرنل پاٽنجر جو سنڌ مان روانگيءَ وقت سرڪار ڏانهن موڪليل تحرير جو تصديق ٿيل نقل، ڇهه سؤ رپين جي قيمت جو موتين جو جوڙو ۽ ڪي ٻيون قيمتي شيون پيل هيون. مان انگريزن جي ڇانوڻيءَ ۾

رهندو هوس، جنهن ۾ خاطريءَ جهڙو انتظام ۽ پهرو هوندو هو. مون سمجهيو ته شايد ڪنهن چرچو ڪري پيتي لڪائي ڇڏي آهي. پر جڏهن گهڻيءَ ڳولها ۽ تفتيش کان پوءِ به صندوق نه مليو، تڏهن مون سخت ارمان محسوس ڪيو ۽ سوچيم ته انهيءَ ڪنهن ڪم لاءِ ڪيو ۽ حسد ڏيکاريو آهي، نه ذاتي طمع. مون کي صندوق ۾ پيل زيورن ۽ جواهرن جي چوريءَ جي وڃڻ جي ڪابه پرواهه ڪانه هئي ۽ نڪي مون کي شير محمد جي خط ڪچي وڃڻ جي ڪا ڳڻتي هئي. مون کي جيڪڏهن ڪنهن ڳالهه جو فڪر هو، ته ڪرنل پاٽنجر واري خط جي نقل جي چوري ٿي وڃڻ جو. ڪرنل پاٽنجر مون سان انهيءَ خط جي ڏاڍي ساراهه ڪئي هئي ۽ مون کي خاطري ڏني هئائين ته جيتوڻيڪ سنڌ اڃا ميرن جي تابع آهي، پر تو کي ڪنهن ڏينهن ضرور انهيءَ خط مان فائدو رسندو. مون خيال ڪيو ته اهو بيش بها خط، ميرپور واري دستاويز جي ڪري گم ٿيو آهي. ڏاڍو پڇتايم ته اهي ٻئي خط هڪ صندوق ۾ گڏ ڇو رکيا هئم. مون کي ياد هو ته هڪڙي ڏينهن ڪرنل پاٽنجر مون کي ٻڌايو هو ته ”مون تنهنجي انهيءَ خط جو نقل ڪرنل آئوٽرام ڏي، سنڌ جي سفارتخاني جي دفتر لاءِ موڪليو هو.“ مون پوءِ ڪرنل آئوٽرام جي وڏي منشيءَ کي چيو ته ”مون کي سفير جي دفتر مان انهيءَ خط جو ٻيو نقل آڻي ڏي.“ هن اها ڳالهه قبول ڪئي، پر پوءِ جواب ڏنائين ته مون ڳولها ڪئي آهي، پر اهو خط دفتر ۾ آهي ئي ڪونه(١)، حالانڪ مون پاڻ

---

(١) اهي واقعا ڏيکارين ٿا ته هندستان جي سفارتي حلقن ۾ ڪهڙا منصوبا هلندا هئا ۽ رازدار شخصن جي ستياناس ڪرڻ لاءِ ڪهڙا اپاءَ ورتا ويندا هئا. سيٺ نائونمل، مير جو خط پاڻ وٽ رکي دانائي ڪانه ڏيکاري هئي. جيڪڏهن هو

(ڏسو حاشيه صفحي ١٥٦ تي)

ڪنهن وقت ساڳيو خط دفتر ۾ ڏنو هو. انهيءَ خبر، منهنجي ڏک ۾ پاڻ اضافو ڪري ڇڏيو ۽ ساڳئي وقت حيدرآباد جي آرهڙ جي گرميءَ به مون تي پنهنجو چڱو اثر ڏيکاريو ۽ مون کي بخار ۽ النبون تي پيون. سفارتخاني جو ڊاڪٽر منهنجو علاج ڪندو هو ۽ دوادرمل ڏيندو هو. هڪڙي ڏينهن منهنجي تمام نازڪ حالت ٿي ويئي. ڪرنل آئوترام کي جڏهن خبر پئي ته هو هڪ ڊاڪٽر کي ساڻ وٺي مون کي پڇڻ آيو. ڊاڪٽر جي موچاري علاج، تيمارداريءَ ۽ خدا جي فضل سان منهنجي حالت سڌرندي وئي، پر پوريءَ طرح شفاياب ٿيڻ ۾ گهڻو وقت لڳو. چاق ٿيڻ کان پوءِ ڪرنل پاٽنجر جي سفارشي خط جي چوري تي وڃڻ جو ڏک منهنجي دل مان ڪين ويو.

(آندل حاشيه صفحي ١٥٥ تان)

اعليٰ ڪردار وارو نه هجي ها، ته هن جي به ستياناس ٿي وڃي ها. — مؤلف

باب ستون

وهانءِ جا شاد مانا - معزز مهمان - ڪراچيءِ واپسي - نائونمل کي، ليفٽيننٽ ايسٽوڪ جي معرفت، گورنر جنرل جي طرفان خلعت جو ملڻ - صدر بزار ۾ جڳهون نهرائڻ - ميرن جا دڙڪا - سر چارلس نيپئر جي آمد - مير عليمراد جي نيپئر کان پنهنجي ياءُ رستم جي خلاف، مدد جي گهر - رستم جي ڀاڄ - حيدرآباد جي سفارتخاني تي حملو - مياڻيءَ ۽ حيدرآباد جون لڙايون - نومڙين - ڪرستين ۽ جوکين جي سردارن جو ڪراچيءَ تي حملو ڪري فوج کي قتل ڪرڻ جو منصوبو - نائونمل جي گهر ۾ هراس - شهر ۾ ڦڙڦوٽ - ڪراچيءَ جي دفاع لاءِ عملدارن سان منصوبو - ٽالپرن جي جهنڊي جو سر ڪيرائڻ ۽ نائونمل جو سر چارلس نيپئر کي لڪل خطن سان قاصد موڪلڻ - نائونمل جي صاحب خان ڇٽي کان مدد جي گهر - بلوچ لٽيرن جو پيڇو - هوتچند جي فاتحانه انداز ۾ واپسي - انگريزن جي هڪ فوجي دستي جو بلوچن جي هٿان قتل - نائونمل جو سؤ جوان وٺي، ڏاکڙين ڏڪرين ۾ فوجي دستي پنيان وڃڻ - پستول جو نڪاءُ - نگيءَ جو شڪ - بلوچن جي ڇانوڻيءَ تي قبضو - ٽن سردارن جو ڪپٽن پريڊيءَ وٽ پيش پوڻ - نائونمل جو ڊپٽي ڪليڪٽر مقرر ٿيڻ.

سنبت ١٨٩٨ [١٨٤١ع] جي آکاڙ مهيني ۾، اسان فيصلو ڪيو ته منهنجي ستين نمبر ۽ سيني کان ننڍي پٽ ليکراج، ياڻني آتمارام ۽ منهنجي وڏي پٽ ٽيڪمداس جون شاديون

ڪرائجن. منهنجا گماشتا ابتدائي انتظام ڪرڻ لاءِ ڪراچيءَ کان مهينو اڳ آيا. منهنجا ٻار، جڏهين حيدرآباد آيا ته مان انگريزن جي ڇانوڻي ڇڏي اچي شهر ۾ رهيس. شاديءَ جون سڀ رسمون رواج بجا آندا ويا. ويهه ڏينهن سانده هر طبقي جي ماڻهن کي روٽي کارائي وئي. حيدرآباد جي پرسان ننڍي جي ماڻهن کي ڪوٽ ڏني وئي ۽ هو سڀ مهرباني ڪري آيا. ڪئپٽن ليڪي، انگريز ڊاڪٽر، سفارتخاني جا سڀ تعلقدار، نواب احمد خان، الهداد خان ۽ ٻين معزز ماڻهن پنهنجيءَ شرڪت جو شرف بخشيو. منهنجي صحت ۾ اڃا ڪو گهڻو فرق ڪونه آيو هو. ڪرنل پاٽنجر واري خط جو نقصان مون کان ڪين پٺي وسريو. ان جي ڏک ۽ حيدرآباد جي گرميءَ منهنجي صحت کي پاڻ وڏيڪ نقصان پهچايو. شادين کان پوءِ سبنت ۱۸۹۸ جي ساوڻ مهيني، مطابق آگسٽ ۱۸۴۱ع ۾ پنهنجن ٻارن سان ڪراچيءَ موٽي آيس. ڪراچيءَ جي آب وهوا مون کي پاڻ پيئي ۽ فائدو ٿيندو ويو. مان ڪراچيءَ کان پورا ٻه سال ٻاهر رهيو هوس، جنهن مان ڇهه مهينا پيچ ۾ ڪرنل پاٽنجر سان ۽ باقي وقت حيدرآباد جي پرسان انگريزن جي ڇانوڻيءَ ۾ ڪرنل آئوٽرام سان رهيو هوس. اهو سمورو وقت ان جي بلا معاوضي خدمت پئي ڪيم ۽ پنهنجي هڙان خرچ ڪري پنهنجي مقامي حيثيت ۽ مرتبي مطابق رهندو ۽ سفر ڪندو هوس. جڏهين ڪراچيءَ موٽي آيس، تڏهن ڏٺم ته منهنجا پاڌر انگريزن جي فوج ۽ بحري ٻيڙي جي مدد ڪندا ٿي رهيا ۽ انتظام اهڙوئي خاطرخواهه هو جهڙو منهنجي پيچ وچڻ وقت هو. مان انگريزي فوج جي سالارن سان مليس، سندن صحبت مان ڪافي پرايو هو. منهنجو تنبو اڳي وانگر جنرل جي جي خيمي جي سامهون لڳل هو ۽ مان روز صبح جو ڏهين بجي ڇانوڻيءَ ۾ ويندو هوس ۽ شام جو پنجين بجي کان پوءِ گهر موٽي ايندو هوس. ٻن-ٽن مهينن کان پوءِ، مسٽر ايسٽوڪ

(ننډو)(١)، جو شڪارپور سنڌ جو نائب سياسي سفير هو، حيدرآباد ڪان آيو. مان هن سان ملاقات ڪرڻ ويس. چيائين ته هندستان جي عزتماب گورنرجنرل، تنهنجي لاءِ سناويهن ڪپڙن جي خلعت موڪلي آهي. مون اهو عطيو قبول ڪري، هن جو احسان مڃيو. مهيني ڪان پوءِ، هڪڙو بنگال ڪاتي جو ملازم، مسٽر ڪننڊي(٢)، سنڌ جو مقامي سياسي سفير مقرر ٿيو. مان هن سان ملڻ ويس. پڌايائين ته اعليٰ حضرت، عزتماب، هندستان جي گورنرجنرل نوڪي سؤ رپيا مهينو پينشن(٣) عطا ڪرڻ فرمائي آهي، جنهن جي عيوض توکي، سرڪار کي ضرورت جي وقت صلاح مشورو ڏيڻو پوندو. مون ان لاءِ سرڪار ۾ سندس شڪريو ادا ڪيو. سنڌ جو سياسي ادارو ان ڪان پوءِ فقط ٿي مهينا هليو ۽ ان سان گڏ منهنجو معاوضو به ختم ٿي ويو.

مان انگريزن جي ڇانوڻيءَ ۾ باقاعدي ويندو هوس. هڪڙي ڏينهن ڪپتن هينري پريڊي، جو ڪراچيءَ ۾ رسد جي محڪمي جو اعليٰ آفيسر هو ۽ بزار جي نگران (ڇانوڻيءَ جي مئجسٽريٽ) جا فرض پڻ ادا ڪندو هو، مون کي فوج جي سالار وٽ وٺي ويو ۽ هن جي روبرو مون کي چيائين: ”اسان صدر بزار کي سڌارڻ لاءِ ڏاڍا جتن ڪيا آهن ۽ پاڻ پتوڙيو آهي. صدر بزار ۾ برآمدي مال تي مين ڪان محصول معاف ڪرايو آهي، پر تنهن هوندي به ڪو ڏيهي ماڻهو صدر بزار ۾

---

(١) ليفٽيننٽ اي. پي. ايسٽوڪ ”Dry tieanes from young Egypt“ جو مصنف، جو پوءِ هيليبري ۾ هڪ پروفيسر هو، طهران ۾ انگريزي سفارتخاني جو سيڪريٽري ۽ ١٨٦٨ ڪان ١٨٧٤ع تائين پينرهن ۾ فالمٿ جو ايم. پي ۽ (Murrags Hanolbook for India)

(٢) مؤلف هن نالي جو پتو لڳائي نه سگهيو آهي.

(٣) ڏسو ضميمه ١٠.

دڪان کولڻ لاءِ تيار نہ آهي. اسان کي معلوم ٿيو آهي تہ ٽالپرن جي حڪومت جا عملدار، واپارين کي منع ڪن ٿا ۽ ڊيڄارين ٿا، ان ڪري چانوٽيءَ جي حدن اندر ڪنهن کي بہ ڪنهن شئي وڪري ڪرڻ جي همت نٿي ٿئي.“ ان ڪان پوءِ مون کي چيائين تہ ”صدر ۾ واپار کي همٿائڻ لاءِ تون اسان جي مدد ۽ تعاون ڪر.“ مون جواب ڏنس تہ مان توهان جو هرحڪم مڃڻ لاءِ تيار آهيان. ٽالپرن جي حڪومت پلي ناراض ٿئي تہ ٿئي. مون کي معلوم آهي تہ ڏيهي عملدار، واپارين کي صدر ۾ دڪانن کولڻ لاءِ ڪونہ همٿائيندا آهن، پر توهان مون کان مدد ۽ تعاون جي گهر ڪئي آهي، تنهنڪري مان بزار ۾ هرقسم جي سامان جي دڪانن کولڻ لاءِ تيار آهيان.“ ٻئي ڏينهن مون پنهنجي خرچ تي ڪيترين جاين(١) ٺاهڻ جو حڪم ڏنو. چانوٽيءَ ۾ پنهنجي ڪارخاني جي شاخ کوليم ۽ ڪيترن واپارين کي چانوٽيءَ جي ماڻهن جي سهولت لاءِ اَنُ، ڪپڙي ۽ ٻين شين جي دڪانن کولڻ لاءِ تيار ڪيم. احمدآباد جي نرسنگ لعل کي منيب مقرر ڪيم. هو سپاهين لاءِ ڏاڍو ڪارائتو ثابت ٿيو: ڇاڪاڻ تہ هو هنن کي هندستان ۽ هندستان جي مختلف علائقن ۾، سندن ٻارن کي هنڊين رستي پئسن موڪلڻ جو انتظام پڻ ڪندو هو. جڏهن صدر جو واپار ترقي ڪرڻ لڳو، تڏهن ٽالپرن جي حڪومت جا عملدار جي ڪراچيءَ ۾ هئا، تن گڏجي منهنجي برخلاف حيدرآباد جي دربار ۾ شڪايت ڪئي تہ ناؤنمل، ڪراچيءَ جي واپار کي ڌڪ ڏئي سرڪار جي آمدني(٢) کي نقصان رسايو آهي. ان تي مير نصير خان

---

(١) ڏسو مقدمو. اهي جايون سر چارلس نيپئر جي دؤر ۾ ڊهرايون ويون هيون.

(٢) حقيقت هيءَ هئي تہ ميرن جي عملدارن کي انگريزن جي چانوٽيءَ مان ڍلون وصول ڪرڻ مشڪل ٿي پيون.

کي مٿيان لڳي ۽ مون کي گرفتار ڪرڻ لاءِ پنجويهه سوار چاڙهي موڪليائين. اها خبر مون کي حيدرآباد سان تعلق رکندڙ منهنجن عزيزن موڪلي هئي. مان هڪدم وڃي ڪئپٽن پريڊيءَ ۽ انگريزي فوج جي سالار کي اطلاع ڏنو. هنن سڌو سياسي عملدار ليفٽيننٽ ملني(١) کي لکيو ته ان ڳالهه تي اعتراض وٺي. اهو خط هڪ خاص قاصد جي هٿان موڪليو ويو. ليفٽيننٽ ملنيءَ خط ملڻ شرط پاڻ بذات خود مير نصير خان وٽ لنگهي ويو ۽ پڇائينس ته "هيءَ خبر جا مون ٻڌي آهي، سا سچي آهي يا نه؟" مير نصير خان غصي ۾ چيو ته ها! "سيٺ، ڪراچيءَ جي سٽاناس ڪئي آهي ۽ اسان کي لکن رپين جو مالي نقصان پهچايو آهي. هاڻي منهنجي چنبي ۾ آيو آهي ۽ مان هن کي قيد ڪرائيندس." ليفٽيننٽ ملني به ساڳئي غصي ۾ جواب ڏنس ته "هي (سيٺ)، برطانيا حڪومت جي سرپرستيءَ ۾ رهي ٿو ۽ مٿس هندوستان جي گورنر جنرل جو سايو آهي. بهتر ائين ٿيندو ته هن جي خلاف اهڙو ڪوبه قدم نه کڻو، جنهن مان هن کي نقصان پهچي." ائين چئي هو اٿي کڙو ٿيو، مير تي ان جو وڏو اثر پيو ۽ مير نصير خان مان ميٺ ۾ پنهنجو اڳيون حڪم رد ڪيو ۽ ٽالپرن جو ڪوبه سوار ڪراچيءَ ڪونه آيو.

١٨٤٢ع ۾، سرچارلس نيپيئر، سنڌ ۾ انگريزي فوج جو سالار اعليٰ مقرر ٿيو. هو پهريائين ڪراچيءَ آيو، جتان پوءِ جلدئي حيدرآباد روانو ٿي ويو. ١٨٤٣ع جي شروع ۾ خيرپور جي ٻن ميرن، مير رستم ۽ هن جي ڀاءُ مير عليمراد جي وچ ۾ تنازع ٿيو ۽ ٻئي جنگ لاءِ ماڌو گڏ ڪرڻ لڳا. مير عليمراد، سرچارلس نيپيئر سان خط و ڪتابت شروع ڪئي ۽ ڀاءُ کي زير

---

(١) اصل "يادگيرين" ۾ عملدارن جو نالو ميلول لکيل آهي، پر ملني، پارليمنٽ جو بلو بڪ "صاف ڏيکاري ٿو ته خط ليفٽيننٽ" لکيو هو.

ڪرڻ لاءِ هن ڪان مدد گهريائين. سرچالس نيپيئر خوشيءَ سان مدد جو وعدو ڪيو. مير رستم اها خبر ٻڌي، ڀڄي وڃي حيدرآباد جي ميرن وٽ پناهه ورتي، جتي سرچارلس نيپيئر هن جو پيڇو ڪيو. حيدرآباد جي حڪومت ڏمرجي پئي ۽ مخالفت ڪرڻ جو خيال ڪرڻ لڳي. انهيءَ سوانگ جي شروعات ۾، بروچن مقامي سفارتخاني تي اوچتو حملو ڪيو. ڪرنل آئوٽرام نهايت دليريءَ سان شديد مخالفت هوندي، به - تي ڪلاڪ دفاع ڪندو رهيو، پر پوءِ سنڌو نديءَ ۾ هڪ سرڪاري آگبوٽ گهرائي ان تي چڙهي نڪري هليو ويو. ٽالپرن، ماڻهو گڏ ڪري ٽيهن هزارن سپاهين سان سرچالس نيپيئر ڪي جهلڻ لاءِ (جو ان وقت هالا تائين پهچي ويو هو.) حيدرآباد کان ڇهن ڪوهن جي فاصلي تي، مياڻيءَ طرف وڌيا. سرچالس سان ان وقت فقط اڍائي هزار لڙاڪو سپاهي ساڻ هئا، پر هو سڀ نهايت تربيت يافته ۽ منظم سپاهي هئا. ٻئي طرف ميرن جو لشڪر، تازو ڀرتي ڪيل، بلڪ اڻ آزمودگار بروچن جو هڪ هجوم هو، هنن جا سالار بيهنر هئا، جن کي لڙائيءَ جي فن جي ڪابه ڄاڻ ڪانه هئي. مياڻيءَ وٽ جنگ لڳي، جنهن ۾ ٽالپرن جو لشڪر شڪست کائي ڀڄي ويو. بروچن چڱو منهن ڏنو ۽ دليريءَ سان ترارين کان ڪم ورتائون، پر هنن کي ڪنهن به قسم جي تربيت ڪانه هئي. ميرن پاڻ به لشڪر سان ڀڄي وڃي حيدرآباد جي قلعي ۾ پناهه ورتي. فاتح سرچارلس نيپيئر، سنڌ ن پيڇو ڪري، مير خان جي ٽنڊي ۾ اچي ديرو ڄمايو؛ جتي مير وڃي هن جي اڳيان پيش پيا. ميرن جو آل و عيال قليليءَ جي پار هليو ويو ۽ سر چارلس نيپيئر قلعي تي قبضو ڪيو.

مياڻيءَ جي لڙائيءَ کان اڳ، جڏهين بروچن حماقت ڪري حيدرآباد ۾ سفارتخاني تي حملو ڪيو هو، تڏهن ميرن، ملير جي ڄام مهرعلي جو کيپي، ملڪ احمد خان نومڙيي ۽ ملڪ

ابراهيم خان ڪرمتي(١) ڏي لکيو هو ته توهان حيدرآباد اچي ٻروچن جي لشڪر ۾ شامل ٿيڻ بدران، يڪمشت ٽي پنهنجي متحده فوج سان، ڪراچيءَ ۾ انگريزن جي ڇانوڻيءَ تي اوچتو يلغار ڪري، ڦري لٽي، ساڙي ٻسم ڪري ڇڏيو ۽ سڀني سپاهين کي ماري ڇڏيو؛ پوءِ ڀل اهي انگريز هجن، يورپي يا ديسي هجن. مطلب ته انگريز ڪتو هڪ به نه ڇڏيو ۽ جنهن جو به انگريزن جي فوج سان، انهن جي ڌر سان ڪو تعلق هجي، تنهن کي قتل ڪري ڇڏيو. ميرن ڪراچيءَ ۾ پنهنجن عملدارن کي هن ڳالهه کان آگاهه ڪري ڇڏيو هو ۽ کين هدايت ڪئي هئائون ته انهن سردارن کي پئسي پنجڙ ۽ اَنّ وغيره جي مدد ڪن ته جيئن هو سندن حڪمن جي آسانيءَ سان تعميل ڪري سگهن.

انهن تنهي سردارن، ڪراچيءَ ۾ انگريزن جي ڇانوڻيءَ تي يلغار ڪرڻ لاءِ پنهنجا ماڻهو ڪٺا ڪيا. پر هنن جي اها مرضي نه هئي ته انهيءَ انڌا ڌنڌ قتل ۽ غارتگريءَ ۾ ڪنهن مسلمان کي ڪو نقصان پهچي، تنهنڪري هنن ڪن مسلمانن کي صلاح اها ڏني هئي ته اسان جنهن وقت ڪراچيءَ جي آسپاس وارن ڳوٺن ۾ لٽ مار شروع ڪريون، ته توهان ڪراچيءَ مان ٽڪڙا ٽڪڙا نڪري وڃجو. اها خبر مسلمانن مان واڌرجي وڃي شهر جي هندن ۽ ٻين ماڻهن جي ڪن پيئي. خبر ٻڌڻ سان سڀني ۾ هراس ڦهلجي ويو. ١٦- فبروري ١٨٤٣ع جي شام جو، مان انگريزن جي ڇانوڻيءَ مان موتيس ته شهر جو حليو

---

(١) سبٽ نائونمل شروع ۾ انهن تنهي سردارن کان، جيڪي ڪراچيءَ جي آسپاس ڪوهستاني ۽ ريگستاني علائقن ۾ وڏين قومن جا چڱا مڙس هئا، باربرداريءَ لاءِ اُٺ ورتا هئا، هو وڏي اثر ۽ طاقت جا مالڪ هئا ۽ نومڙين جو ته ٽالپرن سان سڱابنديءَ جو رشتو پڻ هو.

بدليل نظر آيو. سڀ دڪان ۽ دروازا بند هئا. صبح جو شهر
ماڻهن جي چهل پهل سان ڀڪيو پئي، ۽ شام جو ڄڻ ته ڪو
راڪاس گهمي ويو هو. مان گهر پهتس ته ڏٺم ته ٻار سڀ گڏ
ٿي هڪ هنڌ منهنجي انتظار ۾ ويٺا هئا. انهيءَ وچ ۾ پنهنجا
ماڻهو موڪليم ته خاطري ڪري اچو ته ڪهڙي ماجرا آهي.
هنن ڪي معتبر ذريعن مان خبر ملي ته ٽالپرن، پنهنجن عملدارن
ذانهن چيا لکيو هو ۽ ڪيئن انهن اها مخفي خبر، خيرخواهي
ڪري، پنهنجن عزيزن ۽ هندو واپاري دوستن کي پهچائي هئي،
جن ٻئي ڏينهن بندر تي بيٺل جهازن ۽ ٻيڙين ۾ پناهه وٺڻ جي
تياري ڪري ڇڏي هئي. جهازن ۽ ٻيڙين ۾ ڪيترن ڏينهن جو
زادِ راه به مهيا ڪيو ويو هو ۽ ڪين اهڙو به آگاهه ڪيو ويو
هو ته جڏهن شهر ۾ ڪنهن معمولي گڙٻڙ جي خبر پئي، تڏهن
هڪدم سڙهه سنوان ڪري، ڪنهن دوستائي ملڪ جي بندر
ڏانهن هاڪاري وڃن. گهر ۾ ويس ته منهنجي ڏاڏي(١)،
(دريانيمل جي گهرواري)، گهر جي ٻين ڀاتين سان گڏ ويٺي
هئي. مون کي سخت ڪاوڙ ۾ چيائين ته "ٻالڪ، مون قسمت
جا لاها چاڙها ۽ حڪومتن جون قيرقاريون گهڻيون ئي ڏٺيون
آهن. مون کي ياد آهي ته مددخان جي فاتح فوج اڳيان ماڻهو
ڪيئن پڳا هئا. پٽ، مون کي اها خبرئي ڪانه ٿي پئي ته تون ڪٽنب
جي چوڏهن ماڻهن جي حياتي ڪيئن ٿو جوکي وجهين؟" هيءَ
ڳالهه ١٦- فبروري ١٨٤٣ع جي رات جو ٿي. منهنجي ڏاڏيءَ
مون کي منٿ ڪئي ته ڪيئن به ڪري اسان کي ڪاڏي ڪيڏي
وڃڻ جو انتظام ڪر؛ پرواهه نه آهي، ساري ملڪيت لٽجي
وڃي ته وڃي، پر حياتيون ته بچن. مان نهايت اطمينان سان
جواب ڏنس ته "تون غم نه ڪر، ڪنهن ڪان به نه ڊڄ، خدا

---

(١) سيٺ ناؤنمل جي ڏاڏي لعلمڻداس جي زال هئي. هيءَ مائي
هن جي پيءُ جي پڦي هوندي.

کي ياد ڪر. اسان جو جهاز ’ڪوتيا هريپاسا‘ هن وقت بندر
تي بيٺو آهي، هوتچند جهاز تي آهي. جهاز ۾ ڪاڏي پيتي جو
سامان ڪنو ڪري رکيو ويو آهي ۽ خلاصي وغيره پور بندر
جا هندو آهن. اسان ڪنهن به وقت جهاز ۾ چڙهي وڃي سگهون
ٿا. تنهن کان سواء، ڪيترا انگريزن جا جهاز بندر تي بيٺا آهن
منهنجا ماڻهو روز انهن ڏي سيڌو سامان کڻي ويندا آهن.
ضرورت جي وقت اسان انهن مان ڪنهن تي به پناهه وٺي سگهون
ٿا. هن وقت ڪجهه نٿو ڪري سگهجي، جو دير ٿي ويئي
آهي. صبح جو جيئن چوندين ۽، تيئن ڪندس ۽ جي توهان
چاهيو ته توهان کي هڪدم روانو ڪري ڇڏيندس.“

مان هنن کي خاطري ڏيئي وڃي سراء تي آرامي ٿيس،
پر گهٽيءَ ۾ مون کي ننډ نه آئي. آءٌ صبح ٿيڻ جو انتظار
ڪرڻ لڳس. صبح ٿيو ته مان سوار ٿي انگريزن جي ڇانوڻيءَ
۾ هليو ويس، ۽ سڌو ڪئپٽن پريڊيءَ جي گهر جي در تي
وڃي بيٺس. جمعدار ٻاهر سمهيو پيو هو، هن اٿي در کڙڪايو
۽ ڪئپٽن پريڊي در کولي مون کي اندر وٺي ويو. مون جيڪي
ٻڌو هو، تنهن کان هن کي واقف ڪيم ۽ ٻڌايومانس ته ڪيئن
حيدرآباد جي دربار جو کين، ڪرمتين، نومڙين ۽ برفتن کي
حڪم ڪيو آهي ته انگريزن جي ڇانوڻيءَ تي حملو ڪري،
ڦري، جلائي، سڀني انگريز سپاهين ۽ سندن لاڳاپيدارن کي ماري
ڇڏيو، ۽ انگريزن جي فوج جو هڪ ڪتو به نه ڇڏجو. شهر
۾ انهيءَ خبر جي ڪري ڏاڍو هراس ڦهلجي ويو آهي ۽ ماڻهو
ڀڄي نڪرڻ لاءِ تيار ويٺا آهن. منهنجا يار خود مون تي ڪاوڙيا
ويٺا آهن ۽ چون ٿا ته اسان کي جلد ٻاهر ڪڍ. پر مون کين چيو آهي
ته مان پنهنجن دوستن سان صلاح ڪرڻ کان اڳ توهان کي
شهر کان ٻاهر ڪونه موڪليندس. مان جن سان وابسته آهيان
تن سان صلاح مشورو ڪرڻو پوندم. ساڳي وقت عرض ڪيومانس
ته ”مون کي اجازت وٺي ڏي ته مان پنهنجا يار هڪڙي جهاز

تي چاڙهي ڇڏيان ۽ مان پاڻ چانوٽيءَ ۾ انگريزي سپاهين سان رهندس ۽ انهن سان ڏک سک ۾ شريڪ ٿيندس. هي آزمائش جو وقت آهي، چستي ۽ همت درڪار آهن. چانوٽيءَ ۾انگريزن جا زياده ۾ زياده فقط ٻه-ٽي سئو سپاهي موجود آهن. ڪئپٽن پريڊيءَ چيو ته ”ٽي ڏينهن گذري ويا آهن، ته اڃاتائين سرچارلس نيپيئر جي چانوٽيءَ مان ڪابه ٽپال ڪانه آئي آهي. اسان کي خبر نه آهي هن جي خيرپور مان رواني ٿي وڃڻ کان پوءِ ڇا وهيو واپريو آهي؟ ۽ نڪي اها خبر آهي ته هو هن وقت ڪٿي آهي.“ تنهن ڪان پوءِ هن ڪرنل بائلوءَ ڏي هڪ خط لکيو. هو ڪراچيءَ ۾ انگريزن جي هڪ پلٽڻ جو سالار هو. ڪرنل، ڏهن پندرهن منٽن ۾ پهچي ويو. گهر ۾ ڪو مخفي ڪمرو ڪونه هو، تنهنڪري اسان سڀ غسلخاني ۾ هليا وياسين. ڪرنل بائلو ۽ ڪئپٽن پريڊي ٽن ڪلاڪن ڪان وڌيڪ ڳالهائيندا رهيا ۽ مون ويٺي ٻڌو. ڪئپٽن پريڊيءَ، ڪرنل کي سڀڪجهه ٻڌايو. مشوري ڪان پوءِ ڪرنل بائلوءَ مون کي چيو ته تون ڪئپٽن پريڊيءَ وٽ ترس ته مان پنهنجي عبادت ڪري، (اهو ڏينهن آچر جو هو) ۽ چاءِ ٽوسٽ ڪائي پيي وٺان. مون چيومانس ته ”ڏهه وڄي ويا آهن، ڏينهن گرم ٿي ويو آهي، مون رات جو ٻه روٽي نه کاڌي آهي، نه ننڊ ڪئي آهي. هن وقت ٻه مون کي اڃ لڳي آهي.“ چيائين ته ”ڪتمنڙا ڪاءُ.“ جواب ڏنومانس ته ”ڪتمنڙا پياس لاهڻ بدران پاڻ اُڃ وڌائيندا.“ ان ڪان پوءِ چيائين ته ”چڱو تون چانوٽيءَ ۾ پنهنجي گماشتي، نارائڻداس وٽ وڃي ٻه-ٽي منٽ ترس.“ مون ڪئپٽن پريڊيءَ سان شڪايت ڪئي ته ڪرنل بائلو شايد مون کي مشڪوڪ نگاهن سان ڏسي رهيو آهي. تنهن تي هن ڪرنل بائلوءَ کي چيو ته هي انگريزن جو شيدائي آهي. اسان جو هن تي اهڙو اعتبار آهي، جهڙو ڪنهن پنهنجي ماڻهوءَ تي هجي. ڪرنل بائلوءَ پوءِ مون کي گهر وڃڻ جي اجازت ڏني. مان گهوڙي تي چڙهي

تڪڙو تڪڙو گهر ويس. رام باغ تلاءَ جي پرسان هڪ فقير
گڏيو جو تقريباً ننگو هو. فقط هڪ چوتيو اڳيان ۽ چيلهه تي
ٻڌل هوس. هو سنڌي نه هو، ترڪ پئي لڳو. هن چرين وانگر
هندستانيءَ ۾ چيو ته انگريزن جي فتح ٿي آهي ۽ هنن سنڌ
ورتي آهي. ميرن هميشه لاءِ سنڌ وڃائي ڇڏي." اهو ماڻهو مون
ٻهريون دفعو ڏٺو هو.

مان شهر جي خوفائتين گهٽين مان لنگهي گهر پهتس.
اندر سراءِ ۾ اٽڪل پنجاهه-سٺ ماڻهو (منهنجي خاندان جا سڀ
مرد، پنهنجن گماشتن ۽ نفرن سان) منهنجي انتظار ۽ ملڻ لاءِ
ويٺا هئا. چيائون ته اسان سامان ٻڌي هلڻ لاءِ تيار ويٺا آهيون.
مون کي سخت پياس لڳي هئي، چيومان ته مون کي پهرياڏين
اڄ لاهڻ ڏيو ته پوءِ مان توهان کي ٻڌائيندس ته ڇا ڪرڻ
کپي. مان سنان ڪري گهر ويس، جتي منهنجي ڏاڏيءَ وري
چيو ته "اسان جون جانيون بچاءِ ۽ وڃڻ ڏي." مان ڪپڙا
بدلائي ڪاڻڻ ويٺس. اڃا ٻه-ٽي گرهه مس کاڌا هئم ته نوڪر اچي
ٻڌايو ته ڪئپٽن پريڊي ٻاهر ويٺو آهي ۽ توهان کي سڏي ٿو.
مان هڪدم هن سان ملڻ لاءِ ٻاهر ويس. چيائين ته منهنجي اڳيان
هل. مون ڪپڙا پائي هن جي اڳيان هلڻ شروع ڪيو. جڏهن
ٻئرڪن وٽ پهتاسين، تڏهن ٽالپرن جي حڪومت جا گهڻائي
عملدار مٽي هڪ ٿلهي تي ويٺا هئا. ڪئپٽن پريڊيءَ مون کي
چيو ته انهن کي سڏي چؤ ته هيٺ لهي اچن. اتي هيٺ بيٺا
ٿي ماڻهو ويٺا هئا: (١) محمد صديق، نصير خان ۽ حسن علي
ميرن جي پاران؛ (٢) ديوان ٽيڪچند، مير نورمحمد پاران؛
(٣) ديوان مولچند، مير صوبدار جي پاران. اهي ٽيئي مقاطعيدار
هڪدم لهي اچي ڪئپٽن پريڊيءَ جي اڳيان بيٺا، جنهن چيو
ته اسان جي اڳيان ٿيو. هنن حڪم جي تعميل ڪئي ۽ اڳيان هلندا
هليا، تان جو انهيءَ جاءِ تي پهتاسين، جنهن کي هاڻي "جوڙيا بزار"
چوندا آهن. اتي منهنجا نوڪر، هڪ سنجيل گهوڙو ۽ اٺ تيار

ڪيو ويٺا هئا. ڪئپٽن پريڊيءَ چيو تہ "تون هنن ماڻهن جي حفاظت ڪر." مون کي ائين چئي پاڻ گهوڙو ڊوڙائي ڪجهہ پنڌ هليو ويو. مقاطعيدار هڪٻئي ڏي ۽ مون ڏي تعجب سان ڏسڻ لڳا، ۽ پڇيائون تہ "ڇاهي؟" مون چيومان تہ "سان بہ توهان وانگر بلڪل ڪورو آهيان."

ڪئپٽن پريڊي، پنجن- ڇهن منٽن کان پوءِ موٽي آيو. سندس پٺيان توبخانو ۽ سپاهي هئا. اسان وري شهر ڏي وياسين ۽ مير جا عملدار اسان جي اڳيان پٺي هليا، سان ۽ ڪئپٽن پريڊي توبخاني ۽ سپاهين سان پٺيان هئاسين. ڪراچيءَ کي ان وقت ٻاهران پٽ ھوندي هئي، جنهن ۾ ٻہ دروازا هئا: هڪڙو مٺو در ۽ ٻيو کارو در. مٺي دروازي وٽ چار- پنج سپاهي هڪ ٽلهي تي ويٺا هئا. ڪئپٽن پريڊي انهن کي لهي اچڻ جو حڪم ڏنو. هو جڏهن هيٺ آيا، تڏهن کانئن هٿيار کسي، سندن جاءِ تي انگريزن جي پلٽڻ جا سپاهي ويهاريا ويا. پوءِ اسان چانڊوڙيءَ (ٽاور هال) ڏانهن وياسين، جتي ٽالپرن جو جهنڊو هوا ۾ پئي جهوليو. ڪئپٽن پريڊيءَ جي حڪم مطابق اهو جهنڊو، جنهن ۾ ڇهہ- ست لڳو لڳ ڳاڙها ۽ اڇا پٽا هئا ڪيرائي، ان جي جاءِ تي "يونين جئڪ" لڳايو. چانڊوڙيءَ ۾ جيڪي ڪپڙ هئا (ڪاغذ ۽ بنديون وغيره)، سي هڪ ڪمري ۾ رکي ان کي مهر لڳائي وئي ۽ اها جاءِ منهنجي حوالي ڪئي ويئي. اسان سڄيءَ بزار جي تلاشي وٺندا شهر جي هن طرف کاري دروازي تائين وياسين. ڪارروائي ڪئي ويئي. ڪچي قلعي تي ترتيب سان سپاهي ويهاري توبون رکيون ويون. مطلب تہ هر ڳالهہ جو چڱيءَ طرح خيال ڪيو ويو. اسان پوءِ چانڊوڙيءَ تي آياسين، جتي اعلان ڪيو ويو تہ "ڪراچي هاڻي انگريزن جي قبضي ۾ اچي چڪي آهي ۽ سيٺ جي حوالي ڪئي وئي آهي." اعلان جا نقل چانڊوڙيءَ جي پٺين ۽ ٻن دروازن تي لڳايا ويا ۽ شهر ۾ اهڙو ڍنڍورو بہ ڦيرايو ويو. ان بعد ماڻهن کي اطمينان ٿيو ۽ شهر ۾ دڪان

۽ ڪونيون ڪوليون ويون ۽ وري ساڳي چهل پهل شروع ٿي وئي. حڪومت جي تبديلي نهايت مات ميٽ ۾ ڪئي وئي، ڪنهن به قسم جو نقصان ڪونه ٿيو ۽ ڪنهن کي به ڏک ڦٽ ڪونه لڳو. شهر ۾ چوڪين جي نظرداريءَ لاءِ فوج جو هڪ يورپي سارجنٽ مقرر ڪيو ويو ۽ منهنجي گهر ۽ سراءِ تي سپاهين جو پهرو ويهاريو ويو. ٽالپرن جي حڪومت جي عملدارن کي ڇانوڻيءَ ۾، حوالات ۾ رکيو ويو.

مون جوکين، ڪرمتين ۽ نومڙين جي خبر رکڻ لاءِ ماڻهو موڪليا هئا. انهن موٽي اچي خبر ڪئي ته ڏاڙيل انگريزن جي ڇانوڻيءَ کان ٻن-ٽن ميلن جي مفاصلي تي پهچي ويا هئا ۽ پر وارن ڳوٺن ۾ ڦرلٽ ڪئي هئائون ۽ باهيون ڏنيون هئائون. پر پوءِ جڏهن هنن کي معلوم ٿيو ته انگريزن کي سندن ارادن جو پتو پئجي ويو آهي ۽ ساڳئي وقت ٽالپرن جي عملدارن کي گرفتار ڪري ڪراچيءَ تي قبضو ڪيو آهي، تڏهن هنن جا ڇيهه ڇجي پيا ۽ ڪراچيءَ تي حملي ڪرڻ جي همت نه ٿي ڪانه ٿن. مون اها خبر ڪئپٽن پريڊيءَ کي ٻڌائي، جنهن بروقت وڏيڪ مناسب انتظام جو بندوبست ڪيو.

اسان جي خاندان ۾ ڪيترين پيڙهين کان برهمائي قوم جا بروچ نوڪر رکيا ويندا هئا. مون وٽ ان وقت به انهيءَ قوم جا ويهه سپاهي هئا. ڪراچيءَ تي جنهن ڏينهن قبضو ڪيو ويو هو، ان جي ٻئي ڏينهن مان ڇانوڻيءَ ۾ ويس ڪرنل بائلوءَ وقتائتي اطلاع لاءِ منهنجو شڪريو ادا ڪيو ۽ چيائين ته ”ڪراچيءَ کي بروچن جي اوچتي حملي کان بچائڻ لاءِ اسان هرقسم جا اپاءَ ورتا آهن. اسان کي هن وقت سر چارلس نيپئر جي باري ۾ معتبر معلومات کپي، جو هالا ۾ پهچڻ کان پوءِ اسان کي هن جو ڪوبه اطلاع ڪونه مليو آهي. بمبئيءَ جو به سر چارلس سان ٽپال جو سلسلو ڪٽجي ويو آهي ۽ پيا سڀ شهر به منقطع ٿي ويا آهن. سر چارلس نيپئر ۽ هن جي فوج هن وقت ڇا ٿا ڪن؟

اِن جي باري ۾ اسان کي معلومات کپي. انهيءَ معاملي ۾ اسان کي تنهنجي مدد جي ضرورت آهي.“ مون چيومانس ته ”توهان مون کي خط لکي ڏيو ته مان هڪدم روانا ڪندس.“ ان وقت مون سان پنج - ڇهه برهماڻي سپاهي ساڻ هئا. انهن مان هڪڙي جو نالو جادو هو، جو نهايت وفادار، سچار ۽ دلير هو. مون هن کي پنهنجي سواريءَ جو اُٺ ڏنو ۽ چيومانس ته ”سر چارلس جي ڇانوڻيءَ تائين وڃڻ جي تياري ڪر.“ جادي تياري ڪئي ۽ سفر لاءِ سيڌو سامان خريد ڪيائين. ان بعد انگريزن جي عملدارن خط لکيا، جي سورهن سنهن پنن تي مشتمل هئا. اهي ديسي خطن وانگر ويڙهي سيڙهي، جادي جي جتيءَ جي تري ۾ رکي، مٿان چمڙي جو نئون تهه ڏئي، بند ڪيا ويا. جادو، مگر پير رستي حيدرآباد ڏانهن روانو ٿي ويو. هو انهيءَ رستي کان پاسو ڪري ويو، جتي جوکيا ۽ ٻيا رهندا هئا. هو حيدرآباد ۾ پورن ڇٽيهن ڪلاڪن کان پوءِ پهتو. ڇا ڏسي ته سر چارلس نيپئر اڳيئي ميرن جي صدر مقام ۾ ديرو ڄمايو ويٺو آهي. هو ڇانوڻيءَ مان پڇندو پئي ويو ته سرچارلس ڪٿي آهي؟ جنهن بہ ساٿيءَ سوال - جواب پئي ڪيس ته ان کي چيائين ٿي ته مان سيٺ جو نوڪر آهيان ۽ هن جي ڪم سان آيو آهيان. آخر هن کي سر چارلس جو خيمو هٿ آيو ۽ اطلاع ڪيائين ته سيٺ جي ڪم سان آيو آهيان. هن کي اندر گهرايو ويو. جادي اندر وڃي، جتيءَ جو ترو ڦاڙي، خط ڪڍي پيش ڪيو. سر چارلس، هڪ طرف جادي جي اها چالاڪي ۽ همت ڏسي، ۽ ٻئي طرف ڪراچيءَ تي قبضي ٿيڻ جي خبر ٻڌي ڏاڍو خوش ٿيو ۽ هن کي انعام ڏيڻ جو اقرار ڪيائين. پوءِ پڇيائينس ته ”ڪراچيءَ ٽپال ڪٿي ويندي؟“ جادي اها ڳالهه هڪدم قبول ڪئي. پوءِ سر چارلس، جوابي خط هن جي حوالي ڪيا، جن ۾ مياڻيءَ جي جنگ جي نتيجي، حيدرآباد تي قبضي ڪرڻ ۽ ٽالپرن جي پيش پوڻ جو احوال ڏنل هو. اهي خط هن ساڳيءَ

طرح، مون وٽ حيدرآباد مان رواني ٿيڻ کان پوءِ چاليهن ڪلاڪن جي اندر پهچايا. مان هي خط ڪئپٽن پريڊي ۽ ڪرنل بائلوءَ وٽ ڪٺي ويس، جي ڏاڍا خوش ٿيا. اهڙيءَ طرح منهنجا خانگي برهمائي ملازم، پندرهن ڏينهن ساندهه، سر چارلس نيپئر ۽ چانڊيءَ جي وچ ۾ ٽپال کڻي ايندا ويندا هئا. انهيءَ وچ ۾ جوکيا ۽ ٻيا ٻروچ ڪراچيءَ جي پسگردائيءَ ۾ ڦريون لٽيون ڪندا رهيا.

ڪراچيءَ جي آسپاس ۾، ڪرمتين، نومڙين ۽ جوکين جي ڇاپن، ماڻهن جي دلين ۾ ڏهڪاءُ پيدا ڪري ڇڏيو هو ۽ ٻاهرينءَ دنيا سان آمدورفت ۽ خط و ڪتابت جو سلسلو پڻ ختم ٿي چڪو هو. ڪئپٽن پريڊي ۽ ڪرنل بائلوءَ هڪڙي ڏينهن مون کان صلاح پڇي ته "ٻروچن جي حرڪتن بند ڪرڻ جو رستو آهي؟" ڇٽي قوم جو سردار، صاحب خان، شاهه بلاول وارو منهنجو دوست هو. هو سنبت ١٨٩٥ [١٨٣٩ع] ۾، ڪئپٽن هئنڊ جي قتل جي سلسلي ۾ ڪراچيءَ آيو هو. جو انهيءَ قتل ۾ خليفي چاڪر سان گڏ هن جي قوم جي ڪن ماڻهن جو به هٿ هو. مون ان وقت هن جي چڱي خاطرداري ڪئي هئي، ۽ انهيءَ خدمت جي عيوض هن مون سان ڪلمي تي وعدو ڪيو هو ته "منهنجيءَ خدمت جي جڏهن به توکي ضرورت پوندي ته مان اچي حاضر ٿيندس. مان جبل جو ماڙهو آهيان، منهنجو قول پٿر تي ليڪو آهي. مان پنهنجي جان جوکي ۾ وجهي به تنهنجي خدمت ڪندس." ڪئپٽن پريڊي ۽ ڪرنل بائلوءَ مون کي چيو ته جيستائين اسان کي بمبئيءَ مان ڪمڪ پهچي، تيستائين اسان کي ماڻهن جي مدد کپي. مون صاحب خان ڇٽي ڏي هڪ برهمائي سوار جي هٿان خط موڪليو، جنهن ۾ لکيومانس ته تو ڪجهه سال اڳ مون سان وعدو ڪيو هو، جو توکي ياد هوندو. هاڻي مون کي تنهنجن ماڻهن جي مدد جي ضرورت آهي. ڪم اهڙو ضروري آهي جو توکي مٿي ۾

ميٺ هجي تہ ڏوڙڻ لاءِ نہ ترس، پر هڪدم ڪراچيءَ پهچي ويچ. هن حب نديءَ تي پهچي، پنهنجي اچڻ جو اڳواٽ اطلاع موڪليو. تنهن کان پوءِ جلدئي اچي باغيچن جي پرسان ديرو ڄمائي ويٺو. آءٌ هن جي ماڻهن لاءِ کاڌي پيتي جو بندوبست ڪري، ساڻس ملڻ ويس. پوءِ هن کي سندس هٿيار بند ماڻهن سميت، انگريزن جي ڇانوڻيءَ ۾ وٺي ويس ۽ سردار کي ڪرنل بائلوءَ ۽ ڪئپٽن سان تعارف ڪرايم. هو ڏاڍا خوش ٿيا. ڇانوڻيءَ جا ماڻهو مسلمان سپاهين کي ڏسي حيران ٿي ويا. ڪئپٽن پريڊيءَ پڇيو تہ ”هنن جي کاڌي پيتي جو انتظام ڪيئن ڪيو اٿئي ۽ جي چئين تہ هنن جو خرچ رسد جي محڪمي مان ڏياران؟“ پر مون چيومانس تہ ”هنن جي کاڌي جو خرچ مان پنهنجي هڙان ڪرڻ گهران ٿو.“ صاحب خان، تقريباً سارو چوپايو مال ۽ ٻي ملڪيت جا ڏاڙيان جي ٽولن، ڪراچيءَ جي پسگردائيءَ مان لٽي هئي، هٿ ڪري، حقي مالڪن کي موٽائي ڏني. جڏهن ڪرمتين، جوکين ۽ نومڙين کي خبر پيئي تہ صاحب خان مدد لاءِ آيو آهي، تہ هنن جا ڇيهہ ڇڄي پيا ۽ همت هارجي وين. انهيءَ وچ ۾ بمبئيءَ کان ڪمڪ بہ پهچي ويئي ۽ صاحب خان کي انهن ڏينهن رهڻ کان پوءِ، موٽي وڃڻ جي اجازت ڏني ويئي. منهنجي چوڻ تي صاحب خان کي ۽ ڪن ٻين سردارن کي، جي هن سان گڏ آيا هئا، انگريز عملدارن سراپائون ڏنيون.

ان کان پوءِ جلدئي، منهنجو پيءُ، سيٺ هوتچند، جو ٻن هفتن کان منهوڙي جي پرسان اسان جي جهاز ”ڪوئيا مريپسا“ تي ترسيل هو، ڪناري تي آيو. سڀني طبقي جا هزارين ماڻهو هندو خواهہ مسلمان، هن جي آجيان ڪرڻ لاءِ اچي بندر تي ڪٺا ٿيا ۽ کيس نهايت شان ۽ سرگس سان گهر تائين وٺي آيا.

بعد ۾ ٽالپرن جا عملدار بند مان آزاد ڪيا ويا. منهنجو ڀاءُ سکرامداس، ڪسٽمس جو ڪليڪٽر مقرر ڪيو ويو ۽ مون ڪئپٽن پريڊيءَ جي صلاح ۽ اجازت سان، ديوان مولچند کي

پوليس چوڪيءَ تي رکيو ويو. اهڙيءَ طرح انتظاميه جي پين ڳالهين جو به خاطرخواهه بندوبست ڪيو ويو. ان کان ٿورو پوءِ، سر چارلس نيپئر، سنڌ جو گورنر نامزد ڪيو ويو ۽ هن ڪئپٽن پريڊيءَ کي ڪراچيءَ جي ڪليڪٽر جي عهدي لاءِ چونڊيو.

مان روز ڏهين بجي صبح جو چانوٽيءَ ۾ وڃي، حيدرآباد ۽ سنڌ جي ٻين حصن جي ماڻهن جي جذبات جي متعلق خبرون پهچائيندو هوس، جي مون کي مختلف ذريعن سان ملنديون هيون. مان جيڪي ٻڌندو هوس، سو لکندو هوس ۽ پوءِ اهي ڪاغذ ڪئپٽن پريڊيءَ کي پڙهي ٻڌائيندو هوس. هو انهن مان اهم خبرن جي هڪ يادداشت ٺاهي، سر چارلس نيپئر کي پهچائيندو هو. اسان جو خانداني گماشتو، فيض محمد حسن، جو قنڌار ۾ اسان جو ڪاروبار سنڀاليندو هو، سو مون کي ان طرف جي ماڻهن جي ڪارروائين ۽ جذبات جي باري ۾ معتبر خبرون موڪليندو هو. منهنجا گماشتا مسقط، بصري ۽ ٻين هنڌان ايران ۽ عربستان جي متعلق اهڙيون خبرون موڪليندا هئا. آءٌ اها ساري معلومات، انگريز عملدارن ۽ ڪئپٽن پريڊيءَ جي معرفت، سر چارلس نيپئر جي خدمت ۾ پهچائيندو هوس.

مياڻيءَ جي جنگ کان ڏيڍ مهينو پوءِ، ٽڙيل پکڙيل بروچ، شيرمحمد جي جهنڊي هيٺان اچي ڪٺا ٿيا ۽ هن انهن جي مدد سان حيدرآباد کان آٺ ميل پري، ٽنڊي الهيار واري رستي تي ”دٻاري“ (دٻو) جي ڳوٺ وٽ سر چارلس نيپئر جو مقابلو ڪيو. بروچن وري به شڪست کاڌي ۽ شيرمحمد، دودي مري علائقي جي پهاڙي لڪن ڏانهن ڀڄي ويو. هن جي پاءُ مير شاهه محمد، سپاهي ڀرتي ڪرڻ جي ارادي سان، چانڊڪيءَ ۽ ڪاڇي جو طرف ورتو. سر چارلس کي هن جي ارادن کان واقف ڪيو ويو. جنهن سندس پٺيان هڪ فوجي دستو روانو ڪيو، جو ڪيس جهانگارن وٽ پهچي، قيد ڪري وٺي آيو. ان کان

پوءِ، سر چارلس نيپئر، حيدرآباد ۽ خيرپور جي سيني ميرن کي،
شاهه محمد سميت، سياسي قيدي ڪري، بمبئيءَ ڏانهن موڪليو.
ان کان پوءِ جلدئي، فوج جو هڪ ننڍو دستو، بمبئيءَ
کان حيدرآباد ۾ سر چارلس نيپئر جي مدد لاءِ ڪراچيءَ پهتو،
هنن جي سواريءَ لاءِ ملير جي ميمڻن جا اُٺ پاڙي ڪيا ويا ۽
هو ڪراچيءَ کان ٺٽي جي رستي روانا ٿيا. گُجي وٽ هنن تي
ملير جي چام، مهرعليءَ جي پائنٽي، چاڪر خان جوکيي ٻن-ٽن
سوَن جوکين سان اوچتو حملو ڪيو. انگريزن جي ڏر وارا
ماڻهو ٿورا هئا ۽ هنن جو مقابلو نه ڪري سگهيا. هنن جو
سمورو مال لٽيو ويو، ۽ گهڻا مارجي ويا. فقط ڏهه-ٻارهن ماڻهو
جان بچائي، ڪراچيءَ پهتا ۽ پنهنجي ڏک ڀري ڪهاڻي اچي
ٻڌايائون. معلوم هجي ته ميمڻ، جوکين سان انهيءَ حملي ۾
ٻٽ هئا. انهيءَ غضبناڪ حادثي جي خبر سر چارلس نيپئر کي
سندس مشوري لاءِ پهچائي ويئي. حڪم ڏنائين ته انگريزن جي
فوجي طاقت جي توهين ٿي آهي، ان جي انتقام وٺڻ لاءِ ڪراچيءَ
جي فوج کي هڪدم قدم کڻي جوکين کي سزا ڏيڻ کپي. پر
ان ڪم ۾ وڏي احتياط ۽ عقل کان ڪم وٺڻو پوندو. ڪئپٽن
پريڊيءَ جي چوڻ تي مون پنهنجا ٻـ-ٽي برهمائي ٻروچ سپاهي،
جوکين ۽ ميمڻ جي رهڻ جي جاين ۽ سندن حرڪتن جي
خبرچار لهڻ لاءِ جاسوس ڪري موڪليا. هنن جلدئي خبر آندي
ته چام مهرعلي جوکيو ۽ ابراهيم خان ڪرمتي پنهنجا ٻار ٻچا وٺي
ملير مان نڪري، حيدرآباد جي رستي مالامهاڙي [مالماڙيءَ]
جي مڪان وٽ هڪ ڏکئي لڪ ۾ پناهه ورتي اٿن ۽ ميمڻ،
سيوهڻ جي رستي تي، ڏمب ڳوٺ جي مٿان، درياءَ جي پيٽ ۾
هڪ ڏکئي لڪ ۾ وڃي لڪا آهن. مون اها خبر ڪئپٽن پريڊيءَ
کي تفصيلوار ٻڌائي. ٻئي ڏينهن چئين بجي شام جو، ڪئپٽن
پريڊيءَ مون کي عزتماب سنڌ جي ليفٽيننٽ گورنر جي احڪامن
کان واقف ڪيو، ۽ پڇيائين ته ڪي اهڙا وفادار نوڪر ڏيئي

سگهندين جي جوکين ۽ ميمڻ جي لڪن تي ڪنهن سولي رستي کان ولي هلن. آءٌ هن وٽ پنهنجا برهمائي سپاهي وٺي ويس، جن ۾ منهنجو مڪمل اعتقاد هو ۽ جي ڏڪرين ۾ ڪجهن رستن جا ڄاڻو هئا. هن وڏيڪ خاطريءَ لاءِ ماڻهن کان پاڻ پڇا ڪري خاطري ڪئي ته اوهان جبلن جا لڪ ۽ رستا چڱيءَ طرح ڏٺا آهن. هنن جواب ۾ چيو ته ”اسان کي هڪڙيءَ واٽ جي خبر آهي، جا جوکين ۽ ميمڻ جي پناهگاهه ڏي وڃڻ لاءِ نندي ۾ نندو رستو آهي. انهيءَ رستي کان هنن تي اوچتو حملو ڪري سگهبو، پر ساڳئي وقت اهو رستو تمام ڏکيو آهي ۽ ان تي پيئڻ لاءِ مٺو پاڻي دستياب ڪونه ٿي سگهندو. پر جيڪڏهن تکو هلبو ته پاڻيءَ جي اٽان کي منهن ڏيئي سگهبو؛ ڇاڪاڻ ته رستي جو ڏکيو ٽڪر جتي پاڻي ڪونهي، سو فقط ٻه ڪوهه ڪن ٿيندو.“ ڪئپٽن پريڊيءَ مون کي چيو ته ”اسان کي هڪدم هلڻ جي تياري ڪرڻ گهرجي. آءٌ رات جو اٺين بجي تائين تيار ٿي ويندس، تون ان وقت پنهنجن خاص ماڻهن سان حاضر رهجانءِ.“ مان فوجي وردي پهري پنهنجي پياءُ، سڪرامداس، ٻارهن سوارن ۽ ٻين برهمائي نوڪرن سان مقرر وقت تي ڪرنل باڪلوءَ جي تنبوءَ ۾ وڃي حاضر ٿيس. اسان هن جي حڪم جي تعميل ڪئي ۽ نائين بجي سوار ٿي نڪتاسين. اسان ساري رات سواري ڪئي. ٻئي ڏينهن پرهه ڦٽيءَ جو ڊمب ۾ وڃي پهتاسين. منهنجا نوڪر اڳيان رستو ڏيکاريندا پئي هليا. اٽڪل ستين بجي صبح جو ميمڻ جي ڳوٺ ۾ پهتاسين. ڳوٺ ۾ مردن کان زالن جو تعداد وڌيڪ هو؛ ڇاڪاڻ ته گهڻا مرد ڊپ ۾ ڀڄي ويا هئا، ۽ باقي پٺتي رهيل مرد ۽ زالون انگريز عملدارن وٽ پيش ٿيا. هٿ ٻڌي عرض ڪيائون ته اسان کي ڇڏيو جو اسين غريب ۽ بيوس آهيون. اسان کي ڊمب جي ماڻهن جي قبضي مان، گنجي جي پرسان قتل ٿي ويل انگريز سپاهين جا گهڻائي برتن ۽ پيون شيون مليون. اتي چار-پنج ڏينهن رهي، هڪڙي

ڏينھن شام جو مالماڙيءَ جو رخ ڪيوسين، جتي چام **مهرعلي** ۽ ڪرمتي وچي لڪا هئا. رستي تي پيئڻ لاءِ تازي **پاڻيءَ** جون ڏھ پکالون(١) پاڻ سان ڪنيونسين. اها چاندوڪي رات هئي. ٽين بجي صبح تائين اسان کي رستي ۾ ڪابہ تڪليف ڪانہ ٿي، جو رستو ڪافي سڌو سنئون هو. پوءِ اسان هڪ رستي ۾ وچي پياسين جو اُتانھين ٽڪرين جي وچ مان ٿي ويو. اهو رستو وارياسو پر سڪل هو ۽ غالبا ڪنھن نئين جو پيٽ هو. ان کان پوءِ هڪ لاهن چاڙهن وارو پٽ هو، جنھن جي مٿان ٽڪرين جي قطار هئي. جو ڪين ۽ ڪرمتين ان جي پريان، هڪ ٻيءَ سڪل نئين جي هن پر هڪ ماڙيءَ ۾ پناه ورتي هئي. اسان سان توبخانو، بار جا گاڏا ۽ پيادا سپاهي ساڻ هئا. جنھنڪري لازماً انھيءَ سخت پھاڙي رستي تي اسان جي رفتار، تمام سست هئي، ڏينھن چڙهندو پئي ويو. اپريل جو مھينو هو، ۽ جبلن جي ڪري سج جي سخت تپش هئي. سڄي رات سخت پھاڙي رستي تي هليا هئاسين. ٿڪ ۽ گرميءَ اسان کي نڊال ڪري وڌو هو. انگريز عملدار ببزار تي بڙبڙ ڪرڻ لڳا. آٺ ڪڏهوڪو وچي ويا هئا، بلڪ نو ٿيڻ وارا هئا. انھيءَ وچ ۾ جوکين ۽ ڪرمتين کي ڪڙڪ پئجي ويئي ۽ هو وٺي ڀڳا. پرهہ ڦٽيءَ جو اسان کي ڪيترا مخالف ڌر جا ماڻهو جبلن جي چوٽين تي نظر آيا، جن ڪنھن وقت بہ پئتي نھاريو ٿي، تہ ڪنھن وقت وٺي ٿي ڀڳا؛ جيئن هرڻ شڪارين کي ڏسي ڊوڙندا آهن. انھن کي ڏسي، اسان جا ماڻهو **اڳئين** کان بہ وڌيڪ سرجوشيءَ کان ڪم وٺڻ لڳا ۽ اسان انتقامي جذبي ۾ ڪڏهن ڪڏهن بندوقون ٿي ڇوڙيون. مون سان منھنجو وفادار نوڪر، خداداد چانڊيو ساڻ هو. چانڊيا بروچ سنڌ ۾ هڪ مشهور لڙاڪو قبيلو

(١) مينھن جي کل مان پاڻيءَ رکڻ لاءِ ناهيل ٿيلھي يا سانداري. هڪ ڏيڳو بہ پکالون کڻي سگهندو آهي.

آهي. خداداد انگريزن جي لڙائيءَ جي طريقي کان غيرواقف هو؛ سو وٺي اوچتو پنهنجو پستول ڇوڙيائين. توبخاني جا انگريز عملدار، جن کي ٽڪ ۽ پياس اڳيئي چٽو ڪري ڇڏيو هو، ۽ بيتاب هئا تن پستول جي ٺڪاءَ ٻڌندي وٺي هل مچايو، ته "ڌوڪو ڙي ڌوڪو!" پڙهندڙ سمجهي سگهن ٿا ته، مون کي ان ڳالهه تي ڪيترو صدمو پهتو هوندو، جڏهن منهنجي نوڪر تي اهڙو الزام لڳايو ويو. ظاهر آهي ته ان جو برو اثر خود مون تي به پئجي سگهيو ٿي. عملدارن جو چوڻ هو ته هن ماڻهوءَ پستول ڇوڙي اسان جو مقصد ظاهر ڪيو هو ۽ دشمن کي خبردار ڪري، اسان جي مقصد کي ناڪام بنائڻ جي ڪوشش ڪئي هئي. مطلب ته جيترا ماڻهو اوترا خيال. ڪن ته اڃا به وڌيڪ هن ڏانهن برا ارادا منسوب ڪيا. چانديءَ کي هڪدم ٻڌي، انگريز عملدارن وٽ پيش ڪيو ويو. پڇا ڪيائونس ته "پستول ڇو ڇوڙيئي؟" چيائين ته اسان دشمن جي دوبدو هئاسين، پستول مهيني کان به وڌيڪ وقت کان پريو رکيو هو ۽ مون خيال ڪيو ته متان وقت تي ڌوڪو نه ڏئي، تنهنڪري آزمائش لاءِ ٺڪاءُ ڪري ڏٺم. پر عملدارن جو غصو ٺڏو ڪين ٿيو. تنهن کان پوءِ اسان جلدئي هڪ اتاڻهين ٽڪريءَ جي تري ۾ پهتاسين. مان پنهنجن نوڪرن ۽ جادي ٻرهماڻيءَ سان اڳيان هوس. جادو سونهو هو، تنهنڪري هو سيني جي اڳيان پئي هليو. انهيءَ جادي اڳ به ڪيترا دفعا پنهنجي وفاداريءَ جو ثبوت ڏنو هو ۽ هو لڪن جو چڱيءَ طرح واقف هو. ٽڪري آيي هئي، رستو هيٺ مٿي، ڏکيو ۽ پيچرو تمام سوڙهو هو. دشمن هڪ ماڙيءَ جي اندر ۾ لڪو ويٺو هو، اوستائين توبخاني سان گڏ پهچڻ لاءِ ان کان وڌيڪ بهتر بيو ڪوبه رستو ڪونه هو. اسان ٽڪريءَ جي چوٽيءَ تي جيئن تيئن ڪري وڃي پهتاسين. پر هيٺ ڪيئن لهون. هيٺ لهڻ لاءِ لڪ مان فقط ٻڪرين ۽ رڍن جو هڪ چارو هو. اسان لاءِ وڏيءَ آزمائش

جو وقت هو. مان ڏکل ڏنل ۽ اڇايل هوس. توبخاني جي عملدارن غصي ۾ دانهون ٿي ڪيون. مان گهوڙي تان لهي، لغام هني سان ٻڌي گهوڙي کي رسي کان جهليو، ۽ پوءِ گهوڙي کي اڳيان ڌڪيندو جبل کي ٽيڪ ڏيندو، آهستي آهستي اچي جبل جي تر هيٺان ٽهين جي پيٽ ۾ پهتس. منهنجا ماڻهو به اهڙيءَ طرح منهنجي پٺيان آيا. توبن ۽ گاڏين جا پرزا ۽ ڦيٿا الڳ ڪري، هيٺ اڇلايا ويا. تنهن کان پوءِ توبخاني جي ماڻهن هيٺ لهي، انهن کي وري ناهي جوڙي تيار ڪيو.

انهيءَ وچ ۾ منهنجو ڀاءُ سکرا.داس، جادي سونهي جي مدد سان، پيادن ۽ عملدارن کي هڪ ويجهي، پر ڏکيي لڪ مان هيٺ وٺي آيو. اهو لڪ هيٺ مٿي، ور وڪڙ ۽ غيرهموار هو، جنهنڪري ان تان توبخانو گهلي اچڻ مشڪل هو. اسان کي سونهين ٻڌايو هو ته رستو ٽڪرين جي هڪ ورن وڪڙن واري سلسلي مان لنگهي ٿو. باقي هڪڙي ٽڪري بچي هئي، جنهن جي دامن ۾ اسان ان وقت پهتا هئاسين. مان توبخاني ٽپائڻ لاءِ اتي ترسي پيس. ٽڪريءَ جي پريان هڪ سڪل ٽهين جو پيٽ هو، جنهن جي هن پر دشمن لڪا ويٺا هئا ۽ جتي هنن پاڻ کي محفوظ ٿي سمجهيو.

ٽڪريءَ تان جوکين ۽ ڪرمتين جون جهوپڙيون صاف ڏسڻ ۾ پئي آيون. اسان کي ان جاءِ تي پهچڻ ۾ گهڻو وقت ڪونه لڳو. ڪيترين زالون کليل وارن سان سامهون ٽڪرين طرف ڊوڙنديون ٿي ويون. هڪڙا ٻار ڪڇ ۾ هئن ۽ ٻيا سندن پٺيان ڀڄندا ٿي ويا. چاهين تي ديگڙا چڙهيا پيا هئا ۽ جندن ۾ پيٺل ۽ اٽيپٺل اَنُ پيو هو. مان ڏاڍو ٿڪل ۽ اڇايل هوس. نوڪرن کي چيم ته پاڻي ۽ ڪٽولو ڪٽي اچو. هو هڪدم ملڪ ابراهيم خان جي کٽ کڻي آيا. مان ان تي پنهنجو هنڌ وڇارائي هڪ وڻ جي ڇانوَ ۾ ليٽي پيس، جيستائين منهنجو نوڪر پاڻيءَ جي کلي کڻي آيو. تنهن کان پوءِ، ڪجهه اٽو هٿ ڪري، چمڙي جي

ٽيلهيءَ مان پنهنجو لوٽو ڪڍي، ان ۾ اٺو ڳوهي، چاڙهو ٺاهي، چيٽن جي باهه ۾ (جا انهيءَ وچ ۾ منهنجن مسلمان نوڪرن ٻاري هئي) وڌم. منهنجن نوڪرن منهنجي اجازت سان، ڪرمتين جا ديڳڙي ۾ چڙهي ويل رڌل ڇانور ڪاٺي ڍءَ ڪيو. ڪرمتين جون اٽڪل ٧٥ جهوپڙيون هيون ۽ انهن مان منهنجن ماڻهن ڪي ڪجهه نشاستي ۽ شاديءَ جي ڏاج جي ٽپڙن جي ٻيو ڪجهه به ڪين هٿ لڳو.

پيادا ۽ پيا انگريز عملدار، جن ڪي منهنجو پاءُ سڪرامداس ٻئي رستي سان وٺي آيو هو، وڃي ساڳيءَ طرح جو ڪين جي جهوپڙيـن مٿان پيا، جي سندن سامهون پڳا ٿي ويا. سپاهيـن جهوپڙيون ڦري خالي ڪيون. ٽپڙن ۾ چاڪر خان جي پيڻ جو باقي رهيل ڏاج به مليو. مائيءَ جي شادي شايد ٿـورا ڏينهن اڳ ٿي هئي ۽ پاڄ وقت سمورو سامان پاڻ سان ڪڻي وڃي نه سگهيا هئا.

اسان اتي به ڏينهن رهي، ٽئين ڏينهن رنپٽياڻيءَ جي رستي ڪراچيءَ ڏانهن روانا ٿياسين. اهو رستو ڏکهو ۽ ڏنگو هو، پر سولائيءَ وارو هو. اسان ڪراچيءَ ۾ ٻن هفتن جي عرصي کان پوءِ، واپس پهتاسين. انهيءَ وچ ۾، منهنجي نـنـڊ ۽ آرام ڦٽل هئا. سمورو وقت اهو فڪر هوم ته جيئن جبلن جي ڏاڪڙن ۽ لڪن ۾ فوج ڪي ڪو حادثو نه پيش اچي؛ حالانڪ هـنـن چاڙي واٽي، مڪمل معلومات حاصل ڪرڻ کان پوءِ به انهيءَ رستي جو انتخاب ڪيو هو، چاڪاڻ ته اهـو ويجهو هو. مون کي انديشو هو ته جيڪڏهن ڪو اهڙو حادثو پيش آيـو تـه منهنجي ساري ڪئي ڪمائي ڪٽ ٿي ويندي ۽ منهنجون اڳيون خدمتون، جي جان جوکي ۾ وجهي هڙان خرچ ڪري ڪيون هئم، سڀ پڻ وسري وينديون. منهنجا شڪ بيجا نه هئا؛ چاڪاڻ تـه اسان جا ڪي عملدار بنهه شڪي طبع جا هئا. موٽندي گهاگهر وٽ، ڪئپٽن پريديءَ مون کي ٻڌايو ته چانديي پروچ جيڪا بيوقوفي ڪري پستول ڇوڙيو هو، تنهن جي حماقت تي

جنرل کي سخت ڪاوڙ لڳي آهي، ۽ تنهنجي خلاف سرڪار کي شڪايت ڪرڻ جو ارادو اٿس. اها خبر ٻڌي، منهنجا حوصلا خطا ٿي ويا. ڪئپٽن پريڊيءَ کان پڇيم ته منهنجي وفاداريءَ ۾ شڪ اٿن ڇا؟ تون ته مون کي چڱيءَ طرح سڃاڻين؟“ جواب ڏنائين ته مون کي تو ۾ مڪمل اعتقاد آهي. مون کي خبر آهي ته تون انگريز سرڪار جو وڏو خيرخواهه آهين. خاطري ڪر، مان جنرل کي صحيح حقيقت کان واقف ڪندس.“ اسان سلامتيءَ ۽ ڪاميابيءَ سان ڪراچيءَ واپس آياسين ۽ مهم جي ڪاميابيءَ تي ڏڻي تعاليٰ جا شڪرانا بجا آندا سين. مان پنهنجي خانگي نوڪرن جي روش کان بلڪل مطمئن هوس ۽ هنن کي مقرر پگهار ۽ ڪاڌي خوراڪ جي خرچ کان علاوه، هرڪنهن جي لياقت مطابق، پيا به انعام اڪرام ڏنم.

ملڪ احمد خان جي ڏر جا جوکيا، ڪرمتي ۽ نومڙيا ڏاڍو ذليل ٿيا. هنن کي خبر پئي ته مير، سر چارلس نيپئر جي آڏو پيش پيا هئا ۽ هن کين سياسي قيدي ڪري بمبئيءَ موڪليو آهي. هو اچي ششدر ٿيا ته هاڻي انهن حالتن ۾ ڇا ڪجي! انهيءَ شش و پنج ۾ مون ڏي قاصد موڪليائون، ته تون وچ ۾ پئي اسان جون جاگيرون، مرتبا ۽ اعزاز واپس ورائي ڏي. مان ڪراچيءَ جي ڪليڪٽر، ڪئپٽن پريڊيءَ سان مشورو ڪيو ۽ هن سر چارلس نيپئر کي لکي، ڪانئس هدايتون ۽ حڪم ورتا. ان کان پوءِ، مون کين چوائي موڪليو ته جيڪڏهن توهان خاموشيءَ ۽ صلح سانت ۾ اچي انگريز سرڪار جي پيش پوندؤ ته توهان کي جاگيرون ۽ عهدا واپس ڏنا ويندا. سندن قاصدن جي معرفت کين نياپو ڪيم ته هينئر اچي پيش پئو، دير نه ڪريو. جواب ڏنائون ته اسان کي ڪراچيءَ اچڻ ۾ ڊپ ٿو ٿئي ته متان انگريز سرڪار، ميرن وانگر اسان کي به قيد ڪري بمبئيءَ نه موڪلي ڏئي. تنهن هوندي به اسان ڪراچيءَ جي ويجهو مگر پير کان ڪوهه پنڌ تي اچڻ لاءِ تيار آهيون؛ بشرطيڪ

تون اتي اسان سان ملي، **خاطري** ڏين ته اسان سان عزت وارو برتاءُ ڪيو ويندو ۽ جاگيرون بحال رکيون وينديون. ان کان پوءِ اسان کي اطمينان ٿيندو ۽ اسان توسان گڏجي هلي انگريز سرڪار جي پيش پونداسين. اسان جي وڏن جو تنهنجي وڏن سان رستو هوندو هو، ۽ اسان جي وڏن جو تنهنجي وڏن ۾ اعتماد هوندو هو. ٻنهي ڌرين کي خاطري هوندي هئي ته هو ڪڏهن به هڪٻئي کي ڌوکو نه ڏيندا. آءٌ ڪئپٽن پريڊيءَ جي صلاح سان ٻه-ٽي سپاهي ساڻ ڪري هنن سان ملڻ ويس. جام مهرعلي، ملڪ ابراهيم خان ڪرمتي ۽ ملڪ احمد خان نومڙيو؛ ٽيئي سردار اٽڪل هزار مسلح ماڻهن سان، منگهي پير جي هن پر، گرم پاڻيءَ جي چشمن مٿان چانوڻي هڻي وينا هئا. گهڻي بحث مباحثي کان پوءِ، جام مهرعليءَ مون ڏانهن مخاطب ٿي چيو ته "مالماڙي جي ماڙيءَ ۾ جوکين تي جيڪو حملو ٿيو هو، ان لاءِ تون جوابدار آهين. تنهنجي مدد ۽ سونهين ٻنجڻ کان سواءِ، انگريزن لاءِ ٻهاڙن جي وچ ۾ اسان جي ڪمينگاهه تائين پهچڻ بلڪل محال هو. انهيءَ ڳالهه تي اسان کي سخت رنج آهي ۽ اها ڳالهه تنهنجي شان وٽان نه هئي؛ چاڪاڻ ته توکي خبر هئي ته اسان جي وڏن جو پاڻ ۾ رستو هوندو هو." مون سمجهايومانس ته "سچو ڏوهه تنهنجو آهي توکي ياد هوندو ته جڏهن انگريزن جي فوج سر جان ڪين جي سربراهيءَ هيٺ هن ملڪ مان لنگهي هئي، تڏهن تو ٺٽي ۾ منهنجي معرفت، ڪرنل پاٽنجر جي اڳيان انگريز سرڪار سان وفادار رهڻ جو وعدو ڪيو هو؛ جنهن لاءِ انگريزن توکي ٻه هزار رپيا انعام ڏنا هئا. ان کان پوءِ تو وعدي خلافي ڪئي؛ ڀيريون ته تو خود ڪراچيءَ ۾ هڪڙي انگريز سپاهيءَ ۽ انگريزن جي سيني واسطيدار کي قتل ڪرڻ جو عزم ڪيو؛ ٻيو تنهنجي پاڻتي، چاڪر خان، گنجي وٽ حيدرآباد ڏانهن ويندڙ انگريزن جي فوجي دستي تي حملو ڪري ڦرمار ڪري، ڪيترا سپاهي قتل ڪيا هئا."

آخر طويل بحث مباحثي کان پوءِ مون کين چيو ته "هائي ڏينهن چڙهندو ٿو وڃي، جي توهان کي هلڻ آهي ته دير نه ڪيو." تنهن تي منهنجو هٿ وٺي چيائون ته "تون اسان کي خاطري ڏي ته اسان جي بيعزتي نه ڪئي ويندي ۽ اسان جي جاگيرن ۾ ڪابه دست اندازي نه ڪئي ويندي." پوءِ هو الله توهار چئي اٿي بيٺا ۽ اسان سڀني چانوڻيءَ جو رخ ڪيو. چانوڻيءَ ۾ اسان هزار هٿياربند ماڻهن سان پنجين بجي شام جو پهتاسين. آءٌ هنن کي شاهي بزار مان سڌو ڪئپٽن پريڊيءَ جي قيامگاهه تي وٺي ويس. مون پهريائين ڪئپٽن وٽ اندر وڃي، جيڪي وهيو واپريو هو سو ٻڌايو مانس ۽ سمجهايومانس ته مصلحت انهيءَ ۾ آهي ته هنن جي جاگيرن کي هٿ نه لائجي. ڪئپٽن پريڊيءَ، منهنجي تجويز منظور ڪئي، پوءِ مون ساڻس تنهي سردارن جو تعارف ڪرايو. ملاقات پوري ٿيڻ کان پوءِ، هنن کي هدايت ڪئي وئي ته لياريءَ واري رستي تي وڃي رهو. ھڪڙي ڏينهن مون هنن جي پنهنجي خرچ تي دعوت ڪئي ۽ کين رواج مطابق ڪٽڪ جو اٽو، چانور، ڪنڊ، گيهه ۽ گوشت لاءِ پئسا موڪليم. اهي هڪ-ٻه ڏينهن ڪراچيءَ ۾ رهيا ۽ پوءِ هليا ويا. ڪئپٽن پريڊيءَ هنن کي خاطري ڏياري ۽ صلاح ڏنائين ته هائي پنهنجي گهرن ڏانهن موٽي وڃي صلح سانت سان انگريزن جي رعيت ٿي، هنن جي پناهه ۾ رهو. سيٺ جيڪي توهان سان امن امان سان رهڻ لاءِ وعدا ڪيا آهن، انهن تي جوڳو ويچار ڪيو ويندو. ڪئپٽن پريڊيءَ سموريءَ ڪارروائيءَ جو تفصيلوار احوال، سر چارلس نيپئر سان ڪيو، جنهن پنهنجي منظوري ڏني ۽ ڪئپٽن کي گهوڙا باريءَ کان سيوهڻ تائين ساري علائقي جو مستقل طور ڪليڪٽر مقرر ڪيو. ڪئپٽن پريڊي مون کي گهڻي وقت کان سڃاڻندو هو ۽ مون تي ڏاڍو مهربان هوندو هو. هڪڙي ڏينهن چيائين ته "مون توکي ڊپٽي ڪليڪٽر مقرر ڪرڻ لاءِ سر چارلس نيپئر کان اجازت ورتي آهي، اميد ته تون اهو عهدو قبول ڪندين."

باب اٺون

۱۸۴۳ع ۾، ملڪ معظم جي سالگرهه جي موقعي تي، سر چارلس نيپئر جي دربار- پوليس جو انتظام- سردارن ۽ وڏن زميندارن کي ڪوٽ- نيپئر جو نائونمل سان اٽسهائيندڙ برتاءُ- ڊپٽي ڪليڪٽر جي عهدي تان استعيفا- لٽ مار- هڪ پارسيءَ جو قتل- سکرامداس جو قاتلن کي گرفتار ڪرڻ- نائونمل جي سفارشين تي ديواني عملدارن جو تقرر- ديوان چندرام تي فوجداري مقدمو- نائونمل ۽ هن جي عزيزن کي ڏڙڪا- صدر بزار وارين جڳهين جو ڪيرائڻ- عالومل جي پيدائش (۱۸۴۶ع)- نائونمل ۾ شڪ- خزاني موڪلڻ ۾ گهوٻين جو الزام- باعزت رهائي- خانگي بنيءَ جو بند ڪرائڻ- بيماري- سر چارلس نيپئر جي روانگي ٿيڻ.

ٿورن ڏينهن گذرڻ کان پوءِ، سر چارلس نيپئر مون ڏي لکيو ته مان ۲۴- مئي ۱۸۴۳ع جي، حيدرآباد ۾ دربار ڪندس ۽ فقط انهن جاگيردارن کي زمينن جي قبضي رکڻ جي اجازت ڏني ويندي جيڪي دربار ۾ شامل ٿيندا، باقي ٻين(۱) جون جاگيرون ضبط ڪيون وينديون. دربار ۾ شامل ٿيڻ هرمعزز ۽ باوقار شهريءَ جو فرض آهي. ڪئپٽن پريڊيءَ مون تي بار رکيو ته سمنڊ کان وٺي ڪاڇي ۽ لاڙڪاڻي تائين، سنڌو نديءَ جي

---

(۱) زمين جي ڊل بستگيءَ وقت فياضي ڏيکارڻ جي ڪري، خصوصاً فوجي جاگيرن جي باري ۾، سنڌ ۾ ۱۸۵۷ع ۾ ڪا گڙٻڙ ڪانه ٿي هئي. (سر - بي - فريئر)

ساڃي ڪپ واري علائقي جي سڀني سردارن، جاگيردارن ۽ معزز ماڻهن کي دربار جو اطلاع ڏني. چنانچ دربار لاءِ دعوتناما موڪلڻ ۽ ٻيو ضروري انتظام منهنجي حوالي ڪيو ويو. انهيءَ وچ ۾ ليفٽيننٽ گورنر، سر چارلس نيپئر، سنڌ جي پوليس جي محڪمي(١) کي ترتيب ڏيئي، سارو عملو، ٽن حصن ۾ تقسيم ڪيو. اهڙيءَ طرح سڄو صوبو ماليه جي لحاظ کان به ٽن حصن ۾ ورهايو هئائين. پنجويهين پلٽڻ جي ليفٽيننٽ، مارسٽن(٢) کي ڪراچي پوليس جو سربراه مقرر ڪيو ويو. ياد رهي ته ليفٽيننٽ مارسٽن، سر چارلس نيپئر کي مياڻيءَ جي لڙائيءَ ۾ هڪ سير ڦريل بروچ جي حملي کان بچائي، پنهنجي بهادريءَ جو ثبوت ڏنو هو. مارسٽن ٿوري وقت کان پوءِ، ڪراچيءَ پهچي ويو. هو ڪئپٽن پريڊيءَ وٽ رهندو هو، جنهن جو به ساڳيءَ پلٽڻ سان

---

(١) انهيءَ باري ۾ فريئر لکي ٿو ته ”هن جو پوليس جو انتظام هندستان جي ٻين سڀني صوبن کان وڌيڪ سٺو هو. بعد ۾ هندستان جي پوليس جي سڌريل انتظام ۾ جي خوبيون هيون، سي اڪثر ڪري سنڌ جي انتظام تان نقل ڪيون ويون هيون. اڄا تائين انهيءَ کان وڌيڪ بهتر پوليس جو انتظام اسان ڪونه ڏنو آهي. اهو انتظام هندستان جي آزمودگار مدبرن جي راءِ مطابق هو، پر انهيءَ انتظام کي سر چارلس نيپئر گهڻو اڳ، جڏهن هو يونان ۾ هو، دل ۾ سوچي سمجهي پايهءِ تڪميل تي پهچايو هو. مون کي هڪڙي دفعي سر چارلس نيپئر پاڻ ٻڌايو هو ته يونان جي ساحل جو معائنو ڪندي، مون کي دل ۾ خيال آيو هو ته جيڪڏهن اهڙو ڏوهي ملڪ مون کي حڪومت ڪرڻ لاءِ ملي، ته مان ان ۾ ڪهڙو انتظام ڪريان.“

(٢) لاشڪ نائونمل جو دشمن هو، پر مؤلف جي خيال ۾ هو هڪ ڪارآمد ۽ وفادار سرڪاري ملازم هو.

واسطو هو. ليفٽيننٽ مارسٽن، جڏهن پوليس جي محڪمي جي سربراهيءَ لاءِ آيو تڏهن ان وقت ارڙهن ورهين جو مس ٿي لڳو. ڪئپٽن پريڊيءَ ۽ ليفٽيننٽ مارسٽن، ٢٥ پلٽڻ جي چوڌري شيخ غلام حسين کي، ڪراچيءَ جي فوجدار جي عهدي تي مقرر ڪيو. سر چارلس نيپئر جي سيڪريٽريءَ، برائون جي نندي ڀاءُ کي ساريءَ سنڌ جي پوليس جي محڪمي جو سربراهه مقرر ڪيو ويو.

مون دربار جا اطلاع، پنهنجن ماڻهن هٿان موڪليا. جوکين جي سردار ڄام مهرعليءَ، ڪرمتين جي چڱي مڙس ملڪ ابراهيم خان ۽ نومڙين جي چڱي مڙس ملڪ احمد خان هڪدم دعوت قبول ڪئي. ڪيترا دعوتناما سيوهڻ ۽ ڪاڇي جي چڱن مڙسن ۽ سردارن جهڙوڪ: رندن جو سردار، بهاول خان؛ گبولن جو سردار، بلندو خان؛ ڪاڇي جو سردار، حاجي خان لغاري؛ جمالين جو سردار، بخشيو خان ۽ جهانگارن واري سيد قائم شاهه ڏانهن خاص ڪري موڪليا ويا هئا. انهن لکيو ته ”اسان کي دربار ۾ اچي انگريز سرڪار جي اطاعت ڪرڻ جو تمام گهڻو فڪر آهي، پر وقت تمام ٿورو آهي. انتهائي ڪوشش جي باوجود جي اسان وقت تي دربار ۾ شريڪ نه ٿي سگهون، ته اسان جي استدعا آهي ته اسان کي انگريزن جي رعيت ۾ شمار ڪيو وڃي. چانڊڪيءَ جي سردارن لکيو ته ”اسان جا فصل لاباري لاءِ تيار بيٺا آهن، تنهنڪري اسان جو نڪرڻ محال آهي. پر اسان کي انگريز سرڪار جي حڪومت قبول آهي، ۽ لابارن کان پوءِ اسان ڀهرين موقعي تي حاضر ٿي اطاعت ڪنداسين.“ آءٌ ۽ ڪئپٽن پريڊي، جيڪي سردار ۽ سرخيل ڪراچيءَ آيا هئا، تن سان گڏ جي حيدرآباد روانا ٿياسين. رستي تي اسان ٺٽي ۾ ”انگريزن جي ماڙي“ نالي هڪ جاءِ ۾ ترسياسين. مان جاءِ جي هڪڙي طرف رهيس ۽ ڪئپٽن پريڊي ٻئي پاسي. ٺٽو ان وقت مذهبي جنون جو گهر هو. اتي اچا

کو مختيارڪار مقرر ڪونہ ٿيو هو. ڪئپٽن پريڊيءَ منهنجي مشوري تي، ٽني جي ٻن وڏن واپارين ۽ بااثر شخصن، هڪ هندو آسومل ۽ ٻيو مسلمان محمد صالح کي اتان جو گڏيل مختيارڪار نامزد ڪيو. ٽني ڪان اسان جهرڪن وياسين، جتي مسٽر مٿيو ڊپٽي ڪليڪٽر هو، پوءِ اتان حيدرآباد روانا ٿياسين. ڪئپٽن پريڊي، قلعي ۾ مسٽر براڈون سان رهيو ۽ مون کي بہ قلعي ۾ رهايو ويو. مون کي وڏي اميد هئي تہ سر چارلس نيپئر مون کي منهنجن اهم ۽ مسلسل خدمتن جي ڪري، خاص طرح امتياز سان نوازيندو.

اسان مئي مهيني جي ٢٣- تاريخ حيدرآباد پهتاسين. دربار بئي ڏينهن تي. ان ۾ خيرپور جو مير عليمراد بہ شريڪ ٿيو. هو پاڻ سان لاڙڪاڻي مان چانڊين جي سرخيل، ولي‌محمد کي قيد ڪري وٺي آيو هو. پر پوءِ هن انگريز سرڪار جي اطاعت قبول ڪئي ۽ سر چارلس نيپئر کيس آزاد ڪري ڇڏيو. جڏهن ڪئپٽن پريڊيءَ جو تعارف ڪرايو ويو تہ ان وقت مان بہ نياز ڪرڻ لاءِ اٿي بيٺس. پر چارلس نيپئر مون کي غضبناڪ نظرن سان نهاري، ڪئپٽن پريڊيءَ ڏي منهن ڪري هن کي ڪجهہ انگريزيءَ ۾ چيائين، جنهن جو مقصد هو تہ ڪراچي پوليس جي سربراهہ ليفٽيننٽ مارسٽن(١)، هن جي خلاف شڪايت ڪئي آهي تہ هي ڪراچيءَ ۾ جيڪي ڪانيون اچن ٿيون، سي سڀ

(١) بهادر ليفٽيننٽ مارسٽن، جنهن کي مؤلف چڱيءَ طرح سڃاڻندو هو، اهڙو ماڻهو نہ هو، جو سواءِ ڪنهن معقول سبب جي سيٺ ناؤنمل جي خلاف قدم کڻي، پر هن جا نائب، جن مان هڪ مسلمان هو ۽ ممڪن آهي تہ هن هڪ سربرآورده هندوءَ جي اثر زائل ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي هجي. اهڙيءَ حالت ۾ هڪ ڪميشن فوجي عملدار کي گمراهہ ڪرڻ ڏکيو نہ آهي.

خريد ڪري، ماڻهن کي ڏک ۽ تڪليف نه پهچائي. سر چارلس نيپئر خود هڪ نيڪ، عالي منش هو، پر ساڳئي وقت هو ساده لوح به هو، ۽ هندستاني ڪانئه چاڻندو هو. مون جواب ۾ ڪئپٽن پريڊيءَ کي عرض ڪيو ته صاحب کي پڌاءِ ته اسان بندر تي بيٺل انگريزن جي جهازن، آگبوٽن ۽ فوج جي رسد واري محڪمي لاءِ ڪاٺيون خريد ڪندا آهيون. مون سمجهيو ته ڪنهن فتنه انگيز ماڻهوءَ، ليفٽيننٽ مارسٽن جي ناتجربيڪاريءَ ۽ اڻواقفيت جو فائدو وٺي، هن کي برغلائي ڪانئس منهنجي خلاف شڪايت ڪرائي آهي. اها ڳالهه مون ڪئپٽن پريڊيءَ سان پڻ ڪئي. هن کي انهيءَ معاملي جي ذاتي خبر هئي، تنهنڪري هو سر چارلس نيپئر کي چڱيءَ طرح سمجهائي سگهيو. پر ان ڳالهه تي مون کي ضرور ڏک ٿيو، ته ڪئپٽن پريڊيءَ ڪيترا دفعا سر چارلس نيپئر کي منهنجن گوناگون خدمتن متعلق لکيل رپورٽون موڪليون هيون، پر تنهن هوندي به هن ڪليءَ دربار ۾ مون تي هڪ خسيس ۽ معمولي ڳالهه جي باري ۾ الزام لڳائيندي ويرم ڪانه ڪئي. مون دل ۾ چيو ته هي منهنجي محنت ۽ ڪشالي جو صلو آهي. مون کي سر چارلس نيپئر جي نيڪ دليءَ ۽ ساده لوحيءَ تي سخت تعجب ٿيو. مون کي معلوم ٿيو ته برائون (وڏو) ۽ منشي علي اڪبر جو سر چارلس نيپئر تي وڏو اثر هو. دربار کان پوءِ سڀني کي عام رخصت ڏني وئي ۽ ٻئي ڏينهن ٢٥- تاريخ مئي جي، اسان گدوبندر وياسين. گدوبندر مان اسان هڪ سرڪاري آگبوٽ ۾ چڙهي نتي وياسين. جتان خشڪيءَ رستي ڪراچيءَ موٽي آياسين. ڪراچيءَ ۾ پهچڻ شرط ڪئپٽن پريڊيءَ، ليفٽيننٽ مارسٽن کان پڇيو ته "هيءَ شڪايت ڇا جي بناء تي ڪئي اٿئي؟" جواب ڏنائين ته "مان ٿئون هوس ۽ حقيقتن جي ذاتي خبر ڪانه هيم. مون سان شيخ غلام حسين فوجدار ۽ خوشحالراءِ پنجابيءَ اهي خبرون ڪيون هيون. توهان به هتي ڪونه هئُو، تنهنڪري مون سر چارلس نيپئر

سان شڪايت ڪئي." اهڙيءَ ريت مارستن پنهنجي تڪڙي قدم تي پڇتاءُ جو اظهار ته ڪيو، پر مون کي پوءِ خاطري ٿي ته اها شڪايت عداوت جي بناء تي ڪئي ويئي هئي.

سنڌ ۾ غارتگري ۽ تشدد بند ڪين ٿيا. ماڻهن کي جان ۽ مال جي خطري جو انديشو وڌڻ لڳو. گهوڙا باريءَ طرف ميرن جو ڪجمتدار(١) (خدمتگار) سرڪاري آنَ جو پاندو(٢) جنهن ۾ چار هزار خرار(٣) آن رکيل هو، ڦري پاڻ کي ان علاقي جو حاڪم سڏائڻ لڳو. مانجهندن طرف ڪوسن سنڌونديءَ جي ڪپ سان لُٽ مار شروع ڪري ڏني. ١٨٤٣ع ۾ گڏجي وٽ هڪڙي پارسي واپاريءَ کي، جيڪو هڪ پالڪيءَ ۾ ڪٿي تي ويو، ان تي ڪيترن بروچن حملو ڪري، کيس ماري ڇڏيو. ۽ هن جو مال پڻ لٽي ڪڍي ويا. ڪئپٽن پريڊيءَ کي خيال هو ته روينيو ڪاتي جي تنظيم ڪري، ضلعي ۾ مختيارڪار مقرر ڪجن، پر هو ڪجهه نه ڪري سگهيو؛ چاڪاڻ ته ملڪ ۾

---

(١) ذاتي نوڪر.

(٢) ٽالپرن جي حڪومت ۾ ڍل اناج ۾ ڏني ويندي هئي ۽ اهو آن صرافن ۽ واپارين کي وڪيو ويندو هو. سيٺ ناؤنمل جي ڪوٺيءَ جي معرفت جيڪو خزانو جمع ٿيندو هو، سو ڪراچيءَ جي صدر خزاني ۾ موڪليو ويندو هو. روڪ پئسا موڪلڻ سلامتيءَ وارو ڪم نه هو. اگهتي هلي معلوم ٿيندو ته هن جي دشمنن شڪايت ڪئي ته هو انهيءَ خدمت لاءِ زياده اجورو وٺندو هو؛ حالانڪ هن جا شرط تمام واجبي هئا. روڪ ڍل، سر بارٽل فريئر جي حڪومت جي دؤر ۾ شروع ڪئي ويئي هئي.

(٣) هڪ ڪرار يا خرار، انگريزن جي ٢٧ بشيلن جي برابر آهي. ان جي تور جنسن مطابق ٢٠ کان ٢٤ مڻن تائين هوندي آهي. ١مڻ ۾ ٨٢ پائونڊ هوندا آهن.

اچا امن امان قائم ڪونه ٿيو هو ۽ آواره گرد ماڻهن جي ڌاڙن ۽ ظلم زبردستيءَ جي ڪا حد ئي ڪانه هئي.

جڏهن ڪئپٽن پريڊيءَ کي پارسيءَ جي قتل جي خبر پئي، تڏهن هن ٿتي جي مختيارڪار کي اطلاع ڪيو ۽ مون کي چيائين ته سکرامداس جي پاڻهن ڏي ته هو اسان کي قاتل ڳولهي ڏئي. چنانچ سکرامداس ويهه سپاهي ڪئپٽن پريڊيءَ جا ۽ ويهه پنهنجا سوار ساڻ وٺي انهن سياهڪارن جي پٺيان پيو. هن گهاري وچي، ڏوهين جي پتي لڳائڻ لاءِ آسپاس جاسوس موڪليا. جاسوسن ٿوري وقت ۾ خبر آندي ته هي بزدلانا ڪم ڪن چانڊين ڪڙمين ڪيو هو، جي ڪرمپور جي ڳوٺ ۾، بگهاڙ(١) جي هن پر غلام الله طرف رهندا آهن. سکرامداس، ان ڳوٺ ۾ اوچتو لنگهي وڃي چانڊين جي گهرن جو جهاڙو ورتو. انهن جي قبضي مان پارسيءَ جون ڪيتريون شيون مليون. ست ماڻهو پڪڙي ڪراچيءَ عدالت ۾ پيش ڪرڻ لاءِ آنداؤن. انهن مان ٻن ڄڻن کي، جن پارسيءَ جو قتل ڪيو هو، قاسيءَ جي سزا ڏني وئي ۽ باقي ٻين کي جيل ڏانهن اماڻيو ويو. مير شيرمحمد جو ڪجهتگار صادق، جنهن گهوڙا باريءَ تي قبضو ڪيو هو، ڦرمار جي دولت ڪٺي مات ميٺ ۾ ملڪ مان فرار ٿي ويو.

ڪئپٽن پريڊيءَ جي زوردار سفارش تي منهنجو پياءُ سکرامداس، گهوڙا باريءَ جو مختيارڪار مقرر ڪيو ويو. ان کان پوءِ منهنجيءَ سفارش تي، هيٺ ڏيکاريل عهديدار مقرر ڪيا ويا:

١- ديوان چندرام(١)، ٺلنيءَ وارو، سيوهڻ جو

---

(١) بگهاڙ، سنڌو نديءَ جو ڦاٽ، جو هاڻي هڪ شاندار واهه آهي ۽ آبپاشيءَ لاءِ استعمال ڪيو ويندو آهي.

(٢) ڏسو مقدمي ۾، ديوان چندرام جو احوال.

مختيارڪار(١). هن جو خاندان ڪلهوڙن ۽ ٽالپرن جي صاحبيءَ ۾ وڏن عهدن تي هوندو هو. پهريان هن کان پڇيو ويو هو، پر هو نوڪري ڪرڻ تي راضي نه هئو. مون محسوس ڪيو ته سرڪاري نوڪريءَ لاءِ هن کان ڪوبه وڌيڪ معزز، آزمودگار ۽ وفادار ماڻهو ڳولي نه سگهي، تنهنڪري مون وري به هن ڏي پاڻ خط لکيو ۽ هن اهو عهدو قبول ڪيو.

٢- ديوان پوهومل ٺٽئي، لڪيءَ جو مختيارڪار نامزد ڪيو ويو.

٣- حيدرآباد جو ديوان چيتمل، مانجهند ۾ مقرر ڪيو ويو.

٤- ٺٽي جو منشي لعلچند، جهرڪن ۾ رکيو ويو.

٥- مسٽر آسومل ۽ ملان محمد، ٺٽي ۾ مقرر ڪيا ويا.

٦- مسٽر پاريمل، ٺٽي ۾ رکيو ويو.

مختيارڪارن جي مقرر ٿيڻ کان پوءِ، روينيو جو ڪم وڌيڪ سهولت سان هلڻ لڳو. ١٨٤٣ع ۾، سر چارلس نيپئر ڪراچيءَ آيو، جتي ڪئپٽن پريڊيءَ جي نئين بنگلي ۾ اچي رهيو. مون ڏٺو ته هو اڪثر برائون (وڏو) ۽ منشي علي اڪبر، جو چار سؤ رپيا ماهوار پگهار کڻندو هو، تن جي چوڻ تي هلندو هو.

ان کان پوءِ جلدئي ڪراچيءَ ۾، پگهارن جون يادداشتون پهچي ويون. جن ۾ هرهڪ عملدار، مختيارڪار، منشيءَ ۽ پٽيوالي جو نالو ۽ مهيني جي تنخواهه ڏيکاريل هئي. انهن ۾ ڪئپٽن پريڊيءَ جي تنخواهه ڪليڪٽر جي حيثيت ۾، ١٢٠٠ رپيا مهينو ڏيکاريل هئي ۽ منهنجي فقط ٢٠٠ رپيا مهينو هئي. مون ڪئپٽن پريڊيءَ کي چيو ته آءٌ سرڪار جي خدمت اڳي وانگر مفت ڪندس ۽ مان ڪوبه معاوضو نه وٺندس. مون محسوس

---

(١) تعلقي مختيارڪار، يعني ضلعي جي هڪ حصي جو مکيه روينيو عملدار يا مقامي ماجسٽريٽ هوندو آهي.

ڪيو ته ان ۾ سرچارلس نيپئر جو قصور نه هو، پر ڪنهن جي دشمنيءَ ۾ ڪيني سبب منهنجي مقرر ٿيل تنخواهه ۾ ڪتر ڪئي وئي هئي. ڪئپٽن پريڊيءَ جواب ڏنو ته جيڪي وهي واپري ٿو، تنهن کان مان غافل نه آهيان، بلڪ مون کي ساري حقيقت معلوم آهي. صلاح ڏنائين ته تون پنهنجي گذريل سٺن انن مهينن جو منظور ٿيل پگهار وٺ، مان جلد ڪوشش ڪري تنهنجو پگهار وڌارائيندس. آءٌ ڪئپٽن پريڊيءَ سان انڪار ڪري نه سگهيس ۽ گذريل انن مهينن جي پگهار جي بقايا، ٻه سؤ رپيا مهيني جي حساب سان وٺڻ قبول ڪيم. پهريان سرڪار جي تجويز هئي ته مون کي ٻيـن ٻن ڊپٽي ڪليڪٽرن وانگر ست سؤ رپين مهيني جي حساب سان معاوضو ڏنو وڃي، پر مون ڏنو ته عهدن ۽ پگهارن جي فهرست ۾ اهڙي ڪا ڦيرقار ڪانه ڪئي وئي هئي، جنهن مان مون کي ڪو فائدو پهچي.

ساڳئي سال جي اڪتوبر مهيني ۾، يورپي عملدار پنهنجن پنهنجن ضلعن ڏانهن موڪليا ويا. براڊون (ننڍو) ۽ ليفٽيننٽ مارسٽن سيوهڻ ويا، جتي هنن سڀني معزز ماڻهن سان ملاقات ڪئي. انهن مان ڪن ملاقاتين هنن تي اهو اثر ويهاريو ته ديوان چنديرام، انگريز سرڪار جو خيرخواهه نه آهي. هن جا وڏا سابق حڪومت ۾ اهم عهدي تي فائز هئا، ان ڪري هن کي مختيارڪار جهڙي اهم عهدي تي رکڻ مان حڪومت کي ڪوبه فائدو ڪونه پهچندو. ديوان چنديرام جي مخالفن هن جي خلاف باقاعدي الزام ناهيا ۽ ليفٽيننٽ براڊون ۽ مارسٽن هن جي خلاف سر چارلس نيپئر وٽ ڪليل شڪايتون موڪليون. براڊون خانگي طرح پنهنجي ڀاءُ (سيڪريٽري) جي ڏيان تي، چنديرام جي خلاف سندس مخالفن جون تيار ڪيل شڪايتون آنديون ۽ چيائينس ته جي چنديرام ملازمت ۾ رهيو ته ان جا نتيجا ڏاڍا اگرا نڪرندا. براڊون جي وڏي ڀاءُ، سر چارلس نيپئر کان چنديرام جي فوراً گرفتاريءَ جي منظوري وٺي، سيوهڻ ۾ براڊون ڏانهن

ڏياري موڪلي. چنانچ ديوان چنديرام کي حوالات ۾، حيدرآباد آندو ويو، جتي هڪ مختصر ڪارروائيءَ کان پوءِ هن کي پنج هزار رپيا ڏنڊ ۽ ٻه سال قيد جي سزا ڏني وئي.

ديوان چنديرام مختيارڪار جي عهدي تي رهيو هو ۽ پگهار ٻه فقط انهيءَ عرصي جي کنئي هئائين. جڏهن هن تي هٿ ٺوڪيا الزام مڙهيا ويا، تڏهن اها خبر ملڪ ۾ جلد پکڙجي ويئي. سيڪنهن جو اهو خيال هو ته ديوان چنديرام دشمنيءَ جو شڪار ٿيو آهي. ليفٽيننٽ مارسٽن کي ڪا خبر پيئي ته لڪيءَ جي مختيارڪار پوهومل، مانجهندن جي مختيارڪار چيتمل ۽ بدي ۽ پيٽاري جي ڪاردار هاسيمل جو مون سان ٿورو گهڻو رشتو آهي. هنن تي الزام لڳايو ويو ته هو ٻن چورين جا پئسا وصول ڪري کائي ويا آهن ۽ رڪارڊ ۾ داخلا ڪانه ڪئي اٿن. انهيءَ الزام هيٺ کين گرفتار ڪيو ويو. تهمت ثابت ڪرڻ لاءِ شاهد هٿ ڪرڻ ڪا مشڪل ڳالهه ڪانه هئي. پوهومل کي ٻه ورهيه جيل ۽ هزار رپيا ڏنڊ؛ چيتمل کي ٻه سال جيل ۽ ٻه هزار رپيا ڏنڊ ۽ هاسيمل کي ٻه سال جيل ۽ هزار رپيا ڏنڊ جي سزا ڏني وئي.

انهيءَ ڊپڙدونس جي ڪري ساريءَ سنڌ ۾ ڏهڪاءُ پئجي ويو. منهنجو ذاتي ٻه خراب ٿيو، ڇاڪاڻ ته انهن جو انتخاب مون ڪيو هو. مون کي مايوسي ۽ ڏک ٿيو، پر وس نہ پئي هليو. ڪئپٽن پريڊيءَ کي ٻه ارمان ٿيو، پر چيائين ته مان ڇا ٿو ڪري سگهان، سر چارلس جا حڪم مڃڻا آهن. دل کي آٿت ڏنم ته هي سڀڪجهه، خدا جي پاران آهي ۽ شايد ان ۾ ٻه ڪا ڀلائي هجي. سر چارلس نيپئر گشت تان موٽي آيو. موٽڻ کان پوءِ جلد، هو هڪڙي ڏينهن پنهنجي مقرب منشيءَ علي اڪبر سان بنگلي مان نڪري، مون سان ملڻ آيو. مون کي ڪڙي نگاهه سان ڏسي، علي اڪبر کي ڪجهه انگريزيءَ ۾ چيائين، جنهن جو هن مون کي هندستانيءَ ۾ ترجمو ڪري ٻڌايو. چيائين

تہ جتي جتي سر چارلس نيپئر پير پاتي ٿو، اتي ’نائونمل، نائونمل‘ جو آواز ڪن تي پئيس ٿو. سر چارلس تہ تلوار جي زور تي ملڪ فتح ڪيو آهي، پر تو ڪهڙو تير هنيو آهي، جو ماڻهو انگريزن جي فتح لاءِ بہ توکي ٿا ذميوار ٺهرائين. ائين چئي هو بنگلي ۾ موٽي ويو.

انهيءَ کان پوءِ ٿوري وقت ۾، براڊون (وڏو)، علي اڪبر ۽ مارسٽن منهنجي خلاف سر چارلس نيپئر جا ڪن ڀريا. هڪڙي ڏينهن ڪاوڙ ۾ قلم کڻي، پنهنجي هٿ سان منهنجي خلاف ڪرنل پريڊيءَ کي لکيائين تہ ”جي مان گورنر آهيان تہ ايندڙ ٻن مهينن جي اندر هن (نائونمل) کي جيل ۾ اماڻيندس.“ ڪئپٽن پريڊيءَ خط پڙهيو تہ ڏڪڻ وٺي ويس. ان جو لفظ لفظ مون کي پڙهي ٻڌايائين. چيائين تہ ”مون کي خبر آهي تہ هي محض دشمنيءَ ۽ ڪيني جو نتيجو آهي، پر مان لاچار آهيان، جو مان بہ سر چارلس نيپئر جو زيردست آهيان. مون کي خاطري هئي تہ مون ڪو اهڙو ڪنو ڪم نہ ڪيو آهي، تنهنڪري همٿ ڪانہ هاريم ۽ چيومانس تہ ”جيتريقدر روينيو کاتي جو سوال آهي تہ منهنجو ان سان ڪو واسطو ڪونهي ۽ نڪي مون کي ان لاءِ جوابدار ٺهرائي سگهجي ٿو؛ ڇاڪاڻ تہ هڪ جدا صراف ماليہ وصول ڪندو ۽ خرچ هلائيندو آهي ۽ تون پاڻ حساب جا ڪتاب صحيح ڪندو آهين. پر تنهن هوندي بہ جيڪڏهن سر چارلس جي مون تي مقدمي هلائڻ جي مرضي آهي، تہ مان ڪنهن بہ آزمائش لاءِ تيار آهيان. مان گونگو تہ نہ آهيان، زبان اٿم. مان نردوش آهيان ۽ ڪنهن کان ڊڄان ڪونہ ٿو.“

منهنجن ذاتي دشمنن، جن ۾ شيخ غلام حسين ۽ خوشحالراءِ پنجابي سڀ کان اڳرا هئا، تن مون کي ڦاسائڻ لاءِ شاهدين ۽ ثابتين گڏ ڪرڻ جي بيحد ڪوشش ڪئي. شڪاري ڪتن وانگي، ڪنڊ ڪنڊ پٺي نوسيائون تہ من ڪٿي ڪو پتو لڳي. پر فارسيءَ واري جي چوڻي آهي تہ ”جڏهن ڪو مرض ئي ڪونهي، تڏهن

حڪيم چا ڪندو.“ اسان جي سماجهي سنڌيءَ ۾ به هڪڙو پهاڪو آهي ته ”جي خدا جي پاران چڱائي لکيل هجي، ته دشمن جي منهن ۾ ڌوڙ ئي ڌوڙ هوندي.“ منهنجي خلاف تمام باريڪ ۽ اونهي تفتيش ڪئي وئي، پر مون کي عزت سان بري ڪيو ويو. منهنجا دشمن شرم ۾ ٻڏي ويا. شال خدا انهن کي به پناهه ڏئي.

شيخ غلام حسين فوجدار ۽ ليفٽيننٽ مارسٽن، منهنجي پاءُ سڪرامداس کي نقصان رسائي، مون کي صدمي پهچائڻ جي ڪوشش ڪئي. انهيءَ ارادي سان هو گهوڙاباريءَ ويا، جتي منهنجو پاءُ مختيارڪار هو. خوشحالراءِ پنجابيءَ هنن کي جاسوسيءَ لاءِ ساڻو ڏنا. هو گهوڙاباريءَ ۾ مهيني کان به گهڻو وقت رهيا. بيحد ڪوشش ڪياؤن ته هن جي خلاف ڪا شڪايت ملي. آخر هو نااميد ٿي ڪراچيءَ موٽي آيا.

ٿوري وقت کان پوءِ، ڄام محمد نالي گهوڙاباريءَ جو هڪ زميندار، پنهنجي زمين جي ڪاروبار جي سلسلي ۾ ڪراچيءَ آيو. هو مارسٽن ۽ غلام حسين جو واقف هو. غلام حسين هن کي هڪڙي ڏينهن چيو ته ”ليفٽيننٽ مارسٽن جي مرضي آهي ته سڪرامداس کي ڪيئن به ڪري ڦاسائجي، تون قرآن تي شاهدي ڏي ته مون هن کي رشوت ڏني آهي. ڄام محمد چيس ته ”تو کي غلط اثر ويٺل آهي، ۽ اهو خام خيال آهي. سڪرامداس فطرتاً لالچ کان پري آهي ۽ رشوتخوري جي خلاف آهي.“ غلام حسين چيس ته ”هڪ سچو مسلمان، ٻئي سچي مسلمان جي اڳيان سر تسليم خم ڪندو، پر هندوءَ کي جڏهن به ڪو موقعو ملي ته پيٽ ۾ ڇرو هڻڻ کپيس.“ ڄام محمد قرآن تي قسم کڻي چيو ته ”مان سڪرامداس جي خلاف رشوت جي شڪايت ڪڏهن ڪانه ٻڌي آهي. مان ڪڏهن به ڪوڙو قسم کڻي پنهنجو محشر خراب نه ڪندس.“ پوءِ ڄام محمد مون وٽ آيو ۽ غلام حسين سان ملاقات جو احوال ٻڌايائين. اها ڳالهه مون وچي ڪئپٽن پريڊيءَ

ڪي ڀڙائي. اسان ٻنهي کي عجب به لڳو ۽ ڏک به ٿيو. هو حيران هو ته ماڻهو ايترا بيحيا ۽ ذليل ٿي سگهن ٿا، پر وري چيائين ته منهنجو وس ڪونه هلي. مون ڏٺو ته اهڙي حسد ۽ ساز ۾ نوڪري ڪرڻ ۾ عافيت نه آهي، تنهنڪري سڪرامداس ڏي لکي موڪليم ته استعيفا ڏئي. هو استعيفا ڏئي، پندرهن مهينن جي نوڪريءَ کان پوءِ واپس موٽي آيو.

شرير ۽ بدڪار ماڻهو مون کي نقصان پهچائڻ ۾ ڪامياب نه ٿي سگهيا. مون کي صدر ۾ ڪيترئي جڳهيون(١) هيون، جي مون سنڌ جي فتح کان اڳ، ڪئپٽن پريڊي ۽ جنرل بائلوءَ جي چوڻ تي ٽالپرن جو ناراضپو ڪٺي نهرايون هيون. مير نصير خان ڪن سوارن کي حڪم ڪيو هو ته ڪراچيءَ وڃي نائونمل کي گرفتار ڪيو، جو هن اهي جڳهيون نهرائي، چانوٽيءَ ۾ واپار کي همٿايو آهي ۽ ڪراچيءَ جي واپار کي ڪاپاري ڏڪ رسايو آهي. انهن جاين مان مون کي ٻه سؤ رپيا مهينو مسواڙ ملندي هئي ۽ انهن جي ڪل قيمت هڪ لک رپيا هئي. ميجر بائلو اُن وقت چانوٽيءَ ۾ بزار جو نگران هو. هن کي چيو ويو ته نائونمل کي چانوٽيءَ ۾ ملڪيت رکڻ ۽ ٻه سؤ رپيا مهينو مسواڙ اگاڙڻ جي اجازت ڏيڻ ناروا آهي، تنهنڪري هن کي حڪم ڏنو وڃي ته هو جايون ڊهرائي، پنهنجو سامان ڪڍي وڃي. آخر ڪئپٽن پريڊيءَ کي لکيو ويو ته اهو حڪم هن جي ڏيان تي آڻي. پر هن انهن جاين جي نهرائڻ جو قصو شروع کان سمجهائي، لکيو ته هيءَ ناانصافي ٿيندي. هن هڪ خط سڌو سر چارلس نيپئر ڏي به لکيو، پر هو مڃڻ جو نه هو. مون پاڻ جايون ڪيرائي، سامان ڪڍي وڃڻ کان انڪار ڪيو، تنهن تي ملڪيت جي قيمت ڪٿڻ لاءِ هڪ ڪميٽي مقرر ڪئي وئي، جنهن ان جي قيمت ١٢٤٠ رپيا نهرائي. جايون ڊاهي، اهو پٽ

(١) ڏسو مقدمو.

چانوڏيءَ ۾ دوستن کي تقسيم ڪري ڏنائون. ۱۲۴۰ رپين جي رقم ڪئپٽن پريڊيءَ کي ڏني وئي، پر مون ونءِ کان انڪار ڪيو ۽ پئسا خزانـي ۾ پهاريا ويا. ڏيڍ سال کان پوءِ ڪئپٽن پريڊيءَ مون ڏي پئسا هڪ خط سان گڏ ڏياري موڪليا، جنهن ۾ لکيل هو تـه هيءَ رقم ڪيتري وقت کان حساب ۾ بقايا ڪري ڏيکاري ويندي آهي، جي تون هاڻـي اها قبول نـه ڪندين تـه ضبط ٿي ويندي. مان لاچار هوس ۽ ڪجهہ بہ نٿي ڪري سگهيس، پـر دل ۾ ضرور دک هئم. منجهن دوستن آنجهاني مئڪليڊ ۽ اسٽوئرٽ مون سان وڏيءَ همدرديءَ جـو اظهار ڪيو ۽ مـون سان ٿيل بي‌انصافي لاءِ نفرت ڏيکاريائون. انهن ٻن صاحبن چيو تـه اميد نـه لاهجي، نيٺ چڱا ڏينهن ايندا. مان انهيءَ نيڪ صلاح لاءِ هنن جو بيحد شڪرگذار آهيان.

سنبت ۱۹۰۲ جي چيٽ مهيني، مطابق جون ۱۸۴٦ع ۾، ٽيڪمداس کي پٽ (منهنجو پـوٽـو) ڄائـو، جنهن جو نالو عالمچند(۱) رکيو ويو. سنبت ۱۹۰۳ [۱۸۴۷ع] جي آکاڙ مهيني ۾، سنڌ ۾ ڪالرا جي مرض منهن ڪڍيو، جنهن ۾ ڏاڍا ماڻهو مئا. منهنجو پاڻ سکرامداس بہ ان موذي مرض جـو بڪ ٿيو. ساڳئي سال ۾ منهنجي پيءُ، هوتچند پنهنجي موروثي ملڪيت، جايون، جهاز ۽ واپاري ڪوٺيون وغيره پنهنجن پٽن کي هڪجيترن حصن ۾ تقسيم ڪري ڏنيون ۽ پنهنجي لاءِ بہ اوتروئـي حصو رکيائين. ان کان پوءِ، هـو سيني ڳالهين ۾ هڪبئي کان آزاد هئا، پر هـنـن کي گڏجي اڳئين وانگر ڪارخانا کولي، واپار ڪرڻ جي منع ڪانہ هئي.

۱۸۴۷ع ۾، ڪن يورپي ماڻهن، جـن کي مون عمر ۾ ڪڏهن بہ ڪونہ ڏٺو هـو، منهنجن بيشمار ۽ اهم خـدمتن

---

(۱) هاڻي راءِ بهادر سيٺ عالومل ٽيڪمداس پوچواڻي، بي-اي. (ڏسو مقدمو)

جي عيوض، مون تي ظالمن مٿان ظلمن ڪرڻ جو فيصلو ڪيو ۽ مون کي حيدرآباد جي ڪن شودن جي معرفت ڦاسائڻ جو منصوبو رٿيو(١). انهيءَ ارادي سان هنن، انهن شودن تي هٿ رکڻ شروع ڪيو. انهن مان هڪڙو شودو اپريومل هو، جنهن جا ڪن، مير شيرمحمد ڪنهن نڳيءَ جي ڏوهه ۾ ڪپايا هئا ۽ هو مون ڪان نو سؤ رپيا نڳي ڪري وٺي ويو هو، جيئن هن ڪان اڳ بيان ڪيو ويو آهي. ٻيو هوتچند نالي هڪڙو عامل هو، جو اپرئيمل جو دوست ۽ رشتيدار هو. انهن جو هڪ ٻيو ساٿي، سيوهڻ جو عامل گلا براءِ رانو گو هو. اهي ٽيئي روز براڊون پاڊرن ۽ مارسٽن سان ملندا ۽ ستون سٽيندا هئا. آخر اهو فيصلو ٿيو ته سيٺ هوتچند جي گماشتي، چيلارام جي ڪوٺيءَ جون بنديون اوچتو ضبط ڪجن. مارسٽن کي اهڙو اطلاع ڪيو ويو ۽ هن سڌو فوجدار شيخ غلام حسين کي ڪيترن سپاهين سان چاڙهي موڪليو ته وڃي دفتر هٿ ڪن. ساڳئي ڏينهن دفتر گاڏين ۾ ڪٽي، چانوڻيءَ ۾ پهچايو ويو. ڪئپٽن پريڊيءَ کي به اوچتو حڪم آيو ته مون کي معطل ڪري. هن مون کي حڪم پڙهي ٻڌايو ۽ مون ان کي تسليم ڪيو. ٻن ڏينهن کان پوءِ، سنڌ جي جج، ائڊوڪيٽ جنرل، ڪئپٽن ينگ کان عدالت ۾ تفتيش لاءِ حاضر رهڻ جو حڪم مليو. عدالت ٽن منصفن تي مشتمل هئي- ڪئپٽن ينگ ۽ ٻه ٻيا. مان ڪورٽ ۾ حاضر ٿيس، مون کي ويهڻ لاءِ ڪرسي ڏيڻ کان انڪار ڪيائون، بلڪ زمين تي ويهڻ جو حڪم ڪيائون. مارسٽن، غلام حسين ۽ خوشحالراءِ پنجابيءَ

---

(١) سيٺ نائونمل جو اهو خيال ته انهن عملدارن کي هن سان ذاتي عداوت هئي، سو صحيح نه آهي. هنن کي سيٺ جي دشمنن ٻڌايو ته هن کي گهوڙيون هنيون آهن، تنهنڪري هنن پنهنجو فرض سمجهيو ته ان معاملي جي ڇنڊڇاڻ ٿيڻ کپي.

جي صلاح سان خوشحالراءِ جي گماشتي، ڪرمينل برهمڻ ۽ رامومل ڪُنڪري پنجابيءَ کي چيلارام جي دفتر واچڻ لاءِ مقرر ڪيو هو. ايريؤمل، هوتچند ۽ گلابراءِ فريادي ۽ مدعي ٿيا. چيلارام مدعاعليه هو. هن کي دفتر ڏسي ڪرمينل ۽ رامومل جا جواب ڏيڻا هئا. مون کي فقط حاضر رهي ڪارروائي ٻڌڻ جي اجازت هئي. ڇهه ڏينهن دفتر جي جاچ پڙتال هلي، منهنجي خلاف ڪابه ڳالهه ڪانه ملين، سواءِ ان جي ته هڪ وقت ڪئپٽن پريڊيءَ منهنجي معرفت لک رپيي جون سرڪاري هنڊيون وڪيون هيون ۽ اهي منهنجي پيءُ جي گماشتي چيلارام هڪ في صدي لاٽ جي حساب سان خريد ڪيون هيون. بس، منهنجي خلاف اهائي ڳالهه ملين. اتي فرياديءَ جي طرف جي پاران ڪارروائي ختم ڪئي وئي.

ٻئي ڏينهن مون کان بچاءُ گهريو ويو. مون هنڊين جي باري ۾ جواب ڏنو ته فتح کان جلد پوءِ، جڏهن ملڪ ۾ اچا هراس ۽ انتشار هو، تڏهن سيوهڻ جي مختيارڪار شڪايت ڪئي هئي ته هن وٽ روز ڍل جا ڪيترائي پئسا جمع ٿيندا هئا. هن وٽ اڳيئي گهڻا پئسا ڪنا ٿيا هئا ۽ خبر نه پئي پئي ته خزانو ڪيئن موڪليان. ملڪ چوڌاري لٽيرن ۽ ڦورن سان ڀريو پيو هو ۽ رستن تي سلامتي ڪانه هئي. اهڙين حالتن ۾ پهري هيٺ خزانو نه پئي موڪلي سگهيو. سيوهڻ ۾ هڪڙو ٻه اهڙو صراف ڪونه هو، جنهن جي معرفت وڏيون رقمون موڪلي سگهجن. مختيارڪار رپورٽ تي رپورٽ پئي موڪلي ته ملڪ جي حالت خراب آهي ۽ خزاني جي حفاظت جو انتظام ٿيڻ گهرجي. چيائين ته جيڪڏهن خزاني جي سلامتيءَ جو بندوبست نه ڪيو ويو، ته مون کي ڪو ڏوهه نه ڏيندا. ڪئپٽن پريڊيءَ مون کي استدعا ڪئي ته خزانو ڪراچيءَ موڪلڻ لاءِ ڪو طريقو ڪڍ. آخر فيصلو ٿيو ته هو سيوهڻ جي مختيارڪار تي هنڊيون ڪڍندو، جيڪي شهر جا واپاري خريد ڪندا. مون

شهر ۾ ڍنڍورو ڦيرايو، پر اهڙو ڪو به ماڻهو ڪو نه نڪتو، جو سرڪاري هنڊيون خريد ڪري، روڪ پئسا ڪراچيءَ جي ڪليڪٽر کي ڏئي؛ تنهنڪري مون ڪئپٽن پريڊيءَ ۽ وڏي برائون جي صلاح سان ۽ ڪئپٽن پريڊيءَ جي پُرزور استدعا تي پنهنجي پيءُ جي ڪوٺيءَ جي معرفت انهيءَ خدمت جي ذميداري پاڻ تي هموار ڪئي. پهريائين ڪارخاني جي ڪارڪن پائيوار، چيلارام، منهنجي تجويز قبول ئي نه پئي ڪئي، پر مون هن جي حوصله افزائي ڪئي ۽ چيومانس ته اها به سرڪار جي هڪ خدمت ٿيندي ۽ سرڪار جي نظر ۾ خاندان جي عزت وڌندي. آخر مس مس هن اها ڳالهه قبول ڪئي. انهيءَ وچ ۾ مون سيوهڻ جي صرافن کان لکي پڇيو ته توهان چيلارام جون هنڊيون سيوهڻ ۾ مٽائي، هن جي پاران پئسا وٺي، اهي چيلارام ڏانهن سنڌ جي مختلف علائقن تي نڪتل ننڍين ننڍين هنڊين جي رستي موڪلي سگهندا؟ هنن چيو ته "اسان اهو ڪم چيلارام جي جوکي تي ڪنداسين، بشرطيڪ اسان کي چڱي ڪميشن يا لاٽ ڏني وڃي." مون اها ڳالهه قبول ڪئي ته جوکو چيلارام جو رهندو، پر ڪميشن اڌو اڌ ڪندا. آخر مون چيلارام کي انهيءَ ڳالهه تي بيهاريو. پوءِ جيئن هن کي پئسا ملندا ويندا هئا، تيئن هو ڪوٺيءَ جي نالي ۾، سيوهڻ جي مختياڪار تي، ڪئپٽن پريڊيءَ جون نڪتل هنڊيون خريد ڪندو ويندو هو. اهي هنڊيون سيوهڻ ۾ لاٽ لاهي وصول ڪيون وينديون هيون ۽ انهن جي عيوض چيلارام کي حيدرآباد ۽ ٻين شهرن جون ننڍيون ننڍيون هنڊيون ملنديون هيون. انهيءَ ڪاروبار ۾ پنج سؤ رپيا صافي نفعو ٿيو، جنهن مان چيلارام کي فقط ٢٥٠ رپيا پلئي پيا ۽ باقي ٢٥٠ رپيا سيوهڻ جي صرافن کي مليا. اهو سڀ وهين [بنڊين] ۾ ڏيکاريل هو ۽ ڪميشن جي ميمبرن ڏٺو ۽ پڙهيو هو. مون عرض ڪيو ته "ڪئپٽن پريڊي، جنهن کي سڀڪجهه معلوم آهي، تنهن جي به شاهدي ورتي وڃي. مون کي افسوس ۽ تعجب آهي ته

منهنجي خدمتن جي هن نموني ۾ غلط معنيٰ ڪڍي وڃي ٿي.“
آخر ڪئپٽن پريڊيءَ کي گهرايو ويو. هن ساک ڏني، جيڪي مون اظهار ڪيو هو، تنهنجي تصديق ڪئي ۽ چيائين ته ”هن منهنجي خاص استدعا تي ۽ وڏي برائون جي جاڻ سان اهو ڪم پاڻ تي کنيو، سرڪار تي خاص احسان ڪيو هو.“ اتي عدالت برخاست ٿي.

ٿوري وقت کان پوءِ، مون کي وري گهرايو ويو ۽ ڪئپٽن ينگ، مون ڏي منهن ڪري چيو ته ”تو کي عزت سان رها ڪجي ٿو، جو توتي ڪا ڳالهه ثابت ڪانه ٿي آهي. پر صوبي ۾ تنهنجي مرتبي، منزلت ۽ مفاد جو لحاظ رکندي، اسان جو خيال آهي ته تو کي سنڌ کان ٻاهر سرڪار جي ڪنهن ٻئي علائقي ۾ ڪنهن عهدي تي مقرر ڪجي.“ اهڙيءَ طرح منهنجي مقدمي جو خاتمو ٿيو.

مون اتي جواب ڏنو ته ”مان ڏاڍي تعاليٰ جو شڪرگذار آهيان، جو منهنجو مقدمو ختم ٿيو. حڪومت جي آئندي ملازمت جي باري ۾ مون کي هيءَ عرض ڪرڻو آهي ته مون کي ان جي ضرورت نه آهي. توهان ڪئپٽن پريڊيءَ کان قسم ڏئي پڇو ته مون ڪيتري بار پوڻ کان پوءِ، ڊپٽي ڪليڪٽر جو عهدو شروع ۾ قبول ڪيو هو ۽ تنهن کان پوءِ به دوستن جي استدعا ۽ التماس تي ملازمت ۾ رهندو آيس. انن مهينن کان پوءِ، مون کي ٻڌايو ويو ته مون کي به سؤ رپيا مهيني کان وڌيڪ تنخواهه نه ملندي. منهنجي اهڙيءَ نوڪريءَ ڪرڻ جي مرضي نه اڳي هئي ۽ نه هاڻي آهي، جا منهنجي عزت ۽ حيثيت جي مطابق نه هجي. مون سرڪار جي خدمت شريفائي طريقي سان ڪئي آهي. خدا جو شڪر آهي، جنهن مون کي دشمنن ٻي دلسوز آگ ۽ نجس نانگن جي زهر کان بچايو آهي. ١٨٣١ع کان وٺي مان انگريز سرڪار جي خدمت پٺي ڪئي آهي ۽ انهن جي پاران اهم مهمون سرانجام ڏئي ڪيون اٿم ۽ هي سيڪجهه

بنا معاوضي ۽ پنهنجي جان جو کي ۾ وجهي ڪيو اٿم. مان فقط چار سال اڳ اجورو وٺڻ قبول ڪيو هو ۽ توهان خانداني دفتر مان ڏنو هوندو ته انهن چئن سالن ۾ مون کي جيڪا تنخواهه ملي آهي، سا مون پنهنجن پراڻن نوڪرن ۽ ملازمن جي کاڌي خوراڪ تي خرچ ڪئي آهي ۽ ان جو ڪوبه حصو پنهنجي لاءِ نه رکيو هوم. مان توهان جو شڪرگذار آهيان جو سرڪار جي بئي ڪنهن علائقي ۾ ملازمت جي آڇ ڪئي اٿوَ. توهان هيءُ مشهور قصو ٻڌو هوندو ته پنجاب ۾ فريد نالي هڪ فقير رهندو هو. هو نهايت متقي ۽ خداپرست هو. هڪڙي ڏينهن هو گدرن جي واڙيءَ وٽان لنگهيو. ڏٺائين ته ڪنهن شخص گدرا کائي، کلون چٽي صاف ڪري، اچلي ڇڏيون هيون. هو به ـ ٽي کلون کڻي چٽڻ لڳو. انهيءَ وچ ۾ پوڪ جو مالڪ اچي نڪتو، ۽ هن کي جهلي چوڻ لڳو ته ”آخر اسان کي چور مليو، جنهن اسان جي واڙي پيلي چٽ ڪري ڇڏي هئي.“ اصل چور ته ڪک ـ پن تي ويا هئا، پر ڪڙميءَ، ويچاري فريد جي خوب مرمت ڪئي ويچاري فريد صبر سان حيرت ۾ محو ٿي، سڀڪجهه ويني سٺو. جڏهن ڪڙميءَ جي دل ٺري ۽ بس ڪيائين، تڏهن فريد هنيان بيت، پنجابي زبان ۾ چيا:

”او فـــريـــد، ڪيئن مـــزو چـکـيـئـي؟
تـوکـي ڪيڏو نه دک ۽ درد سهڻو پـيـو؛
جڏهـن خالي چلکي کائڻ تي موچڙا ٿا پون،
تڏهن خود گدري کائڻ واري کي ڇا نصيب ٿيندو!“

اُئين ڇئي مان عدالت مان ٻاهر نڪري هليو ويس. مون کي اها اميد هئي ته هو هاڻي سمجهندا ته مون انگريز سرڪار جي خدمت هڪ ڏکئي ۽ آزمائش جي وقت ايمانداريءَ ۽ وفاداريءَ سان ڪئي هئي، جنهن جي عيوض مون کي ڏکن ۽ سورن جو صلو مليو هو ـ فقط ان ڪري جو مون به سؤ رپيا ماهوار ڪجهه

وقت لاءِ قبول ڪيا هئا. هاڻي توهان ٻڌايو ته مون ڪي شڪايت جي لاءِ معقول سبب آهي يا نه؟

ڪلهوڙن جي زماني کان وٺي اسان جي گهر کي ذاتي ڪتب لاءِ، شراب ناهڻ ۽ ڀنگ رکڻ جي رعايت مليل هئي. اها رعايت قلات جي حڪومت به بند نه ڪئي هئي ۽ جڏهن ڪراچيءَ تي مير نصير خان قبضو ڪيو هو، تڏهن ٽالپر گهراڻي جي پهرئين مير به انهيءَ رعايت جي تصديق ڪئي هئي ۽ چئن يارن(۱) جي جاءِنشينن به رعايت قائم رکي هئي. اسان وٽ سابق حڪومتن جون سندون هيون، جن ۾ اڳ مليل رعايتن جي تصديق ٿيل هئي. صوبي جي فتح کان پوءِ، مون سڀ سندون، ڪئپٽن پريڊيءَ کي ڏيکاريون، جنهن ٽالپرن جي سند جا، پنهنجي دفتر لاءِ نقل ڪرائي، اصل تي صحيح ڪري، مهرون هڻي، منهنجي حوالي ڪئي. فتح کان پوءِ، سڄن سارن پنجن سالن تائين انهيءَ رعايت جو فائدو وٺي، پنهنجي ڀنگ ۾، پنهنجي ذاتي استعمال لاءِ شراب ناهيندا رهياسين. مٿين واقعي کان جلد پوءِ، جڏهن وڏي براڊون کي انهيءَ ڳالهه جي خبر پئي، تڏهن ليفٽيننٽ مارسٽن کي لکيائين ته ”اها ڀنگ هڪدم بند ڪراءِ.“ ليفٽيننٽ مارسٽن حڪم جي تعميل ڪئي. ڀنگ ۽ سڀ برتن وغيره ڪٽائي ويو. مان اها ڳالهه ڪئپٽن پريڊيءَ جي ڌيان تي آندي ۽ هن برائون ڏي لکيو ته ”اها رعايت اڳين حڪومتن جي تحريرن جي بنياد تي ۽ سر چارلس نيپئر جي حڪمن جي صحيح معنيٰ مطابق، تصديق ڪئي وئي هئي.“ جواب ڏنائون ته ”ساري برٽش انڊيا(۲) ۾ اهڙيون رعايتون

---

(۱) چئن يارن، ميرن جي چوياري، وڌيڪ ڏسو مقدمو.

(۲) هندستان جي انتظاميه کان جي واقف آهن، اهي ڏسندا ته هن قسم جي رعايت هميشه لاءِ ڪنهن کي به نٿي ڏئي

(ڏسو حاشيه صفحي ۲۰۳ تي)

ڪٿي به ۽ ڪنهن کي به نه ڏنيون ويون آهن. اها توهان جي غلطي هئي، جو ايترو وقت هن خاندان کي انهيءَ رعايت جو فائدو وٺڻ ڏنو اٿوَ.“

منهنجيءَ نظر ۾ اها سهولت، جا ايتري جلدبازيءَ سان بند ڪئي ويئي هئي، سا اسان جي خاندان کي هڪ نهايت قيمتي ۽ پوتر رعايت هئي. هڪ ته اها اسان کي قديم زماني کان مليل هئي، ٻيو ته اسان جي لاءِ شراب هڪ زندگيءَ جي اهم ضرورت هئي. پنهنجي ڀٺيءَ ۾ شراب تيار ڪرڻ آسان به هو ۽ ڪم خرچ به. مون کي ڏاڍو ڏک ٿيو، پر ڇا ڪريان بيوس هوس.

انهن واقعن منهنجي دماغ ۾ فڪر پيدا ڪيا، جن جو اثر منهنجي صحت تي پيو. نتيجو اهو نڪتو جو سنبت ١٨٠٥ [١٨٤٩ع] ۾، مون کي هڪ اهڙي پُردرد ۽ خطرناڪ بيماري ٿي، جو اڳي ڪڏهن ڪانه هئي. روز ڪيترو خون ويندو هو ۽ مان بلڪل ڪمزور ٿي ويس. منهنجي بچڻ جي ڪنهن کي به اميد ڪانه ٿي هئي، پر خدا جل شانه جا لک شڪرانا جو هڪ انگريز ڊاڪٽر، مسٽر راسسيءَ جي علاج مان فائدو ٿيو. مان اهڙو ضعيف ٿي ويو هوس، جو منهنجا دوست ۽ عزيز اميد لاهي ويٺا هئا. هڪڙي ڏينهن ته ليٽائي هٿ پير سڌا ڪرڻ ويٺا، پر منهنجو اندر آگاهه هو ۽ مون کي شاسترن جا گيان ياد اچڻ لڳا. ”ڀڳوت گيتا“ جا ٻول پيو ٻوليان. مطلب ته دل کي اهڙو ته آنند ۽ سُرور اچي ويو جو مون کان ڪڏهن به ڪونه وسرندو. جڏهن ڪجهه طاقت آئي، تڏهن ڪئپٽن اسٽوئرٽ(١) جنهن جي

(آندل حاشيه صفحي ٢٠٢ تان)

سگهجي. ڪنهن وقت ان کي ضرور بند ڪرڻو پوي ها، البت مالڪ جي رضامندي سان، معاوضي ڏيڻ بعد. ــ مؤلف

(١) ڪئپٽن اسٽوئرٽ، جيڪو پوءِ شڪارپور جو ڊپٽي ڪليڪٽر ٿيو هو.

مون سان هميشه همدردي هوندي هئي ۽ جنهن جو مان هميشه شڪرگذار رهندس، مون کي پاڻ سان هوا بدلائڻ لاءِ ضلعي ۾ گشت تي وٺي ويو. مان هن سان گهوڙاباري ڊويزن ۾ ويس، جتي هو ڊپٽي ڪمشنر هو. ڏيڍ مهيني کان پوءِ آءٌ ڪراچي موٽي آيس. منهنجي صحت هاڻي گهڻو سڌري وئي هئي.

سر چارلس نيپئر، سنڌ مان روانو ٿي ويو. هن جي دؤر ۾ جي ظلم ۽ زبردستيون ٿيون، تن جو مان ذڪر ڪونه ڪندس ۽ نه وري اهي عقوبتون، جيڪي مون سان ۽ منهنجن عزيزن سان ڪيون ويون، تن کي ورجائيندس. سر چارلس نيپئر خود هڪ سادو، نيڪدل ۽ ڌرمآتما شخص هو. هن جو قصور فقط هيءُ هو ته هن کي پنهنجن قريبي ملازمن ۾ بيجا اعتقاد هوندو هو ۽ انتظاميه جي معاملن ۾ فقط انهن جي ئي مشوري تي هلندو هو.

باب ناؤون

مسٽر پرنگل - سر جارج ڪلارڪ سان ملاقات - ١٨٥١ع ۾ سر بارٽل جي آمد - هن جي نيڪدلي ۽ مقبوليت - نائونمل جو پگهارن جي بقايا قبول ڪرڻ - عمر پر لاءِ جاگير وٺڻ کان انڪار - هوتچند جو ديهانت - فريئر جو عملو: بٿرو ايلبس، گبس ۽ گولڊسمڊ - سنڌي الف - بي جو ايجاد (نوٽ) - فريئر سان ملاقات - فريئر جو ڪراچيءَ ۽ ٻين شهرن ۾ ميونسپالٽيون قائم ڪرڻ - ڍلن جو سڌارڻ - هڪڙي ڏيهي عرضدار جو فريئر کي گهوڙي تان ڪيرائڻ ۽ فريئر جي برداشت - غدر جي زماني ۾ فريئر جي روش - عرب فوج ڀرتي ڪري ڏيڻ لاءِ نائونمل جو مشورو - غدارن کي ڦاسي.

سر چارلس نيپئر جي وڃڻ کان پوءِ، گورنر جو عهدو منسوخ ڪيو ويو ۽ حڪومت جي سربراهه جو اڳيون عهدو بدلائي، "چيف ڪمشنر" رکيو ويو. سر چارلس جي رواني تي وڃڻ بعد، بمبئي ڪاتي جي سول سروس جي ملازم، مسٽر پرنگل کي چيف ڪمشنر مقرر ڪيو ويو. هي صاحب سانتيڪو ۽ شريف طبع هو. گهٽو نه ڳالهائيندو هو ۽ ڪم ڪرڻ جو ڏاڍو شوق هوس. انهن پٺي ڏسڻ ۾ آيو ته چڻ هو سر چارلس جي انتظام جا ڊکايل الا اجهائڻ آيو هو. انهن ڏينهن ۾ سر جارج ڪلارڪ(١)

(١) سر جارج رسيل ڪلارڪ، جي . سي . ايس . آءِ، ڪي . سي . سي . بي (١٨٠٠ کان ١٨٨٧ تائين)، اڻويهه صديءَ جي (ڏسو حاشيه صفحي ٢٠٦ تي)

بمبئيءَ جو گورنر هو. مون هن کي پنهنجي باري ۾ هڪ عريضي موڪلي، جنهن ۾ شروع کان وٺي پنهنجن خدمتن ۽ انهن جي اجوري (جو مون کي مليو هو) جو تفصيلوار احوال ڏنو هوم. انهيءَ وچ ۾، مسٽر پرنگل دوري تي ويو، جتي هن اهڙي فضيلت ۽ اخلاق ڏيکاريو، جو ماڻهو هن جي تعريف مان ڍاپن ئي نه پيا. جڏهن دوري تان موٽيو ته بمبئيءَ جو گورنر، جناب سر جارج ڪلارڪ، سنڌ ۾ تشريف فرما ٿيو. حضور اعليٰ کي مون سان ملڻ جو خيال هو، تنهنڪري هن ڪمشنر ڏي لکيو، جنهن وري ڪسٽمس جي ڪليڪٽر، مسٽر جان مئڪليڊ(١) کي چيو ته مون کي اطلاع ڪري. مسٽر مئڪليڊ، منهنجيءَ جاء تي آيو ۽ آءٌ هن سان گڏجي مسٽر پرنگل وٽ ويس. ڪمشنر ڪان تعارفي چٺي وٺي، گورنر جي سيڪريٽريءَ، مسٽر فرينچ سان مليس. هن حضوراعليٰ کي اطلاع ڪيو ۽ مون کي ارشاد ٿيو ته منهنجي حضور سان خلاصي ملاقات ٿيندي. صاحب موصوف مون سان نهايت شفقت سان پيش آيو ۽ منهنجي عزت افزائي ڪيائين، جنهن لاءِ سندن مان شڪرگذار آهيان. اسان فارسيءَ ۾ گفتگو ڪئي، هو نهايت رواني سان ۽ صحيح لهجي ۾ ڳالهائي سگهيو ٿي. مون ٻيو ڪوبه اهڙو يورپي ماڻهو نه ڏٺو آهي، جنهن کي فارسي زبان تي اهڙي دسترس هجي. مون کي هن جي ملاقات ۾ ڏاڍو مزو آيو. اسان جي ملاقات اڌ ڪلاڪ

(آندل حاشيه صفحي ٢٠٥ تان)

هندستاني منتظمن ۾ سڀني کان زياده همت وارو ۽ قابل شخص هو. اپريل ١٨٦٠ کان اپريل ١٨٦٢ تائين، ٻيو دفعو، بمبئيءَ جو گورنر ٿيو هو.

(١) مسٽر جان مئڪليڊ، ڪسٽمس جو ڪليڪٽر هو. ڪراچيءَ جو مکيه رستو، شهر کان صدر تائين، هن صاحب جي نالي سان سڏبو آهي.

هلي ۽ مان خوش ٿي گهر موٽيس. موڪلائڻ وقت مون حضور اعليٰ کان پڇيو ته "منهنجي عريضي توهان کي پهتي آهي؟" جواب ڏنائون ته "هائو". گورنر صاحب جن ڪراچيءَ ۾ ڏهن پندرهن ڏينهن جي قيام کان پوءِ، واپس بمبئيءَ موٽي ويا.

مسٽر پرنگل ڪل ڏيڍ سال سنڌ ۾ رهيو. انهيءَ عرصي ۾ هن پنهنجي رحمدل ۽ نيڪ طبع جي ڪري چڱو نالو ڪڍيو. هو بمبئيءَ جي رستي انگلنڊ ڏانهن روانو ٿي ويو ۽ هن جي جاءِ تي مسٽر فريئر (بعد ۾ سر بارٽل)، سنڌ جو چيف ڪمشنر نامزد ٿيو. منهنجي نظر ۾ اهو خدا جو هڪ خاص ڪرم هو، جو هن پنهنجي پيل صوبي جي قسمت جي واڳون سنڀالڻ لاءِ، فريئر جهڙي باڪمال ماڻهوءَ کي منتخب ڪيو ويو. هن جي خوش اخلاقيءَ ۽ مروت سڀني کي موهي ڇڏيو. هو عرضدارن جي هميشه حوصله افزائي ڪندو هو. هن جو آواز مٺو ۽ راحت بخش هو. جيڪو به هن سان ملندو هو، تنهن کان هو نهايت نرميءَ ۽ همدرديءَ سان حال احوال وٺندو هو. هندو مسلمان، غريب شاهوڪار، اعليٰ ادنيٰ، سڀ هن تي فدا هوندا هئا. هو گهوڙي تي چڙهي شهر مان لنگهندو هو ته ماڻهو خوشيءَ ۾ گدگد پيا ٿيندا هئا. هن جي نيڪ ڪارگذارين جي سرهاڻ ٿوري وقت ۾ ساري ملڪ ۾ پکڙجي ويئي؛ جنهن وچ اتي سڀڪنهن جي وات ۾ اها ڳالهه هوندي هئي ته اهڙو فرشته سيرت صاحبلوڪ، ڪنهن ڪونه ڏٺو ۽ ٻڌو آهي. اها سنڌ جي لاءِ هڪ خدائي رحمت آهي جو سر چارلس جي دڪايل ظلم جي باهه کي وسائڻ لاءِ فريئر کي سنڌ جي حڪومت ڏني وئي آهي. سنڌ جي سرزمين، هن صاحب جي نظر هيٺ قلي قولي سرسبز ۽ شاداب ٿيندي(١)

---

(١) سر بارٽل ۽ هن جي ڪارگذارين جي مدح سرائي، فقط (ڏسو حاشيه صفحي ٢٠٨ تي)

سر جارج ڪلارڪ، منهنجي عريضي ڪلڪتي، سرڪار اعليٰ ڏانهن موڪلي هئي. هو سنڌ مان موٽڻ بعد، ٻه مهينا بمبئيءَ ۾ رهي، ولايت روانو ٿي ويو. حڪومت عاليءَ جو جواب سر جارج جي اسهڻ کان پوءِ پهتو. اهو جواب بمبئيءَ سرڪار، ڪمشنر ڏي موڪليو. ڪمشنر وري ڪراچيءَ جي ڪليڪٽر ڪئپٽن پريڊيءَ(۱) ڏي لکيو ته مون کي ان جو اطلاع ڪري. خط ۾ لکيل هو ته ”هند ـ سرڪار ڪرم فرمائي، منهنجين خدمت جي عيوض مون کي هزار ٻگها عمر لاءِ جاگير عطا ڪرڻ فرمائي آهي.“ مون انهن شرطن تي جاگير قبول ڪرڻ کان نهايت مؤدبانه نموني ۾ انڪار ڪيو. ڪئپٽن پريڊي کي، جو سنڌ جي زمينن جي لياقت کان واقف هو، چيم ته جي مان فقط عمر لاءِ جاگير قبول ڪندس ته ماڻهو مون کي حقارت سان ڏسندا، منهنجو جواب ڪمشنر تائين پهچايو ويو، جنهن چيو ته جي

(آندل حاشيه صفحي ۲۰۷ تان)

هڪ مشرقي مبالغو نه آهي. تحقيق، سر بارٽل فريئر سيٺ نائونمل کي خوب نوازيو. ٽن پيڙهين لاءِ جاگير، پينشن ۽ سي. ايس. آءِ جو امتياز وني ڏنائينس. سيٺ کي سر بارٽل فريئر جي دوستيءَ جو شرف به حاصل هو، پر سر بارٽل فريئر يقيناً هندستان جي قابل ترين ۽ مخير ناظمن مان هڪ هو. ان ڳالهه ۾ ذري ماتر به وڌاءُ ڪونهي، ته سنڌ ۾ هو هردلعزيز هو. هو سنڌ ۾ ۱۸۵۱ع کان ۱۸۵۹ع تائين، ڪمشنر ٿي رهيو. هو سيٺ نائونمل تي مهربان هو ۽ سرچارلس نيپئر هن سان تحڪمانه انداز ۾ پيش ايندو هو، جنهنڪري هن کي شڪرگذار ٿيڻ لاءِ خاص سبب هو. مؤلف

(۱) ڪئپٽن ايچ. ڊبليو. پريڊي، ڪراچيءَ جو پهريون ڪليڪٽر ۽ ڊسٽرڪٽ ماجسٽريٽ هو. (ڏسو ضميمه ۱ جنهن ۾ هن نائونمل جي خدمتن جو اعتراف ڪيو آهي.)

ٺنهنجي مرضي هجي ته مان جاگير جي بدران عمر ڀر پينشن لاءِ سفارش ڪريان. ان باري ۾ ڪئپٽن پريڊيءَ سان منهنجو وڏو بحث هليو ۽ آخر هو ان ڳالهه تي تيار ٿيو ته ٻه سؤ رپيا ماهوار پينشن جي سفارش ڪندس. پر ٻن مهينن کان پوءِ، مون کي ڪئپٽن پريڊيءَ جي معرفت اطلاع مليو ته سرڪار مون کي سؤ رپيا ماهوار پينشن ڏيڻ جو فيصلو ڪيو آهي. مون انهيءَ پينشن وٺڻ کان انڪار ڪيو ۽ چيم ته مون کي ڀرين تجويز ٿيل پينشن ڏني وڃي. آخر ڏکيءَ لکپڙهه ۽ گهڻي بحث مباحثي کان پوءِ، سرڪار مون کي سر چارلس نيپئر جي زماني کان، جڏهن مون کي ناحق معطل ڪيو هو، پينشن ڏيڻ جي منظوري ڏني، جا مون قبول ڪئي.

آءٌ دستور موافق، ڪابل، قندار، بخارا، هرات ۽ هندستان جي مختلف علائقن مان خبرون گهرائيندو هوس. پوءِ هڪ هڪ خبر جدا ڪري، ترتيب ڏئي، جدا جدا پنن تي سنڌيءَ ۾ لکي، وقت بوقت ڪئپٽن پريڊيءَ وٽ کڻي ويندو هوس. اتي مان خبرون پڙهندو ويندو هوس ۽ ڪئپٽن پريڊي انهن جو انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪندو ويندو هو ۽ پوءِ اهي ڪمشنر وٽ پهچائيندو هو. مان ٻه ڪڏهن ڪڏهن ڪمشنر (سر بارٽل فريئر) سان ملندو هوس. هو هميشه مون کي خوش ڪري روانو ڪندو هو. هن جي ملاقات هميشه منهنجيءَ دل کي آنند ڏيندي هئي ۽ منهنجو حوصلو وڌائيندي ۽ همت افزائي ڪندي هئي. سنبت ١٩٠٥ [١٨٤٨-٤٩ع] ۾ منهنجو پيءُ، سيٺ هوتچند هن فاني دنيا مان لاڏاڻو ڪري ويو. هن جي ڪرياڪرم تي خانداني رواج مطابق گهڻو خرچ ڪيو ويو.

سنبت ١٩٠٧ [١٨٥٠-٥١ع] ۾، منهنجي پوٽي عالمچند جي ماءُ ۽ منهنجي وڏي ننهن هن جهان کان موڪلائي وئي. اسان جو پراڻو موروثي گهر، جتي منهنجي پيءُ جا ست ئي پٽ گڏ رهندا هئا، سو اسان جي وڌندڙ ڪٽنب جي ضرورتن لاءِ ڪافي

نہ هو، تنهنڪري سون ان جي پرسان پنهنجي لاءِ ۽ پنهنجن ٻارڙن لاءِ هڪ نئين جاءِ نهرائي. سنبت ١٩٠٩ [١٨٥٣-٥٤ع] جي سانوڻ مهيني ۾، اسان رواجي سائن سڳڻ ڪان پوءِ وچي نئون گهر وسايو. ٻئي سال، ١٩١٠ [١٨٥٤-٥٥ع] جي آڪاڙ مهيني ۾، منهنجن ٻن پٽن، ٽيڪمداس ۽ ٺاڪورداس جون شاديون ڪيون ويون. شاد مانا اڏڪل ڏيڍ مهينو هليا. مطلب تہ چوڌاري عيش ۽ خوشي هئي.

ڪمشنر سر بارٽل فريئر، هر سال سياري ۾ صوبي جو گشت ڪندو هو. هن پهرئين ئي دؤري ۾ محسوس ڪيو تہ ملڪ ۽ ماڻهن جي حالت، پر واري پنتي پيل ۽ غير تربيت يافتہ ملڪ، بلوچستان ڪان ڪنهن بہ صورت ۾ بهتر نہ آهي. هن ملڪ ۽ ماڻهن کي سڌارڻ پنهنجو ابتدائي فرض سمجهيو ۽ انهيءَ مقصد پوري ڪرڻ لاءِ جدوجهد شروع ڪري ڏنائين. هن نيڪ ڪم ۾ هن جي نائبن مسٽر (بعد ۾ سر) بي . ايچ . ايلس(١) (هاڻي هندستان جي گورنر جنرل جي ڪائونسل جو ميمبر)، مسٽر جيمس گبس(٢) (بمبئيءَ جي هاءِ ڪورٽ جو جج گبس)، مسٽر ايم . جي . شا استوئرٽ(٣) ۽ بعد ۾ ڪئپٽن (هاڻي جنرل) سر

(١) سر بئرو ايلس، ڪي . سي . ايس . آءِ . بعد ۾، هو ١٨٧٥ع ڪان ١٨٨٥ع تائين سيڪريٽري آف اسٽيٽ فار انڊيا جي ڪائونسل جو ميمبر هو. هو اڻويهين صديءَ جي بمبئي ڪاتي جي ملازمن ۾ اول سمجهيو ويندو هو.

(٢) مسٽر جيمس گبس، سي . ايس . آءِ، وائسراءِ ارل آف لٽن جي ڏينهن ۾ گورنر جنرل جي ڪائونسل جو ميمبر ٿيو، پر زمانو بدلجي.ويو هو؛ انهيءَ اضافي جي باوجود هن جي ناموس ۾ فرق ڪونہ آيو.

(٣) مسٽر ايم . جي . شا استوئرٽ، بمبئيءَ موٽي ويو ۽ ڪليڪٽر (ڏسو حاشيہ صفحي ٢١١ تي)

ايف . جي . گولڊسمڊ(١)، نهايت قابليت ۽ عقلمنديءَ سان هن جي مدد ڪئي. هي قابليت ۽ اخلاق جو اتفاق سنڌ جي اتهاس ۾ هڪ خوش نصيب واقعو هو، جهڙو نه اڳي ڪڏهن ٿيو هو ۽ نه ان کان پوءِ ٿيو. سينِي جو واحد مقصد صوبي جي فلاح ۽ بهبودي هو. ڪمشنر جو روينيو نائب مسٽر ايلس، هڪڙو دورانديش ۽ هوشيار ماڻهو هو ۽ لاجواب حافظي جو مالڪ هو. هن پهرين لکيل لپي، يعني عربي - سنڌي الف - بي تيار ڪري سنڌ تي دائمي احسان ڪيو. ان کان اڳ سنڌ جي واپاري طبقي جي هندن کي هڪ آئيوٽا هوندي هئي، جا تمام ناقص غير مستقل ۽ مخصوص هئي. انهيءَ ڪري سيڪنهن محسوس پئي ڪيو ته اهڙي ڪا لپي تيار ڪجي، جو عام ڪاروبار لاءِ

(آنڌل حاشيه صفحي ٢١٠ تان)

ٿيو. هو سرڪار جو چيف سيڪريٽري به هو، پر جلد نوڪريءَ کان سبڪدوش ٿي ويو.

(١) ميجر جنرل سر فريڊرڪ جان گولڊسمڊ، ڪي . سي . ايس . آءِ . سي . بي. (١٨١٨ع کان ١٩٠٨ع)، سر بارٽل فريئر جو قابل نائب، ڪيترا سال سنڌ جي سردارن ۽ جاگيردارن جي حقن جي جاچ پڙتال ۽ داخلائن ڪرڻ تي صرف ڪيائين. سنڌ ۾ تعليم جي پايي وجهڻ ۾ پڻ مدد ڪيائين. مڪران مان يورپين ٽيليگراف جي تار ڪڍي وڃڻ لاءِ ڳالهيون ٻولهيون هلايائين ۽ ١٨٦٥ع ۾ انڊو - يورپين ٽيليگراف جو ڊائريڪٽر ٿيو. بعد ۾ ساري ايران ۾ تار لڳائڻ جي ڪم جي نظرداري ڪيائين. افغانستان ۽ ايران جي وچ ۾ جي سرحدي جهڳڙا هئا، تن جي نبيري لاءِ چيف ڪمشنر مقرر ٿيو. ان کان پوءِ هن مصر ۽ ڪانگو ريلستن ۾ نمايان خدمت ادا ڪئي. هو مختلف زبانن جو وڏو ڄاڻو هو ۽ نهايت هردلعزيز هو. هن سر جيمس آئوٽرام جي سوانحعمري لکي هئي.

۽ گهڻي ڪان گهڻن ماڻهن جي ڪم اچي. اچوڪي الف - بي، جا هاڻي صوبي ۾ عام رائج تي وئي آهي، ان کي متعين ڪرڻ ۽ شڪل ڏيڻ جو سهرو هن جي سر تي آهي. مسٽر ايلس جي سداحن کي معلوم هجي ته هن جي سنڌ جي تعليم ۾ دلچسپي، سنڌ ۾ رهڻ واري عرصي تائين ڪانه هئي، پر هن کي جڏهن به موقعو ملندو هو، تڏهن هو سنڌ جي خدمت ڪندو هو. هن سر بارٽل فريئر سان اڳيئي موچارو ڪم ڪيو هو. ١٨٦٩ع ۾، جڏهن هندو - سنڌي يا واڻڪن اکرن کي سنڌ جي اسڪولن ۾ رائج ڪرڻ ۽ انهن ۾ ترميمن ڪرڻ جو سوال زيربحث هو، تڏهن به هن ان معاملي ۾ گهڻي دلچسپي ورتي(١) هئي. مسٽر

---

(١) اها هڪ عجيب حقيقت آهي ته جيتوڻيڪ سنڌي هڪ سنسڪرت مان نڪتل پر جداگانه ۽ علحدي زبان آهي ۽ پر وارن ملڪن ڪڇ ۽ مارواڙ جي ٻولين سان مشابهت رکي ٿي، پر تنهن هوندي به انگريزن جي فتح کان اڳ، سنڌي زبان کي لکيل لپي ڪانه هوندي هئي. سنڌ جا هندو يعني واپاري طبقي جا ماڻهو هڪ بيڊولي آئيوتا ڪم آڻيندا هئا، جا ساڳئي شهر ۾ به يڪسان نه هوندي هئي، ۽ جيڪا ٻيا هندو به نه پڙهي سگهندا هئا. اها لپي ڪن اهڙن اکرن سان ملندي هئي، جي هندستان ۾ هندو شاهوڪار ۽ عام واپاري اڪثر هنديءَ لکڻ ۽ ليکن چوکن رکڻ جي ڪم آڻيندا هئا، پر ان ۾ ڪو لکيل ادب ڪونه هو ۽ وڏي ڳالهه ته ان جا سترهن مختلف نمونا هوندا هئا. سنڌ ۾ مسلمانن جي ڪثرت هئي، پر هنن مان ڪي ٿورا تربيت يافته ماڻهو لکي سگهندا هئا ۽ هو پنهنجي خط و ڪتابت لاءِ هميشه فارسي ڪم آڻيندا هئا. سڀ پڙهيل ۽ ٻيئل ماڻهو پارسيءَ ۾ ڳالهائيندا ۽ لکندا هئا. سنڌي زبان، پارسي ۽ عربي لفظن

(ڏسو حاشيه صفحي ٢١٣ تي)

جيمس گيس ۽ پنهنجن ٻين دوستن وانگر هڪ تمام لائق شخص هو. هو خوش خلق ۽ سچار هو ۽ انصاف جي معاملي ۾ سڀڪو هن جي ساراهه ۽ واکاڻ ڪندو هو. مسٽر ايم. جي. شا اسٽوئرٽ

(آندل حاشيه صفحي ٢١٣ تان)

سان جهنجهي پئي آهي، تنهنڪري سر برٽروايلس، سر بارٽل فريئر جي سايي ۾ عوامَ ۽ خاص ڪري مسلمان لاءِ هڪ سنڌي لپي، عربيءَ ۽ فارسيءَ جي بنياد تي عربي اکرن ۾ تيار ڪئي؛ جيڪا اڄ سرڪاري دفترن خواهه روزمره جي ٻيءَ لکپڙهه ۾ مروج آهي. ڪجهه وقت کان پوءِ، وڏيڪ سڌارو ڪيو ويو، جيئن مٿي چاٽايل آهي. هندن لاءِ هڪ اعڙي هندو- سنڌي لپي تيار ڪئي ويئي، جيڪا واپاري طبقي جا سمورا ماڻهو پڙهي سگهن ۽ جا ديوناگري يا سنسڪرت اکرن مان نڪتل هئي. ٧٢-١٨٧٣ع ۾، هندو- سنڌي ڇاپي جي ٽائيپ تيار ڪرائي ويئي، جنهن تان اسڪولي ڪتاب ڇپايا ويا ۽ ڪيترا اسڪول کوليا ويا، جن ۾ اگهي واڻڪي- سنڌي سيکاري ويندي هئي، پر ان جو ڪو خاطرخواهه نتيجو ڪونه نڪتو. هينئر عربي- سنڌي لپي عام سيکاري ۽ ڪم آندي ويندي آهي ۽ هندو- سنڌي يا وڻڪي- سنڌي تقريباً غائب ٿي وئي آهي. ڪن ٿورن شهرن، جهڙوڪ شڪارپور ۾ اڃا تائين هندن جا واڻڪا- سنڌي اسڪول آهن. ٻلوڪلبورڊن جي سيني اسڪولن ۾ واڻڪي- سنڌيءَ جا اکر ۽ حرف زوريءَ سيکاريا ويندا آهن، ته جيئن ننڍا ڪاتيدار ۽ سنڌي ڪڙمي ڳوٺ جي دڪاندارن جون وهيون ۽ بنديون ڏسي پنهنجو حساب- ڪتاب سمجهي سگهن. ١٩١٠ع کان وٺي انهن اکرن ۾ ڪو ڪتاب ڪونه ڇپيو ويو آهي. ڏسجي ٿو ته ڪتاب کان سواءِ، عربي- سنڌي پنهنجي لاءِ هڪ مستقل مقام قائم ڪيو آهي. —مؤلف

جو هڪ خاموش، نيڪ ۽ خوش اخلاق شخص هو، سو مسٽر ايلس سان گڏ روينيو نائب جي عهدي جا فرائض ادا ڪندو هو.

ميجر گولڊسمڊ، عالم فاضل، خوش خلق، قياس وارو ۽ بين جهڙو اعليٰ حوصلو رکندڙ هو. هو ڪمشنر جي سياسي، تعليمي ۽ جاگير جي محڪمن ۾ وڏي مدد ڪندو هو. هن جاگيرن(١) جي ڪاتي ۾ ڪمشنر جي صلاح سان ڪيترا سڌارا ڪيا. جاگيرن جي ڪاتي جي تنظيم هن جي قابليت ۽ تحمل جي گواهه آهي. هن انهيءَ ڪاتي مان چڻ ته جهنگ صفا ڪري انتظاميه ۽ عام ماڻهن کي وڏو فائدو رسايو؛ پر هن جيڪا تعليم جي پرورش ڪئي، تنهن جي ڪري هن جي شخصيت جو نيو سنڌ تي هميشه رهندو. تعليم جو ٻوٽو پهريائين سر بارٽل فريئر لڳايو. سر بارٽل (مسٽر ايلس جي وچڻ ڪان پوءِ) ۽ ميجر گولڊسمڊ ان کي پاڻي ڏني، ان جي پرورش ڪئي. تعليم جو سرشتو ڪمشنر متعين ڪيو، تنهن ڪان پوءِ، صوبي جي مختلف شهرن ۾، هندستان جي جدا جدا شهرن مان تعليم يافته ماڻهن کي گهرائي انهن جي نگرانيءَ ۾ تعليم لاءِ اسڪول کوليا ويا. ڪيترا غريبن جا ٻار انهن اسڪولن ۾ تعليم وٺي وڃي وڏن سرڪاري عهدن تي چڙهيا ۽ پنهنجي حياتي سڦلي ڪيائون. ١٨٥٣ع جي شروع ۾، ڪراچيءَ ۾ هڪ انگريزي اسڪول کوليو ويو. مون کي چيو ويو ته تون به پنهنجا ٻار اسڪول ۾ موڪل ته جيئن شهر جا ٻيا ماڻهو به توکي ڏسي، پنهنجا ٻار پڙهائين. مون پنهنجي پوٽي عالمچند (عالومل) کي خاندان جي ڏهن ٻين ٻارن سان گڏ اسڪول ۾ ويهاريو، جنهن ڪان پوءِ جلدئي اسڪول جي حاضريءَ ۾

---

(١) جاگيرن جي حقن جي جاچ، وڏن جاگيردارن جي حقن ۽ هنن جي جاگيرن جون حدون مقرر ڪرڻ ۽ موروثي جاگيرن جا شرط مقرر ڪرڻ، هڪ تمام پيچيدو معاملو هو. ان جي بستگي، سر بارٽل فريئر جو سڀ ڪان وڏو ڪارنامو هو.

وڏو واڌارو ٿيو.

ڪمشنر هر سال آڪٽوبر ۾، دؤري تي ويندو هو ۽ جاچ پڙتال ڪري اپريل جي آخر ۾ موٽي ايندو هو. هن جون همدردانه نگاهون هر سال نيون نيون گهرجون محسوس ڪنديون هيون. هن جي فراخدلي، انهن جي پوري ڪرڻ ۽ عام ماڻهن جي حالت سڌارڻ لاءِ نوان ذريعا سوچيندي هئي.

سر بارٽل فريئر جي ڏينهن ۾ جي مفيد ڪم سندس حڪم يا مشوري سان شروع ڪيا ويا، سي ڳاڻاٽي کان ٻاهر آهن. هن مسافرن جي آسائش ۽ واپارين ۽ تاجرن جي سهولت لاءِ جبلن ۽ جهنگلن مان ڪشادا رستا ٺهرايا. شاهي رستن جي منزل منزل تي، ڌرمشالائن ٺهرائڻ جو حڪم ڏنائين ته جيئن مسافرن کي اونهاري جي گرميءَ ۽ سياري جي سرديءَ ۾ آرام ڪرڻ لاءِ اجهو ملي، ۽ اجنبي مسافر ائين سمجهي ته ڄڻ آءٌ پنهنجي گهر آيو آهيان. رستن جي ٻنهي پاسن کان وڻ رکايائين ته جيئن هڪ ويران ملڪ مان سفر خوشگوار رهي ۽ رستن تي فرحت بخش ڇانو هجي. ملڪ کي خوبصورت بڻائڻ لاءِ باغ رکيا ويا. ٿوري ئي عرصي ۾ ڪيترا باغ لڳي ويا. ماڻهن ۾ علم جي روشنيءَ ڦهلائڻ ۽ کين دنيا ۾ جيڪي وهي واپري پيو، تنهن کان واقف رکڻ لاءِ، سر بارٽل فريئر جي مشوري سان ۽ هن جي سرپرستيءَ ۾ ڪراچيءَ ۾ هڪ ڇاپخانو لڳايو ويو. ملڪ ۾ ڪپهه پڃڻ ۽ ڳنڍڻ ناهڻ جا ڪارخانا شروع ڪيا ويا ۽ ڪمشنر جي دلچسپي ڪري واپار وڌڻ لڳو. انهيءَ ڪري بمبئي، ڪلڪتي ۽ آگري مان ڪيترن همت وارن ماڻهن ڪراچيءَ ۾ اچي، صرافڪيون ۽ واپار جون ڪوٺيون ۽ سرايون کوليون. تجارت جي سهولتن، اندروني واپار، درآمد ۽ برآمد ۾ اضافو ڪيو. دنيا جي مختلف ملڪن جا جهاز ڪراچيءَ جي بندرگاهه تي نظر اچڻ لڳا. زرمبادله ۾ تيزي آئي ۽ ماڻهو پنهنجي موڙي آزادي سان ۽ وري وري سيڙائي تي سگهيا. ٿوري وقت ۾ اهي ماڻهو، جن وٽ

فقط ٻه-ٽي هزار رپيا هڙ ۾ هئا. سي لکن جا مالڪ ٿي ويا ۽ غريب ۽ مفلس ڏنڌن ملڻ ڪري آسودا ٿي پيا. ساڳئي وقت سر بارٽل فريئر ملڪ جي اندروني وسيلن کي به ترقي ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي. ناري واهه(١) جي کاٽيءَ جو ڪم، جنهن هڪ وسيع ايراضيءَ ۾ خوشحاليءَ ۽ آسودگيءَ جي نعمت آندي، اهو هن جي زماني جو هڪ وڏو ڪارنامو آهي ۽ هن جي ئي ڏينهن ۾ شروع ڪيو ويو هو. ٿر جا ماڻهو، جن ڪڏهن پورو پيٽ پري به نه کاڌو هو، سي ڇڻ آسودگيءَ جا خواب لهڻ لڳا(٢).

---

(١) ايرندو نارو، سنڌو نديءَ جو پراڻو ڦاٽل پيٽ هو. سربارٽل فريئر ڪرنل جان فائيف، آر. اي، جو سنڌ ۾ آبپاشيءَ جي جديد طريقي جو باني آهي، ان جي صلاح سان، سر بارٽل فريئر روهڙيءَ جي پرسان، سنڌو نديءَ مان هڪ واهه کيرائي، ناري جي پيٽ سان ڳنڍيو ۽ ان ۾ ايترو ته پاڻي وهڻ لڳو جو ٿرپارڪر ضلعي جا ريگستاني علاقا به آباد ٿيڻ لڳا. جڏهن مؤلف ڪمشنر هو، تڏهن ناري مان "چامڙي" نالي هڪ ٻيو واهه، کوٽايو ويو هو. جو حيدرآباد ضلعي جي اوڀر ۽ ڏکڻ-اوڀر واري علائقي کي پاڻي ڏي ٿو. ساري هندستان ۾ انهن واهن کان وڌيڪ شاندار ۽ ڪامياب واهه ڪونه آهن. —مؤلف

(٢) تعجب جي ڳالهه آهي ته سيٺ نائونمل کان سر بارٽل فريئر جو سڀ کان وڏو ڪارنامو يعني سنڌ ۾ ريل جي شروعات وسري ويو آهي. ١٠٥ ميل ڊگهي ريلوي لائين ڪراچيءَ کان سنڌو نديءَ وٽ ڪوٽڙيءَ تائين تيار ڪرائي هئي ان لاءِ ڪوڙ جو ٻهريون لپو، سر بارٽل هنيو هو. ان جي ڪري سنڌ ۽ پنجاب سان، ريل جي رستي يا دريائي آگبوٽن وسيلي واپار ترقي ڪرڻ لڳو. سنڌ ۽ ان جي اتر-اولهه سرحد

(ڏسو حاشيه صفحي ٢١٧ تي)

انهن ڪارنامن ملڪ جو حليو بدلائي ڇڏيو ۽ سربارٽل فريئر جو نالو پر وارن ملڪن مارواڙ، ڪڇ ۽ راجپوتانا ۾ مشهور ٿي ويو ۽ ماڻهو هن جي تعريف جا راڳ ڳائڻ لڳا. هن ملڪ ۾ ڪيترا سڌارا ڪيا، نيڪ ۽ چڱا ڪم ڪيا، ۽ غريبن تي خاص مهربان هوندو هو. انهن ڳالهين ڪري هن کي صوبي جي گهر گهر ۾ ماڻهو سڃاڻندا هئا. هن جو نالو سنڌ ۾ هميشه فخر ۽ پيار سان ياد ڪيو ويندو. سر بارٽل فريئر جي تعريف سنڌين جي فقط زبان نه ڪندي هئي، پر هنن جو وار وار هن جا ڳڻ ڳائيندو هو ۽ شڪر جو اظهار ڪندو هو. سنڌ ۾ اهڙو امن امان ۽ آسودگي ڪڏهن ڪانه ڏٺي وئي هئي. ماموئي جي بيتن ۾ هڪڙي پيشنگوئي هنن لفظن ۾ ڪيل آهي(١).

(آنديل حاشيه صفحي ٢١٦ تان)

تي هن وقت ريل جي پٽن جو چار وچايل آهي، منهن ۾ ٻه عاليشان پليون آهن. انهيءَ جي ابتدا ڪراچي - ڪوٽڙي واري پٽي سان ڪئي ويئي هئي. ان کان سواءِ، فريئر جا ڪراچيءَ جي بندرگاهه کي سڌارڻ لاءِ ڪوشش ورتي هئي، تنهن جو به ذڪر ڪونه ڪيو اٿس.

(١) ڄام تماچي، سنڌ جو مشهور حاڪم هو. چون ٿا ته ١٣٨٠ع ڌاري، هن وٽ ست مهاڻا آيا، جن چيس ته "اسان دعا ڪيئن سان تنهنجي ملڪ جو هميشه لاءِ دفاع ڪنداسين." چون ٿا ته ڄام ستنئي جا سِرَ ڪپرائي ڏڙن کان ڌار ڪرائي ڇڏيا. ان کان پوءِ، هڪ هڪ سر، هڪ هڪ بيت چوندو ويو. انهن بيتن جون مختلف معنائون ڪيون وڃن آهن. هت جن بيتن جو حوالو ڏنل آهي، تن جي باري ۾ ڪن ماڻهن جو خيال آهي ته انهن ۾ ميرن جي شڪست

(ڏسو حاشيه صفحي ٢١٨ تي)

جيڪڏهن انهيءَ پيشنگوئيءَ مطابق سنڌ کي خوشحاليءَ
جو دؤر ڏٺو ۽ ان باري ۾ خواهه ٻين اشارن جي باري ۾،
پيشنگوئي صحيح نڪتي، ته اها خوشحالي، سنڌ جي ماڻهن کي
سر بارٽل فريئر جي ڏينهن ۾ ئي نصيب ٿي.

مان هفتي ۾ ٻه ـ ٽي دفعا ڪمشنر ۽ هن جي نائبن سان
ملندو رهندو هوس ۽ سڄي هفتي جون خبرون سر بارٽل فريئر کي
ٻڌائيندو هوس. آءٌ اهي خبرون دستور مطابق اڳوات جدا پني
تي تفصيلوار لکي ڇڏيندو هوس. هڪڙي دفعي، اسان پاڻ ۾
ويٺي ڳالهايو ته چيائين ته شهر ڏاڍو غليظ ٿي پيو آهي، هرهنڌ
بدبوءِ پيئي اچي. منهنجو ارادو آهي ته شهر ۾ صفائيءَ جي
انتظام لاءِ ميونسپلٽي کولجي. گجرات ۾ احمدآباد جو شهر به
ڪنهن زماني ۾ اهڙو ئي غليظ هوندو هو، پر پوءِ سرڪار ماڻهن
جي مشوري سان ميونسپالٽي قائم ڪئي ۽ گيهه جي هڪ
هنڊريٽ ويٽ جي برآمد تي هڪ آنو ۽ ڇهه پايون محصول وڌو ويو.
ان کان پوءِ، ڪمشنرن جي ڪوشش سان شهر کي وڏو فائدو
پهتو آهي ۽ شهر جي اڳوڻي صورت ئي بدلجي وئي آهي.
جيڪڏهن ڪراچيءَ ۾ به کو اهڙو انتظام ڪجي ۽ هڪ
هنڊريٽ ويٽ گيهه تي ڇهن پئسن جو محصول وجهجي ته شهر
کي گهڻو سڌاري سگهجي ٿو. مون وعدو ڪيو ته شهر جي
ماڻهن سان ملي انهن کان اها رٿ قبول ڪرائيندس. مون گهر
اچي ماڻهو گهرائي، هنن کان ڪمشنر جي تجويز منظور ڪرائي.
ڪراچي ميونسپل ڪارپوريشن جي ابتدا انهيءَ ريت ٿي. پهرين
ڪاروباري ڪميٽيءَ جا رڪن ڪپتان پريڊي روينيو ڪليڪٽر،

(آندل حاشيه صفحي ٢١٧ تان)
۽ انگريزن جي فتح ڏانهن اشارو آهي. ان قصي ۽ پيشنگوئيءَ
جو تفصيلوار احوال آنجهاني، سر رچرڊ برٽن، جي ڪتاب
”سنڌري وزيٽر“ ۾ ڏنل آهي.

مسٽر جان مڪليڊ ڪسٽمس جو سابق ڪليڪٽر ۽ مان ھئاسون، اسان ھر روز صبح جو شھر ۾ وڃي صفائيءَ جو انتظام ڪرائيندا ھئاسين.

مھيني ٻن ڪان پوءِ مان ڪمشنر سان مليو ويس. مون کي ڏسي مرڪي چيائين تہ "توکي آفرين آھي، جو ماڻھن کي ميونسپالٽيءَ جي محصول لاءِ گيھہ تي محصول وجھڻ تي راضي ڪيو اٿئي، پر کنڊ تي بہ محصول وجھڻ گھرجي. مون ھنڌ ريٽ ويٽ تي چئي آن جو محصول قبول ڪيو ۽ پوءِ شھر جي ماڻھن بہ ان جي منظوري ڏني. ٻہ مھينا گذري ويا ۽ آءٌ وري ھڪ ڏينھن سر بارٽل فريئر وٽ ويس. چيائين "آن تي محصول وجھڻ کان سواءِ، گيھہ ۽ کنڊ جي محصول مان مقصد حاصل ڪونہ ٿيندو." آخر اھا رٿ بہ منظور ڪئي وئي تہ آن جي کنڊيءَ تي بہ ھڪ پئسو محصول وجھجي. آھستي آھستي ميونسپل جي آمدني وڌندي ويئي. آخر ميونسپالٽي زور وٺندي وئي ۽ ڪاروباري ڪميٽيون مقرر ڪيون ويون، ۽ پوءِ ميونسپل جو دفتر بہ کوليو ويو. بعد ۾ جڏھن ولائتي سامان جھڙوڪ: شراب، عرق ۽ پين شين تي ميونسپل جو محصول منظور ڪيو ويو، تہ ميونسپل جي آمدني بہ سال بسال وڌندي وئي. پھرئين سال ۾ آمدني ڇھہ ھزار رپيا، ٻئي ۾ اٺ ھزار رپيا ۽ ٽئين سال وڌي وڃي ستاويھہ ھزار رپيا تي ان کان پوءِ، ڪراچيءَ ۾ جيڪا غيرآباد سرڪاري زمين پيل ھئي، سر بارٽل فريئر اھا ميونسپالٽيءَ جي حوالي ڪئي ۽ ان جي وڪري(١) مان ڪافي آمدني ٿي. جيئن جيئن ميونسپالٽيءَ جي آمدني وڌندي ويئي (ھڪڙي سال تہ وڃي چئن لکن تي پھتي ھئي)، تيئن ميونسپالٽيءَ جو انتظام ۽ اثر بہ وڌندو ويو.

---

(١) درحقيقت اھا زمين ١٨٧٤ع ۾، جڏھن سر فلپ ووڊ ھائوس بمبئيءَ جو گورنر ھو، تڏھن ھند-سرڪار جي اجازت سان ڏني ويئي ھئي. —مؤلف

اهڙيءَ طرح، ميونسپالٽيءَ جي فرائضن ۾ اضافو ٿيندو ويو. رٿائتي نمونی رستن جو انتظام، انهن کي پڪو ڪرڻ ۽ شهرين کي پاڻي ڏيڻ جو ڪم، شهر جي صفائي، ماڻهن جي جان ۽ مال جي حفاظت ۽ سلامتيءَ لاءِ پوليس جو بندوبست، مطلب ته انهن سڀني ڳالهين جو انتظام ڪيو ويو.

ساڳيءَ طرح، سنڌ جي ٻين شهرن ۾ به ميونسپالٽين جا ادارا قائم ڪيا ويا، جن مان ماڻهن کي وڏا فائدا پهتا. اهي شهر جي ريگستان جي ٻوٽن ۽ وڻن وانگر پاڻيءَ کان سواءِ، ڪومائجي ويا هئا، سي ميونسپالٽين جي پرورش سان وري تازا توانا ۽ سرسبز ٿي ويا(١).

سر بارٽل جو تقرر ۽ صوبي ۾ پير رکڻ، ملڪ لاءِ هڪ وڏي نعمت ثابت ٿي. هن جي دور ۾ واپار ۽ تجارت زور ورتو ۽ اهي ڪڏهن به گهاٽي ۾ نه ويا. ملڪ جي دولت ۾ اضافو ٿيو ۽ زراعت خواهه آباديءَ چڱي ترقي ڪئي. ڪراچيءَ ۾ هر قوم ۽ مذهب جا ماڻهو ڏسڻ ۾ آيا. سر بارٽل فريئر جي حڪومت ۾ زمين جي ماليه ۾ پڻ اضافو ٿيو.

سر بارٽل فريئر جي خوش اخلاق ۽ تحمل سبب، سڀ ماڻهو سندس تعظيم ۽ تڪريم ڪندا هئا. هو هر عرضدار کي، اعليٰ هجي خواهه ادني، پوري غور سان ٻڌندو هو. جن ماڻهن کي بيوقوفي سبب پنهنجا معاملا يا مسئلا سمجهه ۾ نه ايندا هئا، تن کي هو پاڻ سمجهائي، انهيءَ ڳالهه جو قائل ڪندو هو ته ڪيس اهڙين بيجا شڪايتن ڪرڻ جو ڪوبه سبب ڪونه آهي. سر بارٽل فريئر سان ٿورو وقت ڳالهائڻ کان پوءِ، ماڻهن جون

---

(١) ڪراچيءَ جي ميونسپالٽي هاڻي هندستان جي وڏين ۽ مشهور ميونسپالٽين ۾ شمار ڪئي وڃي ٿي. ان جي پاڻيءَ جو انتظام ۽ ”شوڻ“ جي طريقي سان گندي پاڻيءَ جو ڊڪيل نالين رستي نيڪال جو سرشتو، قابل ذڪر آهن.

فرضي شڪايتون دور تي ويند يون هيون، مگر قانون يا حڪومت جي دشمنن کي شينهن وانگر بيدردي سان دٻائي هيسايو ويندو هو.

هن جي لسان دائودي هئي، هو وڏين ذهني قوتن جو مالڪ هو. هن جي اخلاق سان گڏ، هن جي درياهه دلي ۽ تحمل جڻ سوني تي سهاڳو هئا. مثال ته گهڻائي آهن، پر هت هڪ لطيفو قلمبند ڪجي ٿو، جنهن مان هن جي صبر تحمل جو اندازو لڳائي سگهجي ٿو. ٺٽي جي هڪڙي ماڻهوءَ، اسسٽنٽ ديواني ڪمشنر، مسٽر گبس وٽ هڪ دعوا داخل ڪئي هئي. انصاف جي تقاضا مطابق هن جي سموري طلب منظور ٿي نه سگهي. هن، جج کي اپيل عرض معروض ڪري اهڙو ته تنگ ڪيو، جو آخر هن پنهنجن پٽيوالن کي حڪم ڏنو ته هن کي ويجهو اچڻ نه ڏيو. پر ٺٽيءَ دل ڪانه هاري. هن خود سر بارٽل فريئر سان ملڻ جي جرئت ڪئي. هڪڙي ڏينهن صبح جو هو سڌو گورنمينٽ هائوس ۾ هليو ويو ته جيئن ڪمشنر گهوڙي تي سير ڪرڻ لاءِ ٻاهر نڪري، تيئن وڃي جهلبانس. هو پٽيوالن جي دٻ کان صحن ۾ نه ٿي وڃي سگهيو، سو دروازي وٽ پٿرن جي ٿنڀي جي پنيان لڪي ويٺو، جتان ڪمشنر لنگهڻو هو. سر بارٽل روز مقرر وقت تي اڪيلو سير لاءِ نڪري ويندو هو. جو جڏهن دروازي جي ويجهو آيو ته ڏنائين ته هڪڙو ماڻهو ڳاڙهيءَ پڳڙيءَ سان اڇي چادر اوڙهيو ٻاهر ويٺو آهي. جڏهن اڳتي وڌيو ته اهو ماڻهو هڪدم اٿي ڪڙو ٿيو. گهوڙو اچي دٻ ۾ ڪنو ۽ سوار ڪري پيو. گورنمينٽ هائوس جا ماڻهو مالڪ جي هيءَ حالت ڏسي ڀڄندا آيا. سر بارٽل فريئر جي هڪڙي ٽنگ کي چڱيون رهڙون آيون، پر هن واڳون هٿن مان نه ڇڏيون هيون ۽ همت ڪري وري زين تي چڙهي ويٺو. ويچاري ماڻهوءَ جو ان وقت ڇا حال ٿيو هوندو؟ سو پڙهندڙ خود سمجهي سگهن ٿا. هن جي منهن جو پنو لهي ويو ۽ دل ڌڙڪڻ لڳس. سر بارٽل ان وقت ڇا ڪيو، جو هن کي خوف ۾ ڏڪندو

ڏسي پاڻ وٽ ڪونيائين، ۽ تمام نرميءَ سان چيائينس ته ”بابا تون چورن وانگي ڇو هتي لڪو بيٺو آهين؟ ڏس، تو پاڻ کي به خفي ۾ وڌو ٿي ۽ منهنجي چنگهه به ضربجي پئي.“ هن جواب ڏنس ته ”سائين گبس صاحب پٽيوالن کي چئي ڇڏيو آهي ته مون کي بنگلي جي ويجهو اچڻ نه ڏين. مان پٽيوالن جي ڊپ کان هتي لڪو بيٺو آهيان ته جيئن توهان جي اڳيان شڪايت ڪرڻ جو موقعو ملي.“ سر بارٽل پٽيوالن کي چيو ته ”هن کي تڙي نه ڪيو، جيڪڏهن مسٽر گبس سان ملڻ چاهي ٿو ته هن وٽ وڃي وڃوس. غريب ڊپ جو ماريو، ٻڏو ٻڏ ۾ ٿي ويو، پر گورنر جا همدرديءَ وارا لفظ ٻڌي پيٽ ۾ ساهه پيس. هيءَ معمولي واقعو ڪيتري نه عظمت ٿو ظاهر ڪري. سنڌين جي دلين تي عظيم ۽ اعليٰ ڪردار وارن ماڻهن جا اهڙا ڪم اثر ڪندا آهن ۽ سنڌي، سر بارٽل فريئر کي محبت ۽ پيار سان هميشه ياد ڪندا رهندا. سنڌ ۾ عام چوڻي آهي ته اهڙو صاحبلوڪ نه آيو ۽ نه ڪڏهن ايندو.

سنبت ١٩١٣ [١٨٥٦-٥٧ع] ۾، انگريزن لکنو(١) تي قبضو ڪيو. بس، پوءِ نه چڻ ته اشاري جي دير هئي. ساري هندستان ۾ خوفناڪ باهه وچڙي ويئي. لکنو جي ماڻهن بلوو ڪيو ۽ بنگال جي پلٽڻ، جنهن جي همدردي لکنو وارن سان هئي، تنهن به بغاوت شروع ڪري ڏني. نانا صاحب(٢)، جو پاڻ کي مشهور باجيراءِ جي اولاد مان ڪوٺائيندو هو، سو به وڃي غدارن سان شامل ٿيو ۽ ڪانپور جي ڀرسان انگريزن خلاف لڙائيءَ جا سانباها ڪرڻ لڳو. دهليءَ جي پوڙهو شهنشاهه، جو ان وقت انگريزن جي رحم و ڪرم تي رهندو هو ۽ چڱي چوکي پينشن کڻندو هو، تنهن پنهنجن همذهب غدار ڀائرن جو ساٿ

---

(١) اشارو آهي فبروري ١٨٥٦ع ۾، اوڌ تي قبضي ڏانهن.
(٢) نانا صاحب، پوني جي آخري پيشوا، باجيراءِ جو پٽ هو.

ڏنو. لکنو کان دهليءَ تائين قتل ۽ غارتگيريءَ جو هڪ دل ڏهڪائيندڙ منظر هو. ڪانپور جي پرسان انگريزن جي ڇانوڻيءَ تي حملو ڪيو ويو ۽ ڪيترا انگريز، زالن ۽ ٻارن سميت، غدارن جي هٿ چڙهيا. اهڙيءَ طرح، دهليءَ ۾ به ڪيترا انگريز قيد ٿيا. وحشي غدارن، قيدين سان ڪلور ڪري ڇڏيا. غدر ۾ جا رتوڇاڻ ۽ ماڻهن سان عقوبتون ٿيون، تن جي بيان ڪرڻ کان قلم قاصر آهي. مان هن وقت به تصور ٿو ڪريان ته دل ڏهلجيو وڃي ٿي. هندستان ۾ جيڪي وهيو واپريو پئي، تنهن جون ڳالهيون ٻڌي عام ماڻهن خيال ڪيو ته انگريزن جي حڪومت جو اجهو ٿو خاتمو ٿئي.

انهيءَ ڏکئي ۽ آزمائش جي وقت ۾ سر بارٽل فريئر جيڪو صبر، فڪر، دقيقہ سنجي ۽ حوصلو ڏيکاريو، تنهن جي جيتري واکاڻ ڪجي اوتري گهٽ آهي. هندستان ۾ انگريزن جي طاقت کي جيڪو خطرو هو، تنهن کي منهن ڏيڻ لاءِ نہ تڪليف جو خيال ڪيائين نہ خرچ جو. دستور موافق آءٌ سر بارٽل کي خبرون پهچائيندو ايندو هوس. آءٌ پنهنجن پراڻن خانداني گماشتن جي معرفت جوڌپور، جيپور، جيسلمر، پالي، راجپوتانا ۽ پنجاب جي مختلف شهرن مان خبرون گهرائي، سڌو بنا ڪنهن شرط شروط جي، ڪمشنر جي حوالي ڪندو هوس. مون کي ڪنهن به وقت، رات هجي يا ڏينهن گورنمينٽ هائوس ۾ وڃي، ڪمشنر سان ملڻ جي اجازت هوندي هئي. آءٌ ڏسندو هوس تہ هو هميشه لکڻ ۾ مشغول هوندو هو. انهيءَ خطري جي زماني ۾ هو روز دفتر ۾ ڪلاڪ کن وڃي ويهندو هو. ان وقت جهنڊو مٿان پيو لهرائيندو ۽ ڏيکاريندو هو تہ صاحب گهر ۾ موجود آهي. پوءِ هو پنهنجي خانگي ڪمري ۾ وڃي ويهندو هو ۽ سڄو ڏينهن پنهنجا تاثرات قلمبند ڪرڻ، حڪمن هدايتن جاري ڪرڻ ۾ صرف ڪندو هو. اڌهن ڏينهن ۾ هو ورلي گهوڙي تي سير ڪرڻ ويندو هو. هو اڪثر بنگلي جي مٿان

هڪ ڪمري ۾ وچي خلوت گزين ٿيندو هو، جتي ڪن ٿورن ماڻهن کي هن سان ملاقات ڪرڻ جي اجازت هوندي هئي. منهنجي لاءِ دربان کي خاص هدايت ڪئي هئائين ته هو جنهن به وقت اچي، ان وقت اندر پهچايوس. مان هڪڙي ڏينهن ٻين ٻجي ڌينهن جو هن وٽ ويٺو هوس ته ٻٽلر هن جو کاڌو کڻي آيو. سربارٽل فريئر مون تي خاص مهربان هوندو هو، ڪجهه بيحجاب به. منهنجي روبرو تڪلف نه ڪندو هو. هن پنهنجو کاڌو فقط اڌ بسڪوٽ مزي سان کاڌو، ۽ ٻه-ٽي قطرا برانديءَ جا پيتائين. مون کي ڪجهه تعجب ٿيو ته جيڪڏهن هي معمولي کاڌو کائيندو ته هيڏو لکپڙهه جو ڪم ڪيئن ڪري سگهندو؟ مون چيو ماڻس ته توهان کي جيترو پنهنجو خيال ڪرڻ کپي، اوترو خيال نٿا ڪريو. هن نهايت بيتڪلفيءَ سان جواب ڏنو ته مون کان واقعي ڏي کاڌو کائڻ نٿو اچي. رات جو به ميز تي نالي ڳڻائڻ لاءِ ويهندو آهيان. ان ڏينهن سر بارٽل فريئر جيڪي منهنجي سامهون کاڌو، ان مان مون اندازو لڳايو ته هو چوويهن ڪلاڪن ۾ پنجن تولن کان وڌيڪ خوراڪ نٿو کائي. هن کي فرضادائيءَ جو ايترو ته فکر ، اونو هو ۽ ايترو خطرو ٿي محسوس ڪيائين، جو انهن کي منهن ڏيڻ لاءِ هروقت تدبيرن سوچيندي سوچيندي بک ته هلي وئي هيس، پر آرام به قتل هوس. رات جو ٻه-ٽي ڪلاڪ جهڙي تهڙي ننڊ ڪندو هو. مون گهڻيئي انگريز ۽ يورپي ماڻهو اعليٰ صفتن جا مالڪ ڏٺا، پر بارٽل فريئر جو تحمل، دوراند يشي شناخت ۽ حوصلو، جيڪو هن انهيءَ ڏکئي ۽ آزمائش جي وقت ڏيکاريو، تنهن جو مثال ملڻ مشڪل آهي.

مون کي ڊپ هو ته بغاوت سبب، سرڪار جي مسلمان سپاهين تي اعتبار ڪونه ڪيو ويندو، ڇاڪاڻ ته هندستان جي غدر، هڪ ”جهاد“ جي صورت اختيار ڪئي هئي. مون هڪڙي ڏينهن سر بارٽل فريئر کي لکيو ته ”جيڪڏهن اوهان جي مرضي هجي ته مان زنجبار ۽ آفريڪا کان ٻه-چار هزار ماڻهو وٺي اچان؟

چاڪانڻ نه هو تعصبي نه آهن ۽ ساڳئي وقت هو بهادر، ايماندار ۽ وفادار سپاهي آهن. آءٌ ٽن هزارن کان چار هزار ماڻهو، ٻن - ٽن مهينن ۾ آڻي سگهان ٿو، بشرطيڪ سرڪار هڪ آگبوٽ منهنجي حوالي ڪري، ڇو ته سڄهن وارا جهاز سفر ۾ گهڻو وقت وٺندا."

سر بارٽل فريئر منهنجي سرجوشي ڏسي خوش ٿيو ۽ چيائين ته مان ان باري ۾ بمبئي سرڪار سان لکپڙهه ڪندس ۽ اتان جواب اچي ته پوءِ تو کي وڌيڪ هدايتون ڏيندس.

انهيءَ وچ ۾ ڪراچيءَ جي ديسي پيادن جي پلٽڻ، جنهن ۾ گهڻا اوڌ، لکنو ۽ دهليءَ جا رهاڪو هئا، تن مان اڪثر جوان بغاوت جون رٿون رٿڻ لڳا، پر انگريز سرڪار جو ستارو زور هو. سر بارٽل فريئر جي احتياط ۽ تدبير کي آفرين آهي. هن کي غدارن جون رٿون ۽ منصوبا، جيڪي ڳجهه ڳوهه ۾ ٿي رهيا هئا، ۽ جن کي فقط عمل ۾ آڻڻ جي دير هئي، معلوم ٿي ويا. اوچتو غدارن تي چڙهائي ڪري هنن کي پڪڙيو ويو ۽ ڪين جوڳي سزا ڏني وئي - ڪن کي ڦاسيءَ تي لٽڪايو ويو، ڪن کي توبن سان اڏايو ويو ۽ باقي ٻين کي قيد جي سزا ڏني وئي. الله تعاليٰ جو شڪر آهي، جو دهليءَ ۽ هندستان جي ٻين شهرن ۾ غدر جو(١) جلد خاتمو ڪيو ويو. سر بارٽل فريئر

---

(١) غدر کي مغلوب ڪرڻ کان پوءِ، سر جان لارينس هند - سرڪار ڏي لکيو ته جن عملدارن نمايان خدمتون ڪيون آهن، انهن مان سنڌ جي ڪمشنر، مسٽر ايچ . بي . اي . فريئر جا احسان ڪڏهن به نه وساري سگهجن. هي عملدار شروع کان آخر تائين - غدر جي ابتدا کان آخرين فتح تائين، پنجاب جي حڪومت جي، اهڙي مدد ڪندو رهيو جو ته انهن جو ملازم هو. هن جي اڻٿڪ ڪوشش سان بمبئيءَ جي پهرين توبخاني جي پلٽڻ، پوري وقت تي ملتان پهچي

(ڏسو حاشيه صفحي ٢٢٦ تي)

جي دهليءَ ۾ موڪليل مدد، فساد جي باهه وسائڻ ۾ ڪافي مدد ڪئي. دهليءَ جي ٻوڙهي شهنشاهه کي قيد ڪيو ويو، ۽ هن جا پٽ ڄچي ويا. شرارت جي مکيه بانين کي جوڳي سزا ڏني ويئي: ڪن کي ڦاسيءَ تي چاڙهيو ويو، ڪن کي توب جي منهن ۾ ڏنو ويو ۽ ڪن کي قيد جي سزا ڏني وئي. هرهنڌ غدر کي وڏيءَ طاقت سان ڪچليو ويو ۽ وري امن امان قائم ڪيو ويو. سنڌ ۾ مخفي طرح باريڪ جاچ ڪرائي ويئي ته ڪٿي فساد جو ٻج ته ڪونه ٻو ڪيو ويو آهي، پر ڏٺيءَ جي مهربانيءَ سان سڀ سک هو. سر بارٽل فريئر، صوبي جي دفاع لاءِ جيڪو انتظام ڪيو هو، سو سرڪار وٽ عزت لائق هو.

(آندل حاشيه صفحي ٢٢٥ تان)

وئي. هن پنجاب جي مدد لاءِ، پهريائين، ٻهرين بلوچ پلٽڻ ۽ پوءِ، ٻي بلوچ پلٽڻ سنڌ مان موڪلي. چيف ڪمشنر جو خيال آهي ته هندستان ۾ ٻيو ڪو اهڙو عملدار نه آهي، جنهن ايتري محنت ڪري سرڪار تي احسان ڪيو هجي.

باب ڏهون

فريئر جي سنڌ کان موڪلائي- هند-سرڪار جو نائونمل لاءِ دائمي جاگير ۽ ٽن پيڙهين لاءِ پينشن جي سفارش قبول ڪرڻ- نائونمل جو ڪليڪٽر جي پسند ڪيل زمين قبول ڪرڻ- عالومل جي شادي- فريئر جو بمبئيءَ جو گورنر مقرر ٿيڻ- نائونمل کي ڪوٽ- گورنمنٽ هائوس ۾ تقريب- پور گهاٽ ريلوي جو افتتاح- دکن جي تيرٿن جي ياترا- نائونمل کي سي. ايس. آءِ جو خطاب ملڻ- نائونمل جي اعزاز ۾ ڪمشنر جي دربار- فريئر جي ڪراچيءَ ۾ دربار ۽ نائونمل کي پنهنجي هٿن سان سي. ايس. آءِ جي تمغي سان نوازڻ- عالومل کي فريئر جي هٿان بي. اي جي سند ملڻ- نائونمل جي معلومات جا ذريعا- پوين کي نصيحت- خاتمو.

سنبت ١٩١٤ [١٨٥٧-٥٨ع] ۾، منهنجو پاءُ پريتمداس گذاري ويو. ساڳئي سال جي بدرا پک مهيني ۾ مون کي دل ۾ خيال آيو ته مون پنهنجي جواني ١٨٣١ع کان وٺي اڻٿڪ سرجوشيءَ سان انگريز سرڪار جي ڀلائي ۾ گذاري آهي، بيش بها ۽ اهم خدمتن ادا ڪرڻ جي ڪوشش پئي ڪئي اٿم ۽ منهنجو سمورو وقت سرڪار لاءِ وقف ٿيل هو، جنهنڪري انهيءَ عرصي ۾ منهنجا ڌنڌا ڌاريون رلي ويا ۽ مون اهو سمورو وقت گهران خرچ ڪري، پنهنجي خانگي عملي سان سرڪار جي خدمت ڪئي آهي، مون کي ان مان ڪهڙو فائدو ٿيو آهي؟ انهيءَ تڪليف جو مون کي ڪهڙو عيوضو مليو آهي؟ اهو خيال ڏاڍو ڏکدائڪ هو، ۽ منهنجي دل ھڪدم پرجي آئي. آءٌ ان وقت

سڏو سر بارٽل فريئر ڏانهن ويس. هو سمجهي ويو ته هن جي دل تي ڪو بار آهي. صحت جي باري ۾ سوال ڪيائين، چيومانس ته "مون سرڪار لاءِ چا نه ڪيو آهي، پاٽنجر، آئوٽرام، ۽ نيپئر جي ڏينهن ۾ مون نهايت مشڪل ۽ صبرآزما خدمتون انجام ڏنيون آهن. مان سمجهان ٿو ته سرڪار مون کي بلڪل وساري ڇڏيو آهي. آئوٽرام ۽ نيپئر جي ڏينهن ۾ مون جيڪي خدمتون ڪيون هيون، تن جي عيوض مون کي ڏک ۽ رنج کان سواءِ ٻيو ڪجهه به هٿ حاصل ڪونه ٿيو آهي. شايد منهنجون خدمتون سرڪار جي ڏيان تي ڪونه آنديون ويون آهن، نه ته جيڪر مون تي مهربانيءَ جي نظر ضرور ڪئي وڃي ها. ائين چوندي، مون ان وقت ٿڌو ساهه ڀريو. سر بارٽل محسوس ڪيو ته مون سان ڪافي زيادتي ڪئي وئي آهي. چيومانس ته هاڻي پيرسن ٿيو آهيان، ڪجهه ڪري به نٿو سگهان. منهنجي جوانيءَ واري چمار سرڪار جيئي خدمت ۾ گذري آهي. منهنجون اڳوڻيون واپاري ڪوٺيون ۽ وهنوار ٻين جي هٿن ۾ اچي ويا آهن. هاڻي مون کي دنيا ۾ وري نئين سر حياتي شروع ڪرڻي پوندي. سر بارٽل منهنجي عرض کي نهايت لطف ۽ ڪرم سان ٻڌو ۽ دلاسو ڏيندي چيائين ته مون کي تنهنجي سموري خبر آهي، تون مون کي ياد آهين. مون تنهنجي لاءِ "راءِ بهادر" جي خطاب ۽ سٺ رپين ماهوار پالڪي(١) لاءِ، وظيفي جي سفارش ڪرڻ وارو آهيان. مون هن جو شڪريو ادا ڪيو ۽ چيومانس ته "'راءِ بهادر' جو لقب ۽ پالڪيءَ جو معاوضو ته منهنجي خواب و خيال ۾ به نه هئا."

ٿوري وقت کان پوءِ، سر بارٽل فريئر ڪلڪتي ۾، هند-

---

(١) اڳئين زماني ۾ پالڪيءَ ۽ ڏولي بردارن لاءِ ڪجهه وظيفو ڏيڻ، ڏيهي رياستن ۾ هڪ خاص اعزاز جو طريقو هوندو هو. بعضي بعضي انگريز به ان جو استعمال ڪندا هئا.

سرڪار جي ڪائونسل جو ميمبر مقرر ٿيو. سنڌ جي ماڻهن کي جڏهن خبر پيئي ته سندن پيارو حاڪم جلد وڃڻ وارو آهي، تڏهن کين ڏاڍو ڏک ٿيو. جيئن جيئن هن جي موڪلائيءَ جو ڏينهن ويجهو ايندو ويو، تيئن سنڌ جا سڀ وڏا ماڻهو، مير خواهه بيا، هن جي تعظيم ۽ جدائيءَ تي افسوس جي اظهار ڪرڻ لاءِ ڪراچيءَ ۾ گڏ ٿيا. ڪراچيءَ جي ماڻهن سر بارٽل فريئر جي شان ۾ اهڙي ته پرتڪلف ضيافت جو انتظام ڪيو، جو ڪراچيءَ ۾ اهڙو انتظام اڳي ڪڏهن ڪونه ٿيو هو. سر بارٽل فريئر کي هڪ سينگاريل تخت تي ويهاريو ويو هو، جو خاص هن موقعي لاءِ تيار ڪرايو ويو هو. آءٌ تقريب ۾ سڄو وقت ساڻ هوسانس. هن جي پيشانيءَ تي صاف لکيو پيو هو، ته مڙس اڳا به اوج کي رسندو. تقريب اهڙي شاندار هئي، جو ان جو بيان ڪرڻ مشڪل آهي. انهيءَ ضيافت جي اهميت فقط اهي ئي محسوس ڪري سگهن ٿا، جي ان ۾ شريڪ ٿيا هئا. ڪراچيءَ جا يورپي مرد ۽ زالون ان موقعي تي وڏي تعداد ۾ حاضر هئا. اهو موقعو ماڻهن کي ڪڏهن به ڪونه وسرندو.

سر بارٽل فريئر کان پوءِ سنڌ جي حڪومت بمبئيءَ جي سول سروس جي جي . ڊي . انويرارٽيءَ جي حوالي ڪئي ويئي. ميجر ايف . جي . گولڊسمڊ، مسٽر جي . ڊي . انويرارٽيءَ جو فرسٽ اسسٽنٽ ڪمشنر رهيو. نئون ڪمشنر نرمدل، نهايت شريف طبع ۽ تعريف جي لائق هو.

ٻن - ٽن مهينن کان پوءِ، سنڌ جي ڪمشنر کي، بمبئي سرڪار جي معرفت، هند-سرڪار جو فيصلو پهتو، جنهن ۾ منهنجي لاءِ ٻه سؤ رپيا ماهوار پينشن(١)، ٽن پيڙهين لاءِ مقرر

---

(١) انهن رعايتن جي سفارش، فريئر آڪٽوبر ١٨٥٩ع ۾، سنڌ ۾ پنهنجي عهدي کي خيرباد چوڻ کان ٿورا ڏينهن اڳ

(ڏسو حاشيه صفحي ٢٣٠ تي)

ڪئي ويئي هئي. ان ڪان سواءِ، منهنجي لاءِ انعام طور دائمي جاگير به منظور ڪئي ويئي هئي. مون کي اجازت ڏني ويئي ته سنڌ ۾ ڪٿي به اهڙي زمين پسند ڪريان، جنهن جي ساليانې پيدائش ٻارهن سؤ روپين کان مٿي نه هجي. انهيءَ اطلاع ملڻ کان پوءِ، سنڌ جي ڪمشنر مون کي گهرائي، سرڪار جي نيڪ ارادي کان واقف ڪيو. مون احوال ٻڌي، خدا جو شڪر ڪيو ۽ انگريز سرڪار جا احسان مڃيم. ڪمشنر مون کي خاص طرح چيو ته توکي ٽن ضلعن ۾ ڪٿي به زمين انتخاب ڪرڻ جو حق آهي.

ان وقت جي ڪليڪٽر، ميجر ڊسٽرولي، مون کي گهرائي هند-سرڪار جي فيصلي جو نقل هٿ ۾ ڏني پڇيو ته "زمين ڪٿي پسند ڪندين؟" چيومانس ته "مون کي ڪراچي ضلعي جو سيوهڻ تعلقو پسند آهي." پوءِ چيائين ته "ڪهڙو مڪان ڪپئم؟" ان بعد پاڻ ئي ڪرم فرمائي صلاح ڏنائين ته "جي غيرآباد زمين پسند ڪندين ته جاگير جي وڏيڪ ايراضي ملنديئ، جنهن مان اڳتي هاي خرچ ۽ سڌاري سان، وڌيڪ پيدائش ٿيندءِ."

(آندل حاشيه صفحي ٢٢٩ تان)

ڪئي هئي ۽ بمبئيءَ جي سرڪار ان جي تائيد ڪئي هئي. فريئر عين ان وقت ڪلڪتي ۾ هند-سرڪار جي ميمبر جي حيثيت ۾ ڀتو ۽ لاشڪ منهنجي دوست جي ان وقت سفارش ڪئي هوندائين.

هندستانين جي نظر ۾ ڪنهن به "دائمي بخشيش" جو لفظ سڀ کان زياده قيمتي سمجهيو ويندو آهي؛ مالي فائدي لاءِ نه، پر ان لاءِ ته اهو خادم جي نالي ۽ خدمتن جي يادگيري هميشه لاءِ قائم رکندو. جهڙيءَ طرح انگلستان ۾ "ميئر" جو خطاب عهديدار يادگيري هميشه لاءِ قائم رکندو آهي. — مؤلف

مون چيومانس ته ”مون کي وقت ڏي ته سيوهڻ تعلقي ۾ وڃي
مختلف مڪان روبرو ڏسي، جاگير جي لاءِ زمين پسند ڪريان.“
ڪليڪٽر جي اجازت ملڻ تي مان سيوهڻ وڃي گهير سب ڊويزن
۾ ٽي مڪان، (١) سسني، (٢) گمبوٽ ۽ (٣) ڪرو پسند ڪيا،
۽ پڌايم ته انهن مان ڪوبه مڪان مون کي ڏنو وڃي. پوءِ
ڪراچيءَ اچي، ڊسٽروليءَ کي پنهنجي انتخاب کان واقف ڪيم.
هن وراڻيو ته سرڪار جي اندازي موجب انهن مڪانن ۾ تو کي
ٿوري ايراضي ملندي، بهتر ٿيندو ته ڪا غيرآباد زمين پسند ڪر.
چيومانس ته مون کي پيٽي ڪپي ۽ تون مون کي ڪيتي ٿو مڙهڻ
گهرين، جنهن لاءِ سارو سال محنت ۽ ڪشالو ڪرڻو پوندو ۽
مون کي هن عمر ۾ گهر کان گهڻو وقت دور رهڻو پوندو.“
ان تي وڏو بحث هليو. آخر ڪليڪٽر چيو ته ”سيوهڻ تعلقي
۾ دري ديرو ديهه قبول ڪر، جنهن جي سرڪاري رڪارڊ
مطابق ١٠،۴٥٦ بگا ايراضي آهي.“ پڇيومانس ته ”ان مان سرڪار
کي سال ۾ ڪيتري پيدائش ٿيندي آهي؟“ چيائين ته ”سرڪار
جي پيدائش جو حصو سراسري پنجن يا ڇهن سون رپين کان
وڏيڪ نه هوندو آهي، پر جيڪڏهن سڌاري تي خرچ ڪبو ته
زمين مان وڏيڪ پيدائش ۽ آمدني ٿيندي.“ مون اها تجويز
قبول ڪانه ڪئي. اهڙيءَ طرح بحث مباحثي ۾ وقت گذرندو ويو
۽ سڄا سارا چار مهينا گذري ويا. آخر سنڌ جي ڪمشنر،
ڪليڪٽر کان پڇيو ته هن معاملي ۾ ڪهڙا قدم کنيا ويا آهن؟
ڪليڪٽر مون کي گهرائي پاڻ سان ڪمشنر وٽ وٺي ويو.
ميجر (هاڻي جنرل گولڊسمٿ) ملاقات وقت حاضر هو، جڏهن
ڪليڪٽر، ڪمشنر کي چيو ته ”مون صلاح ڏني اٿمانس ته ديهه
دري ديرو ۾ جاگير وٺي، پر هي ان تي راضي نه آهي.“ مون
ڪمشنر کي دري ديري جي باري ۾ پنهنجا اعتراض پڌايا.
چيومانس ته ”ان جو وڏو حصو غيرآباد ۽ بنجر آهي، ان کي
آباد ڪرڻ تي وڏو خرچ ۽ تڪليف ڪرڻي پوندي. تنهن ڪان

سواءِ ان تہ جا زميندار بہ قڌئي آهن." پر ڪمشنر زور ڀريو تہ اها ڏيھہ قبول ڪري، انھيءَ زمين ۾ خدا برڪت وجھندو ۽ عاليشان درخت پيدا ٿيندا، جن جي ٽارين مان سونا ميوا پيا لٽڪندا. ڪمشنر جي انھيءَ دعا مون تي ڏاڍو اثر ڪيو. چيومانس تہ "چڱو، جي اوهان جي مرضي آهي تہ مان دري ديري جي ڏيھہ ٿي قبول ڪندس." اهڙيءَ ريت دري ديري جي ڏيھہ مون کي دائمي جاگير ۾ ملي، جنھن جون حدون سيٽلمينٽ ۽ سروي ڊپارٽمينٽ جي رڪارڊ ۾ ڏيکاريل هيون. اهي حدون هن طرح آهن: اوڀر طرف سنڌو ندي، ڏکڻ ۾ ڪرمپور جو ڳوٺ، اولھہ ۾ ٿلنيءَ جو ڳوٺ ۽ اتر ۾ بلاولپور جو ڳوٺ. ان تي ڪمشنر مون کي سنڌ ڏيڻ فرمائي ۽ ڪليڪٽر پيا ضروري ڪاغذ مهيا ڪري ڏنا.

سنڌ وٺڻ کان پوءِ، آءٌ پنھنجي نندي پٽ ٿانورداس کي وٺي دري ديري ويس. مون اڳي دري ديرو ڪڏهن ڪونہ ڏٺو هو. زمين جو معائنو ڪيم تہ ساري غيرآباد ۽ جھنگ ٿي جھنگ هئي. زميندار بلڪل نڪما هئا. هو فقط ايتري آبادي ڪندا هئا، جنھن مان سندن ڏيڍن جو ۽ پنھنجو گذران ٿي سگھندو هو. مون هنن جي حوصلہ افزائي ڪئي ۽ کين محنت ۽ ايمانداريءَ سان پورهئي ڪرڻ جي ترغيب ڏنيم. ازان سواءِ، مون کين تقاويون لونگيون ۽ پيا انعام وغيره بہ ڏنا. انھيءَ همت افزائي هوندي بہ پهرئين سال ۾ جاگير جي ڪل پيدائش پنج سؤ رپيا ٿي. پهرئين سال آءٌ چار مهينا جاگير تي رهيس ۽ منھنجو خرچ آمدنيءَ کان گھڻو ڪجھہ وڌيڪ ٿي ويو هو: چاڪاڻ تہ عام ماڻهن کان سواءِ جوهيءَ، ڪاڇي(١) ۽ ٻين هنڌن جا سردار ۽ معزز ماڻهو مون سان ملڻ ايندا هئا ۽ ملڪ جي دستور مطابق انھن

---

(١) جوهي تعلقو ۽ ڪاڇو، سيوهڻ تعلقي جي اتر - اولھہ ۾، وسيع خشڪ ايراضيون آهن.

سيٺي جي مهمان-نوازي ڪرڻي پوندي هئي. اپريل ۾ جڏهن گرمي شروع ٿي، تڏهن مان ڪراچيءَ موٽي آيس ۽ ٻئي سال وڏي پٽ ٽيڪمداس کي ساڻ وٺي ويس. وري ٻه پنج-ڇهه مهينا جاگير تي رهيس، ۽ ڪل اٺ سؤ رپيا حاصل ٿيم. ان جي مقابلي ۾ گهڻو ئي خرچ ٿيو. گرمي شروع ٿي ته اڳي وانگر ڪراچيءَ موٽي آيس. ان کان پوءِ، پنهنجي پٽ ٽانورداس کي آباديءَ جي نظرداريءَ لاءِ سال ۾ نو مهينا جاگير تي رهائيندو هوس. زميندار، تقاوي(١) خرچ ڪري ڇڏيندا هئا ۽ ڪڏهن به موٽائڻ جي نه ڪندا هئا ۽ هر دفعي اجايا سجايا بهانا ڪندا هئا. انهن بيوقوفن کي پنهنجي پيٽ جو خيال به نه هوندو هو ۽ آباديءَ ڏانهن پورو ڌيان ڪين ڏيندا هئا.

انهن ڏينهن ۾ منهنجي پوٽي، عالمچند (عالومل)، بمبئيءَ يونيورسٽيءَ مان مئٽرڪ پاس ڪئي ۽ هن کي ميجر گولڊسمڊ جي صلاح سان، ڪاليج ۾ اعليٰ تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ بمبئيءَ موڪليو ويو. جي. ڊي انويرارٽي کي، جنهن سنڌ تي صلح سانت سان حڪومت ڪئي هئي، بمبئيءَ ۾ گورنر جي ڪائونسل جو ميمبر ڪيو ويو ۽ هن جي جاءِ تي مسٽر سيموئل مئنسفيلڊ سنڌ جو ڪمشنر مقرر ٿيو. مسٽر موڊر کي مسٽر مئنسفيلڊ جو روينيو نائب نامزد ڪيو ويو.

سنبت ١٩١٩ [١٨٦٢-٦٣ع] ۾، عالمچند جي حيدرآباد ۾ شادي ٿيڻي هئي، تنهنڪري هن کي سنڌ ڏانهن موٽڻو پيو. هن کي چار مهينا ترسڻو پيو، جنهن کان پوءِ هو پڙهڻ لاءِ بمبئيءَ موٽي ويو.

انهن ڏينهن ۾، سر بارٽل فريئر کي بمبئيءَ جو گورنر نامزد ڪيو ويو، جنهنڪري سنڌ جي گهر گهر ۾ خوشي ملهائي

---

(١) ٻج ۽ ان وغيره جي خريداريءَ لاءِ روڪ پيشگي، جا فصل لهڻ تي واپس ڪئي ويندي آهي.

وٺي. جڏهن مون کي معلوم ٿيو ته سر بارٽل فريئر ممبئيءَ پهتو آهي، تڏهن مون کيس مبارڪباديءَ جو خط موڪليو ۽ لکيو مانس ته ”اسان جي بمبئيءَ ۾ ڪيترين پيڙهين کان ڪوٺي هوندي هئي، پر اسان مان ڪوبه ڪڏهن اتي ڪونه ويو هو. منهنجي ڏادي مرضي آهي ته مان روبرو اچي حضوراعليٰ جا نياز حاصل ڪريان. سر بارٽل فريئر ڪرم فرمائي جواب ڏنو ته ”بمبئي ڏسڻ جهڙو شهر آهي ۽ توکي ضرور هتي اچڻ کپي. مان توکي شهر جون سڀ مشهور جايون ڏيکاريندس.“ علچند ان وقت بمبئيءَ ڪاليج ۾ پڙهندو هو. مون پين ماڻهن کي به پنهنجي اچڻ جو اطلاع ڏنو. منهنجي رهائش لاءِ چيپواڙي ۾، سؤ رپئي ماهوار مسواڙ تي، هڪ جدا جاءِ ورتي. مان ڪراچيءَ کان آگبوٽ ۾ روانو ٿيس ۽ سٺ ڪلاڪن جي سفر کان پوءِ، بمبئيءَ پهتس. مون کي بمبئي ڏادي وڻي ۽ سر بارٽل فريئر سان پڻ ملي خوش ٿيس. آءٌ بمبئيءَ ۾ سر بارٽل فريئر سان ٻئي-ٽئين ڏينهن ملڻ ويندو هوس، ۽ هروقت سندس پرائيويٽ سيڪريٽري مسٽر آرٿر (وڏو)، مون کي شفقت سان پيش ايندو هو، جنهن لاءِ مان هن جو شڪرگذار آهيان. شهر جي گهڻن وڏن ماڻهن مون کي ملاقات جو شرف بخشيو، جهڙوڪ: سر جمشيدجي جيجڀائي بئرونيٽ، واڙيا خاندان جو جگناٿ شنڪر سيٺ ۽ ڪيترا ٻيا. مان به هنن وٽ ملاقات لاءِ ويس ۽ سندن دوستيءَ جو شرف حاصل ڪيم. سنڌي ته روز مون سان ملڻ ايندا هئا. انهن کان سواءِ، پور بندر ۽ مانڊويءَ جي دوستن جا مٺ مائٽ دوست ۽ گماشتا به ايندا هئا.

تنهن کان پوءِ جلدئي ليڊي فريئر کي يورپ وڃڻو هو ۽ هن جي خير سان آسهڻ کان اڳ گورنمينٽ هائوس ۾ الوداعي تقريب ڪئي ويئي. دعوتناما شام جو اٺين يا ساڍي اٺين بجي لاءِ موڪليا ويا. هن موقعي تي حاضر ٿيڻ لاءِ مون کي حڪم ڪيو ويو. مان حڪم مطابق تقريب ۾ شامل ٿيس. گورنمينٽ

هائوس جي هڪ خوشنما ۽ روشن ڪمري ۾، ڪيترين ئي حسين ۽ خوشپوش يورپي زالون ۽ مرد اچي ڪٺا ٿيا هئا. انهن کان سواءِ ڏهه-ٻارهن ديسي ماڻهو به هئا. سر بارٽل فريئر ۽ ليڊي صاحبه پاڻ مهمانن جو ڏاڪڻ تي، گول ڪمري جي در وٽ، استقبال ٿي ڪيو. مجلس ڪجهه هندستاني رنگ روپ اختيار ڪيو ۽ مون کي اڳين زماني جي هندستان جي بادشاهن جي يادگيري دل ۾ تري آئي، جي اهڙي قسم جون مجلسون ڪندا هئا.

انهن ڏينهن ۾ ڪجهه جا اکهه چوٽ چڙهي ويا هئا، بمبئيءَ جي ماڻهن کي وڏا فائدا ٿيا هئا. شهر دولت سان ٿي ڦاٽو. پوني(١) ناٿين سدو الهندي گهاٽن مان، ريل جو رستو ٺاهيو ويو هو. رستو جبلن جي وچان هو، جنهنڪري ويهن کان وڌيڪ سرنگون هنيون ويون هيون. اهو منصوبو ان وقت مڪمل ٿي چڪو هو ۽ ريل آمد و رفت لاءِ کلئي هئي. انهيءَ سلسلي ۾ به هڪ افتتاحي تقريب جو انتظام ڪيو ويو هو. اها تقريب سرنگن جي پاسي، ڪنڊالا جي هيٺان لنوُلائي اسٽيشن وٽ ٿيڻي هئي. جلسي جي صدارت، جناب گورنر صاحب جن کي ڪرڻي هئي. مون کي به دعوت هئي. چنانچ مان پنهنجي پوٽي سان گڏجي اوڏاهن ويس. اسان بائڪلا اسٽيشن تان ريل گاڏيءَ ۾ روانا ٿياسين. رستي ۾ ڪيترين سرنگن مان لنگهڻو پيو. آفرين آهي

(١) پور گهاٽ، ڪونڪن جي هيٺاهينءَ ايراضيءَ کان وٺي دکن ميداني علائقي تائين، هڪ انجنيري فن جو ڪمال ڏيکاريل آهي. ريل پندرهن ميلن ۾، الهندي گهاٽن جي ڏاڪڻ جبلن مٿان ٽپي، ١٨٠٠ فوٽ مٿي چڙهي وڃي ٿي. جي • آء • پي ريلوي جي هيءَ شاخ، بمبئيءَ کي پوني سان ملائي ٿي، جتان حيدرآباد، مدراس ۽ هندستان جي ٻين شهرن ڏي وڃي سگهجي ٿو. —مؤلف

انهن ماڻهن جي هنر ۽ تحمل کي، جن اهو ڪارنامو رٿي ان کي عملي جامو پهرايو آهي. لنؤلائي ۾ گهٽائي ماڻهو اڇي گڏ ٿيا هئا. يورپي خواهہ ديسي ماڻهن لاءِ سٺو انتظام ڪيو ويو هو. تقريب ختم ٿيڻ کان پوءِ، اسان رات جو ڏهين بجي بمبئيءَ موٽي آياسين.

مئي مهيني ۾، سر بارٽل، قيام لاءِ پوني ويو. ان کان اڳ مان هن کان ناسڪ جي تيرٿن ڏسڻ جي اجازت ورتي هئي. آءٌ ناسڪ کان ترمبڪ(١) ويس، جتي مهاديو جو مندر آهي. ترمبڪ ۾ تلاءِ جي مٿان هڪ ٽڪري آهي، جنهن مان گوداوري ندي نڪري ٿي. مون خيال ڪيو تہ گوداوريءَ جو منهن ڏسان، ٽنهنڪري ست سؤ ڏاڪا، جي هڪ ڌرمآتما هندوءَ جي خرچ تي ٽڪر ٽاڪي ناهيا ويا هئا، چڙهي، وڃي اها جاءِ ڏٺم، جتان پاڻي ٽيپو ٽيپو ٿي نڪري ٿو. اتي جبل ۾ هڪ ڳانءِ جي صورت اُڪريل آهي، جنهن مان پاڻي وهي ٿو. مان ترمبڪ کان موٽي ناسڪ آيس ۽ اتان پنڌيرپور جي رستي پوني ويس. پنڌيرپور بہ انهيءَ طرف جو هڪ مشهور تيرٿ آهي. مون پوني جو سڄو شهر گهمي ڏٺو ۽ پاروتيءَ(٢) جي مندر ۾ پڻ ويس. ڪنهن

---

(١) ترمبڪ ۽ پنڌيرپور، بمبئيءَ ڪاتي ۾ سڀ کان وڌيڪ مشهور ياترائون آهن. ترمبڪ، گوداوريءَ جو سرچشمو آهي، جيئن گنگوتردوار گنگانديءَ جا سرچشما آهن. تنهن کان سواءِ، اتي مهاديو جو مندر بہ آهي. پنڌيرپور ۾ وٽوبا ديوتا جو بت آهي، جو مرهٽن جي ساري ملڪ ۾ مشهور آهي. ترمبڪ جو ميلو ٻارهن سالن ۾ هڪ دفعو لڳندو آهي. پنڌيرپور ۾ هر سال تي ميلا لڳندا آهن. —مؤلف

(٢) پاروتي، پوني جي ٻاهران، پيشوائن جو خاص مندر آهي. آخر واري پيشوا، مندر جي ورانديءَ مان ڪرڪيءَ جي

(ڏسو حاشيہ صفحي ٢٣٧ تي)

وقت پونو هڪ مشهور شهر هوندو هو، پر هن وقت ان جي ڏتڙيل حالت هئي. سيرپور تائين سڌو ريل جو رستو ڪونه آهي. ريل گاڏيءَ اسان کي ڪورلاسوريءَ ۾ لاٿو، جتان اسان گهوڙا ڪري پنڌيرپور وياسين. هن جاءِ تي وتوبا ديوتا جو آستانو آهي، جنهن جي هيٺان چندرياڳ ندي وهي ٿي. مان چار ڏينهن پنڌيرپور ۾ رهي پوني موٽي آيس، جتي معلوم ٿيو ته گورنر صاحب جن مهابليشور ويا آهن. تنهنڪري صاحب بهادر ڏي خط لکيم ته چؤماسو جلد شروع ٿيڻ وارو آهي ۽ مون کي هاڻي سنڌ ڏانهن موٽڻ گهرجي. پوءِ مان بمبئيءَ موٽي آيس، جتان چئن ڏينهن کان پوءِ، ڪراچيءَ روانو ٿي ويس. موٽ تي سفر تمام اهنجو هو. سارو وقت طوفان هو ۽ سمنڊ ڏاڍو تکو هو، پر خدا جو شڪر آهي، جو مان ٽن ڏينهن کان پوءِ صحيح سلامت ڪراچيءَ پهتس. مون کي بمبئيءَ ۾ ڏاڍو مزو آيو. سر بارٽل فريئر صاحب مون تي ڏاڍو مهربان هو.

سن ١٨٦٦ع ۾، مسٽر مئنسفيلڊ ڪمشنر، موڪل تي بمبئيءَ روانو ٿي ويو ۽ هن جي جاءِ تي مسٽر رابرسٽن عارضي ڪمشنر مقرر ٿيو. ٻن مهينن کان پوءِ، خبر آئي ته انگلنڊ ۽ هندستان جي ملڪه، هندستان جي راجائن ۽ نوابن ۽ حڪومت جي ٻين لائق ماڻهن لاءِ هڪ نئون اعزاز مقرر ڪيو آهي. انهيءَ اعزاز جو نالو هو "موسٽ ايگزالٽيڊ آرڊر آف دي سٽار آف انڊيا" (هندستان جي ستاري جو ممتاز ترين اعزاز) ٻڌڻ ۾ آيو ٿي ته انهيءَ اعزاز لاءِ منهنجو نالو پڻ تجويز ڪيو ويو هو. مون کي جڏهن اها خبر پئي، تڏهن مون سرڪار نامدار جو

(آنڌل حاشيه صفحي ٢٣٦ تان)

لڙائي ڏني هئي. لڙائيءَ کان پوءِ هن کي تخت تان دستبردار ٿيڻو پيو هو.

شڪرانو ادا ڪيو، جنهن مون کي انهيءَ اعليٰ اعزاز جي لائق سمجهيو هو. بمبئي سرڪار وٽان، سنڌ جي ڪمشنر وٽ اهڙو اطلاع سرڪاري طور پهچايو ويو ۽ هن هڪ دربار ڪوٺائي، جتي منهنجن ٽيهن سالن جي خدمتن جو اعتراف ڪري، مون کي ملڪه معظمه جي طرفان هندستان جي ستاري جي اعزاز سان نوازيو ويو(١). اهڙيءَ طرح، ساريءَ سنڌ منهنجو اعزاز ڏسي، سرڪار نامدار جي بينظير انصاف کي ساراهيو.

١٨٦٦ع جي آخر ۽ ١٨٦٧ع جي اول ۾، سر بارٽل فريئر سنڌ کي پنهنجي تشريف آوريءَ جو شرف بخشيو. جيئن هن جي ارادي جي خبر پئي، تيئن سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ مان سڀ معزز ماڻهو، سردار ۽ امير، صاحب موصوف کي سندن شان مطابق آجيان ڪرڻ لاءِ اچي ڪراچيءَ ۾ گڏ ٿيا. آءٌ حضور اعليٰ سان گڏجي ڏاڍو خوش ٿيس. جلدئي سر بارٽل فريئر مون کي ”ستاره-هند“ جو اعليٰ ترين تمغو ۽ اعزاز ڏيڻ لاءِ فريئر هال ۾ دربار ڪوٺائي. فريئرهال کي خاص نموني سان سينگاريو ويو هو. فريئر جي اچڻ کان اڳ، سارو هال ماڻهن سان ڀرجي ٿي ويو هو. هن جي پهچڻ جو اطلاع بگل باجن، دهلن دمامن ۽ توبن جي سلاميءَ سان ڪيو ويو. گورنر صاحب هال ۾ پير پاتو ته حاضرين سڀ اٿي بيٺا. هن جي ويهڻ کان پوءِ، مون کي تخت وٽ وٺي ويا، جنهن جي هڪ پاسي کان بمبئي سرڪار جو سيڪريٽري، ايف. ايس چئپمئن، ٻئي پاسي کان ڪراچيءَ جو ڪليڪٽر، ميجر (هاڻي ڪرنل) لامبرٽ بيٺا هئا. گورنر صاحب اٿي بيهي مون ڏانهن مخاطب ٿي انگريزيءَ ۾ تقرير ڪئي. تقرير کان پوءِ مون کي ملڪه صاحبه جي سنڌ، ڪيمخاب جي ٿيلهيءَ ۾، ۽ اعزازي تمغو ڏيڻ فرمايو. تمغو هيرن سان جڙيل ستارو آهي، جنهن جي هيٺان ملڪه جي تصوير ٽنگيل

---

(١) ڏسو ضميمو-١٣.

آهي. مان پاڻ کي سرڪار جو ايڏو تہ مشڪور ۽ ممنون محسوس ڪيو، جو مون کي پنهنجي احساس کي لفظي تشڪيل ڏيڻ جي طاقت ئي ڪانہ رهي. مون مختصر لفظن ۾، سنڌ ۾، ملڪه صاحبہ جي حڪومت جي انصاف جي تعريف ڪئي، ۽ چاڻايم تہ ان جي روشنائي، سج وانگر دور دراز ملڪن کي سنور ڪري ٿي.

مون هندستان ۽ يورپ جي جهونين ۽ نين حڪومتن جا اتهاس پڙهيا ۽ ٻڌا آهن. منهنجي خيال ۾ برٽش حڪومت جهڙي مخير، دورانديش حڪومت ڪڏهن ڪانہ قائم ٿي آهي، جا هر شخص کي سندس خدمتن جو صلو ڏيڻ لاءِ تيار آهي.

ان بعد سر بارٽل فريئر صاحب، ڪراچيءَ کان حيدرآباد روانو ٿيو، جتي پڻ دربار ڪرڻي هيس. ٻن ڏينهن کان پوءِ، هو واپس موٽي آيو، جو کيس بمبئي يونيورسٽيءَ جي ساليانی جلسي ۾ سندن ڏيڻ لاءِ صدارت ڪرڻي هئي. منهنجو پوٽو عالمچند، بي . اي جي امتحان ۾ ڪامياب ٿيو هو. يونيورسٽيءَ جي امتحان ۾ هن کي سند ڏني وئي هئي. اها سند سر بارٽل فريئر صاحب پنهنجن مبارڪ هٿن سان کيس ڏني هئي. حقيقت ۾ سر بارٽل فريئر ۽ جنرل سر ايف . جي گولڊسمڊ ئي هن جي تعليم جا ذميدار آهن. ان کان پوءِ جلد ئي عالمچند سنڌ ۾ موٽي آيو.

١٨٦٧ع جي مئي مهيني ۾، مسٽر مئنسفيلڊ بمبئيءَ جي گورنر جي ڪائونسل جو ميمبر مقرر ٿيو. سر وليم ميريويدر کي مستقل طور ڪمشنر مقرر ڪيو ويو ۽ مسٽر هيولاڪ ڇهن مهينن کان پوءِ سنڌ ڇڏي ويو.

انهيءَ وچ ۾ سر بارٽل فريئر جي عهدي جو مدو ختم ٿيو ۽ صاحب موصوف هندستان جي ساحل کي خيرباد چئي، انگلستان روانو ٿي ويو، جتي هو ڪائونسل آف انڊيا جو ميمبر مقرر ٿيو. ان کان پوءِ، بمبئيءَ جي حڪومت جون واڳون سر سيمور فزجيرلڊ کي ڏنيون ويون. نئون گورنر ١٨٦٧ع جي

آخر ۾، سنڌ ۾ تشريف فرما ٿيو ۽ ڪراچيءَ ۾ هڪ دربار ڪيائين، جتي مان به حاضر هوس.

سنبت ١٩٢٥ جي اسو مهيني مطابق ٨- آڪٽوبر ١٨٦٨ع ۾، عالمچند کي پٽ ڄائو، جنهن جو نالو حشمتراء رکيو ويو.

سنبت ١٩٢٧ جي مانگهہ مهيني، مطابق جنوري ١٨٧١ع ۾، آءٌ پنهنجي ڀائٽي، آتمارام جي پٽ، فتحچند جي شاديءَ تي حيدرآباد ويس. شادي ڏاڍي ڌام ڌوم سان ٿي. اسان مهيني کان پوءِ حيدرآباد موٽي آياسين.

سنبت ١٩٢٧ جي چيٽ مهيني برابر مارچ ١٨٧١ع ۾ ٽيڪمداس کي ٻيو پٽ ڄائو، جنهن جو نالو مولچند رکيائين.

هڪڙي دفعي، منهنجي پوٽي عالمچند، مون کي چيو ته ”ڏاڏا چونه پنهنجو ۽ پنهنجي گهراڻي جو هڪ مختصر احوال لکون. اها ڪا غيرمعمولي ڳالهه نه آهي. ڪيترن ماڻهن پنهنجي حياتيءَ ۾ پنهنجا جيون چرتر لکيا آهن، جي مون پڙهيا آهن. پر مان هن کان پيو ٽٽائيندو هوس. آخر مون هن جي بار بار چوڻ تي، ١٨٧١ع جي اپريل مهيني برابر سنبت ١٩٢٧ جي ويساک مهيني ۾ اهو ڪم شروع ڪيو.

معلوم هجي ته هن ڪتاب ۾ جو ڪجهه لکيل آهي، ان جو ڪجهه حصو، مون شريمتي پارپتي ٻائيءَ، زال سيٺ پوچومل، جو منهنجو چوٿينءَ پيڙهيءَ ۾ وڏو هو، ان کان ٻڌو آهي. آءٌ ننڍپڻ ۾ هن جي نظر هيٺ ڪيڏندو ۽ رانديون ڪندو هوس ۽ هوءَ مون کي پنهنجون يادگيريون ٻڌائي، وندرائيندي هئي. ڪي ڳالهيون مون پنهنجي ڏاڏي لعلمڻداس، کان ٻڌيون هيون.

ٻارهن سالن جي عمر کان وٺي آءٌ سيٺ لعلمڻداس جي حاضريءَ ۾ رهي، ڪراچيءَ واري ڪارخاني جي دفتر جو ڪم ڪندو هوس. باقي احوال منهنجي ذاتي علم ۽ آزمودي تي ٻڌل آهي. مون هرهڪ واقعي جو مختصر، پر سچو ۽ صحيح احوال ڏنو آهي. جيڪڏهن ان ۾ ڪا غلطي ٿي وئي هجي ته خدا

معاف ڪندا. منهنجي عمر هاڻي ستهٺ سالن کان به مٿي ٿي وئي آهي، نظر جهڪي ٿي وئي اٿم ۽ وات ۾ هڪ به ڏند نه بچيو آهي. جيڪڏهن آءٌ پنهنجي خاندان ۽ ان جي اثر ۽ اقتدار جو تفصيلوار احوال لکان ته هن جهڙا ٽي ڪتاب پورجي وڃن! پر خراب نظر جي ڪري اکين تي بار پوي ٿو ۽ وڌيڪ لکڻ جي طاقت نٿي ٿئيم. قصو ختم ڪرڻ کان اڳ، مان پوين کي هڪ نصيحت ڪندس: ”مان پندرهن ورهين جو هوس، ته سنسڪرت، گجراتي(١) ۽ گرمکي(٢) پڙهڻ سکيس. ان وقت کان وٺي مون ڪيترن ڌرمي ۽ سياسي ڪتابن جو مطالعو ۽ اڀياس پڻ ڪيو آهي. مون کي خاطري آهي ته انسان جي قسمت ۾ جو ڪجهه لکيل آهي، سو ڪيس آخر ملڻو آهي، تنهنڪري هن کي خدا جي رضا تي راضي رهڻ کپي. ڪنهن کي به نه ڏکوئجي، پوءِ هو پل ته دشمن ڇو نه هجي. ڪنهن جي به بدخواهي نه ڪجي. دنيا فاني آهي ۽ وقت جلد گذري ويندو. هميشه خدا کي ياد ڪجي ۽ هن تي ڀروسو رکجي. غريبن تي رحم ڪجي ۽ پنهنجي وس آهر مٿن ديا ڪجي. خراب ماڻهن جي صحبت کان هميشه ڪنارو ڪجي.“

منهنجي پي هدايت هيءَ آهي ته ”انگريز سرڪار، هڪ مهاساگر يا روشن سورج وانگر آهي، تنهنڪري سڀني انگريزن سان سچا ۽ وفادار رهو. سرڪار جي خدمت ڪرڻ لاءِ هردم تيار رهو؛ جڏهن به ڪين ضرورت پوي ته دل ۽ جان سان مدد

---

(١) ڪڇ ۽ ڀر وارن صوبن، ڪاٺياواڙ ۽ گجرات جي زبان، جيڪا بمبئيءَ ۽ مغربي هندستان جي زياده حصي جي واپاري طبقي جي عام زبان آهي.

(٢) گرمکي، پنجاب جي زبان آهي. ان جا اکر ديوناگريءَ يا سنسڪرت تان ورتل آهن. سکن جو پاڪ ڪتاب ”گرنٿ“ گرمکي زبان ۾ لکيل آهي.

ڪريو. دل صاف رکو ۽ سرڪاري پٽسي کان پري رهو."

هيءُ، پنهنجو ۽ پنهنجي گهراڻي جو مختصر احوال، مون پنهنجي هٿن سان لکيو آهي. ويساک ١٩٢٧، برابر ١١- تاريخ مئي ١٨٧١ع جي پورو ٿيو.

ضميمو - ١

تاريخ ١٤- جنوري ١٨٤٨ع ۾، ڪراچيءَ جي ڪليڪٽر طرفان لکيل يادداشت، جنهن ۾ سيٺ ناؤنملَ جي خدمتن جو احوال ڏنل آهي.

١٤- جنوري ١٨٤٨ع
ڪراچي

”جيئن ته مان ڊاڪٽرن جي هدايت مطابق ڪراچي ڇڏڻ وارو آهيان، تنهنڪري، ڪراچيءَ جي عارضي ڪليڪٽر ڪئپٽن جي. آر اسٽوئرڊ ڪراچيءَ جي سابق سرڪار وٽ، ڊار سيٺ ناؤنمل جي خدمتن متعلق هيءَ يادداشت ڇڏيان ٿو ۽ کيس عرض ٿو ڪريان ته اها يادداشت، ڪرم فرمائي، ڪمشنر صاحب جي خدمت ۾ پيش ڪري ته جيئن هو صاحب، جناب گورنر صاحب جن کي، جڏهن سنڌ ۾ تشريف فرما تين، تڏهن کين هيءَ ڏيکاري:

<u>ياد داشت</u>

(١) سال ١٨٣٧ع ۾، هندستاني بحري ٻيڙي جي ملازم، ليفٽيننٽ ڪارليس کي حڪم ڪيو ويو ته هو سنڌ ۽ مڪران جي ساحل جي جاچ پڙتال ڪري. ان باري ۾ ۽ خاص ڪري ڪراچيءَ جي بندرگاهه متعلق رپورٽ ڪري، هو جڏهن ڪراچيءَ جي ٻاهران لنگرانداز هو ته هن کي ناؤنمل قيمتي معلومات فراهم ڪري ڏني ۽ ٻين مختلف ڪمن ۾ هن جي مدد ڪئي ۽ هن جي جهاز جي ماڻهن کي کاڌي پيتي جو سامان ۽ ٻيون ضروري شيون پهچايون. تنهن کان سواءِ هن جهاز جي ڪئن

عملدارن، جيڪي شڪار جي ارادي سان هيٺ لهي ويا هئا، تن جون جانيون بچايون. شهر جي نواب، احمدخان پر ڳڙيءَ کي جڏهن خبر پئي ته ڪي انگريز عملدار هن جي ايراضيءَ ۾ لنگهي آيا آهن، تڏهن هو ڪيترا هٿياربند ماڻهو ساڻ ڪري هنن جي ڳولا ۾ پيو، ته جيئن کين جهلي ختم ڪري ڇڏي. پر نائونمل ست ڪري هنن کي بچائي ورتو. هن پنهنجي جان جوکي ۾ وجهي، نواب کي باز آندو ۽ عملدارن کي جهاز تي موٽي وڃڻ جي اجازت وٺي ڏني.

(٢) ساڳئي سال، ڪي بروهي سردار، اسسٽنٽ پوليٽيڪل ايجنٽ ليفٽيننٽ ليچ جون موڪليل ٻه سؤ رڍون ڪاهي ويا. نائونمل کي جڏهن اها خبر پئي، تڏهن اهي رڍون هٿ ڪري بمبئيءَ موڪلي ڏنائين.

(٣) ١٨٣٨ع ۾، جڏهن هند-سرڪار، شاهه شجاع کي سهائتا ڏيڻ جو فيصلو ڪيو ۽ سنڌو نديءَ سان فوج جي بمبئيءَ واري دستي کي، سنڌ مان لنگهي وڃڻ جو حڪم ڏنو، تڏهن ڪرنل پاٽنجر، (هاڻي سر ايچ. پاٽنجر)، نائونمل کي چيو ته اناج، چارو، ٻيو سامان ۽ فوج لاءِ وهٽ گڏ ڪري، ۽ جنهن وقت فوج جهازن مان لهي، تنهن وقت اهي سڀ شيون سنڌو نديءَ جي ڇوڙ وٽ موڪلي. فوج، نومبر ۽ ڊسمبر ١٨٣٨ع ۾، سر جان ڪين جي سربراهيءَ ۾، وڪر وٽ جهازن مان لٿي ۽ ميجر آئوٽرام به ساڳئي وقت ڪراچيءَ پهتو. هن، نائونمل کي حڪم ڏنو ته وهٽ ۽ ٻيو سامان وڪر موڪلي ڏئي. نائونمل جي عزيزن، ميجر آئوٽرام جي گرمجوشيءَ سان آجيان ڪئي ۽ نائونمل جو ڀاءُ، سکرامداس کيس گهاري وٺي ويو، جتي هو نائونمل سان مليو. نائونمل، گهاري ۾ انهيءَ لاءِ اچي رهيو هو ته جيئن هو چوپايو مال ۽ ٻيو سامان ميرن جي عملدارن جي دستاندازي کان سواءِ، ڪٺو ڪري سگهي. جڏهن وهٽ ۽ سامان مهيا ٿيا، تڏهن ميجر آئوٽرام، سکرامداس کي ساڻ وٺي وڪر وڃي،

سر جان ڪين سان مليو. ان ڪان پوءِ، جلد پنڌرهن سؤ اُٺ ڪافي اناج ۽ ٻيو سامان ڪڻائي اچي اتي پهتو. تنهن ڪان پوءِ حيدرآباد تائين فوج سان گڏ رهيو ۽ مختلف فوجي دستن کي مفيد معلومات ۽ مدد پهچائيندو رهيو. تنهن ڪان پوءِ هو حيدرآباد ۾ رهي پيو، جتي ڪرنل پاٽنجر کي هن جي خدمتن جي ضرورت هئي ۽ شڪارپور تائين فوج جي مدد لاءِ پنهنجي ڀاءُ سڪرامداس ۽ ڪيترن نوڪرن ۽ گماشتن کي موڪليائين. هن جي ڀاءُ ۽ گماشتن جيڪي خدمتون ڪيون، سي عالمآشڪار آهن. فوج جي سپهسالار ۽ ڪرنل پاٽنجر به انهن جو اعتراف ڪيو آهي. ڪرنل پاٽنجر صاحب چئي ٿو ته ١٨٣٩ع ۾، بمبئيءَ جي فوج نائونمل ۽ هن جي عزيزن جي مدد ڪان سواءِ بنگال جي فوج سان ڏکيو گڏجي ها. ياد رهي ته ان وقت، اسان جي ڪاميابيءَ جو سارو دارومدار آمد و رفت جي تيزيءَ تي هو. نائونمل، واقعي ملڪ جي وڏي خدمت ڪئي آهي.

(٤) ١٨٣٩ع جي شروع ۾، رزرو برگيڊ بهر وِلنٽ ڪراچيءَ ۾ آيو. ان وقت نائونمل پاڻ حيدرآباد ۾ هو، پر هن جي ڀائرن، هن جي حڪم مطابق هرقسم جي مدد ڪئي. سپاهين کي لاهڻ لاءِ ٻيڙيون، بندر ڪان ڪمن جي سامان کڻي وڃڻ لاءِ گاڏيون، ۽ لهڻ ڪان پوءِ سپاهين لاءِ ڪاڏي پيتي جو سامان مهيا ڪري ڏنو. مان ان فوج سان گڏ هوس ۽ خاطريءَ سان چئي سگهان ٿو ته نائونمل جي خاندان جي مدد ڪان سواءِ، اسان جي لاءِ ضروري گهربل سامان شايد ئي مهيا ٿي سگهي ها. چاڪاڻ ته ٻين سيني ڏيهي ماڻهن يا ته اسان ڪان ڪنارو ڪيو يا هو اسان ڪان ڊڄنا ٿي، يا اسان لاءِ محنت ڪانه ٿي ڪيائون.

(٥) ساڳئي سال جي آرهڙ ۾، سيڪنڊ گرينيڊيئر رجمنٽ جي ڪئپٽن هنٽر کي ڪي هٿيار بند شاهينگ، ڇانوڻيءَ ڪان ٽن ميلن جي مفاصلي اندر، ڏينهن ڏٺي جو قتل ڪري ويا. قاتلن جي باري ۾ ڪابه صحيح خبر نه پئي ملي سگهي. آخر نائونمل

تڪليف وٺي، تهن جو پتو ڪڍيو. سفير جي ڏيان تي اها ڳالهه آندي وئي، جنهن ميرن ڪان انهن جي پاڻهن جي گهر ڪئي ۽ آخر هو سزاياب ٿيا.

(٦) اپريل ١٨٣٩ع جي آخر ڌاري ناڻونمل، ڪرنل پاٽنجر سان گڏجي ڪراچيءَ آيو. هو صاحب جڏهن بمبئيءَ موٽي ويو، تڏهن ناڻونمل ڪراچيءَ ۾ رهي پيو، جتي ساندهه ڇهه مهينا ڇانوڻيءَ جي اختياريءَ وارن جي هر طرح مدد ڪندو رهيو. هن جي مدد ڪان سواءِ، يورپي سپاهين جي رهائش لاءِ بارڪن ٺهرائڻ واسطي مزور ۽ ٻيو سامان نه ملي سگهي ها ۽ نڪي رسد جي محڪمي لاءِ سيڌو سامان مهيا ٿي سگهي ها. ميرن پنهنجي رعيت کي اسان جي ڇانڊيءَ جي بزار ۾ رهڻ ڪان منع ڪري ڇڏي هئي، پر ناڻونمل انهن جي حڪم جي انحرافي ڪري، صدر بازار ۾ پنهنجا ڪيترا دڪان کولائي، شهر جي ماڻهن لاءِ هڪ سنو مثال قائم ڪيو.

(٧) نومبر ١٨٣٩ع ۾، ناڻونمل وري وچي پچ ۾ ڪرنل پاٽنجر سان شامل ٿيو ۽ هو هن سان فبروري ١٨٤٠ع تائين (جڏهن هن پنهنجي عهدي تان استعيفا ڏني) گڏ رهيو. ان ڪان پوءِ، هو ڪرنل پاٽنجر جي جانشين، ميجر آئوٽرام سان گڏجي حيدرآباد آيو ۽ جيستائين ميجر، اپر سنڌ بدلي ٿي ويو، تيستائين سائس گڏ رهيو ۽ هن جون خدمتون انجام ڏيندو رهيو. ان ڪان پوءِ، ناڻونمل کي ڪراچيءَ موٽي وڃڻ جو حڪم ڏنو ويو.

(٨) ڪابل ۾ عام قتال واري نشويشناڪ وقت، ناڻونمل ڪراچيءَ جي اختياري وارن کي ڪاڏي پيتي جي سامان ۽ وهٽن مهيا ڪري ڏيڻ ۾ وڏي مدد ڪئي. هن جي مدد ڪان سواءِ هڪ اُٺ ياڙي تي يا خريد نه ڪري سگهجي ها، ۽ نڪي وري اهو ضروري سامان، جنهن جي ٻهاڙي لڪن ۾ سخت ضرورت هئي، اوڏانهن جلدائيءَ سان موڪلي سگهجي ها. حقيقت ۾ ميرن رڳو ظاهري دوستيءَ جو دم پئي ڀريو، ۽ اندران ئي اندران

هنن جي اها ڪوشش هئي ته ڪوبه ماڻهو اسان جي ويجهو مدد لاءِ نه اچي. ظاهر هو ته ماڻهو ان وقت ميرن جي دلي ارادن کان بخوبي واقف هئا. مون کي خاطري آهي ته ناؤنمل ۽ هن جي خاندان کان سواءِ، اسان جو ڏيهي ماڻهن ۾، ڪراچيءَ کان وٺي ڪابل تائين هڪڙو به دوست ڪونه هو.

(٩) ١٨٤٢ع جي آخر ۾، ميرن کي ناؤنمل جي اسان سان وفاداريءَ تي اهڙي ته مڻيان لڳي، جو هنن کيس گرفتار ڪرڻ لاءِ حيدرآباد مان ڪيترا سوار چاڙهي موڪليا. پر نائب سياسي سفير، ليفٽيننٽ ملنيءَ جي اعتراض وٺڻ سبب هو ان حڪم جي تعميل نه ڪري سگهيا. انهيءَ قدم کڻڻ جو ظاهري سبب اهو ڏنو ويو ته صدر بزار ۾ دڪانن کولڻ جي باري ۾ جيڪي حڪم جاري ڪيا ويا هئا، تن جي ناؤنمل انحرافي ڪئي هئي.

(١٠) فبروري ١٨٤٢ع ۾، جڏهن سنڌ ۾ لڙائي شروع ٿي، تڏهن ناؤنمل اسان جي اڻٽڪ مدد ڪئي. هو، ميرن جي منصوبن جي صحيح خبرچار حاصل ڪندو رهيو. جڏهن هن کي معلوم ٿيو ته ميرن، نومڙين، جوکين ۽ ڪرمتين کي حڪم ڪيو آهي ته ڪراچيءَ تي قبضو ڪري، اسان جي ڇانوڻيءَ ۾ هراس پيدا ڪن، تڏهن اها خبر هڪدم اختياريءَ وارن کي پڌايائين. ۽ اهڙيءَ طرح اسان دشمنن جي حرڪتن جي تدارڪ ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿياسين. ان کان سواءِ، هن اهڙا قاصد پڻ هٿ ڪري ڏنا، جي سر چارلس نيپئر جي ڇانوڻيءَ تائين ايندا ويندا هئا. ياد رهي ته ان وقت آمد و رفت جا سڀ ذريعا ختم ٿي ويا هئا. ساڳئي وقت ڪراچيءَ جي آسپاس رهندڙ قومن جي تعداد ۽ مورچن جي صحيح معلومات وقت بوقت حاصل ڪري اسان کي پهچائيندو ٿي رهيو ۽ ڪجهه اٺ ۽ سونهان به مهيا ڪري ڏنائين. جن جي مدد سان ئي اسان مٽن حملو ڪري سندن خاتمو ڪيو. تنهن کان سواءِ، هن ڇٽن جي سردار اميدعليءَ جي مدد سان اسان جي ڇانوڻيءَ مان جيڪو مال چورائجي ويو هو، سو

سمورو هٿ ڪري، حقدارن کي موٽائي ورني ڏنو. حيدرآباد جي لڙائيءَ کان پوءِ، هن بلوچ سردارن ۽ چڱي مڙسن کي اطمينان ڏيارڻ ۾ به اسان جي مدد ڪئي ۽ انهن مان ڪيترن هن جي چوڻ ۾ اچي جنرل جي سلامي ڪئي. جيڪڏهن ائين نه ڪري ها ته هو شيرمحمد سان شريڪ ٿي، سرڪاري اناج ۽ ٻئي سامان جي ڦرلٽ ڪن ها.

صلح قائم ٿيڻ کان پوءِ نائونمل، ميرن جي زمينداري سرشتي، رواجن ۽ روينيو طريقي جي باري ۾ ڪافي مفيد معلومات مهيا ڪري ڏني، جا مون کي ڪراچي ضلعي جي ڪيترن مسئلن حل ڪرڻ ۾ ڪارآمد ثابت ٿي. تنهن کان سواءِ، هن ميرن جي رهيل بقايائن جي پڻ يادداشت پيش ڪئي. ان جو گهڻو حصو وصول ٿي سگهي ها، پر ان وقت خيال هو ته گورنر جنرل هڪ اعلان جي ذريعي، ڍلن جي بقايائن جي وصوليءَ جي باري ۾ عام معافي ڏني آهي. نائونمل جي اطلاع ڏيڻ تي ڏيڍ لک رپين جو لڪل مال، فوجي عملدارن هٿ ڪري خزاني ۾ جمع ڪرايو.

(١٢) ١٨٤٣ع جي مئي مهيني ۾ نائونمل، ڪراچي ضلعي جو مکيه ڪاردار(١) مقرر ڪيو ويو؛ جنهن عهدي تي هو ١٨٤٧ع تائين رهيو. ان کان پوءِ، هن منهنجي دفتر جي ٽن منشين سان گڏ ڊسمس ڪيو ويو. ڇهن مهينن کان پوءِ، هن کي ۽ ٽنهي منشين کي سواءِ بچاءَ وٺڻ جي، نوڪريءَ مان موقوف ڪيو ويو. هنن کي ان وقت اطلاع ڏنو ويو ته هو فوجي ڪميشن کي انهيءَ معاملي ۾ اپيل ڪري سگهن ٿا، پر چاڪاڻ ته انهن عدالتن جي سزا بحال ڪرڻ واريءَ اختياريءَ هنن کي اڳيئي ڏوهي نهرايو هو. هنن (شايد غلطيءَ وچان) سمجهو ته اسان جو مقدمو وري ساڳيءَ عدالت ۾ هلندو، جنهن

---

(١) ڍل وصول ڪرڻ وارو عملدار.

پنهنجو رايو اڳيئي ظاهر ڪيو هو)، تنهنڪري مناسب ڇاتائون ته انصاف جي تقاضا ڪرڻ لاءِ موزون وقت جو انتظار ڪرڻ گهرجي. نائونمل ۽ منشين جو هاڻي عرض آهي ته کين بچاءَ ڏيڻ جو موقعو اهڙيءَ عدالت اڳيان ڏنو وڃي، جيڪا ڪمشنر يا گورنر صاحب مقرر ڪن. جيڪڏهين هو پنهنجي صفائيءَ پيش ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿين ته منهنجي پرزور سفارش آهي ته نائونمل جي خدمتن جي عيوض، هن کي ڪا موزون پينشن ڏني وڃي ۽ ٿنهي منشين کي وري نوڪريءَ ۾ رکيو وڃي.

(صحيح) ايچ - ڊبليو پريڊي، ڪپتان،
ڪليڪٽر ۽ ماجسٽريٽ،
ڪراچي.

(٢) ڪراچيءَ جي ڪليڪٽر ۽ ماجسٽريٽ ايچ - ڊبليو پريڊيءَ جي يادداشت مان حوالو، جيڪو ڪراچيءَ ضلعي جي سردارن ۽ نامور ماڻهن جي باري ۾ سال ١٩٥٤-٥٤ع جي پارليامينٽري پيپرس، صفحي ٣٦٢ تي ڏنل آهي:-

”نائونمل هوتچند، واپاري، سابق ڪاردار، هن جا وڏا اصل سيوستان جا هئا، پر ڇهن پيڙهين کان هنن جي رهائش ڪراچيءَ ۾ آهي، جتي هو هميشه سنڌ جا وڏا واپاري ڪري ليکيا ويندا آهن. نائونمل ۽ هن جي خاندان سنڌ سرڪار جون اهڙيون ۽ اهڙيون اهم خدمتون ڪيون آهن، جو ڪجهه سال اڳ سر ايچ . پاٽنجر، ان وقت جي گورنر جنرل، لارڊ آڪلنڊ کي زوردار لفظن ۾ هن لاءِ پينشن جي سفارش ڪئي هئي، پر انتظاميه جي رد بدل ڪري، پينشن منظور ڪانه ٿي سگهي.“

ضميمو — ٣

[ڪرنل پاٽنجر جو سيٺ نائونمل ڏانهن فارسيءَ ۾ لکيل خط جو ترجمو، جنهن ۾ هن نائونمل کان پٺمن جي مدد گهري آهي.]

مقام خوشحالي   سيٺ نائونمل ڏانهن

”توهان کي معلوم هجي ته فوج کي بگهار ڏيڻ ۽ ٻئي خرچ لاءِ وڏي رقم گهرجي. تنهنڪري توهان ڪلڪتي، بنارس، فرخ‌آباد، بمبئي، سورت، ملابار، ڪيٿمر يا ٻئي ڪنهن هنڌ، هنڊين تي پئسن ڏيڻ جو ٻين واپارين سان بندوبست ڪريو. اسان کي جلد حقيقت ٻڌايو ته توهان ڪيتري رقم مهيا ڪري سگهو ٿا؟ ته اسان هنڊين موڪلڻ جو انتظام ڪريون. هن معاملي ۾ خاص اهتمام جي ضرورت آهي ۽ اسان کي جلد حقيقت کان واقف ڪيو وڃي.“

هينري پاٽنجر

[ڪرنل پاٽنجر جو خط، ٢٢- آڪٽوبر ١٨٣٨ع جو، جنهن ۾ هن نائونمل جي نالي هنڊين ڪڍڻ جو حڪم ڏنو آهي.]

سيڪريٽريءَ جو محڪمو

سنڌ جو مقامي سفارتخانو.   حضور،

اطلاع ٿو ڏجي ته مون اڄ ٽي هنڊيون، نمبر ٩، ١٠ ۽ ١١ هرهڪ پندرهن هزار ڪچ جي ڪوڙين جون، ڪراچيءَ جي نائونمل هوتچند جي نالي يا هن جي حڪم پٽاندر ڪڍيون آهن.

مون اهي هنڊيون نائونمل ڏي موڪليون آهن، ان لاءِ ته انهن جي پيش ٿيڻ ۾ ڪجهه دير ٿئي‌ته هو ڪنهن کي وڪڻي سگهي ٿو، جنهن کي مانڊويءَ پئسن موڪلڻ جي ضرورت هجي.

مون کي جڏهين انهن جي وڪري جو اطلاع ملندو ته آءٌ انهن رقمن جون رسيدون توهان ڏي موڪليندس، جي توهان منهنجي حساب ۾ داخل ڪري ڇڏيندو.

اوهان جو هينري پاٽنجر،
سنڌ جو مقامي سفير.

ضميمو -٣

[ڪرنل پاٽنجر جي سرڪار ڏانهن رپورٽ ته حيدرآباد جي مير نور محمد، سيٺ نائونمل کي پروانو ڏيڻ جو وعدو

ڪيو آهي، جنهن ڪي ميرن جي اجازت جي ضرورت هئي].

٢٥ - آڪٽوبر ١٨٣٨ع

سنڌ جو سفارتخانو ڏانهن —

سنڌ جي مقامي سفير طرفان گورنر جنرل جي سيڪريٽريءَ

هن مهيني جي ٢٠ - تاريخ، نور محمد خان نياپو ڪيو ته مان ڪئپٽن برنس جي معرفت، گورنر جنرل جي موڪليل خط جو جواب ڏيڻ گهران ٿو. آءٌ ڪئپٽن برنس ۽ ليفٽيننٽ ليچ، خواهه ڪراچيءَ جي واپاريءَ نائونمل ڪي پروانو ڏيڻ لاءِ تيار آهيان." ياد رهي ته نائونمل مون ڪي لکيو هو ته ميرن جي اجازت کان سواءِ، توهان جي لاءِ نڪي آٽ پاڙي ڪري سگهان ٿو ۽ نه هنڊين جي وڪري جي دلالي ڪري سگهان ٿو.

[هند سرڪار ڏانهن ١٥ - ڊسمبر ١٨٣٨ع تي ڪرنل پاٽنجر جي لکيل خط جو حوالو، جنهن ۾ سيٺ نائونمل جي مخالفت ۽ هن جي پاران ڪرنل پاٽنجر جي صفائي ۽ سيٺ نائونمل جي سور ميانيءَ کان آنن گهرائي ڏيڻ ۾ مدد جو ذڪر ڪيل آهي].

١٥ ڊسمبر ١٨٣٨ع

وڪير جي منزل ڏانهن —

سنڌ جي مقامي سفير طرفان گورنر جنرل جي سيڪريٽريءَ

مون گذريل مهيني جي ٢٧ - تاريخ واري خط ۾، ميجر جنرل ولشائر ۽ ليفٽيننٽ ايسٽوڪ کي لکيو هو ته منهنجي قياس ۾ نور محمد مخفي حڪم ڪيا آهن ته ڪوبه ڏيهي ماڻهو اسان جي نوڪري نه ڪري، تنهن جي سورهن آنا ثابتي مون کي هن مهيني جي ٤ - تاريخ ملي آهي. ٿٽي ۾ هڪڙي جمعدار اسان کي پنجاهه آٽ ڏيڻا ڪيا ۽ ان لاءِ پيشگي به ورتي هئائين. مگر هن کي جڏهين خبر پئي ته انگريزن جا سپاهي آيا آهن، تڏهين هو هڪدم گهر ڇڏي ڀڄي ويو. انهيءَ ڏينهن (چوٿين تاريخ)

ڪراچيءَ جي سيٺ نائونمل لکيو ته ”مون ڪافي خرچ ڪري هزارين اٺ ڀاڙي ڪيا آهن، پر مالڪ چون ٿا ته اسان اجازت کان سواءِ وڪڻ نه ويندا سين. مان ڪراچيءَ جي گورنر سان به مليو آهيان. نائونمل جو چوڻ آهي ته جيستائين حيدرآباد مان حڪم نه ملندو، تيستائين مان هڪڙو اٺ به توهان کي موڪلي نه سگهندس.

حضور انور کي ياد هوندو ته مان حيدرآباد پهچڻ کان پوءِ، نور محمد خان کان نائونمل جي نالي پروانو ورتو هو. جنهن ۾ هن کي نه فقط اٺن ڀاڙي ڪري ڏيڻ ۽ منهنجن هندين جي وڪڻڻ جي اجازت ڏني ويئي هئي، پر هن کي تاڪيد ڪيو ويو هو ته هو جيڪا به اسان جي مدد ڪندو سا خود ميرن جي خدمت سمجهي ويندي. نائونمل سوورو وقت، انهيءَ اختياريءَ ۽ خاطريءَ جي بناءَ تي ڪم ڪندو پئي آيو. جنهن ڪري منهنجي خيال ۾ امير جي اها روش، هڪ سراسر ڏوڪيبازي هئي، جنهن لاءِ نڪو معقول عذر هو ۽ نه جواب. تنهنڪري مون ۵- تاريخ، منشين کي موڪليو ته نورمحمد خان وٽ احتجاج ڪن، بلڪ ڪبس چتاءُ ڪن ته جيڪڏهن اٺ هڪدم نه مهيا ڪري ڏنا ويا ته مان حضور سرجان ڪين کي صلاح ڏيندس ته فوج چاڙهي، ڪراچيءَ تي قبضو ڪري.

مان ساڳيءَ ڏينهن (پنجين تاريخ) منجهند ڌاري، حيدرآباد کان روانو ٿيس ۽ ۸- تاريخ رات جو وچي سپه سالار جي ڇانوڻيءَ ۾ پهتس. ٺٽي جي هيٺان درياءَ تي سيد تقي شاهه اچي مون کي پهتو. هن کي مٿين دڙڪي جي ڪري تڪڙو تڪڙو اسان وٽ موڪليو ويو هو. هن نورمحمد خان جو نياپو آندو ته اٺن جي باري ۾ مون کان برابر خطا ٿي آهي. هاڻي جيئن چوندؤ ائين ڪندس. مون هرطرف ماڻهو موڪليا آهن ته جيئن هزارين اٺ اچي وڪر ۾ ڪتا ڪن. سيد وڏيڪ چيو ته نورمحمد خان جو چوڻ آهي ته ڪراچي جي باري ۾ جو توهان

دڙڪو ڏنو آهي سو تو جهڙي وفادار دوست کي نٿو سونهي.

مون جواب ڏنس ته مان جڏهن اکين سان آءٌ ڏسندس، تڏهن اعتبار ايندم. باقي جيڪو ميرن ۽ اسان جي دوستيءَ جو سوال آهي، سو منهنجي دوستي سائن اڄ ختم ٿي.

سيد خان چوڻ لڳو ته ڪراچيءَ جو سيٺ ناڏونمل ۽ ٺٽي جا اٺن وارا، اسان جي حڪومت جي وچ ۾ شديد غلط فهميءَ جو باعث ٿيا آهن، تنهنڪري انهن کي جهلي سزا ڏيڻ کپي. مون هڪدم قطع ڪلام ڪندي چيومانس ته خبردار! جي اهڙي حرڪت ڪئي اٿئي ته مان حيدرآباد سرڪار سان لاڳاپا ٽوڙي ڇڏيندس. وڌيڪ چيومانس ته نورمحمد اهڙي روش اختيار ڪري پنهنجي اعليٰ وزير، وڏي پٽ ۽ مکيه عملدارن ۽ پنهنجي مُهر کي ڪوڙو ثابت ڪيو آهي. تون پنهنجو بار لاهي ٻين جي ڪلهن تي ٿو اڇلين. آءٌ پنهنجي هڪ ڪارڪن کي سزا ڏئي، توکي پنهنجي ڏوهه تي ڪکن وجهڻ جي اجازت ڪڏهن ڪانه ڏيندس.

١٤- ست-آٺ سؤ اٺ، اڳ ۾ يا اٺ جي ويجهو پهچي ويا آهن. خيال آهي ته ٻئي هفتي جي اندر ايترا ٻيا اٺ به اچي ويندا. (اهي سڀ سيٺ ناؤنمل پنهنجي پيءُ جي ڪوٺيءَ جي معرفت، سون مياڻيءَ مان هٿ ڪري موڪليا هئا. ان ڪان سواءِ، هن چار سؤ اٺ اڳ به موڪليا هئا، جن جو ذڪر اڳي اچي چڪو آهي).

مون کي افسوس سان ظاهر ڪرڻو ٿو پوي ته اڄڪلهه ميرپور جي مير شيرمحمد جي روش، نهايت غير مودبانه ۽ غير دوستانه آهي.

مون کي حيدرآباد کان هن مهيني جي ١٣- تاريخ تائين جيڪي خبرون مليون آهن، انهن مان معلوم ٿئي ٿو ته صوبدار کان سواءِ ٻيا سڀ مير فوج لاءِ وهٽن هٿ ڪري ڏيڻ جي ڪوشش ڪري رهيا آهن؛ ڇاڪاڻ ته هو سمجهن ٿا ته هنن جي

جند فوج مان ائين چئندي. ساڳئي وقت هو اهڙا اپاءَ به وٺي رهيا آهن، جن مان ظاهر آهي ته اسان تي اعتبار ڪونه ٿا ڪن، هو پنهنجي لشڪر جو ڪافي حصو اڳيئي حيدرآباد ۾ گڏ ڪري چڪا آهن. تنهن کان سواءِ هنن سڀني بلوچ سردارن، خواهه بين ڏي لکيو آهي ته پنهنجا مقرر ٿيل فوجي دستا تيار رکن، مبادا انهن جي ڪنهن وقت ضرورت پئي. جو ڪين جي جام، انگريز سرڪار جي مدد لاءِ پنهنجي پاڻ کي هت اسان وٽ موڪليو آهي (جو ڪيا هن صوبي جي هڪ قديم قوم آهي، جا ڪراچيءَ جي پسگردائيءَ ۾ رهي ٿي)، پر هو ڏنو پئي ته مون سان کليو کلايو ڳالهائڻ لاءِ تيار نه هو. هن نائونمل جي معرفت چوائي موڪليو ته مان رات جو لڪچوريءَ توسان ملاقات ڪريان. پر مون انڪار ڪيو، ڇاڪاڻ ته اها ڳالهه ڳجهي رهي نه سگهي ها ۽ پيو ته مان هن سان ڪوبه وعدو نٿي ڪري سگهيس ۽ جيڪڏهن مير مٿس ناراض ٿين ها ته ان حالت ۾ مان هن جي ڪابه مدد نه ڪري سگهان ها.

ضميمو — ۴

[ريئر ائڊمرل سر فريڊرڪ ميٽلنڊ، بحري ڪمانڊر ان چيف ڏانهن ڪرنل پاٽنجر جي لکيل خط مان حوالو، جنهن ۾ سيٺ نائونمل جي گهر جي حفاظت لاءِ هدايت ڪيل آهي.]

٢٨- جنوري، ١٨٣٩ع

جهرڪن جي ڇانوڻي،

انهن حالتن هيٺ هڪ فوجي دستو موڪلي، ڪراچيءَ تي قبضو ڪرڻ کپي. مون کي اميد آهي ته ڪراچي بنامخالفت جي وٺي سگهبي، جنهن جا سبب مان، ڪرنل وئلئنٽ کي موڪليل هدايتن ۾ اڳيئي ڄاڻايا آهن. مگر جي مخالفت ٿي ته ان کي هرحالت ۾ ڪچلڻ کپي.

مان تـوهان جـو ڏيان خاص طور جنهن نڪتي ڏانهن
ڇڪائڻ گهران ٿو، سو هي آهي تہ ڪراچيءَ جي سيٺ نائونمل
جي گهر، ٻارن ۽ ملڪيت جي هر حالت ۾ حفاظت ڪرڻ
کپي. هي ماڻهو، هن وقت فوج سان آهي ۽ هن اسان جي نهايت
سرجوشيءَ سان اڻٽڪ مدد ڪئي آهي. مان پرزور لفظن ۾ استدعا
ڪندس تہ هن جي اهڙي حفاظت ڪرڻ گهرجي، جهڙي هندستان
جي گورنر جنرل جي.

اوهان جو، ايچ. پاٽنجر

ضميمو -٥

[سنڌ جي مقامي سفر کان گورنر جنرل جي پرائيويٽ
سيڪريٽريءَ جي - آر ڪالون ڏانهن.]

٧- فيبروري ١٨٣٩ع.

ڇانوڻي، حيدرآباد جي سامهون.

مٿين سٽ [حيدرآباد جي سامهون] لکندي، مون کي
ڪ خوش خبري ملي آهي، جا هيءَ تہ جڏهين بحري آرماڙ
ڪراچيءَ جي ويجهو آيو تہ قلعي مان "ويلسلي جهاز" تي هڪ-
۾ گولا اڇلايا ويا. اميرالبحر توبزني ڪري قلعي جون ديواريون
ڀڃي ڇڏيون. هيءَ خبر نائونمل جي ماڻهون تيز آڻي تي آندي
آهي، اميد صحيح هوندي. ان مان هنن ماڻهن کي سبق سکڻ کپي،
تہ آئيندي انگريزن جي جهنڊي جو احترام ڪرڻ ضروري آهي.

[٢- ڪراچيءَ ۾ فوج لاهڻ، جي باري ۾ قلعي ۽ شهر
جي حالت متعلق برگيڊيئر وئلشنٽ، سنڌ رزرو فورس جي ڪمانڊر
جي رپورٽ.]

ڪراچيءَ جي پرسان ڇانوڻي. حضور انور،

منهنجي ڏين تاريخ واري خط جي سلسلي ۾، ڪمانڊر
ان چيف جي اطلاع لاءِ عرض ڪجي ٿو تہ ٤٠ نمبر فوج، ڪالهہ

هت، ٢ نمبر گولہ‌انداز فوج سان شامل تي، سواءِ چاليهن سپاهين جي، جيڪي اڄ سائرن جهاز مان لاٿا ويا آهن .

مون ڪراچيءَ جي شهر ۽ قلعي جو غور سان معائنو ڪيو آهي. قلعو ظاهري مضبوط هو . چوڌاري ڏسڻ لاءِ سيني پاسن کان برج نهيل هئس. هرهڪ برج ۾ هڪ يا ٻه مختلف مقدار جون توبون رکيل هيون . ڏسڻ ۾ تو اچي ته اهي انهي سالن کان پيل آهن . ديواريون مٽيءَ جون ٺهيل آهن، برجن ۾ ڪجهه ڪاٺ ڪم آندل آهي. ديواريون اٽڪل سورهن فوٽ اوچيون ٿينديون ۽ هتراد و بند تي ٺهيل آهن . قلعي جون ديواريون، بندکان ڏهه فوٽ مٿي آهن. برج ۽ ديواريون اڪثر زبون حالت ۾ آهن . ديوارين ۾ ڪيترا خال آهن، جن مان ماڻهو ايندا ويندا آهن . ڪوٽ کي ٻه شاهي دروازا آهن، جن جي مٿان برج آهن . برجن ۾ بلوچ پهريدار رهندا آهن . مون هرهڪ دروازي تي فقط هڪ غير ڪميشن يافته يورپي عملدار ۽ هڪ سپاهي رکيا آهن ته جيئن سپاهي اجازت کان سواءِ قلعي ۽ شهر ۾ اندر نه وڃن . ان کان سواءِ ٿورا غير ڪميشن يافته عملدار ۽ سپاهي شهر ۾ گشت ڪرڻ لاءِ رکيا اٿم، ته جيئن اسان جا ماڻهو ڪا بيقاعدگي نه ڪن .

قلعي ۾ بندر جي منهن وٽ، هن وقت مٺو پاڻي ڪونه آهي. پاڻي ڪراچيءَ کان يا جهازن مان گهرائيندا آهيون .

هتي گهٽائي مٺي پاڻيءَ جا کوهه آهن، جن جو پاڻيءَ هر ڪنهن ڪم ۾ آڻي سگهجي ٿو. اڪثر کوهه، باغن ۾ آهن. پاڻي، زمين جي سطح کان ڏهه - ٻارهن فوٽ هيٺ ملندو آهي. پاڻيءَ جي سهولت ڏسي اسان کي البت تعجب ٿيو، جو اسان کي ٻڌايو ويو هو ته ڪراچيءَ ۾ کارو پاڻيءَ هوندو آهي. بندر تمام سٺو آهي. جهاز ڪنهن به موسم ۾ سلامتيءَ سان اچي وڃي سگهن ٿا. منهنجو ناقص خيال آهي ته اهڙو بندر جيستائين اسان جي قبضي ۾رهڻ کپي، جيستائين اسان جي فوج سنڌ ۾آهي.

[٣- ڪراچيءَ جي قبضي ڏيڻ لاءِ عهدنامو.]

٧- فيبروري ١٨٣٩ع .

شرط پهريون: ڪراچيءَ جي قلعي ۽ شهر جو قبضو مذڪور گورنر اڄ انگريزن جي فوج جي حوالي ڪندو.

شرط ٻيو: انگريزن جي بري فوج ۽ ان جي برگيڊيئر (وڪلئنٽ) کي هينئر يا جڏهين هو مناسب سمجهي، شهر جي ويجهو منزل ڪرڻ جي اجازت ڏني ويندي ۽ ڏيهي حڪومت گهربل ٻيڙين، اُنن ۽ ٻين وهٽن جو رواجي ڀاڙي تي انتظام ڪري ڏيندي. تنهن کان سواءِ فوج لاءِ کاڌي پيتي جو ۽ ٻيو سامان، جيئن جيئن ضرورت پوندي، تيئن مناسب اگهن تي مهيا ڪري ڏيندي.

انهن شرطن جي بجا آوريءَ تي، مذڪور انگريز عملدار، مانواريءَ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي پاران وعدو ٿا ڪن ته قلعي ۽ شهر جي رهواسين جي مال ۽ جان کي هٿ نه لاتو ويندو. هو پنهنجو وهنوار، اڳي وانگر آزادي سان ڪري سگهندا. هنن جي واپاري جهازن کي دستور مطابق بندر تي اچڻ ۽ سواءِ ڪنهن روڪ ٿام جي واپار ڪرڻ جي اجازت هوندي ۽ شهر جي مڪاني حڪومت جو انتظام، شهر جي اختياريءَ وارا ڪندا.

(صحيح) فريڊرڪ، ليوڊس، ميٽلنڊ ۽ ٻيا.

ضميمو -٥

سنڌ جي مقامي سفير وٽان گورنر جنرل جي سيڪريٽريءَ ڏانهن.

١٨- فيبروري ١٨٣٩ع

سنڌ جو مقامي سفارتخانو.

هن وقت حيدرآباد ۾ هڪ ڏکدائڪ حادثو ٿيو آهي. مناسب آهي ته ان جو احوال حضورجن اڳيان پيش ڪجي. اسان گهڻي ڪوشش ڪئي هئي ته ڇانوڻيءَ ۾ ڪو ڏيهي ماڻهو

يورپي سپاهين کي شراب وڪرو نه ڪري پر هڪ بلوچ لڪچوريءَ شراب وڪڻندي پڪڙيو ويو. هن کي منهنجي تنبوءَ ۾ وٺي آيا. ان وقت اتفاق سان تني جو منشي مون وٽ ويٺو هو. هن کيس سمجهايو ته توکي سزا لاءِ نواب احمد خان ڏي موڪليو ويندو، جو تو هڪ اهم قانون جي ڀڃڪڙي ڪئي آهي.

مون حڪم ڏنو ته جيستائين هن کي احمد خان وٽ موڪلڻ جي فرصت ملي، تيستائين هن کي حوالات ۾ رکيو وڃي. رستي تي هن ترار ڪڍي ملڪ معظم جي ١٧ پيادل فوج جي هڪ ڪارپول تي قاتلانه حملو ڪيو. پر هن پنهنجي بندوق سان وار ٿاري ورتو. بروچ جان بچائي ڊانهون ڪندو، تلوار ڦيرائيندو، ڇانوٽيءَ جي تنبن جي وچان وٺي ڀڳو. ١٧- ديسي پيادل فوج جي هڪ سپاهيءَ ان وقت سپهه سالار جي سامان جي تنبن تي پهرو ٿي ڏنو. هن، بروچ کي ايندو ڏسي، تحسين جوڳيءَ ڦڙتائيءَ سان بندوق ڀري، هن کي هڪ ئي ڌڪ سان اتي جو اتي ڪيرائي ڇڏيو.

هن جو لاش هڪدم اتان ڪڍايو ويو. شام جو مون نواب کي چوائي موڪليو ته سرجان ڪين ۽ مون کي هن حادثي لاءِ نهايت ئي افسوس آهي. مگر بروچ هن اهم انجام لاءِ پاڻ ئي جوابدار آهي. تنهن هوندي به مان هن جي ٻارن کي لنو ڪپڙو يا ڪا رقم، جيڪا نواب مناسب سمجهي، ڏيڻ لاءِ تيار آهيان. نواب ۽ هن جا تمام ساٿي وڏيون ڳالهيون ڪرڻ لڳا. چون ته اسان جو بروچ ناحق ماريو ويو آهي، جيڪڏهن هن ڪا خطا ڪئي هئي ته کيس جيئرو گرفتار ڪرايو ها. (جيئرو تڏهين گرفتار ٿي سگهي ها، جڏهين ڪو سپاهي جان جوکي ۾ وجهي هن کي پڪڙڻ جي ڪوشش ڪري ها.) ٻڌيڪ چيائون ته اهڙن حادثن لاءِ نورمحمد خان کان اسان ڪيترا دفعا معافي ورتي آهي. هاڻي هن ڳالهه کي ختم ڪرڻ لاءِ چڱو ائين ٿيندو ته توهان پاڻ فوتيءَ جي عزيزن کي ڪپڙا پهچائي ڏيو.

٢٣- تاريخ فوج ڏنڌي طرف رواني ٿـي ۽ ٢٥- تـاريخ جهرڪن پهتي. آثار ڏيکارين ٿا تہ ڪشمڪش جلد شروع ٿيڻ واري آهي. اسان جي قاصدن کـي هرهنڌ روڪيو ويو آهي. پندرهن - ويهہ هزار سنڌي فوج، حيدرآباد ۾ ڪٺي ڪئي وئي آهي. سفارتخاني جي عملدارن کـي پنهنجي جڳهہ ڇڏڻي پئي آهي. ديسي گماشتي تي پهرو آهي. اسان جي فوج لاءِ اناج ۽ گاهہ اُت ڪٺو ڪيو ويو هو، سو ٻروچن ڦري ناس ڪري ڇڏيو آهي. ڏيهي گماشتي خفيہ نياپـو موڪليو آهي تہ ٻروچ مقابلي لاءِ بيتاب آهن.

ضميمو — ٧

[ڪرنل آئوٽرام جو، سيٺ ناؤنمل کي موڪلڻ مير شير محمد وٽ سفارت ۽ هن جي ڪاميابيءَ جي باري ۾، سرڪار کـي رپورٽ.]

٨- ڊسمبر، ١٨٤٠ع

حيدرآباد

ٻن هفتن کان پوءِ، جڏهن مون ڏٺو تہ منهنجي خطن تي ڪو ڌيان نٿو ڏنو وڃي، تڏهن، مون سوارن جي هڪ دستي کي (جو ان وقت سنڌ مان لنگهيو ٿي) حڪم ڏنو تہ ميرپور جي ويجهو منزل ڪري، ظاهر ڪن تہ اسان گجرات جي فوج جي انتظار ۾ ترسيل آهيون. مون کي سڃاڻڻ سڌي دڙڪي ڏيڻ جو ارادو ڪونہ هو، ڇاڪاڻ تہ ڏيشو هو تہ سردار ڪا اهڙي حماقت نہ ڪري، جهڙي گذريل سال حيدرآباد جي ميرن ڪئي هئي. مون کي خاطري هئي تـہ وڌيڪ سخت قدم کڻڻ جـي ضرورت نہ آهي. ساڳئي وقت مون سيٺ ناؤنمل کي موڪليو ۽ ظاهري سبب اهو ڏيکاريو تـہ فوج کـي سامان مهيا ڪري ڏيندو. گڏو گڏ هن کي اها بہ هدايت ڪئي وئي تہ سردار کي سمجهائي تہ ڪا نامناسب حرڪت نہ ڪري. هو جيڪڏهن پڇي

نہ فوج ڇو اتي منزل‌انداز ٿي آهي؟ تہ جواب ڏنيس تہ مون کي خبر نہ آهي تہ گجرات جي فوج ڪهڙي مقصد سان ترسائي وئي آهي. شايد پلٽڻ اتان خرچ وٺڻ کان سواءِ پوئتي نہ هٽندي ۽ فوج جو خرچ انهن کي پرٽو پوندو، جيڪي ان کي ترسائڻ جا ذميدار هوندا.

نائونمل کي اها بہ هدايت ڪئي ويئي تہ هو اها ڳالهہ قبول نہ ڪري تہ ڪيس ان موضوع تي ڳالهائڻ لاءِ ڪا مون کان اختياري مليل آهي. انهيءَ ڪري، هن کي سردار لاءِ ڪوبہ خط - پٽ ڪونہ ڏنو ويو هو. مون کي خاطري هئي تہ منهنجو مقصد هڪدم پورو ٿيندو، تنهنڪري فوج جي سربراهہ لاءِ شاهوڪار کي هڪ بند ٿيل خط ڏنم، جنهن ۾ لکيل هو تہ هو پنهنجو سفر جاري رکي. نائونمل کي چيو ويو هو تہ سردار اسان جي گهُر قبول ڪري تہ اهو خط هڪدم فوج جي سربراهہ کي موڪلي ڏئي. نائونمل، جنهن قابليت سان اهو اهم ڪم سرانجام ڪيو، تنهن جو احوال هن خط سان شامل آهي. سردار پنهنجي خط ۾ معافيءَ جو اظهار ڪيو ۽ منهنجا سمورا واجبي مطالبا قبول ڪيا. پر ڏينهن کان پوءِ مون سپاهين کي حڪم ڏنو تہ وڃي فوج سان شامل ٿين. پنبان جيڪو فوجي دستو آيو پئي، ان ڏانهن سپاهين موڪلڻ جي ضرورت ڪانہ هئي.

[لاڙ جي سياسي سفير جو ليفٽيننٽ وائيٽ‌لاڪ ڏانهن خط، جنهن ۾ هن کي اطلاع ڪيل آهي تہ نائونمل هن سان گڏجي مير شيرمحمد جي علاقي ڏانهن هلندو ۽ هن کي پچا ڳاڇا ڪرڻ ۾ مدد ڪندو.

١٣- جنوري، ١٨٤١ع
حيدرآباد،

لاڙ جي سياسي سفير طرفان ليفٽيننٽ وائيٽ‌لاڪ ڏانهن.

نائون سيٺ کي عرض ڪيو تہ هو توهان سان گڏ رهي. هو مقامي حالتن کان واقف آهي ۽ توهان هن کان جيڪا مناسب

پيچا کاچا ڪندؤ، تنهن ۾ هو توهان جي مدد ڪندو.

توهان جي حفاظت لاءِ هڪ ديسي عملدار، ٨ پلٽڻ جا ٻه حولدار، پنجويهه سپاهي، سنڌ اريگيولر هارس جو هڪ دفعدار ۽ چوويهه سوار توهان سان گڏ هلندا. سمورا سرڪاري آٺ (اٺڪل ويهه)، جي هن وقت هت موجود آهن، سي توهان جي حوالي ڪجن ٿا ته جيئن ميرن کان اُنن گهرڻ جي ضرورت نه پئيوَ. هن وقت پاري تي اُٺ ملڻ مشڪل آهن.

انهن ڪمن جي بجاآوريءَ ۾ اوهان کي مير شيرمحمد جي علائقي جي جائزي وٺڻ جو پڻ موقعو ملندو. منهنجو عرض آهي ته اها معلومات هر موقعي ۽ هرقيمت سان حاصل ڪندا. ساڳئي وقت توهان جو اصلي مقصد بہ ظاهر نہ ٿيڻ کپي. نائونمل سيٺ کي ان ڪم ۾ مدد ڪرڻ لاءِ خاص طرح موڪليو ويو آهي. هو مقامي حالتن کان چڱيءَ طرح واقف آهي ۽ هن جي وفاداريءَ ۾ ڪوبہ شڪ نہ آهي. توهان کي معلوم هوندو تہ هڪ اهڙو منصوبو رٿيو ويو آهي، جنهن مان مير شيرمحمد کي، حيدرآباد جي ميرن جي مقابلي ۾، سندس مالي حالت مطابق، وڏيڪ فائدي وارا شرط ملن، تنهنڪري، اهو ضروري آهي تہ مير جي ڪابہ اهڙي رٿ، جا آءٌ گورنر جنرل ڏانهن موڪليان، تنهن کان اڳ مون کي ان باري ۾ مڪمل معلومات مهيا ڪري ڏني وڃي.

ضميمو ـــ ٨

[ليفٽيننٽ ليڪيءَ جي ١١- جون ١٨٤١ع واريءَ رپورٽ مان حوالو، جنهن سان گڏ مڪار منشين جي تيار ڪيل معاهدي جو ترجمو پڻ ڏنل آهي. انهيءَ معاهدي ۾ سيٺ نائونمل سان وعدو ڪيل آهي تہ جيڪڏهن هو ميجر آئوٽرام کان، مير شيرمحمد تي مڙهيل فوج جي خرچ جو حصو گهٽ ڪرائي

ڏيندو ته هن کي مٺائيءَ جو مقرر ٿيل حصو ملندو.]

بعد ۾ هن خيال ڪيو ته اسان جو منصوبو تڏهن ڪامياب ٿيندو، جڏهن سيٺ نائونمل به اسان سان شامل ٿيندو. تنهنڪري هنن نائونمل سان مشورو ڪيو. هن هڪدم اها ڳالهه وڃي مسٽر ليڪيءَ سان ڪئي، جنهن ميجر آئوٽرام جي مشوري سان کيس هدايت ڪئي، ته هو منصوبي جي ثابتي هٿ ڪرڻ لاءِ ظاهري طور آئوٽرام جي مرضيءَ جي ابتڙ هلي. چنانچ، سيٺ هنن کي چيو ته مون کي مير شيرمحمد جي ڏنل رشوت جي پئسن مان جيڪو حصو ملندو، (ڏهه هزار رپيا هڪڙا ۽ ڏهه هزار رپيا پيا) سو لکت ۾ ڏيو. نائونمل اهڙي لکت وٺي، ڪئپٽن ليڪيءَ جي حوالي ڪئي. ان جو ترجمو هن ريت آهي:

منشي آوتراءِ ۽ ڇترسنگهه (مير شيرمحمد جو ديوان) ۽ سلامتراءِ جي ڪيل معاهدي جو ترجمو.

اسان قبول ٿا ڪريون ته اسان کي جيڪا به رقم شيرينيءَ(١) طور مير شيرمحمد کان ملندي، سا اسان پنهنجي ساک مطابق ڇهن حصن ۾ تقسيم ڪنداسين: جن مان ٻه حصا نائونمل کي ملندا ۽ باقي چار حصا ديوانن ۽ ٻين گماشتن ۾ تقسيم ڪيا ويندا. اسان پڳوان (نالو پڙهڻ ۾ نٿو اچي) جو قسم ٿا کڻون ته پنهنجي وعدي کان ذري ماتر به ڪين ڦرنداسين. هيءَ تحرير معاهدي طور لکي وئي آهي.

(٢) مير ميان شيرمحمد خان ڏانهن، ميجر آئوٽرام جي نالي لکيل جعلي خط، جو ترجمو:

”بخدمت جناب عاليشان، بلند مرتبه، جاه ۽ جلال جو مالڪ، سردارن جو سردار، دوستيءَ جو چاڱو، مير ميان شيرمحمد خان.

خدا جو توتي هميشه سايو هجي. دستوري آداب ۽ نيازن

---

(١) شيريني معنيٰ رشوت.

بعد ۽ (تنهنجا آداب دوستيءَ ۽ ياريءَ جي هزار ڪان زياده ڀاري آهن) توهان جي اعليٰ حوصلي دوستيءَ ۽ محبت جي زبان ۾ عرض ٿو ڪجي ۽ ساڳئي وقت ڪي زباني نياپا به موڪلجن ٿا. اهي پيغام هڪ وڏي خاندان جي فرد، شرافت جي باغيچي جي ٻوٽي، مهربان وفادار دوست، سيد مير سليمان شاهه جي معرفت موڪلجن ٿا، جو هڪ هڪ پيغام اوهان جي خدمت ۾ عرض ڪندو. ماشاالله! دوستيءَ جي تقاضا آهي ته توهان جي مرضيءَ مطابق ڪم ٿئي. منهنجي ۽ شان واري، سردارن جي سردار، نامدار، عزتماب، مير ميان جهان (شاهه) خان ٽالپر، وچ ۾ بيحد دوستي آهي ۽ اميد ته توهان سان به دوستي ڏينهون ڏينهن وڌندي رهندي اميد ته پنهنجي خيرعافيت کان واقف ڪري ممنون ڪندا رهندا. اها هڪ خسيس تقاضا آهي." ٻيو سڀ خير.

(٣) مير صوبدار ڏانهن، ميجر آئوٽرام جي لکيل خط جو ترجمو:

"مون کي ڪجهه وقت کان معلوم آهي ته حضور منشيءَ آوتراءِ، مير شيرمحمد خان کي اسان سان هڪ اهڙي معاهدي ڪرڻ کان پئي جهليو آهي، جيڪو خود مير صاحب لاءِ نهايت مفيد ثابت ٿئي ها. منشيءَ ڪيترا دفعا منهنجي پاران ڪيس ڪوڙا پيغام ڏنا آهن، انهيءَ مقصد سان ته جيئن شيرمحمد خان اسان سان معاهدو نه ڪري. هن، ميرن کي لکيو ۽ چوائي موڪليو آهي ته مون [آئوٽرام] ٽيهه هزار رپيا ورتا ڪيا آهن. اها ڳالهه سراسر ڪوڙي آهي. اهڙو مڪار ۽ دغاباز ماڻهو توهان جي نوڪريءَ ۾ رهي، توهان جي وقار کي نقصان پهچائيندو. انهيءَ منشيءَ، سيٺ نائونمل سان منصوبو ڪري، ويهه هزار رپيا قاضي نورمحمد ۽ ديوان سلامتراءِ جي معرفت پنهنجي ۽ ٻين جي لاءِ گهرايا آهن. مون کي شيرمحمد جي گماشتن مان معلوم ٿيو آهي ته منشيءَ، مير صاحب کي لکيو آهي ته مان خراج گهٽو گهٽ ڪرائي ڏيندس.

مان ٻڌو آهي ته ڪن بدخواهه ماڻهن توهان کي چيو

آهي ته مان، مير شيرمحمد کان ٽيهه هزار رپيا خراج ونئو ڪيو آهي. هي نسورو ڪوڙ آهي. گورنرجنرل، جي سفارش کي پنجاهه هزار ڪمپنيءَ جا رپيا خراج بست ڪيو آهي؛ ڇاڪاڻ ته مير جو علائقو حيدرآباد جي ميرن کان گهٽ نه ڏنو آهي.

ضميمو - ٩

[سنڌ جي سياسي سفير ڏانهن خط، جنهن ۾ سيٺ نائونمل کي دڙڪن ملڻ جو احوال ڏنل آهي.]

١- اڪتوبر ١٨٤٢ع

حيدرآباد

سنڌ جي سياسي سفير جي نائب، ليفٽيننٽ ملنيءَ ڏانهن.

ڏسجي ٿو ته آخر ميرن (مير نصيرمحمد) درياءَ جي هن پر شڪار تي وڃڻ واري ڏينهن، ڪراچيءَ ۾ سيٺ نائونمل کي گرفتار ڪرڻ لاءِ ماڻهو موڪليا هئا ۽ انهن ظاهر ڪيو هئائون ته گرفتاريءَ جي مون اجازت ڏني آهي. پريديءَ ۽ گارڊن مون کي لکيو آهي ته نائونمل، حيدرآباد جي ميرن کي ناهه لاءِ خط لکڻ وارو هو ۽ مهينو اڳ ميرن جي اجازت ۽ پرواني هيٺ جيڪو سامان درآمد ڪري وڪيو هئائين، ان تي محصول ڏيڻ وارو هو. پر اسان هن کي انهيءَ ڳالهه تان باز آندو. هاڻي ضروري آهي ته اسان ميرن کي ڏيکاريون ته اسان پنهنجي حق تلفي ٿيڻ هرگز نه ڏينداسين.

چنانچ، مون هن ڏي اهڙو خط لکيو آهي، جنهن جو ترجمو هن سان شامل آهي. مون انهيءَ خط ۾ صاف گوئيءَ کان ڪم ورتو آهي. اميد ته توهان مون سان شامل راءِ ٿيندا ته هن هن موقعي تي اهڙا لفظ ڪم آڻڻ ضروري هئا. ميرن کي، نائونمل جي گرفتار ڪرڻ جو ايترو ئي حق آهي، جيترو مون کي گرفتار ڪرڻ جو.

[(٢) ليفٽيننٽ ملنيءَ طرفان مير نصير خان ڏانهن لکيل، خط، حيدرآباد، مورخ ١- اڪٽوبر ١٨٤٢ع جو اختصار، جنهن ۾ نائونمل سان جيڪو برتاءُ ڪيو ويو هو، تنهن تي هن احتجاج ڪيو آهي.]

”مون کي معلوم ٿيو آهي ته حضورجن انگريز سرڪار جي ڏيهي گماشتي، نائونمل سيٺ کي گرفتار ڪرڻ لاءِ ڪراچيءَ ماڻهو موڪليا آهن ۽ ان لاءِ سبب اهو ڏنو ويو آهي ته هن چانڊڪيءَ ۾ بنامحصول سامان آڻي وڪيو آهي. ساڳي وقت ائين به ظاهر ڪيو ويو آهي ته هن جي گرفتاريءَ لاءِ مون کان اجازت گهري ويئي آهي ۽ مون گرفتاريءَ جي منظوري ڏني آهي. مون کي اميد آهي ته ليفٽيننٽ گارڊن کي غلط اطلاع مليو آهي. مان حضورجن کي ڪنهن به وقت ۽ خاص ڪري جڏهن توهان شڪار ۾ مشغول هوندا آهيو، تڪليف ڏيڻ مناسب نه سمجهندو آهيان، پر مان توهان کي هڪ دوست جي حيثيت ۾ ٻڌائڻ ٿو چاهيان ته نائونمل انگريز سرڪار جو ملازم ۽ پگهاردار آهي، ۽ هن کي انگريز سرڪار جي اجازت کان سواءِ گرفتار ڪرڻ جو ايترو حق آهي، جيترو مون کي گرفتار ڪرڻ جو. ٻيو هن جيڪي ڪجهه ڪيو آهي، سو توهان جي پرواني هيٺ، جيڪو توهان ڪجهه مهينا اڳ کيس ڏنو هو. منهنجي سرڪار، پنهنجن ملازمن سان بي‌انصافي ٿيڻ نه ڏيندي ۽ مان توهان کي صلاح ڏيندس ته پنهنجو حڪم واپس وٺو. جيڪڏهن منهنجو نالو ڪم آندو ويو آهي ته اها ڳالهه غلط آهي. بلڪ مان عرض ڪندس ته خابروءَ کي سزا ڏني وڃي.“

[(٣) مير محمد خان طرفان ڪراچيءَ ۾ انگريز سرڪار جي ڏيهي گماشتي، نائونمل جي نالي تي جاري ٿيل پروانو. مورخ .... شعبان ١٢٥٨ھ [١٨٤٢ع] جو ترجمو.]

”توکي اسان جي حضور ۾ حاضر رهڻ جو حڪم ٿو ڏجي. ضروري آهي ته هن پرواني ملڻ شرط تون هڪدم خوشيءَ

سان اچي اسان جي در تي حاضر ٿيءُ. اچڻ ۾ هڪ لمحو به دير نه ڪر. ٻئي مير توتي مهربان آهن. هن تحرير تي عمل ڪر ۽ هي حڪم ضروري ڄاڻ."

[(٤) مير شهداد خان جو ڪراچيءَ ۾ سرڪار جي ڏيهي گماشتي، نائونمل ڏانهن جاري ڪيل پروانو. مورخ شعبان .... ١٢٥٨هه [١٨٤٢ع] جو ترجمو.]

"توکي اسان جي حضور ۾ حاضر رهڻ جو حڪم ٿو ڏجي. تون مير نورمحمد جي ڏينهن کان وٺي اسان جو ۽ سرڪار جو پراڻو ملازم ۽ خراجگذار آهين. ضرور آهي ته هن پرواني جي ملڻ شرط تون خوشيءَ سان ۽ بنا ڊپ ڊاءُ جي، ڪراچيءَ مان اچي اسان جي دروازي تي حاضر ٿيءُ. دير اصل نه ڪجانءِ. ڄاڻ ته سرڪار توتي مهربان آهي. تون هڪدم پاڻ کي هت حاضر ڪر ۽ اچڻ ۾ دير نه ڪر. هن تحرير تي غور ڪري، حڪم جي تعميل ڪر."

ضميمو — ١٠

[ميجر آئوٽرام ڏانهن هند-سرڪار جو خط، تاريخ ٢٧- اپريل ١٨٤٢ع، جنهن ۾ ڪراچيءَ ۾، سؤ رپيي ماهوار تنخواهه تي هڪ ڏيهي گماشتي جي تقرر جي اجازت ڏنل آهي.]

سنڌ ۽ بلوچستان جي سياسي سفير، ميجر آئوٽرام ڏانهن.

"حضور،

گورنر جنرل جي هدايت مطابق عرض ٿو ڪجي ته توهان جو ٢٩- مارچ جو لکيل خط، نمبر ٩٢٦، جنهن ۾ ڪراچيءَ ۾ ڏيهي گماشتي رکڻ جي باري ۾ سفارش ڪيل آهي، موصول ٿيو. جواب ۾ اطلاع ٿو ڪجي ته حضور اعليٰ جي مرضي آهي ته انهيءَ عهدي جو مدو سرڪار جي خوشيءَ تي منحصر هوندو. عهديدار کي اها ڳالهه واضح ڪري ٻڌائي وڃي. انهيءَ ڪم

لاءِ عهديدار کي هڪ سو رپيا مهينو ملندو، مگر هن کي سرڪاري طور مقرر نه ڪيو ويندو."

توهان جو ايس. ڊبليو. مئڊڪ.
سرڪار جو سيڪريٽري

ضميمو — ١١

[(١) نائونمل جي خلاف تهمت ۽ هن جي بري ٿيڻ جي باري ۾ لکپڙهه.

سنڌ جي جج ائڊووڪيٽ ڪان ڪراچيءَ جي سابق ڪاردار، نائونمل ڏانهن.]

٢٤- آگسٽ ١٨٤٨ع مهربان

توهان جي ٥- تاريخ واري خط جي ٢١ فقري، جنهن ۾ چيلي ڪان جي هنديون تحفيمل ۽ ريويمل خريد ڪيون هيون، تن جي باري ۾ ذڪر ڪيل آهي. انهيءَ جي جواب ۾ لکجي ٿو ته ڪمشنر صاحب جو چوڻ آهي ته فرض ڪجي ته چيلي کي هنديون سرڪار ڪان رعايتي اگهن تي مليون هيون، اسان سمجهي نٿا سگهون ته جيڪڏهين هن، ساڳئي اگهه تي ٻين کي وڪيون ته ان ڪري تو کي ڪيئن نردوش نهرائي سگهبو؟

مان سومر ڏينهن ١١ بجي، پرسرام ۽ کيمي جو حساب- ڪتاب چڪاسيندس. ان وقت توهان حاضر رهي سگهو ٿا. پر جي پاڻ نه اچي سگهو ته ڪو عيوضي موڪلي سگهو ٿا.

(صحيح)

توهان جو ڪيٽ ينگ، ڪئپٽن

[(٢) گهوڙاباريءَ جي ڊپٽيڪليڪٽرطرفان سيٺ نائونمل (ڪراچيءَ) ڏانهن.]

١٤- نومبر ١٨٤٨ع مهربان

سنڌ جي ڪمشنر جي هدايت مطابق، هن سان گڏ بمبئي سرڪار جي اسسٽنٽ سيڪريٽريءَ مسٽر ڪورٽنيءَ جو خط نمبر

٦،٨٤٠، مورخ ١- نومبر ١٨٤٨ع جو نقل موڪلجي ٿو، جنهن ۾ گورنر ۽ سندس ڪائونسل جي فتوا ڏنل آهي ته تنهنجي خلاف بي‌ايمانيءَ جي تهمت ثابت ڪرڻ لاءِ ڪافي ثابتي ڪانه آهي ۽ سرڪاري نوڪريءَ مان برطرف ٿيڻ ڪري اوهان جي ڪردار تي ڪنهن به قسم جو داغ ڪونه ٿو لڳي.

(صحيح)

تمهنجو جي . آر . استوئرٽ، ڪئپٽن

[(٣) آر . ڪي . پرنگل، سنڌ جي ڪمشنر ڏانهن .]

مهربان

منهنجي ۽ ١- نومبر جي خط، نمبر ٦٨٤٠ جي سلسلي ۾، توهان کي اطلاع ٿو ڪجي ته مون کي مانواري گورنر ۽ سندس ڪائونسل حڪم ڪيو آهي ته ڪراچيءَ جي اڳوڻي ڪاردار، نائونمل جي مقدمي جي باري ۾، مانواري ڊائريڪٽرن جي ڪورٽ جي خط ٦، مورخ ٣- جو اختصار (فقرو ٧) اوهان جي اطلاع ۽ هدايت لاءِ موڪلجي .

توهان جو ڊبليو . ڪورٽني.

سرڪار جو عارضي سيڪريٽري .

[(٤) مانواري ڪورٽ آف ڊائريڪٽرس جو خط نمبر ٦، تاريخ ٣- اپريل ١٨٤٩ع جو حوالو.]

فقرو ٧- "هن ڪارروائيءَ جي ڪاغذن جو غور سان مطالعو ڪرڻ بعد، اسان جو خيال آهي ته نائونمل جي خلاف نوڪريءَ ۾ خيانت ڪرڻ جي جيڪا تهمت هئي، ان لاءِ ثابتي ڪانه آهي، پر جنهن صورت ۾، انهيءَ تر ۾ هن جي خاندان جو وڏو اثر ۽ رسوخ آهي، تنهن صورت ۾ اسان اهو ڳالهه قبول ٿا ڪريون ته هن جو ڪليڪٽر جي دفتر ۾ مکيه ڪاردار ٿي رهڻ مناسب نه آهي. پر هن کي جيڪڏهين ڪنهن ٻيءَ سرڪاري ملازمت ۾ رکيو وڃي ته اعتراض نه آهي.

ضميمو -١٢

[سر بارٽل فريئر جي خانگي خط و ڪتابت.]

٧- جنوري ١٨٦٩ع

انڊيا آفيس

منهنجا چڱا دوست،

مان ٩- ڊسمبر تائين تنهنجا لکيل خط پڙهي خوش ٿيس. افغانستان ۾ هلندڙ ڪارروائين جو تو چٽو ۽ مسلسل نقشو چٽيو آهي، تنهن لاءِ شڪرگذار آهيان. ڪاٻه نئين ڳالهه ٿئي ته ان جي خبر ڏيندا ۽ ڪراچيءَ جي پراڻن دوستن جي پڻ. شهر ۽ جهازن لاءِ پاڻيءَ جو ڪهڙو انتظار ڪيو اٿوَ؟ مراد خان ۽ هس جي حب نديءَ واري منصوبي جو ڇا ٿيو؟ بلوچستان جا سردار ڇا ٿا ڪن؟ عالومل کي چئو ته مون کي لکي ته سنڌ ۾ تعليم ڪيتريقدر ترقي ڪري رهي آهي ۽ منهنجن پراڻن دوستن مان يا هن جي ٻارن مان ڪو اهڙو آهي، جو هن جي جاءِ پري؟ هن کي چئو ته ٽنڊي غلام علي وڃي ته منهنجي جهوني دوست مير محمد خان کي منهنجا سلام ڏئي ۽ پڇيس ته تنهنجو پوٽو ڪڏهن تو مون ڏي انگريزيءَ ۾ خط لکي؟

جڏهن عالومل ڪراچيءَ موٽي اچي ته هن کان ميرن ۽ انگريزن جي اچڻ جي باري ۾ جي اڳڪٿيون ۽ ڏند ڪٿائون توهان مون کي ٻڌايون هيون، لکائي ڇڏيندا. مان اهي ڏند ڪٿائون ان وقت نهايت احتياط سان لکيون هيون، پر بدقسمتيءَ سان اهي ٻين ڪاغذن سان گڏ هگليءَ ۾ گم ٿي ويون. منهنجي مرضي آهي ته تون هن کان سنڌ جي گذريل زماني جون يادگيريون يا جيڪي تو پنهنجي پيءُ کان ۽ جوانيءَ ۾ ٻين کان ٻڌو هو، ۽ پنهنجي گوناگون حياتيءَ جا مشاهدا انگريزيءَ ۾ لکاءِ. انهن موضوعن تي جيئن گهڻو لکندين، تيئن چڱو. جيڪڏهن عالومل پنهنجا لکيل مضمون، وقت بوقت، مون ڏي موڪليندو ته مان شڪرگذار رهندس."

سيني پراڻن دوستن کي سلام- يقيناً
توهان جو ايچ . بي . اي فريئر.

[(٢) متئين خط جي جواب ۾ سيٺ نائونمل تاريخ ٧-
اپريل ١٨٦٩ع جي، هيٺ ڏنل خط موڪليو:]

”چانوڏيءَ ۽ ڪلفٽن جي وچ ۾ هڪ لڪري آهي. جنهن جي چوڏاري پاڻي بيهندو آهي. ڪنهن زماني ۾ انهيءَ متاڌهينءَ جاءِ تي هڪ چڱو خاصو پڪو شهر هوندو هو. اهو شهر، دلوراءِ بادشاهه اڏايو هو. ان شهر جي اتر ۾ ۽ ڪلفٽن ۽ ڪياماڙيءَ جي وچ ۾، چيني نار وهندي هئي. جڏهن وير چڙهندي هئي، تڏهن پاڻي چانوڏيءَ ۾ وهي ايندو هو. هر قسم جون ٻيڙيون، چيني نار مان لنگهي شهر تائين ايندڙيون هيون. اهو شهر چار- پنج سؤ ورهيه اڳ آباد هوندو هو. بندر سهولت وارو ۽ واپار جڳهو هوس. شهر جا ماڻهو تازو پاڻي رام باغ تلاءَ ۽ چانوڏيءَ جي اتر ۾، باغ ۾ جيڪو کوهه آهي، تنهن مان آڻيندا هئا. انهيءَ کوهه کي هاڻي چانوڏيءَ وارو کوهه چوندا آهن. مان ڏهن- پندرهن سالن جو هوس ته ڪيترن پڪن گهرن جا نشان ڏٺا هئم. غريب ماڻهو برسات جي ڏينهن ۾ انهن دڙن تي وڃي، سون ۽ چانديءَ جون شيون لڀي ايندا هئا. ان ڳالهه جي مون کي ذاتي خبر آهي. توهان کي ياد هوندو ته اها جاءِ مون ڪنهن وقت توهان کي ڏيکاري هئي. انگريز سرڪار اتي هڪ ننڍي پٽر جي جاءِ ٺهرائي آهي.

(٣) مان توهان کي ”واڳهي در“ جو مختصر احوال ڏنو هو. جو توهان ان وقت لکي ڇڏيو هو. واڳهي در مشهور شهر هو. اڍائي سؤ يا چار سؤ ورهيه اڳ، واڳهي در جي آسپاس وارو ملڪ، جوڌپور جي راجپوتن جي قبضي ۾ هو. واڳهي در ۾، ٻڌيمل نالي هڪ شاهوڪار واپاري رهندو هو، جنهن پنهنجي رهڻ جي جاءِ قلعي اندر نهرائي هئي. شهر کي پيئڻ جو پاڻي پهاڙيءَ جي چشمن ۽ ملير نئن مان ملندو هو. ساوڻ ۾، جڏهن

سمنڊ تڪو ڇڏيندو هو ته ملتان، بهاولپور ۽ ٺٽين سکر جون بيڙيون، سنڌو نديءَ مان ٻاجهر کڻي اچي، واڳهي در پهچي، ان ۾ لاهينديون هيون.

(٣) سنڌ جا ڪرمتي بلوچ، اصل ڪرمت، (مڪران) مان آيا هئا. هو هڪ رولو قوم آهن. ٻڪريون، ڳئون، مينهون ۽ ٻيو مال هنن جي دولت آهن. اٽڪل ١٥٠ يا ٢٠٠ ورهيه اڳ، هنن ٻروچن جو هڪ ٽولو اچي حب نديءَ تي ديرو ڄمائي ويٺو هو. هنن جي طاقت آهستي آهستي وڌندي ويئي. واڳهي در جي آسپاس ساوا چراگاهه ڏسي، هنن شهر تي حملو ڪري، پنهنجي قبضي ۾ آندو. واڳهي در جي برج وٽ سردارن کي شڪست آئي ۽ هو ساڪري پرڳڻي ۾ ڏرج ڏانهن، جو راڻي ارجن نالي هڪ هندو سردار جي حڪومت ۾ هو، هليا ويا. انهيءَ علائقي جي راڄڌاني، "رتي" جي شهر ۾ هئي ۽ ڏرج جو مکيه بندر لاهوري بندر هوندو هو. ان زماني ۾، رتو پڪو شهر هو. ١٢٥ ورهيه اڳ، رتو هڪ وسندڙ جاءِ هئي.

(٤) جوکيا: جوکيا اصل ڪنگور نالي علائقي جا آهن، جو شاهه بلاول جي پرسان آهي. هو به هڪ خانه بدوش قوم هئا ۽ ملير ۾، ان زماني جي حاڪمن جي سايي هيٺ اچي ٽڪاڻو ڪيو هئائون. هنن جي چڱي مڙس جو نالو درياءَ خان هو. انهن مان ٻجر نالي هڪ جوکيي وڃي ٺٽي ۾ ڪلهوڙن جي نواب وٽ نوڪري ڪئي. ان وقت سنڌ جو اعليٰ حاڪم غلام شاهه ڪلهوڙو هو. هن، ٺٽي ۾ پنهنجي نائب کي حڪم ڏنو ته راڻي ارجن کي ختم ڪري، هن جي ملڪ تي قبضو ڪر. نواب اهو ڪم ٻجر تي رکيو. ٻجر، ملير وڃي ٨٠ يا ١٠٠ جوکيا پاڙي ڪيا. پوءِ انهن کي اتي ڇڏي، پاڻ ڪراچيءَ سيٺ ڀوڄومل (منهنجي چوٿين پيڙهيءَ ۾ وڏو هو) کان تياريءَ لاءِ پئسا اڌارا وٺڻ ويو. آخر هو گزري بندر مان روانو ٿيو. ان وقت، راڻو ارجن اٽڪل ويهن ماڻهن سان درياءَ جي هڪ پيٽ تي لنگر هو. ٻجر راڻو واهه پنهنجن ماڻهن سان وڃي مٿانئس ڪڙڪيو ۽ هن

ڪي ۽ رائي جي ماڻهن کي قتل ڪري ڇڏيائين پوء اها خبر ننئي جي نواب کي ڪيائين، جنهن رائي جي علائقي تي، مات ميٽ ۾ سواء ڪنهن مخالفت جي قبضو ڪيو. بجر کي غلام شاه خلعت ڏني ۽ "چام" جي لقب سان جوکين جو سردار مقرر ڪيو. بجر کي مراد عليء نالي هڪ پٽ هو. مراد عليء جي جاء تي چام مهرعلي ويٺو، جو توهان جو ڏنل آهي.

(۵) برفت، نومڙيي ۽ ڪوٺڙيء جي ملڪ احمدشاه جو احوال:

ڪنهن زماني ۾ جيسلمير مارواڙ جا ڪي راجپوت، ملازمت ۽ دولت جي تلاش ۾ نڪتا. هو ديسان ديس گهمندي مڪران جي گاديء ڪيچ ۾ اچي پهتا، جو ان وقت هڪ وسندڙ شهر هو ۽ سپاهين جو پيشو اختيار ڪيائون. آخر سپاهين مان وڏي جمعدار ٿيا ۽ سندن هٿ هيٺ ڪيترا سپاهي ڪم ڪندا هئا. انهن ڏينهن ۾، مڪران جو حاڪم هڪ جابر عامر هو. هن جي تقاضا اها هوندي هئي ته ڪيچ ۾ جنهن به عورت جي شادي ٿئي سا نڪاح بعد، مڙس وٽ وڃڻ کان اڳ، پهرين رات هن جي صحبت ۾ گذاري. اتفاق سان هن جي ڪنهن پاٽيجيء جي شادي ٿيڻ واري هئي. هن جي پيڻ محسوس ڪيو ته منهنجي پاءُ جي اها تقاضا نهايت غلط آهي ۽ غيرتمند ماڻهوء لاء ٻڏڻ آهي. تنهنڪري هن هڪ راجپوت جمعدار سان صلاح ڪئي ته چا ڪجي؟ هن وعدو ڪيو ته مان ملڪ کي هن آزار مان ڇڏائيندس. وعدي مطابق راجپوت وڃي حاڪم کي قتل ڪيو. تنهن کان پوء، پنهنجن زيردستن جو هڪ دستو وٺي وڃي پيلي تي قبضو ڪري آزاد حاڪم ٿي ويٺو. انهيء واقعي کان پوء، راجپوتن اسلام قبول ڪيو ۽ مسلمانن جي حلقي ۾ شامل ٿيا. ٿوري وقت کان پوء، بين قومن، راجپوتن کي پيلي مان تڙي ڪڍيو. تنهن کان پوء، هنن سنڌ ۾ اچي حيدرآباد جي ڪلهوڙن جي حاڪم کي درخواست ڪئي ته اسان کي حيدرآباد جي سامهون درياء جي هن پار، ٽڪرن جي هيٺان چوڪيدار ۽

واهرو ڪري رکو. ان نوڪريءَ جي عيوض ڪلهوڙي هنن کي درياءَ جي اولهه طرف، ڪوهڙيءَ جو ڪوهستاني علائقو جاگير ۾ ڏنو. انهن راجپوتن جو اولاد، برفت نومڙيا آهن، جي ملڪ احمد خان کي سردار ڪري مڃيندا آهن. نومڙيا، مڪران جي ماڻهن کي چوندا آهن، جو هو ”نون مردن“ جو اولاد آهن.

۴- فيبروري ۱۸٧۴ع
۲۲، پرنسز گارڊن

عزيز دوست نائونمل،

تنهنجو ۱۳- آڪٽوبر جو موڪليل ڪتاب(۱) ۽ پوءِ جا موڪيل خط ڏسي خوش ٿيس. ڪتاب ڏاڍو شوق سان پڙهيم. اميد ته مان سارو ڪتاب يا ان جو اختصار، ڇپائڻ لاءِ، هٿ ڪو قدم کڻندس، جو اهو هن ملڪ ۾ تنهنجن قيمتي خدمتن ڏانهن ڌيان ڇڪائيندو. سنڌ ۽ سنڌ جي آسپاس واري ملڪن جون خبرون، جيڪي تو مهرباني ڪري موڪليون آهن. اميد ته تون مون ڏي حقيقتون لکندو رهندين ۽ پنهنجو، عالومل جو، پنهنجي ساري ڪٽنب، سنڌ ۽ ان جي آسپاس وارن ملڪن جو احوال پڻ موڪليندو رهندين. توکي خبر آهي ته مان انهن ڳالهين ۾ هميشه دلچسپي وٺندو آهيان.

خدا توکي ۽ تنهنجن ٻارن کي خوش رکي، وڏي عمر ڏئي ۽ تون پنهنجن پٽن پوٽن کي وڌندو ويجهندو ڏسين.

يقينا، تنهنجو وفادار،
ايڇ. بي. اي فريئر

ضميمو – ۱۳

[سيٺ نائونمل کي ملڪه معظمه جي مهر سان ”سي. ايس. آءِ“ جي خطاب ڏيڻ لاءِ ڪوٺايل درٻار ۾، سنڌ جي ڪمشنر جي تقرير.]

---

(۱) ”نائونمل جون ياد گيريون.“

(١) سنڌ جي عارضي ڪمشنر آرچبالڊ ڊيوڊ رابرٽسن، سيٺ نائونمل هوتچند جي خدمتن جي باري ۾ هن ريت فرمايو:-

”مان نهايت خوشيءَ سان هي رتبو توهان جي خدمت ۾ پيش ڪريان ٿو، جنهن ۾ توهان کي مطلع ڪيو ويو آهي ته ملڪ معظم صاحب، ڪرم فرمائي، توهان جي اعليٰ خدمتن ۽ خيرخواهيءَ جو قدر ڪندي، توهان کي ”ستاره-هند“ جي اعليٰ تمغي سان نوازڻ فرمايو آهي. ان کان اڳ توهان لاءِ ١٠٠ رپيا مهيني ۾ پينشن منظور ڪئي وئي هئي ۽ وري ١٨١٠ع ۾ اها پينشن وڌائي ٻن پيڙهين لاءِ ڪئي ويئي هئي ۽ ان سان گڏ ١٢٠٠ رپين (ساليانه) جي جاگير پڻ توهان کي انهن خدمتن عيوض ڏني ويئي هئي.

توهان جو خدمتون پنجويهه ورهيه اڳ شروع ٿيون هيون. ممڪن آهي ته انهن ماڻهن، جن جو سنڌ سان تعلق تازو شروع ٿيو آهي، سي توهان جي خدمتن جي نوعيت کان غير واقف هجن. تنهنڪري، مان انهن خدمتن جو مختصر احوال ڏيندس.

”تنهنجون خدمتون ١٨٣٩ع ۾ شروع ٿيون، جڏهين تو - بمبئيءَ جي فوجي دستي کي بنگال جي فوج سان گڏ، افغانستان ۾ شاهه شجاع جي مدد لاءِ موڪليو ويو هو- وهٽن ۽ ٻئي سامان مهيا ڪري ڏيڻ ۾ واهر ڪئي. ان کان پوءِ وري تو ڪابل جي ڪوس واري نازڪ زماني ۾ ڪابل جي قيدين کي رها ڪرڻ لاءِ جيڪا فوج سنڌ ۾ موڪلي وئي هئي، تنهن کي به ساڳئي قسم جي مدد ڪئي. وري ١٨٤٣ع ۾، جڏهين سنڌ جي ميرن ۽ انگريز سرڪار جي وچ ۾ لڙائي شروع ٿي تڏهن تو پنهنجي جان ۽ مال جو کي ۾ وجهي، جانفشاني ڪري، ميرن جي ارادن ۽ منصوبن جي صحيح معلومات حاصل ڪري اسان کي پهچائي، جنهن جي وسيلي اختياريءَ وارا هنن جي منصوبن ۽ حرڪتن جو تدارڪ اڳواٽ ڪري سگهيا.“

تنهن کان پوءِ، غدر جي ادائي سالن واري خطرناڪ

وقت ۾ تو انگريزن جي اهڙي ئي حمايت ڪئي جهڙي تو ايسٽوڪ، باڻنجر ۽ آئوٽرام جي ڏينهن ۾ ڪئي هئي ۽ انگريز سرڪار جي دوستيءَ ۽ مدد جو پاڻ کي مستحق ثابت ڪيو، ان لاءِ جيئن مون اڳ چيو آهي، توکي زمين ۽ بن وڏيڪ پيڙهين لاءِ پينشن ڏني ويئي.

"مون کي خاطري آهي ته تو جهڙو وفادار ۽ سچو شهري هيءَ مزيد عزت، جيڪا ملڪهءِ معظم توکي بخشش فرمائي آهي، تنهن جو قدر ڪندين. خدا شال توکي وڏي ڄمار ڏئي ۽ تون اهو امتياز گهڻو وقت مائي سگهين."

(٢) سيٺ نائونمل کي "سي.ايس.آءِ" جي تحفي ڏيڻ لاءِ، سربارٽل فريئر جي ڪوٺايل دربار جو احوال:-

١- جنوري ١٨٦٧ع جي ١ سيٺ نائونمل هوتچند کي "ستاره-هند" جي ممتاز تمغي ڏيڻ، ۽ ميونسپل ڪمشنرن سان ملاڻ ۽ شهر جي ممتاز هستين کي انعام اڪرام ڏيڻ لاءِ، جناب عاليشان سر ايڇ. جي. فريئر، جي. سي. ايس.، ڪي. سي. بي، ڪراچيءَ جي "فريئرهال" ۾ دربار ڪوٺائي.

شهر جا سڀ وڏا ديواني ۽ فوجي عملدار حاضر هئا. گورنر صاحب جي ايگزيڪيوٽو ڪائونسل جي ميمبر، مانواري جي. ايڇ. ايس، سنڌ جي ڪمشنر، مسٽر سيميوئل مئنسفيلڊ، سي. ايس. آءِ، چيف سيڪريٽري، مسٽر ايف. ايس. چئپمن ۽ ٻئي عملي سان گڏ، رواجي سلاميءَ کان پوءِ، براجمان ٿيا.

گورنر صاحب جن سامعين جي سلاميءَ جي جواب ڏيڻ بعد، چيف سيڪريٽريءَ، مسٽر ايف. ايس. چئپمن ۽ ڪراچيءَ جي ڪليڪٽر ۽ ميجر ڊبليو. آر لامبرٽ کي ارشاد فرمايو ته سيٺ نائونمل هوتچند جو تعارف ڪرايو وڃي. تعارف ڪرڻ کان پوءِ جناب گورنر صاحب اٿي بيهي، ساڻس مخاطب ٿي، هن ريت فرمايو:-

"سيٺ نائونمل هوتچند، مون کي معلي القاب وائسراءِ صاحب ۽ "ستاره-هند" جي اعليٰ طريقي جي اعليٰ آفيسر کان

هدايت ملي آهي تہ توکي ملڪہ معظمہ جي مُهر سان "ستاره - هند" جي اعزاز جي سنڌ ۽ تمغي سان سرفراز ڪريان ۽ ان سان گڏ اها بہ هدايت ملي آهي تہ هن موقعي کي شاندار طريقي سان ملهائڻ ۾ ڪابہ ڪسر نہ ڇڏي وڃي. ملڪہ معظمہ جي ڏنل اعزاز جي نوعيت ۽ عظمت جي باري ۾، هن وقت اپٽار ڪرڻ جي ضرورت نہ آهي. انهيءَ اعزاز جي ذريعي توکي انهيءَ برادريءَ ۾ جڳهہ ملندي، جنهن ۾ هندستان جون سڀ ممتاز هستيون، ملڪہ معظمہ ۽ هن جو وليعهد، هن شاندار مملڪت جو وائسراءِ ۽ ٻيا سورما ۽ مدبر اعليٰ نسل ۽ ڪردار جا راجائون، جن هندستان جي مملڪت فتح ۽ حڪومت ڪرڻ ۾ مدد ڪئي آهي مشتمل آهن.

انهيءَ برادريءَ ۾ شموليت لاءِ، تنهنجن لياقتن جو هت ذڪر ڪرڻ ضروري نہ آهي. تازو، هن ساڳئي ڪمري ۾، صوبي جي عارضي ڪمشنر، ملڪہ جي ارشاد جو اظهار ڪندي، تنهنجي عمر ڀر جي وفاداريءَ ۽ خدمتن جو ذڪر ڪيو هو، جن کي دهرائڻ جي هن وقت ضرورت نہ آهي. پر ١٨٥٧-٥٨ع واري مشڪل وقت، تو اسان جي نمايان مدد ڪئي، ان لاءِ تو بيشڪ ڪيرون لهڻيون. توکي پنهنجي ملڪ جي ماڻهن ۾ وڏو اثر هو ۽ توکي اتر ۽ اولهہ هندستان جي هرهڪ حصي مان خبرون چارون ملنديون هيون، جي تون سڀ بنا جهجهڪ جي سرڪار جي خدمت ۾ پيش ڪندو هئين. ان وقت ۾، جڏهن تنهنجا ڪيترا هموطني خطرو ڏسي دهلجي ويا هئا ۽ سمجهيائون پئي تہ هندستان ۾ انگريز سرڪار جي حڪومت جو ڏيو اجهو تہ گل ٿئي، تڏهن تنهنجي وفاداريءَ ۾ لرزش بلڪل ڪانہ آئي. جيڪڏهن تون انهن مجاهدن مان هجين ها، جن انگريزن جي حڪومت لاءِ جانيون قربان ڪيون آهن، تہ بہ تون انگريزن جي فتح ۾ اهڙو يقين نہ ڏيکاري سگهين ها، جيڪو تو ان وقت ڏيکاريو هو.

هن وقت جڏهن مان سنڌ، بلڪ هندستان ڇڏڻ وارو آهيان، تڏهن منهنجي لاءِ اها ڳالهه انتهائي خوشيءَ جو باعث آهي ته مون کي، سنڌ جي ڪمشنر ۽ منهنجي رفيق، مانواري جي. ايچ. ايلس، ۽ جن صاحبن سنڌ لاءِ ايتري جفاڪشي ڪئي آهي، تن جي روبرو، توکي هي اعزاز ڏيڻ ۽ تنهنجن خدمتن جي داد ڏيڻ جو موقعو مليو آهي. مون کي اميد آهي ته سنڌ ۾ تنهنجا هم‌ملڪي هن اعزاز کي فقط تنهنجو هڪ ذاتي امتياز نه ڪري سمجهندا؛ پر ائين خيال ڪندا ته هي امتياز هن دوردراز صوبي ۽ واپاري طبقي، جنهن جو تون خاص عيوضي آهين، ان لاءِ ملڪه معظمه جي شفقت جو ثبوت آهي. مان تنهنجي هڪ خاص ڪارنامي ڏانهن ڏيان ڇڪائڻ گهران ٿو، جو ڏيکاري ٿو ته توکي انگريز سرڪار جي حڪومت جي نوعيت جي صحيح ڄاڻ آهي، ۽ جو اميد ته تنهنجا ٻيا هم‌وطني نقل ڪندا. تو جهڙي ڪن ٿورن ماڻهن کي خبر هوندي ته انگريزن کي فوجي طاقت ۽ واپار جي هنر ۾ ڪيتري مهارت آهي. توکي اها به خبر آهي ته هرهڪ انگريز سمجهي ٿو ته انسان جو فقط روزيءَ تي گذر نه آهي. پر لڙائيءَ ۾ فتح ۽ واپار ۾ ڪاميابيءَ کان سواءِ دنيا ۾ ٻيون به قابل‌قدر شيون آهن. توکي انگريزي تعليم جو ٻهرو ڪرڻ مليو هو، تنهنڪري اها هڪ قابل‌قدر ڳالهه آهي ته تو پنهنجي پوٽي عالومل ٽيڪمداس کي هڪ ڏورانهين (تنهنجي نظر ۾) ملڪ ۾ هندستاني يونيورسٽيءَ ۾ تعليم وٺڻ ۽ تعليم‌يافته انگريزن جي ڪردار ۽ اصولن سکڻ لاءِ موڪليو آهي. مون کي اميد آهي ته جڏهن مان بمبئيءَ موٽي ويندس، تڏهن تنهنجي پوٽي کي يونيورسٽيءَ جي سند ملڻ جو امتياز حاصل ٿيندو. منهنجي دعا آهي ته خدا توکي وڏي ڄمار ڏئي ته جيئن تون نه فقط پنهنجي عزت ماڻي، پر ان عزت ۾ تنهنجو اولاد اضافو ڪري.

ان کان پوءِ، جناب گورنر صاحب جن سيٺ نائونمل هوتچند

کي ملڪه جي مُهر سان سَنَد ۽ تمغو ڏنو.

(٣) وڪٽوريا، خدا جي فضل سان گريٽ برٽن ۽ آئرلنڊ جي يونائيٽيڊ ڪنگڊم جي ملڪه، مذهب جي رکوال، ستاره - هند جي اعليٰ طريقي جي سربراهه کان، ڪراچيءَ جي سيٺ نائونمل ڏانهن آداب.

”اسان جي تمنا آهي ته توکي پنهنجي شاهي ڪرم جو ڪو اهڙو ثبوت ڏيکاريون، جنهن سان توکي روشن ٿئي ته اسان کي تنهنجي ذات ۽ تنهنجن خدمتن لاءِ قدر آهي. تنهنڪري اسان مناسب سمجهون ٿا ته توکي ”ستاره - هند“ جي اعليٰ طريقي جي برادريءَ ۾ شامل ڪجي ۽ اسان توکي ”ستاره - هند“ جي تمغي جو اعزاز بخشون ٿا. ۽ توکي اختياري ڏيون ٿا ته تون اعزاز سمورين رعايتن سميت ماڻ. تاريخ ٣٠- اپريل ١٨٦١ع. اسان جي حڪومت جي ٢٩ سال ۾، اسان جي آسبورن هائوس واريءَ دربار ۾، اسان ستاره - هند جي طريقي جي مُهر ۽ دستخط سان ڏنو ويو.

صحيح قبله عالم جي حڪم هيٺ،
”ڊي. گري ۽ رپن“

ضميمو -١٤

ڊپٽي ايڊيوڪيشنل انسپيڪٽر، ڪراچيءَ ڏانهن.
”راءِ صاحب“ عالومل ٽيڪمداس پوچواڻي، بي. اي،
آءٌ توکي ”راءِ بهادر“ جو لقب ذاتي اعزاز طور عطا ڪريان ٿو.
صحيح لئنسڊائون
وائسراءِ ۽ گورنر جنرل هند
فورٽ وليم ١- جنوري ١٨٨٩ع

ضميمو -١٥

سن ١٨٨٨ع جي ”ايشياٽڪ ڪئاٽرلي رويو“ جي اپريل واري شماري ۾، ”ڪراچي ۽ ان جو مستقبل“ جي عنوان

سان لکيل هڪ مضمون ۾، سر فريڊرڪ گولڊسمڊ، سيٺ نائونمل جي هيٺين لفظن ۾ واکاڻ ڪئي آهي:

”مري ويلن جو ذڪر ڪندي، انهن هندستانين کي نه وسارڻ کپي، جن سخت خطري جي وقت فريئر جي اهڙي جوصلہ افزائي ڪئي، جو هن فوج جي بدران انهن ماڻهن جي دلي همدرديءَ تي ڀروسو رکيو، جن کي هن مضبوط حڪومت ۾ محبت سان ڪشش ڪري پنهنجو ڪيو هو. مثال طور فقط هڪڙي ماڻهوءَ جو نالو وٺڻ هتي ڪافي ٿيندو، سو آهي صراف نائونمل، جو ڪجهه وقت ٿيو ته پنهنجن هموطنين کي خيرباد چئي، هن جهان مان لاڏاڻو ڪري ويو. هن جو شروعات کان وٺي خبررسان کاتي سان تعلق هو ۽ هو آخري دم تائين سنڌ جي اختياري وارن کي صحيح خبرون پهچائيندو رهيو ۽ هنن جي سهائتا ڪندو آيو. هن جون بلوچستان جي باري ۾ موڪليل خبرون خصوصاً ڪارآمد هيون؛ ڇاڪاڻ ته هن جي گماشتن کي سياسي معلومات هٿ ڪرڻ جا اهڙا ذريعا هئا، جو اهي خبرون ٻين کي ڪنهن به قيمت تي نه ملي سگهن ها. هو اهڙو وفادار هو، جو بلوچستان جي حڪومت جي مالي حالت جي باري ۾ اسان کي خبرون ڏيندو هو. هندو ٿي ڪري به هن ۾ نفاست هئي. هو محطاط هوندو هو، ۽ بعضي بعضي ڪامياب نه به ٿيندو هو، جنهنڪري کي ماڻهو سمجهندا هئا ته هو حرفتي آهي. هن کي يورپي مدبرن لاءِ عزت هئي. يورپي سياست جي ڳالهه نڪرندي هئي ته هو مرڪندو هو ڇو ته حڪومتن ۽ بادشاهن جي مقصدن جي رازن کان واقف هو ۽ ڇو يورپي سياست جي منجهيل سٽ کي هو آسانيءَ سان سلجهائي سگهيو ٿي. هن جو ذڪر خاص طرح هت ڪجي ٿو؛ ڇاڪاڻ ته جڏهن ڪراچي اوج تي هئي، تڏهن ڪراچي، سيٺ نائونمل کان جدا نه هئي.“

ضميمو — ١٦

سنڌ جي هاڻوڪي خوشحاليءَ جا مثال. هيٺ ڏنل انگ اکر ڏيکارين ٿا تہ سنڌ، انگريزن جي قبضي ۾ اچڻ کان پوءِ، ڪيتريقدر ترقي ڪئي آهي:

زمين جي ماليہ جنهن، تي هندستان ۾آباد زمين جي ايراضيءَ جو اندازو لڳائي سگهبو آهي. ميرن جي صاحبيءَ ۾ پنجنيهہ لک رپيا سال ۾ هوندي هئي. پر ١٩٠٤-٥ع ۾، زمين جي ڍل وڌي وڃي ١٠٣ لک ۽ ١٩١٢ع ۾ اٽڪل ١٢٠ لک رپيا ٿي. انهيءَ رقم مان اٽڪل اسي لک رپيا آبپاشيءَ مان پيدا ٿيا هئا ۽ آبپاشي ٿيل زمين جي ايراضي ساڍن ٽيهہ سؤ ايڪڙن کان بہ زياده هئي.

واپار جيڪا ترقي ڪئي آهي، تنهن جو اندازو ڪراچيءَ پورٽ ٽرسٽ جي ١٩١٢-١٣ع سال جي انگن اکرن مان اندازو لڳائي سگهجي ٿو.

١٩١٢-١٣ع ۾. جهازن ٢١٨٣٠٩٠ ٽن سامان ڍويو، جيڪو ڪراچيءَ جي بند جي لاءِ هڪ مثال آهي. مڇون ۽ بيڪار جهازن کان سواءِ، ڪراچيءَ جي بندر ۾ ٣٧٤٢ جهاز داخل ٿيا، جن سوا ٢١٩٥٩٠٤ ٽن سامان کنيو. ١٩١١-١٢ع ۾ ٣٧٠٦ جهاز بندر ۾ داخل ٿيا هئا ۽ انهن ١٩٣٧٣٠٥ ٽن سامان کنيو هو. بندر ۾ ٩٩٠ آگبوٽ داخل ٿيا هئا. انهيءَ جي مقابلي ۾، اڳئين سال ٩١٤ جهاز داخل ٿيا هئا. آگبوٽن ڪل ٢٠٤٩٢١٩ ٽن سامان آندو هو. ان کان اڳين سال ۾ آگبوٽن ١١٨٠٠٥٨١ ٽن سامان آندو هو. بندر ۾ ٥٠٠٠ ٽنن جا ١٦١ جهاز بندر تي آيا؛ ان کان اڳئين سال (١٩١١-١٢ع) ۾ ١٣٥ اهڙا جهاز آيا هئا. شاهي بحري آرمار جا ٽي جهاز ۽ هندستاني ٻيڙي جا، سپاهين کڻڻ جا ڇہ جهاز بندر تي آيا ۽ ١٥٣١٦ ماڻهو لاٿا ۽ چاڙهيا ويا. مڪي مان ٽيهتر حاجي لٿا ۽ ٢٠١ حاجي روانا ٿي ويا.

سيٺ نائونمل جي خاندان جو شجرو

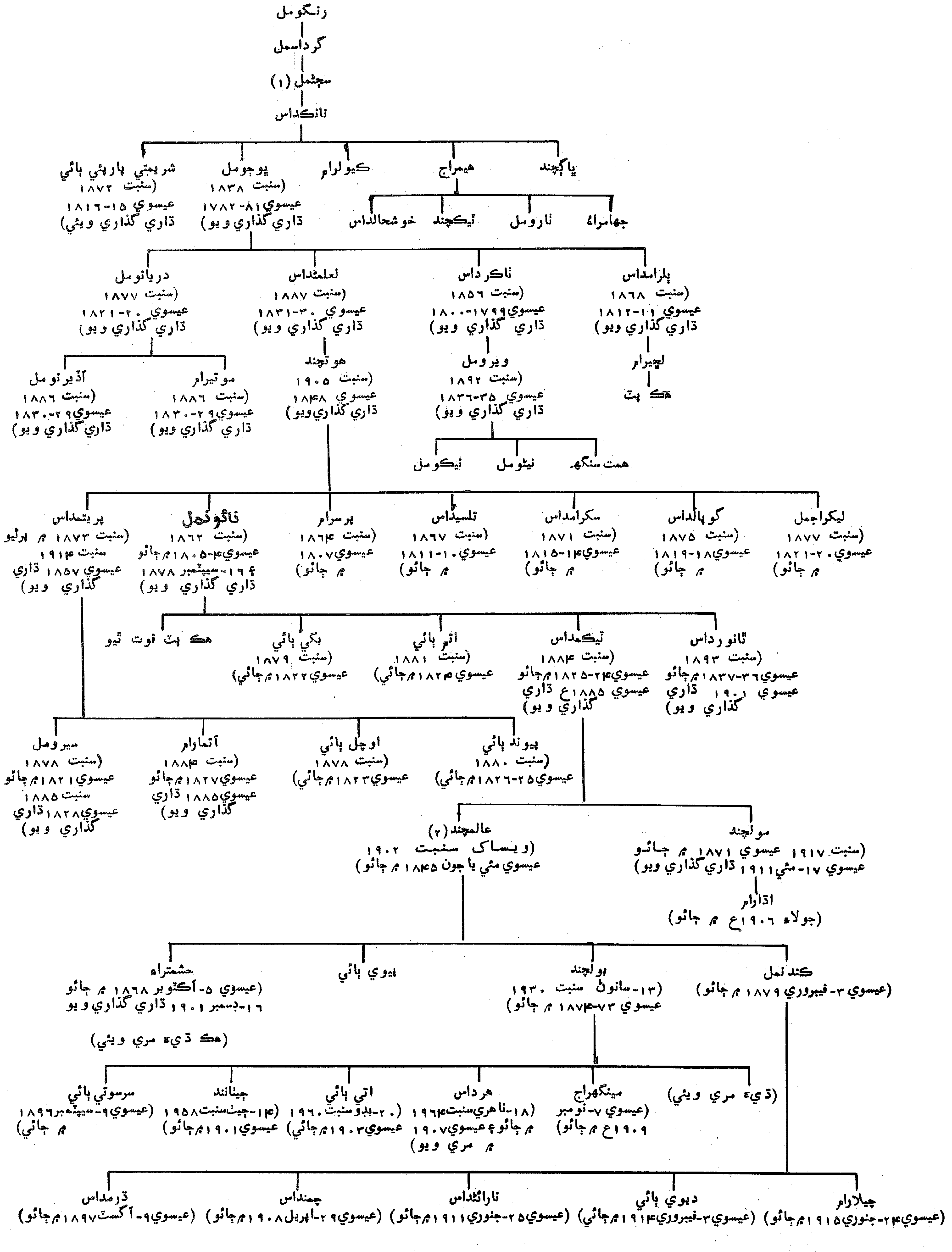

(۱) اوائلي وڏن ۾ سڀ کان مشهور؛ وڏو زميندار ۽ واپاري. گهڻا خيراتي ڪم ڪيائين ۽ دولت ڪٺي ڪيائين.
اتر سنڌ ۾ هن جو گهرائو "سچنانين" جي نالي سان سڏبو آهي.

(۲) هن کي سرڪاري طرح عالومل چوندا آهن.

سيٺ نائونمل جي خاندان جو شجرو

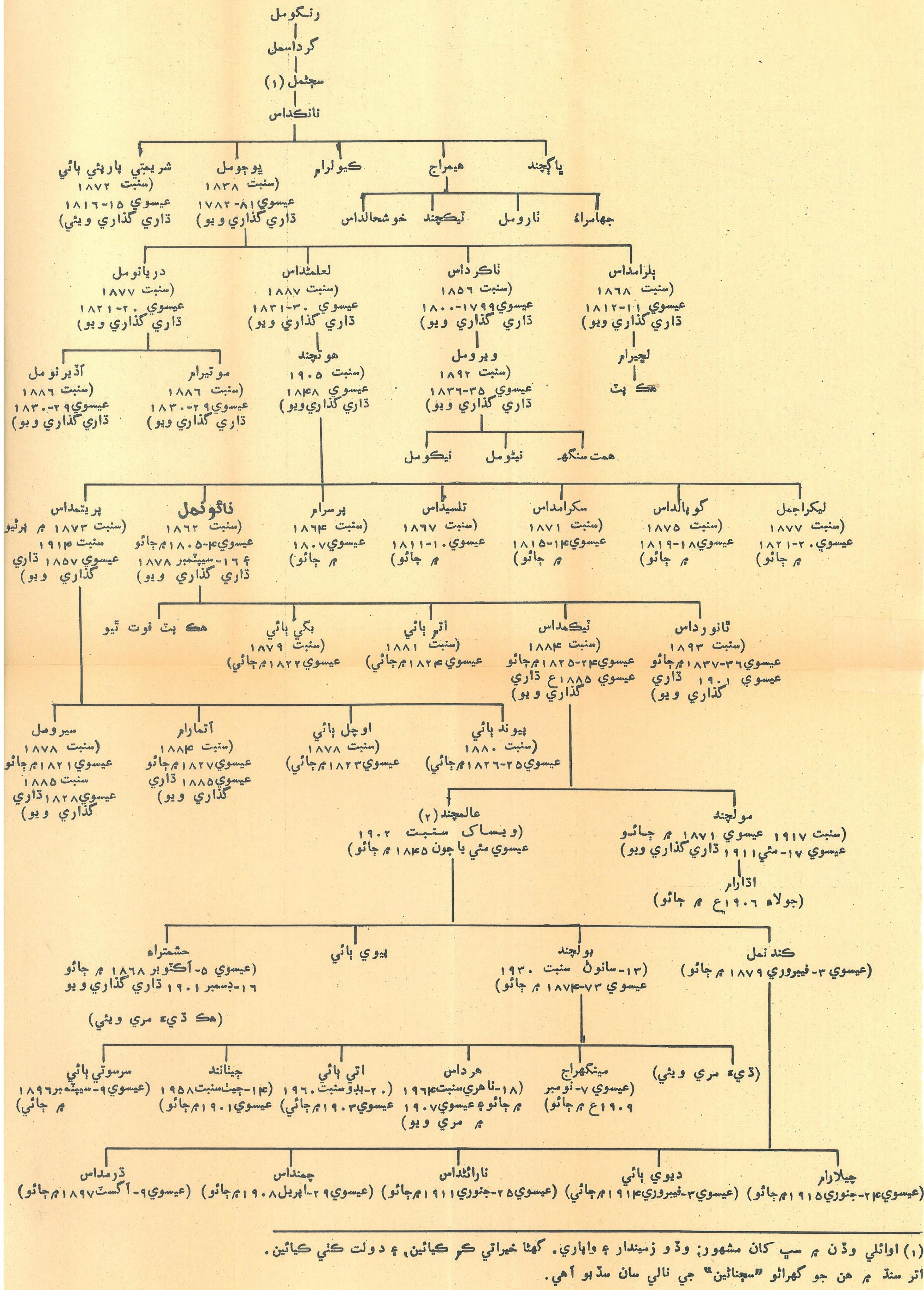

---

(١) اوائلي وقت ۾ سڀ کان مشهور؛ وڏو زميندار ۽ واپاري. گهڻا خيراتي ڪم ڪيائين ۽ دولت کٽي ڪيائين.
اتر سنڌ ۾ هن جو گهراڻو "سچٹائين" جي نالي سان سڏبو آهي.

(٢) هن کي سرڪاري طرح عالومل چوندا آهن.

سيٺ نائونمل هوتچند سي. ايس. آءِ. لاءِ مشهور آهي تہ هن سنڌ سان غداري ڪري انگريزن جو چاڙتو ٿي سنڌ کي غلام بنائڻ ۾ اهم حصو ورتو. سندس لکيل هيءَ ’يادگيريون‘ تصوير جو ٻيو پاسو آهن، ٽالپرن جي دؤر ۾ اقليتن تي جيڪو ظلم ٿي رهيو هو، اهو ٻڌائي ٿو تہ ظلم کان ماڻهو لاچار ٿي پنهنجي ديس سان غداري ڪرڻ لاءِ بہ تيار ٿي وڃي ٿو. ان دؤر ۾ سيٺ نائونمل جي پيءُ هوتچند سان جيڪو ڏاڍ ٿيو، ان هوتچند کي سنڌ سان غداري ڪرڻ تي اڪسايو تہ جيئن سنڌ انگريزن جي قبضي ۾ اچي تہ اقليتن سان انصاف ٿئي.

سيٺ نائونمل جون ’يادگيريون‘ پنهنجي حياتيءَ جي دؤر 1804ع کان 1878ع جي باري ۾ پهريون ڀيرو سنڌيءَ ۾ لکيون، پر پوءِ سندس پوٽي راءِ بهادر عالومل ٽيڪمداس پوجواڻيءَ ان وقت جي سنڌ جي ڪمشنر سر ايچ. ايوان، ايم. جيمس جي چوڻ تي انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪيون، جنهن جو مهاڳ بہ سرجيمس پاڻ لکيو. هي ڪتاب پهريون ڀيرو انگريزيءَ ۾ 1915ع ۾ شايع ٿيو. يادگيرين جو گهڻوتڻو تعلق 1830ع کان 1845ع واري دؤر تائين آهي، جڏهن انگريزن سنڌ فتح ڪئي.

هي ڪتاب نهايت دلچسپ نموني ۾ لکيل آهي ۽ سنڌ جي غلام ٿيڻ واري دؤر جي اندروني حالتن بابت چڱي ڄاڻ ڏئي ٿو. هي سنڌ جي انهيءَ دؤر جي سماجي ۽ اقتصادي حالتن تي اهم دستاويزآهي. هي ڪتاب اسان کي ان ڳالهہ جي بہ اهميت ٻڌائي ٿو تہ جيڪڏهن پڙهيل لکيل ماڻهو رڳو پنهنجيون يادگيريون ئي لکن تہ سنڌ جي تاريخ ۽ ٻولي ڪيتري نہ وڏيڪ شاهوڪار ٿي وڃي.